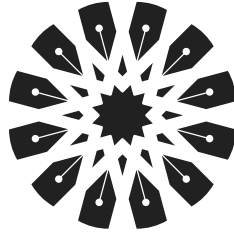

A Symposium Held in Tirana, Albania,
16-18 September 2022

2nd International Balkan Studies Congress Proceedings

Edited by: Sevba Abdula, Semran Murtezani, Bujamin Bela

2nd International Balkan Studies Congress Proceedings

History, Religious Studies, Literature, Media and Communication Studies,
Political Sciences and International Relations, Sociology, Law, Economics

16-18 September 2022, Tirana, Albania

2ND INTERNATIONAL BALKAN STUDIES
CONGRESS PROCEEDINGS

Editors : Bujamin Bela, Sevba Abdula, Semran Murtezeni

Publication No. : IDEFE | 15
Proceedings | 03

Proofreading : Fatmir Sulaj (Albanian), Proofo Editing (Turkish), Proofo Editing (English)

ISBN : 978-608-4944-11-9

DOI : <http://doi.org/10.5331/PC03>

Designer : Hafsa Sherifi Abdula, Seyfullah Bayram

Publisher : IDEFE

Print : Ajgraf Skopje
Cair-Skopje, North Macedonia
1st edition, Skopje

Print run : 50

© IDEFE Publications

All publication rights reserved. Except for brief quotations for scientific research and publicity, this publication may not be reproduced in any form or by any means without the written permission of the publisher.

IDEFE Publications

Goce Delchev 11, No 1-1, Chair-Skopje, North Macedonia

2ND INTERNATIONAL BALKAN STUDIES CONGRESS PROCEEDINGS

Edited by

Bujamin Bela, Sevba Abdula, Semran Murtezani

2nd International Balkan Studies Congress Proceedings

Balkan Studies Songress is an international congress.

Concession Holder on Behalf of Balkan Studies Foundation

Dr. Sevba Abdula

Supporting Institutions

Presidency for Turks Abroad and Related Communities | International Balkan University |
Istanbul Medeniyet University | ILEM Organization | University of New York in Tirana

Organizing Committee*

Ahmet Köroğlu, Istanbul University (Turkey) | **Agron Islami**, Institute of History “Ali Hadri” – Prishtina (Kosovo) | **Bujamin Bela**, Balkan Studies Foundation (North Macedonia) | **Erkan Girişit**, Presidency for Turks Abroad and Related Communities (Turkey) | **Faruk Bal**, Istanbul Medeniyet University (Turkey) | **Rıza Feridun Elgün**, University of New York in Tirana (Albania) | **Dr. Sedat Bešlija**, University of Sarejevo (Bosnia and Hercegovina) | **Sevba Abdula**, Balkan Studies Foundation (North Macedonia) | **Semran Murtezani**, Balkan Studies Foundation (North Macedonia)

Scientific Committee*

Ali Pajaziti, South East European University | **Alim Yılmaz**, Istanbul Medeniyet University | **Ali Erken**, Marmara University | **Abdurrahman Atçil**, Sabanci University | **Alim Arli**, Istanbul Technical University | **Agron Islami**, Institute of History “Ali Hadri” – Prishtina | **Bujamin Bela**, Mother Teresa University | **Drita Memeti**, University of Tetova | **Deniz Memedi**, Mother Teresa University | **Erkan Erdemir**, University of New York in Tirana | **Ekrem Demirli**, Istanbul University | **Ertuğrul Karakuş**, Kırklareli University | **Fation Shabani**, Ibn Haldun University | **Gültekin Yıldız**, Istanbul University | **Hamdi Genç**, Istanbul Medeniyet University | **Hüseyin Kaya**, Istanbul Medeniyet University | **Haci Kara**, Istanbul Medeniyet University | **Ibrahim Halil Ucer**, Istanbul Medeniyet University | **Izzettin As**, Kırklareli University | **Ibrahim Zeyd Gercik**, Marmara University | **Juna Miluka**, University of New York in Tirana | **Kadir Temiz**, Istanbul Medeniyet University | **Lutfi Sunar**, Istanbul Medeniyet University | **Lindita Khanari Latifi**, University of New York in Tirana | **Musa Musai**, University of Tetova | **Mevludin Ibishi**, International Balkan University | **Mesut Malik Yavuz**, Istanbul Medeniyet University | **Mehmet Ugur Ekinci**, SETA | **Murat Aliu**, Mother Teresa University | **Nuridin Ahmeti**, Institute of History “Ali Hadri” – Prishtina | **Petar Todorov**, Institute of National History – Skopje | **Qufli Osmani**, University of Tetova | **Sener Bilal**, International Balkan University | **Sevba Abdula**, Balkan Studies Foundation | **Suleyman Guder**, Istanbul University | **Sedad Beslija**, University of Sarajevo | **Tutgay Anar**, Istanbul Medeniyet University |

* Alphabetical Order

Content

Foreword	ix
HISTORY	
Statistical data on the protestant community in the Ottoman Empire (1850-1899): The case of Albania	3
<i>Bertina Salliu</i>	
Iron Production in the Ottoman Empire Before the Industrial Revolution: Samakov Iron Workshops in the 16th Century	17
<i>Emrah Hazar</i>	
The Modernization Processes in Monastir in the Late Ottoman Period (1878-1912)	41
<i>Dr. Besnik Emini</i>	
The Albania Revolts During the Reigns of Murad II and Fatih Sultan Mehmet	55
<i>Faruk Yılmaz</i>	
Ottoman Patronage of the Orthodox Church in the Balkans and the Emergence of Imperial Thought (1421-1481)	69
<i>Turan Değirmenci</i>	
Hafiz Sabri Koçi and the Islamic Revival in Post-Communist Albania	85
<i>Arsida Velija</i>	
Forced Migration From Crete to Izmir: Diminished Lives	103
<i>Neslihan Yılmaz Tekin</i>	

- The Consolidation of Albania's International Position upon Admittance
to the League of Nations (1921-1925) 125
Blerina Kastrati

RELIGIOUS STUDIES

- Expressing God in Ibn Arabi 143
Haci Mustafa Mutlu
- The Fiqh Scholar Sejfullah Ef. Proho in the First Half of the 20th Century 159
Mervenur Sohtaoğlu
- The Ambivalent Orientalist Attitude About the Origin of Sufism:
The Case of Reynold A. Nicholson 173
Feyza Ketenci
- The Visual and Material Culture of a Tekke in Kosovo:
The Yakova Sheikh Ban Sa'di Lodge 191
Neslihan Süleyman

LITERATURE

- A Few Words on the Interaction of Skopje Turkish Dialects with Measured Turkish 215
Dr. Elifnur Yıldız Yalçındağ
- The Foundations of, Studies on, and Sources of Hungarology in Turkey 239
Seyithan Altaş

POLITICAL SCIENCES & MEDIA AND COMMUNICATION STUDIES

- Europeanization in the Western Balkans Based on Identity, Security
and Foreign Policy Reflexes 267
Seda Nur Tezcan

The Transformation of Foreign Policy in the Balkans in the Context of Neoclassical Realism: The Case of Bulgaria in the Post-Communist Era 299

Mustafa Işık

Turkey's Public Diplomacy Toward the Western Balkans: Anadolu Agency's Diplomatic Narrative Regarding Balkan Languages 325

Dr. Festim Rizanaj

Reevaluating Uses And Gratifications Theory In The Context Of Social Media: From Traditional Audiences To Act 349

Flora Hajdarmataj

SOCIOLOGY, LAW AND ECONOMICS

The Historical Development of the Bosniak Identity from a Sociological Perspective 379

Necmettin Yilmaz

An Extraordinary Statesman: Sava Pashas Contributions to Legal Education and Literature 403

Elif Aslı Akyüz

The Infrastructure of Islamic Finance in the Balkan Region 417

Rexhail Mustafi

The Legal Dimension of the Issue of Persons Missing in War and Its Impact on the Relations Between Kosovo and Serbi 445

Ditar Kabashi

Presidential Veto Power in the Light of Comparative Constitutional Law with Particular Emphasis on the Republic of North Macedonia 459

Emir Kurtishi

Foreword

EU harmonization processes such as in Eastern and Central Europe, the Balkans, and Turkey after the 90s, and the transition to a free market economy increased significantly the number of universities and university students. In addition, programs such as study abroad, Erasmus programs, and Turkey Scholarships, have increased and transformed education globally, with the mobility and interaction of undergraduate and graduate students, incomparably with the past. Along with all these positive developments, like the internal political structures of countries and cultural institutions, the capacity to direct the transition process varies in each country. The problem of academic knowledge production, its quality, its depth, and its content have shaped the relational dimension.

As Turkey's concrete interest in the region, its contribution to postgraduate education and academic knowledge production through Türkiye Scholarships, and the interaction of the qualified audience doing postgraduate studies in the Balkans can produce extremely important outputs. While Turkish students are generating knowledge about the Balkans, contacting the region and its people, on the other hand, the interaction of the young academics of the region working on the Balkans with each other can form the basis of many future types of research.

The Balkan Studies Congress is an international congress organized to encourage interdisciplinary studies in the field of social sciences and for contributing to qualified and original academic output.

The Balkan Studies Congress aims to increase the quality of postgraduate studies by allowing for versatile communication and experience to be transferred to young academicians and to increase academic interaction and activity within the region and with Turkey. The congress aims to contribute to developing a common language and method by encouraging

interdisciplinary approaches to overcome the difficulties with qualified academic output experienced in the states and societies that have many troubled areas ahead of them while still trying to recover from the effects of the wars in the Western Balkans after 1990.

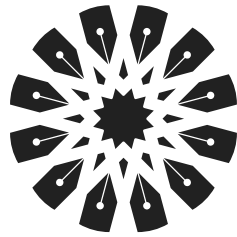
The 2nd Balkan Studies Congress which was held in Tirana between 16 – 18 September 2022, clearly demonstrated the applicability of the above-mentioned framework in a very short time.

In this context, we would like to express our endless thanks for their support to the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, International Balkan University, ILEM Organization, University of New York in Tirana, and Istanbul Medeniyet University.

Dr. Sevba Abdula

Assist. Prof. Dr. Bujamin Bela

Msc. Semran Murtezani

HISTORY

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan Cemaatine İlişkin İstatistiksel Veriler (19. Yüzyılın İkinci Yarısı): Arnavut Örneği

Statistical data on the protestant community in the Ottoman Empire (1850-1899): The case of Albania

Bertina Salliu¹

Abstract: The 19th century marked the beginning of American and British Protestant missions penetrating Albanian lands and the wider Ottoman Empire. Since then, the British Bible Society and the American Board of Commissioners have sent missionaries to these areas. The headquarters of the British Bible Society's mission to the Ottoman Empire was in Istanbul. As a result, a new community of Protestants began to crystallize. The first conversion of the population to the Protestant faith is observed to have occurred in the second half of the 19th century. This article aims to highlight the statistical data obtained from Ottoman documents proving the existence of this religious community. For a long time in Albanian historiography, four nations have been claimed to be present among Albanians in the 19th century, with studies in this field developed in recent years. This study aims to bring data from Ottoman annual reports and population registers to discuss the existence of the Protestant community in a multinational empire. Protestant missionaries had an important role and spiritually influenced the indigenous population by promoting faith and reawakening national consciousness. The transformation of populations was rapid in the Eastern regions of the Ottoman Empire. Concerning peripheral areas such as Albanian lands, some scarce data have been found on the main provinces located in these lands. The drafting of this study relied on Ottoman documents and sources translated by Turkish authors, as well as Albanian, English, and Turkish monographs and articles from various authors.

Keywords: Albanians, Protestant missionaries, population, Ottoman documents, statistics, religious communities

¹ Institute for Albanian and Protestant Studies, bertinasalliu@gmail.com

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu ve Arnavut topraklarındaki Protestan misyonları

XIX. yüzyılın ilk on yıllarından itibaren, İngiliz ve Amerikan Protestan misyonları Osmanlı İmparatorluğu'na ve özellikle Arnavut topraklarına nüfuz etmeye başlamıştı. Somut olarak, 1816 yılı, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda "Arnavutlar arasında çağdaş Protestanlık çabalarını işaret eden" yıl olarak kabul edilmektedir (Hosaflook, 2021, s. 51). XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu misyonların faaliyetleri daha konsolide bir hâl almış ve böylece İncil Cemiyeti'nin Akdeniz'deki ve İstanbul'daki² (Hosaflook, 2021, s. 127) şubeleri tarafından temsil edilmiştir. Protestan cemaati, Türkiye'deki gayrimüslim cemaatlere karşı hoşgörülü bir tutum sergileyen Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri tarafından resmen tanınmıştır. Bu nedenle 1847'de Sadrazam Reşidî'nin bir tanıma emri çıkardığını parantez içine almak yerinde olur. Birkaç yıl sonra, 1850'de Sultan Abdülmecid'in saltanatı sırasında vezirin emrini pekiştiren bir ferman çıkarılmıştır. Bu fermana göre Protestanlar dinlerini özgür bir şekilde, tümüyle, barış ve güvenlik içinde yaşama hakkına sahip olmalıdır.³ (SALT Research İstanbul: ABCFM). 1860 yılında İskoç misyoner Alexander Thomson, Osmanlı İmparatorluğu için BFBS'nin⁴ sorumlu ajanı olarak atanmıştır⁵. Artık bu topraklarda kitapların ve Kutsal Metinlerin dağıtılması faaliyetini denetleyecektir. Yahudilere misyonerlik yaptığı 17 yıllık bir deneyimin ardından bu görev kendisine verilmiş ve diğer şehirlerin yanı sıra 17 yıl da İstanbul'da yaşamıştır. Bu İmparatorluğun kapsamı nispeten genişti ve Ajan Thomson'un⁶ yetkisi altında Wallachia, Moldavia, Suriye, Filistin, Mısır ve şimdiki Avrupa ve Asya Türkiye'si vardı.

2 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Protestan kilisesi resmen 1 Temmuz 1846'da, İstanbul'da bir Ermeni kilisesi ile kurulmuştur. ABCFM-AR, 1856, 88-91.

3 Bk. SALT Research İstanbul: American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) (<https://çarçhives.saltresearch.org/çhandleç123456789ç43664>, 26 Haziran 2022'de okuyun), Document 1850-11, "Translation of the Ferman of his Imperial Majesty Sultan Abd Ul Medjid, granted in favor of his Protestant subjects".

4 Kısaltma: British and Foreign Bible Society

5 Önce, İncil Cemiyeti'nin bir temsilcisi olarak, 1820'den 1859'a kadar BFBS elçisi olan Benjamin Barker vardı.

6 Alexander Thomson, 2 Aralık 1820'de İskoçya'nın güneybatısındaki Arbroath kasabasında doğdu. Babası bir vaizdi. Ancak bu kayıtlardan bildiğimiz şey, hem temel hem de mesleki konularda en iyi İskoç üniversitelerinde eğitim aldığı ve bu eğitim ile Protestan inancına sahip olduğudur. Thomson, onurlu bir İskoç vatandaşı ve İskoçya'nın sadık "oğlu" olarak biliniyordu. Okuduğu üniversitelerin o dönemde ülkedeki en yüksek eğitim düzeyine sahip olduğu kabul ediliyordu. 1836-1841 yıllarında Alexander Thomson, Edinburgh'daki Birleşik St Salvator ve St Leonard Koleji'nde öğrenciydi. Thomson, ana dili olan İngilizce dâhil olmak üzere Yunanca, Latince, İbranice, Türkçe, Almanca, Fransızca, Arnavutça, Yidiş gibi dokuz yabancı dil biliyordu.

Thomson'la ilgili özel olan şey, seleflerinin ve diğer misyonerlerin aksine, Arnavut halkına yardım etmek için özel bir sempati ve alaka göstermesiydi. Thomson'ın Arnavutlarla ilk temasının ayrıntılarını tam olarak söyleyemeyiz ancak Arnavut ulusunun, Akdeniz'deki ilk şubelerinin kurulmasıyla 1817'den beri BFBS'nin⁷ koruması altında olduğunu biliyoruz. İstanbul'da bile, o sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde yaşamak için Arnavut topraklarından taşınıp gelen çok sayıda Arnavut vardı. Bu, bahsedilen misyonerlerin Arnavut nüfusuyla temasına olanak sağlamış başka bir durum olabilirdi. Yani Arnavutlarla ilgilenen ilk kişi Thomson değildi ama onunkisi ilgiden öteye gitmekteydi. Arnavutlar hakkında konuştukları selefi Barker'ın raporlarını okumuştur (Hosaflook, 2021, s. 113). O sıralarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Arnavut halkı, Arnavutlar ile Osmanlı makamları arasında gergin bir ilişkiyi deneyimliyordu. Bunun nedeni, Tanzimat İslahatlarının ikinci aşamada, 1856'da üstlenilmesinin beraberinde getirdiği memnuniyetsizlik ve Arnavut nüfusun durumunun iyileşmemesidir. Tasarlanan reformlar pratikte uygulanamamış ve Arnavut nüfusun Osmanlı makamlarına karşı bir tür isyanına neden olmuştur. Bu reformlar, vergilerin artırılmasını ve gündelik hayatı doğrudan ilgilendiren özel durumlar için yeni vergilerin (Bozbora, 2002, s. 128) getirilmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Arnavutların yaşadıkları yerlerde bu olayın kitlesel etkileri olmuş, 1860-1861 yıllarında İşkodra ve Debra'da Tanzimat'a karşı isyanlar ve ayaklanmalar düzenlenmiştir (Bozbora, 2022, s. 126).

İskoç misyoner Thomson'ın yazışmalarından⁸, 1863'te Balkanlar'a ilk seyahatini, sadece Bosna ve Karadağ'a değil, günümüzün siyasi Arnavutluk'una odaklanarak yaptığını keşfediyoruz. Thomson, dikkatini Bosna, Hersek, Kuzey Arnavutluk, Güney Arnavutluk ve Teselya (Thesalia) eyaletlerine yöneltmiştir çünkü ona göre bu bölgelerin İncil Cemiyeti'nin çalışmalarına acilen ihtiyaçları vardır (ATCI, 1863-1864). Yolculuğu üstlenmek için öne sürdüğü bir

7 İncil Cemiyeti, 1804'te, dünya çapında benzeri görülmemiş Protestan misyonerlik yayılımı çağında kurulmuştur. Doğası gereği politik değildir. İncil Cemiyeti, İngiliz hükümetinin toprak genişlemesi için çalışan bir ajan değildi. Bu, belirli bir ulusla ilişki kurup kurmamayı düşünürken temel bir soru olan "Orada insanların anadillerinde okuyabilecekleri Mukaddes Kitaplar var mı?" sorusunu soran, özel olarak finanse edilen, mezhebe bağlı olmayan, büyük bir Hristiyan örgütüydü. Yani İncil Cemiyeti'nin misyonu tüm dünya için İncil idi.

8 Thomson'ın yazışmaları, Arnavut reformcular, yabancı misyonerler ve İncil Cemiyeti ile yapılan yazışmalarını içerir. Bu mektuplar, onun İstanbul'daki İncil Araştırma Arşivi'nde tutulan orijinal yazışmalarından alınmıştır. Anglo-Amerikan araştırmacı John Quanrud, yazışmaların bir kopyasını almayı başarmıştır ve bu kopya Tiran'da Arnavut ve Protestan Araştırmaları Enstitüsü arşivinde tutulmaktadır.

başka neden de nüfusu yaklaşık 3 milyon olan bu illerde uzun süre kalacak misyonerlerin olmamasıdır (Monthly Reporter of The British and Foreign, Bible Society, 20 January 1865). Bazı yerlerde halkın genel olarak asi bir yapıda olması ve Kuzey ve Orta Arnavutluk bölgelerinde tamamen silahlı olma alışkanlığı nedeniyle öğretileri yayma amaçlı ziyaretler, Yanya'daki Isak Laundz dışında azdır (Monthly Reporter of BFBS, 1863, ss. 118-119).

Arnavutça dilindeki Kutsal Metinler, Kırım Savaşı'na giden askerler aracılığıyla hem Kuzey hem de Orta Arnavutluk'a girmişti. Thomson, Kuzey Arnavutluk'un ticari ilişkilerinin çoğu Avusturya ile olduğundan, İstanbul'da kendisine Arnavutluk hakkında güvenilir bilgi verecek kimseyi bulamamıştı (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 2017, ss. 124-125). Oysa ilk elden verilere ihtiyacı vardı.

Thomson, 28 Nisan 1863'te⁹ Bükreş'ten yola çıktı ve BFBS'ye aynı yıl gönderdiği raporunda kendisinin de belirttiği gibi Arnavutluk'a ulaşana kadar çok sayıda şehirden geçmek zorunda kaldı. "Bükreş'ten yola çıktım ve Belgrad'da birkaç gün geçirdikten sonra gerekli hazırlıkları yapmak için Sava üzerinden Eski Gradiska'ya kadar ilerledim. Sonra Türk kalesi Berberi'ye geçtim, daha sonra Banjaluka, Travnik, Saraybosna, Mostar ve Gabella'dan geçerek kuzeybatıdaki Osmanlı vilayetlerini geçtim ve eski ve ilginç Ragusa şehrini gördüm. Sonra bir hafta geçirdiğim Kuzey Arnavutluk'un başkenti, yaklaşık 60.000 nüfuslu önemli şehir ve İşkodra'nın limanı olan Bari veya Antivara vapurla ilerledim ve sonra Tivara döndüm, oradan atladığım Korfu'ya gittim. Burada bir hafta geçirip Korfu, Zica, Gjirrokastër, Delvina'dan Yanya'ya geri döndüm ve ardından İstanbul'a..." (Monthly Reporter of BFBS, 1869). Bu rapor, diğer şeylerin yanı sıra, Thomson'un o zamanın okullarından bazılarında yaptığı ziyaretlerin altını çizmektedir. İşkodra'da 130 veya 140 öğrencinin bulunduğu okulu ziyaret etmiştir ve aldığı bilgilere göre sınıf sıklığı olduğu için öğrenci sayısı çok azdır (Monthly Reporter of BFBS, 1869). Ayrıca Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında kadınların eğitim almadığını tespit etmiştir. Giriştiği bu ilk gezide İşkodra'da bir Paşaya Türkçe Kutsal bir Metin dağıtmayı başardığını ve Boşnakça, Yunanca, İtalyanca, Türkçe, Arnavutça ve Bulgarca birçok Kutsal Metin sattığını belirtmeliyiz. 6 gün içinde 567 kuruşa 79 kopya satmıştır (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 1871).

9 Alexander Thomson, Balkanlar ve Arnavut topraklarına ilki 1863'te olmak üzere toplam 3 gezi yaptı. İkinci ve üçüncü gezileri 1867 ve 1872'deydi.

Başka bir okula (Mekteb-i Rüşdi) yaptığı ziyarette okulun 5 yıl sürdüğünü ve Türkçe, Farsça, Arapça, gramer, coğrafya ve popüler astronomi öğretimi yaptığını öğrenmiştir. Thomson, İngilizcenin bu okullarda öğretilen dillerden biri olmasını ve Osmanlı İmparatorluğu geneline yayılmasını çok istiyordu (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 2017, s. 127). Bu gerçeği ilk yolculuğunun raporunda görürüz. Thomson'ın bundan bahsetmesinin nedeni Kutsal Metinlerin ana dilde öğretilmesinde ısrarı ve ona göre bu adımın Osmanlı İmparatorluğu'na çok daha fazlasını kazandıracığıdır. İskoç misyonerin raporunda Arnavut halkının eğitim durumunun yanı sıra Katolik, Ortodoks ve Müslüman Arnavut seyyah yoldaşlarıyla yaptığı çeşitli görüşmelerden de söz edilmektedir. Ayrıca, Katoliklerin muhalefetini ve hakaretlerini, Ortodokslardan daha saygılı bir muamele gördüğünü ve Müslümanların hem kendisine hem de dağıttığı kitaplara karşı saygı ve misafirperverliğini sürdürdüğünü not eder (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 2017, s. 126).

Bir sonraki gezisini Thomson, en iyi deneyimi olarak nitelendirmiştir: "22 Mayıs Çarşamba günü öğleden sonra Vlora'ya vardık. Burası, zeytin ağaçlarıyla kaplı tepelerin eteğinde, kıyıdan yarım saat uzaklıkta, dağlardan gelen derelerin biriktirdiği düz, alüvyal ve bataklık bir araziden oluşan küçük bir kasabadır. Kentin adı belli ki, kalıntıları çok uzak olmayan antik Apollonia'dan geliyor... Satılık kitaplar çıkardık ama insanlar fakir ve okuma yazma bilmiyor gibiydi... Rum okuluna gittim ve hakkında bilgi edindim. 50 erkek iki öğretmenin gözetimi altındaydı ve bu iki öğretmenden yaşlı olanı bir rahipti. Cemiyetin amaçları hakkında uzun uzun sohbet ettik, kitapları da dikkatle inceledik ve sonunda ikisi satın alındı" (Monthly Reporter, 1867, ss. 189-190). Thomson, yolculuğuna devam etmek için Vlora'dan Fier ve Berat'a gitti. Vjosa bölgesine ulaştığında bir handa dinlenirken, hancıya bir Arnavut Ahiti satmayı başardı. Kutsal Metinleri satma süreci her zaman bu kadar kolay ve başarılı olmamıştır. Thomson, raporunda bu satışların bu yayınlara yapılan muhalefet ve reddedilmeleriyle ilgili bir başka yönünü bize açıklar. İncil Cemiyeti'nin kitaplarını açıkça ifşa eden, Fier şehrinden bir tüccar ve bir katip örnek bir vakayı oluşturur. Kitapçıları papanın ve kafirlerin habercileri olarak görürken kitapları sapkın ve sahte olarak kabul ediyorlardı (Lloshi, Hosaflook & Quanrud, 1867, ss. 194-195). Bu durumda Thomson, kitapların içeriğini ve amacını ve kısaca Hıristiyanlığın ana doktrinlerini açıklayarak onlara karşı çıkmaya çalıştığını belirtir. Thomson, bu Kutsal Metinler için büyük bir talep olduğunu savunur. Bunun tipik bir örneği, çoğunlukla dillerini koruyan ve ana vatanlarıyla yakın bağları olan büyük bir Arnavut nüfusunun varlığı

nedeniyle Türkçe ve Yunanca Arnavut Mezmurlarının en çok sattığı yer olan İstanbul'du. Fransız araştırmacı Clayer'a göre, M.Ö. 1867-1868 yılları arasında yılda toplam 400-500 kitap satıldı. Kristoforidhi; Elbasan, Dıraç, Kavajë, Peqin ve Tiran'a yaptığı iki gezi sırasında, 1870-1871'de 5 ayda 333 Yunanca kitap ve daha sonra 3 ayda 211 kitap daha satmıştır (Monthly Reporter, 1871).

1860-1895 döneminde İncil Cemiyeti'nin bir temsilcisi olarak çalıştığı süre boyunca Thomson, kendisiyle iş birliği yapan ve onun vizyonunu benimseyen Arnavut reformcularla etkileşime girdi. Bunlar arasında Konstandin Kristoforidhi¹⁰, Gjerasim Qiriazı¹¹, Gjergj Qiriazı¹² vb. vardı. Arnavutların büyük bir kısmı, Arnavut dilinde kitap ve Kutsal Metinlerin kitapçıları ve dağıtıcıları rolünde yardımcı oldular. Kitapların dağıtımına ek olarak Protestan misyonlarının faaliyetinin nüfusun dinî yapısını da etkileyerek yeni bir dinî cemaatin kristalleşmesini, "Protestan Millet" in doğuşunu beraberinde getirdiği görülür. Bu gerçeği desteklemek için, Osmanlı belgelerinden ve nüfus kütüklerinden aşağıda ayrıntılı olarak sunulacak olan bazı dağıtım verileri kullandık.

Arnavut topraklarında Protestan topluluğunun kristalleşmesi, istatistiksel veriler

1880-1890 yıllarında, Arnavut Ulusal Rönesansının üçüncü evresinde (resmî tarihçiliğin dönemselleştirmesine göre), yeniden uyanış hareketi büyük ölçüde yoğunlaştı. Prizren Birliği'nin bastırılmasına denk gelen bu

10 Kristoforidhi, Gjerasimi ve Gjergji örneğinde, o bir akıl hocası, bir lider ve onlara danışman olarak hizmet etmiştir. Thomson, misyonlarını ve yolculuklarını gerçekleştirmek için BFBS'nin yanı sıra kendi fonlarını kullanarak sadece entelektüel olarak değil, aynı zamanda finansal olarak da yatırım yapmıştır. Bu, Arnavut milletine yardım etme konusundaki büyük arzusunun bir sonucudur. Verdiği bu destek, her birinin çalışmalarının sonuçlarında görülmektedir. Kristoforidhi, Arnavut dili, lehçeleri ve farklı alfabelerle yazılan metinler hakkında gerçekten çok bilgi sahibiydi ancak İncil Cemiyeti'nin nasıl çalıştığını, yayınların dolaşımının nasıl yapıldığını öğrenmesi gerekiyordu.

11 1884 yılında, resmi literatürde olağanüstü bir reformcu, aydınlatıcı ve ilk Arnavut vaiz olarak geçen Gjerasim Qiriazı, Kristoforidhin'in yerini alacak ve böylece Thomson ile yakından ilişkili bir dirilişçi hâline gelecekti. Gerasim bu sırada 26 yaşındaydı ve 1882'de Amerikan Misyonu tarafından finanse edilen Samokov'daki (Bulgaristan) Collegiate and Theological Institute'de 4 yıllık eğitimini tamamladı. Yaptığı son çevirilerde Kristoforidhi'ye yardım etti. Yunanca öğrenmek için yaklaşık bir yıl İstanbul'da onunla kaldı.

12 Qiriazı ailesi, literatürde, Arnavutların Protestan misyonlarının faaliyetlerinin yakın bir iş birliği ve destekçisi olarak bilinir. Bunun nedeni, ilk Arnavut vaiz olarak bilinen Gjerasim örneğinde olduğu gibi, Protestan dinî hizmetlerinin bir parçası olan ilk kişiler arasında olmalarıdır. Bu aileden Sevasti Qiriazı ve Gjerasim Qiriazı daha aktif ve iş birliği olmuştur.

dönemde Arnavut edebiyatı milli okulunun temelleri atılmış, Arnavut eğitimi geliştirilmiş, bir takım yazar, düşünür ve yayıncılar faaliyetlerini geliştirerek günümüz Arnavut edebiyatının temellerini atan eserler ortaya koymuştur. Protestan misyonlarının faaliyetleri ise genişlemeye devam etmiştir. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda, imparatorluğun komşu ülkelerle sınırlarının belirlenmesinden sonra sona erecek olan “yerel özerklik” konusunda çeşitli hareketler bulunuyordu (Clayer, 2012, s. 239). Bu dönemde eğitim alanında Arnavutça dilinde çeşitli okulların açılması gelişmesi yaşanmıştır. Ayrıca 1877'de Bitola'da Kız Okulu kurulmuş, 1882'de yurt olarak hizmet veren başka bir bina inşa edilmiş (Hosaflook, 2021, s. 236), 7 Mart 1887'de Görice'de¹³ Arnavut Okulu açılmıştır. 23 Ekim 1891'de ise Görice'de Kız Mektebi açılmıştır (Qiriazı-Dako, 2016). Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezine ve İncil Cemiyeti'ne daha yakın bölgelerde Protestan inancını benimseyenlerin sayısı daha fazlaydı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının ele alınmasının sebebi ilk yıllara ait nüfus sayımlarında, dinî kompozisyon açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonların 1820'de kurulmuş olmasına rağmen, Protestan inancına dair herhangi bir veri bulunmamasıdır. Türk tarihçisi Enver Ziya Karal'ın kitabında “Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımının amacı”, Müslümanlar, Ortodokslar, Yahudiler, Gregoryen Ermeniler vb.'nin ayırt edilmesi olarak belirtilmiştir. Arnavutlar için bu alanda herhangi bir çalışma olmadığından Arnavut-Osmanlı ilişkilerine, Müslüman cemaatine, Türkiye'deki nüfusun dinî durumuna yönelik çalışmalar bulunmasına rağmen aynı veriler Protestan cemaati için bulunmaz. Bu nedenle, bu veriler biraz dağınık ve eksik bir panorama oluşturup daha sonraki çalışmalarda araştırmanın sürdürülmesi amaçlanmaktadır.

1881/82-1893 yıllarında genel nüfus sayımına¹⁴ göre Smyrna (İzmir) Aydın ilinde 63'ü kadın, 65'i erkek 128 Protestan, Bayındır'da ise 14'ü kadın ve 11'i erkek 25 Protestan vardı. Smyrna Sancağı'nda (İzmir) toplam 153 Protestan vardı. Edirne ilinde 279 Protestan vardı ve bunların 137'si kadın, 142'si erkekti. Erzurum sancağında 733 kadın ve 921 erkek Protestan varken Adana'da 1.028 kadın ve 1.116 erkek Protestan vardı. Ankara ilinde ise toplam 2.240 Protestan vardı (Karpata, 2017, s. 132). 1897'de Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam

13 Görice, Korça'nın eski adı, Osmanlı dönemine ait farklı belgelerde bile bu isme rastlarız.

14 Bu genel kayıt, Türk bilgin Kemal Karpata'nın kitabında yayımlanmıştır. Orijinal belgeler Türkiye'deki Başbakanlık Arşivi Yıldız Perakende Evrakı arasında bulunur.

44.360 Protestan varken, XIX. yüzyılın ilk yıllarında bu sayı 53.880 Protestan'a kadar çıkıyordu (Stanford J. Shaw, 1978, s. 337).

İmparatorluğun merkezine en yakın bölgelerde bu topluluğun kristalleşmesini somutlaştırmak için bu veriler örnek olarak alınabilir. İstatistiklerden de anlaşılacağı gibi Protestan inancı hızla yayılıyordu. Bu, Ahmet Aras'ın da aralarında bulunduğu Türk araştırmacılar tarafından da vurgulanmaktadır. Ona göre „Protestanlık birçok şehirde hızla yayıldı, kiliseler yapıldı, eğitim alanında okullar, sağlık alanında hastaneler açıldı“ (Aras, 2015, s. 2).

Verilere göre, Kosova¹⁵ ilinde Prizren ve İpek Sancağı da dâhil olmak üzere, 43'ü kadın ve 54'ü erkek olmak üzere toplam 97 Protestan vardı. Manastır¹⁶ ilinde 19 kadın ve 19 erkek, toplam 38 Protestan vardı (Karpas, 2017, s. 132). Bu veriler 1881/82-1893 nüfus sayımına aittir. Bu süre içinde Üsküp Sancağı'na 49'u kadın, 54'ü erkek olmak üzere 103 Protestan kaydedildi (Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Osmanlı Jurnaller, no 43/42). Bu resmen kayıtlı ve ilan edilmiş bir nüfustur.

Burada şu soru ortaya çıkmaktadır: Protestan inancını benimseyen ancak kayıtlı olmayanlar var mıydı? Bu soruya acele cevap vermek doğru değildir. Ayrıca bu soru, Osmanlı nüfus kayıt ve kütüklerinin çok daha eksiksiz ve derinlemesine incelenmesini gerektirmektedir. Manastır'daki American Board of Commissioners'in¹⁷ 68. yıllık raporunda şöyle yazmaktadır: „Pazar ayinlerine katılım sabah 30-40, öğleden sonra ise 20'den 30'a çıktı, muhalefet temelli yenildi ve yeni mühtedilerin 'lütü, bilgisi ve dindarlığında artış' olduğu görülüyor“ (Yıllık Rapor, ABCFM 1878, s. 54). Bu rapor Ekim 1878'e aittir. Bu rapora göre Manastır'daki Protestan kilisesinde ibadetlere ve ayinlere katılanların sayısında önemli bir artış ve mevcudiyet vardır. Manastır'da kayıtlı genel nüfus sayımını (1881/82) okuduğumuzda, 39 Protestan olduğu ortaya çıkmaktadır. American Board'un 1879 tarihli yıllık raporunda, Protestan topluluklarında bir „büyüme“ olduğu bir kez daha vurgulanmıştır. „Bu şehrin Protestan toplumunda sürekli bir artış olduğunu gördük. Pazar vaazlarına kırk veya daha fazla kişi katılıyor...“ (Yıllık Rapor, ABCFM 1879: 56).

15 Kosova Vilayeti İpek Sancağı, Prizren Sancağı ve Priştine Sancağından oluşur.

16 Manastır Vilayeti, Manastır Sancağı ile birlikte Prilep, Ohrin, Follorina ve Kërçov gibi şehirleri; Görice sancağı ve Serfixhe sancağını içermektedir.

17 Bu makalede ABCFM kısaltması ile yazılmıştır.

1881/82 yılında başlayan nüfus sayımı sonuçlarına göre, Kosova Eyaleti'nin nüfusu 721.087 civarındaydı.

Bunların 409.510'u Müslüman, 29.393'ü Latin, 274.793'ü Bulgar, 1.706'sı Yahudi, 97'si Protestan ve 5.588'i yabancı uyrukluymuştu (Bilgi, Nejat, 2010, ss. 101-146).

1885 yılında İstanbul'da yaklaşık 488 erkek ve 331 kadın, yani toplam 819 Protestan vardı (Stanford J. Shaw, 2009, s. 407). Bu açıklamalardan sonra 1301¹⁸ İstanbul nüfus sayımına baktığımızda 873.565 olan toplam nüfusun yaklaşık %2'sinin Protestan olduğu görülmektedir (Selçuk Akşin Somel, 2000, s. 156).

1885 nüfus rakamlarında göze çarpan bir diğer gerçek ise Yahudi, Katolik ve Latin toplulukları dışında tüm topluluklarda kadın nüfusunun erkek nüfustan daha düşük olmasıdır (Selçuk Akşin Somel, 2000, s. 156).

1894 yılındaki dinî araştırma verilerine göre, Kosova ve Manastır idari bölgesi için aynı nüfus sayılarının kayıtlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu, Başbakanlık tarafından hazırlanan bir tabloda görülebilir (Başbakanlık Arşivi, Sadareti, Hususi Maruzati, no 2072). Aynı kaynağa atıfta bulunarak 1895 yılında Manastır Vilayeti'nde toplam 135 Protestan olduğu, dolayısıyla bu bölgedeki Protestan nüfusunun sayısında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bahsettiğimiz döneme kadar diğer Arnavut vilayetlerinde anılan kaynaklara göre kayıtlı Protestanların olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca 1896 yılı, Protestan topluluğunun kristalleştiği başka bir Arnavut eyaletine işaret etmektedir. 17 erkek Protestan ile bu İşkodra¹⁹ eyaletidir (Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende, 1313/1459). İncil Cemiyeti ve Amerikan Board²⁰ merkezlerinin etki alanlarına yakın şehirlerde, nüfus artışının Protestan inancını benimsemesi anlaşılırdı. Arnavutlar için Manastır, Osmanlı İmparatorluğu için ise İstanbul böyleydi. Ancak Kosova, İşkodra, Üsküp gibi illere ilişkin az sayıda ve düzensiz veri, İngiliz ve Amerikan misyonlarının çalışmalarının da bir genişleme ve ilerleme kaydettiğini gösteriyor. Sonuç olarak, Manastır'da 1897 nüfus sayımında 207 erkek ve 178 kadın Protestan varken Kosova'da 183 erkek ve 196 kadın Protestan (Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende, 1313/1459)

18 1885 yılına denk gelen Rumi yılı.

19 İşkodra eyaleti, İşkodra Sancağı, Durrës Sancağı ve çevre illeri içeriyordu.

20 American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), ilk Amerikan Protestan misyoner topluluğuydu. Bu topluluk, 1810'da üniversite öğrencilerinin misyonerlik hevesinden esinlenerek kuruldu. 1873'te ABCFM, Manastır'da Arnavut toprakları da dâhil olmak üzere Balkanlar için misyonunu yerine getireceği bir merkez kurdu.

vardı. XIX. yüzyılın son yıllarında ve XX. yüzyılın başlarında Görice şehrinde 1906/1907 nüfus sayımına göre 1 kadın ve 4 erkek olmak üzere 5 protestan yaşıyordu (Karpas, 2017, ss. 176-177).

Amerikan ve İngiliz Protestan misyonları da kendilerini okulların açılmasına, hastanelerin veya yetimhane olarak hizmet verecek yardım merkezlerinin inşasına vb. vermişlerdir. Buna göre 1900 yılında 30 kilise ve okul açılmıştır (Kocabaşoğlu, Uygur, 1991, ss. 143-152). Öte yandan İstanbul'da sekizi Protestan misyonlarına ait olmak üzere 46 ilköğretim okulu bulunuyordu (Mehmet Ö. Alana, 2000, s. 131). 1900 yılında Protestan din adamlarının ihtiyaçlarını karşılamak için 112 kilise, 3 Protestan ilahiyat okulu, 378 ilkokul ve 33 ortaokul ile yetimhane ve hastanelerin açıldığını görürüz (Tozlu Necmettin, 1991, ss. 76-79). Her iki okul da faaliyetlerini genişletiyor ve işlevlerini ellerinden gelen en iyi şekilde yerine getiriyorlardı. Manastır'da kız okulunun bittiğine dair bir rapor okuruz: „Manastır'daki yatılı kız okuluna kırk yatılı ve yirmi yabancı öğrenci kaydoldu. Kız çocuklarının ulusal farklılıkları eşit eğitimi zorlaştırmakta ve İngilizcenin okul dili olarak uygulanmasını gerekli kılmaktadır” (Yıllık Rapor, ABCFM 1883, s. 66). Bu vakanın dışında, Görice'deki Kız Okulu'na kaydolun öğrenci sayısına dair daha eksiksiz bir resme sahibiz. Kızların farklı dinî inançlara mensup olmaları karakteristikti, dolayısıyla bu okulda hem Müslümanlar hem de Ortodokslar vardı. Tablodan da anlaşılacağı üzere bu okullardaki öğrenci sayısı yıldan yıla artıp azalabilmektedir. 1892-1893 yılında toplam 50 öğrenciden 1893-1894 yılında 36 öğrenciye önemli bir azalma olmuştur. Ancak bu, bu okulun o zamanlarda oynadığı rolü ve önemini azaltmamaktadır.

Okul yılı	Öğrenci sayısı
1891-1892	27
1892-1893	50
1893-1894	36
1894-1895	35
1895-1896	39
1896-1897	42
1897-1898	51
1898-1899	44

*Instuti Kyrias: Përmbledhje historike, 1891–1931”, Foleja kombëtare: Broshurë komemorative (Tiranë: Gutenberg, 1931), 83–85.

Sonuç

Yukarıda belirtilen verilerden ve gerçeklerden yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan toplumu ve özellikle Arnavut örneğinde bazı gerçeklere ulaşabiliriz.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan İngiliz Protestan misyonları ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfus kütüklerinden elde edilen verilerle bu topluluğun kristalleşmesi gözlemlenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Arnavut açık alanı dışında kalan diğer topraklarda, Protestan inancını benimseyenlerin sayısında bir ilerleme ve hızlı bir büyüme söz konusuydu. Böylece çevreden merkeze doğru, inancını değiştiren insan sayısı arttı. Çok ilginç bir başka olgu da bu topluluktaki nüfusun cinsiyete göre bölünmesiydi. Sayı olarak, erkekler kadınlara göre daha fazlaydı. Görünüşe göre Protestanlık, erkek cinsiyeti için daha fazla olanak sağlamaktaydı ya da kadınlar için gelenek ve kültür daha belirgin ve hoşgörüsüzdü. Protestan toplumu gibi yeni bir topluluğun kristalleşmesi, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen yeni bir din davranışı bağlamında görülemez. Bunun nedeni, bu kadar geniş bir milliyet ve inanç alanının yeni bir ideolojik sisteme veya çok fazla sayıda insana ihtiyaç duymamasıdır. Bu yeni topluluk, eğitim, sosyal ve manevi eğitim değerlerini teşvik etmeye oldukça katkıda bulundu ve destekleyici oldu. Bu misyonların varlığı, bu yaşam alanlarının gelişimini güçlü bir şekilde etkilemiştir ve Osmanlı makamları, bu topluluğun haklarının kullanılmasına izin verme konusunda hoşgörülü davranmıştır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımlayan durumdur: Doğu kültürüne ilk bakışta görüldüğü kadar fanatik veya stoik değildir.

Bu topluluğa ait istatistiksel verilere ilişkin pek çok incelenmemiş Osmanlı belgeleri ve sicilleri bulunmaktadır. Amaç, bu çalışmanın bir teşvik işlevi görmesi, ayrıntılı olmamasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutlar arasında Müslüman, Bektaşî, Ortodoks, Katolik ve Protestan gibi dinî topluluklar dikkat çekmektedir. İlk dinî toplulukların faaliyetleri hakkında biraz bilgi sahibi olabileceğimiz çalışmalar bulunurken Arnavut protestan topluluğu için bugüne kadar yapılan çalışmalar çok az sayıdadır. Arnavutça okulların açılması ve Kutsal Metinler dışında Arnavutça kitapların yayımlanmasından sonra

Protestan cemaati, oldukça küçük bir yüzdeyle de olsa, nüfus üzerindeki etkisinden dolayı hâlâ bir topluluk olarak kabul edilmektedir. Sayı ve yüzde olarak bu küçük rakamlar, bu topluluğun faaliyetlerinin sadece Arnavutlarda değil, tüm İmparatorluktaki evrimini daha fazla vurgulamak için çalışmalar yapılmasını teşvik açısından önemlidir. Bu topluluğun kristalleşmesi, dinî, eğitimsel ve sosyal yaşam alanını etkilemiştir. Amerikan ve İngiliz misyonlarının varlığı, Batı kültürünün dinî inançla birlikte taşınmasını da beraberinde getirmiştir. Kız okullarının açılması o dönemde kadınların kurtuluşunun²¹ bir işaretiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodoks Rumların, Ermenilerin, Katoliklerin, Protestanların ve Yahudilerin; inançlarını ve ibadetlerini daha düzenli ve rahat yaşayabilecekleri, mabetler açıp eski ve harap yerleri onarabilecekleri açık cemiyetler ve bunların eğitim kurumları, okulları, hastaneleri ve yetimhaneleri için bir hoşgörü ortamı yaratılmıştır. Bu çok sayıda hastane, yetimhane veya farklı hayır merkezlerini açanlar kuşkusuz Protestanlar olmuştur.

21 Arnavut kadınlarının kurtuluşu olgusu, başlangıçta koşullar nedeniyle zor bir görev olarak görülüyordu. Arnavut kadınının tarihinde, kadın kurtuluşunun yolunu açan Sevasti Qiriazı olmuştur. Çalışmaları, kadınlara yeniden odaklanmanın yolunu açmış ve gelecek on yıllarda bu alanda birçok reformun uygulanmasını etkilemiştir. Onun üstlendiği bu hareket, her yıl ilham alıp geliştirilmiştir. Sevastia ve ailesinin inisiyatifi sayesinde Arnavut kadınları, sorunlarını çözüme ulaştırmayı ve yaşam koşullarını değiştirmeyi başarmışlardır. Bu, Arnavut uzamının bulunduğu zaman ve tarihsel koşullar için verimli bir girişimdi. Arnavut devletinin kurulmasıyla, kadınların konumu büyük ölçüde sağlamlaştırılacaktı.

Kaynakça

Arşiv kaynakları

- SALT Research Istanbul: American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM). Document 1850-11, Translation of the Ferman of his Imperial Majesty Sultan Abd Ul Medjid, granted in favor of his Protestant subjects. <https://ççarchi-ves.saltresearch.org/çhandleç123456789ç43664>
- Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Osmanlı Journaller, no 43/42. İstanbul.
- Başbakanlık Arşivi, Sadareti, Hususi Maruzati, no 2072.
- Edwin Jacques' fund (Institute for Albanian and Protestant Studies). Tiranë.
- Monthly Reporter (1863, 1865, 1869, 1871). Monthly Reporter of British and Foreign Bible Society.
- ATCI. (1863-1864). Alexander Thomson's Travel Report for British and Foreign Bible Society. *The Sixtieth Report of BFBS for the Year 1864*. S 116, 118-119.

Kitaplar

- Bilgi, N. (2010). Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 101-146.
- Bozborra, N. (2002). *Shqipëria dhe Nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane* (Egro, D. çev.). Dituria.
- Clayer, N. (2012). *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë* (A. Puto, Ed.). Botimet Përpjekja.
- H. Karpat, Kemal. (2017). *Popullsia Osmane 1830-1914: Karakteristikat demografike dhe shoqërore*. Alsar.
- Hosaflook, D. (2021). *Lëvizja Protestante te shqiptarët 1816-1908*. Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante. Vision Printing.
- Kocabaşoğlu, U. (1991). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*. İmge Kitabevi.
- Lloshi, Xh. ve Hosaflook, D. (2016). *Shqipëria dhe Shqiptarët në raportet vjetore të Bordit Amerikan të Komisionerëve për Misionet në Vendet e Huaja, 1820-1924*.
- Lloshi, Xh., Hosaflook, D. & Quanrud, J. (2017). *Thesaret për Gjuhën Shqipe të Shoqërisë Biblike 1815-1883*. Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante.
- Necmettin, T. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Akçağ Yayınları.

- Ö. Alan, M. (2000). Osmanli imparatorlugu'nda egitim ve egitim istatistikleri, 1839-1924. İçinde İnalçık & H., Pamuk, Ş. (Edt), *Osmanli Devletinde bilgi ve istatistik*. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Akşin Somel, S. (2000). Rumi 1301(1885) Tarihli İstanbul Sayımı. İçinde İnalçık, H. & Pamuk, Ş. (Edt). *Osmanli Devletinde bilgi ve istatistik*. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Qiriazı-Dako, S. (2016). *Jeta ime: Jetëshkrimi i Mësueses së Popullit* (D. Stucky, D. Hosaflook, Edt). Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante.
- Instuti Kyrias: Përmbledhje historike, 1891–1931. Foleja kombëtare: Broshurë komemorative (1931). Gutenberg.

Çevrimiçi dergi makaleler

- J. Shaw, S. (2009). The population of Istanbul. *Tarih Dergisi Sayı 32- Dergi Park*. İstanbul. 407.
- Aras, A. (2015). Türkiye. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Protestanların Anadolu'daki Durumları ve Gösterilen Dinî Hoşgörü*. Türkiye: ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi.
- J. Shaw, S. (1978). The Ottoman Census System and Population, 1831-1914. *International Journal of Middle East Studies*,9(3), 325-338. <http://www.jstor.org/stable/162768>

*Sanayi Devrimi Öncesinde Osmanlı Devleti'nde Demir Üretimi:
XVI. Yüzyıl Samakov Demir Atölyeleri*

Iron Production in the Ottoman Empire Before the Industrial Revolution: Samakov Iron Workshops in the 16th Century

Emrah Hazar¹

Abstract: The Ottoman geography possessed iron, silver, gold, copper, tin, and lead mines in the 16th century, with iron being one of the more important. However, research on mines in the Ottoman Empire is about something other than the iron mines. For this reason, this research will discuss the production, extraction, and use of iron products before the Industrial Revolution. One of the critical centers where the Ottoman Empire was supplied with iron was Samakov, which was affiliated with Sofia Sanjak. Samakov was conquered in 1371 by Lala Şahin Pasha, the governor of Rumelia, during the reign of Murad I. The iron extracted from Samakov was produced in raw and finished products. The iron extracted from the region was used in military areas such as shipyards and artillery and in architectural sites such as mosques, bridges, and castles. The iron obtained from the iron deposits was melted in furnaces known as vigne in the Ottoman official records. This iron was also processed in iron forging workshops known as samakov. Iron, in its raw and finished products, as sent by land or sea to Istanbul, the state's center. This delivered iron was then distributed to military facilities and other places where it was needed. When transporting iron by land, carts were pulled by beasts of burden, such as oxen or camels. Samakov maintained its status as one of the centers where the state met its iron needs until the last period of the Ottoman Empire. This research references the archive books and documents related to the subject in the Ottoman Archive section of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives.

Keywords: iron, Samakov, shipyard, vigne, workshop

¹ Anadolu University, emrahhazarx@gmail.com

Giriş

Yeraltı kaynaklarından olan madenler çeşitli alanlardaki kullanımlarıyla buldukları bölgelere ve ülkelere stratejik üstünlük kazandırmaktadır. Osmanlılar; kuruluş ve Rumeli’de yayılma döneminde hâkimiyet tesis ettikleri bölgelerde bulunan gümüş, altın gibi değerli madenler yanında bakır, kurşun, şap, güherçile madenlerinden de istifade etmiştir. Son derece önemli madenlerden biri de silah üretiminde, gemi yapımında, mimari yapılar da, inşa faaliyetlerinde, tarım aletleri üretimi gibi birçok sahada kullanılan demirdir.

Osmanlı Devleti’nde madencilik faaliyetleri ile alakalı çalışmaların varlığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmalar Osmanlı Devleti’nde genel manada madencilik ve hukuki nizamı ya da bir bölgeden çıkarılan gümüş, altın, bakır gibi demir haricindeki madenler üzerine yoğunlaşmıştır. Sanayi Devrimi öncesinde Osmanlı demir madeni ve demirciliği üzerine yapılan müstakil çalışmalar oldukça sınırlıdır, bu durum Osmanlı klasik dönemi için daha da az bir orandadır. Osmanlı ekonomisi üzerine yapılan araştırmalar ise genellikle demir cevherinin hangi bölgelerden elde edildiği ile alakalı bilgiler sunmaktadır. Araştırma konusunun demir üzerine yoğunlaşmasının nedeni ise bahsedilen bu hususlardır. Ayrıca araştırmanın inceleme alanına giren Samakov’un özellikle XVI. yüzyılda Osmanlı’nın ham ve mamul demir ihtiyacını karşıladığı önde gelen yerlerden biri olduğu düşünülmektedir. Ancak bu önemine rağmen Samakov özelinde demircilik faaliyetleri ile alakalı ulaşılan tek çalışma 1970 yılında İstanbul Sanayi Odası Dergisi’nde yayımlanan “Samako Demir Madeni” başlıklı yazıdır. Bahsedilen çalışmanın Samakov’daki demir madenine dikkat çekmesi önemli olsa da çalışma içerik bakımından oldukça sınırlıdır. Bu sebeplerdendir ki hem Osmanlı demircilik faaliyetleri konusundaki eksikliğin giderilmesine katkı sağlamak hem de demircilik hususunda önemli merkezlerden biri olarak düşünülen Samakov özelinde araştırmayı ele almak tercih sebebi olmuştur.

Konuyla alakalı tetkik eserlerden faydalanılmasının yanı sıra araştırmanın temel kaynakları Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’ndan temin edilen Osmanlı arşiv dokümanlarıdır. XVI. yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve sosyal tarihi ile alakalı hususlarda başvuru alan ilk kaynaklardan biri tahrir defterleridir. Bu defterler kısaca, bir sancağın kaza ve köylerindeki vergi kaynaklarının ve vergi sorumlularının yazıldığı defterlerdir. Samakov, XVI. yüzyılda Sofya (Paşa) sancağına bağlı bir kaza olduğundan,

bu sancağı ilgilendiren tahrir defterleri Samakov'da bulunan atölyelerin türü ve sayısal verileri hususunda kaynaklık etmiştir. Burada tahrir defterleri ile alakalı bir durumu izah etmek gerekmektedir: II. Selim dönemine ait olduğu belirtilen 566 numaralı defter ile içerisinde Sultan III. Mehmet'in tuğrası (Genç, 1988, s. 96) bulunan 181 numaralı defterlerdeki veriler birbiriyle paralellik arz etmektedir. Bu defterlerin ikisi de muhtemelen aynı döneme aittir. Tablo 1'de iki deftere de yer verilmiştir. Bir diğer önemli kaynak, devletin yönetim merkezi İstanbul'da bulunan ve önemli kararların alındığı Divan-ı Hümayun'da tutulan mühimme defterleridir. Bu defterlerde yer alan ve Samakov kazası ile bağlantılı hükümler genellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Samakov kazasındaki atölyelerde üretilen demir ürünler ve kullanım alanları ile alakalı veriler sunmuştur.

Söz konusu araştırmada genel itibarıyla nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemine başvurulmuştur. Kısaca ifade edilirse, dijital arşiv sisteminde yapılan genel tarama sonucunda konuyla ilgili elde edilen dokümanlar titiz bir okuma sürecinden geçirilerek, detaylı analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda ulaşılan bulgular değerlendirilerek mantıksal çerçevede bir anlayış getirilmiştir.

Bu araştırmada XVI. yüzyılda Samakov'un Osmanlı demir üretim merkezlerinden biri olarak öneminin vurgulanmasının yanı sıra, Sanayi Dönemi öncesinde demircilik faaliyetleri ile gelişimini sürdüren bir Osmanlı şehrinde demir atölyeleri ve sayıları, işlenmiş demir ürün çeşitleri, üretilen demirin kullanım alanları, demirin ihtiyaç yerlerine ulaştırılması gibi hususlara değinilerek bu anlamdaki eksikliğin giderilmesine katkı sağlanacaktır.

Samakov'un Osmanlı İdaresi Altına Alınması

Osmanlılar 1352 yılında Gelibolu'daki Çimpe Hisarı'nı alarak Rumeli yakaasına yerleştiler. Rumeli'de takip ettikleri sistemli fetih hareketleriyle Gelibolu'daki diğer kaleleri ve Edirne istikameti üzerindeki Misini, Çorlu, Babaeski, Keşan, Dimetoka gibi şehir, kasaba ve kaleler elde edildi (İnalçık, 2006, s. 156). Rumeli'deki ilk fetihler 1357 tarihine kadar Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın liderliğinde ve belirtilen tarihten sonra Şehzade Murad önderliğinde gerçekleşmiştir. Şehzade Murad, Edirne'nin fethi için Lala Şahin ve Hacı İlbey'i önden göndermiştir. Edirne muhafızı Tekfur Andriya Türk ordusunu Sazlıdere'de karşılamış olsa da Edirne'ye mağlup olarak dönmüştür. Hacı İlbey'i ve Lala Şahin kuvvetlerince Edirne kuşatma altına alınmıştır. Bu

kuşatmaya Şehzade Murad yanındaki birliklerle bizzat destek vermiştir. Edirne'nin kuşatmaya mukavemet gösteremeyeceğini ve zor durumda kalacağını anlayan Andriya, şehri terk etmiştir. Edirne Rumları bu durum üzerine şehrin kapılarını Türklere açmışlardır (Danişmend, 1971, s. 39). Kaynaklarda Edirne'nin fethi için farklı tarihler verilmiş olsa da kabul edilen görüş 1361 yılında Şehzade Murad ve Lala Şahin tarafından ele geçirilmiş olduğudur. Edirne'nin fethinden kısa bir süre sonra Orhan Gazi, Bursa'da vefat etmiş ve tahta oğlu Murad geçmiştir (İnalçık, 2007, ss. 282-283).

Sultan Murad Osmanlı merkezini 1365 tarihinde Bursa'dan Edirne'ye taşımıştır. Edirne'de saray, cami, medrese gibi ilmî ve sosyal tesisler kurulmaya başlamıştır. Edirne bir yandan başşehir olarak donatılırken diğer taraftan Balkanlar'a yapılacak fetihlerde, askerî bir hareket üssü olarak stratejik öneme sahiptir (Danişmend, 1971, s. 39; Uzunçarşılı, 2019, s. 168) Edirne alındıktan sonra Rumeli'de ilerlemelere devam edildi. Sultan Murad Lalası Şahin Paşa'yı Zağra ve Filibe tarafına akına gönderirken, diğer hatta Evrenoz Gazi de İpsala'yı fethetti (Derviş Ahmed Aşıkî, 1970, s. 54). Meriç vadisinde önemli bir şehir olan Filibe, uzun bir kuşatma sonrasında 1364'te teslim oldu. Burası 1366 tarihinde Murad Rumeli'de iken Lala Şahin'in uç merkezi olacak, bu merkezden hareketle İhtiman ve Samakov istikametinde daha batıya doğru akınlara devam edilecektir (İnalçık, 2006, s. 156).

Filibe'nin fethinden sonra Papa V. Urban'ın teşviki ile Macaristan kralı Layoş başta olmak üzere Bulgar, Sırp, Ulah (Eflak) ve Bosna hükûmetleri arasında ittifak anlaşması yapıldı. Macar kralı kumandasındaki Bulgar, Sırp, Ulah ve Bosna kuvvetleri hem Balkanlar'daki Osmanlı ilerlemesinin önünü kesmek, hem de kaybettikleri Edirne ve Filibe'yi geri almak için harekete geçtiler. Osmanlı kuvvetleri ile müttefik birlikler 1364'te Edirne yakınlarında, Çirmen mevkiinde karşı karşıya geldiler. Bu karşılaşmada Macar Kralı I. Layoş'un kumandasındaki müttefik kuvvetler kalabalık olmalarına rağmen ağır bir mağlubiyet aldılar (Başar, 1998, s. 52).

Osmanlı'nın Rumeli'de aldığı yerleri geri alma hareketinin bertaraf edilmesinden sonra Lala Şahin Paşa 1366 tarihinde ileri harekete geçti. Paşa ilk etapta Samakov ve İhtiman taraflarına akın düzenlemiş, bu akından ganimet ve esirle dönmüştür. 1370-71 yılına gelindiğinde Sultan Murad Samakov ve İhtiman'ın fethini emretmiştir. Lala Şahin Paşa Kapulu Derbent'i almış buradaki seddi yıktıktan sonra İhtiman üzerine yürümüştür. Osmanlı birliklerini karşısında gören İhtiman halkı, eman isteyip cizye vermeyi kabul ederek

Osmanlı himayesine girmiştir (Müneccimbaşı Ahmed Dede, 1975, s. 109-110). Kale sulh yoluyla alındığı için ahd-i imandan hareketle İhtiman şeklinde telaffuz edildiği rivayet edilmektedir (Evliya Çelebi, 1999, s. 220).

Tuna nehrinden Rodop Balkanlar'ına kadar Orta ve Güney Bulgaristan'a ve Osmanlı işgalinden önce de kısmen Trakya'ya egemen olan Bulgar Kralı Yuvan Şişman, Türklerle mücadele etmenin güçlüğüne anlayarak barış yaptı. Kral, Osmanlı himayesine girerek vergi ödemeyi kabul etti ve kız kardeşi Prenses Marya'yı da Sultan Murad'a verdi. Şişman, kendisine muhalif olan kardeşi Stratisimir'e karşı Murad ve Ulahlardan destek alarak Vidin üzerine gitti ancak başarı sağlayamadı (Uzunçarşılı, 2019, s. 170-171). Murad'ın Balkan fetihleri planında kuzeybatı tarafından sorumlu tutulan Rumeli Beylerbeyi Lala Şahin Paşa'nın Samakov ve İhtiman akınlarından dolayı tehlikeli bir durumun belirlediğini anlayan Kral Şişman aynı durumda bulunan Makedonya Sırp Kralı Uglyeşa'dan yardım talebinde bulunmuştur (Danişmend, 1971, s. 52). Bunun üzerine iki kral müttefik olup Filibe'den hareketle ilerleyen Lala Şahin Paşa kuvvetlerini Çamurlu Sahrası'nda karşılaşmıştır. Ancak burada Lala Şahin Paşa'ya karşı koyamayıp bozguna uğramışlardır. Bu zafer sonucunda Samakov'un fethi sağlanmıştır (Hammer, 1992, s. 162). Samakov Kalesi'nin güç bir şekilde alınmasından dolayı bir daha bu kalenin düşman tarafından ele geçirilip içerisine kuvvet konulmaması için kale Lala Şahin Paşa tarafından yıktırılmıştır. Osmanlı kaynaklarında Samakov fethinin tarihi 772 (1370-71) olarak belirtilmiştir (Evliya Çelebi, 2002, s. 144; Hoca Sadettin Efendi, 1979, s. 137-138).

Samakov zaferinin Bulgaristan'ın zaptı noktasında büyük önemi vardır. Bu başarı, Türklerin Bulgaristan'da yerleşmesini mümkün kılan muharebelerden biridir. Samakov'un Osmanlıların eline geçmesiyle üzerinde büyük baskı hissedilen Köstendil Bulgar Prensi Konstantin, itaat altına alındı. Lala Şahin Paşa, İhtiman ve Samakov başarılarıyla aynı istikamette hızlıca ilerleme olanağı buldu (Cezar, 2010, s. 120).

Samakov ve İhtiman'ın iki aşamada fethedildiği anlaşılmaktadır. İlk olarak 1366 tarihinde Lala Şahin Paşa tarafından akın yapılmıştır. Bu aynı zamanda fethedilecek bölgenin keşfi ve tanınması olarak da görülebilir. 1371 tarihinde ise Çamurlu'da Kral Şişman ve Sırp Kralı'na karşı kazanılan zafer sonrasında kaleler ele geçirilmiştir. Samakov'un Osmanlılarca ele geçirilmesi, bölgede demir cevheri bulunması nedeniyle stratejik açıdan son derece önemlidir. Samakov, Osmanlıların özellikle batı yönünde meydana gelen

savaşlarda kullandıkları araç, gereç ve silahların yapımında ve diğer çeşitli alanlarda gereksinim duyulan demir ihtiyacını karşılayacağı merkez durumuna gelmiştir.

Osmanlıların ilk fetihler döneminde Rumeli'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Samakov'un merkezinde ve kırsal alanlarında da Türk-Müslüman iskânının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Samakov'un merkezinde XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında rastlanılan ve Türklerin meskun olduğu ilk yerleşimler Hüseyin Ağa (BOA, TS.MA.d, no. 6996, s.9b-10a; BOA, TT.d, no.130, s. 619) ve Hacı Sinan (BOA, TT.d., no. 130: 67) mahalleleri olmalıdır. Bu mahalleler cami, mescit, hamam, dükkan gibi vakıf eserlerin etrafında şekillenmiştir. Samakov'a bağlı bir mezra iken köy olan Çamurlu'ya da muhtemelen sürgün usulü ile grup grup yörük yerleşiminin yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA, TT.d., no. 130: 193). Yine kırsal alanlarda İlyas, İsmail, Rahmanlu, Bağdan (Kızıçtuğu Derbendi), Kösteniç-i Müslümanan (Ilıca) gibi Türk-Müslüman köyleri kurulmuştur. XVI. yüzyıl boyunca Samakov'da Türk-Müslüman nüfusu artmıştır.

Samakov XVI. yüzyıl başlarında (1521) Filibe Sancağı'nın kazaları arasında gösterilmiştir (BOA. TS.MA.d., no.699: 3b). Bu durum haricinde yüzyıl boyunca Osmanlı idari taksimatı içinde Rumeli eyaletine bağlı Sofya livasının kazalarından biri durumundadır. Yüzyıl sonlarına doğru bazı köyler Razlık nahiyesi adı altında toplanmıştır. Yine Sofya'nın bir kasabası durumunda olan İhtiman da Samakov'a bağlı bir nahiye olmuştur.

Demir Atölyeleri

XVI. yüzyılda geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde farklı maden merkezleri bulunmaktadır. Gümüşhane, Taşoz, Nif, Kratova, Srebrenice, Üsküp, Koçanya, Sidre, Espiye, Keban, Ergani, Niğde ve Bozkır'da gümüş; Van, Erciş, Malatya, Maraş, Kilisehisar, Karaman, Mersin, Kayseri ve Mısır'da güherçile; Kastamonu, Maraş, Kağızman, Hakkari ve Ege adalarında Kükürt; Espiye, Kastamonu, Keban, Ergani ve Bosna yöresinde bakır; Gerger ve Nif'te simli kurşun; Üsküp, Selanik ve Niğde'de kurşun; Gediz, Foça, Şarkikarahisar ve Gümülcine'de şap; Kratova, Novaberde, Srebreniçe, Koçanya, Sidri ve Espiye ve Bozkır'da altın ocakları mevcuttu. Demir madeni ise Kığı, Rudnik, Banaluka ve Sofya'dan çıkarılıyordu (Sevinç, 1985, s. 147-148). Gerek ham demir noktasında gerek işlenmiş demir üretimi kapasitesi bakımından XVI. yüzyılda önemli demir merkezi olarak öne çıkan yerlerden biri de Samakov'dur.

Samakov, Bulgarca “demir-döven” anlamına gelmektedir (Kiel, 2009, s. 63). Bu kelime ile bölgedeki demir madenlerinin yanında su gücüyle dönen çarklarla işleyen, büyük demir döven alet ve örsler kastedilir (İnciciyan ve Andreyan, 1974, s. 26). Belirtmek gerekir ki: Samakov hem kaza olarak idari bir isim hem de bölgede demir işlenen atölyelere verilen isimdir. Samakov kazasının gelişmesinde demir cevheri ve demircilik faaliyetleri doğrudan etkili olmuştur.

Samakov demiri ve etrafındaki tesislerin daha XV. yüzyılda önem kazandığı bilinmektedir. II. Bayezid tahta cülusundan iki yıl sonra, Rumeli'de askerî bir gezinti yapmıştır. Sofya'ya geçerken yol üzerinde bulunan Samakov'a da uğrayan Sultan, demir atölyelerini denetlemiş ve ilgi göstermiştir (Giz, 1970, s. 15). Samakov'un XVI. yüzyılın başlarında küçük bir yerleşim birimi olduğu seyyahların ifadesinden çıkarılmaktadır. 1502'de Patentius ileride en büyük Osmanlı demir merkezi olan Samakov'dan “campi Samacoui” olarak bahsetmektedir. Yani buranın henüz bir kent değil, küçük bir madenciler kampı gibi telakki edildiği düşünülmektedir (Tanyeli, 2017, s. 68).

Osmanlı Devleti'nde maden çıkarılan bölgedeki halkın bir kısmı demir cevherini çıkarma işlemleriyle sorumlu tutulmuştur. Evliya Çelebi eserinde şu şekilde değinmiştir: “Samakov Yaylası ve Sahrası içinde 50 pare marmur köyleri geçtik. Tüm reayaları Bulgardır, avrat ve oğlanları demir cevheri çıkarmada çalışmaktadır” (Evliya Çelebi, 2010, s. 143). Demir cevherinin temizlenip yıkanması ve işlenmeye hazır hâle getirilmesi gerekmektedir. XVI. yüzyılda bu işlemin gerçekleştiği nehirlerden biri Sofya'ya doğru akan Vlayday Nehri'dir. Bu nehir demir cevherinin çıkarıldığı yerin yakınında bulunan bir nehir olmalıdır. Samakov kazasına bağlı olan ve nehir yakınındaki köylerden çıkarılan cevher, burada yıkanıyor ve sonra Samakov'da bulunan atölyelere naklediliyordu (BOA, MAD.d., no.5294: 25). Demir cevheri yıkanması nedeniyle sularının kirlenmesi, nehirden türlü amaçlarla faydalanan Sofya ahalisinin zaman zaman şikayetlerine de sebebiyet vermiştir (BOA, A. DVNS. MHM.d., no.16: 58/115).

Demir cevheri çıkarılıp yıkanarak temizlendikten sonra görevli kişilerce işlem den geçirilmek üzere samakov ve vigne olarak tabir edilen atölyelere çekilir ve bu atölyeleri işleten ve atölyelerde çalışan demircilere teslim edilirdi (BOA, MAD.d., no.5294: 25). Atölyelerde dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi demirin eritilmesi ve işlenmesi için yakıt olarak odun kömürü kullanılmış olmalıdır. Sanayi öncesi Avrupa'sında demir işçiliği, fırıncılık,

dökümcülük gibi yüksek oranda odun tüketimi gerektirmektedir. Bu mesleklerin çoğunda yakacak odundan çok odun kömürüne ihtiyaç duyulurdu. 1 kg odun kömürü elde etmek için ise 5 ile 10 kg arasında odun gerekirdi (Agaston, 2009, s. 124). XVI. yüzyıl kaynaklarından tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nin atölyelerin ihtiyaç duyduğu odunu yani kömürü tedarik işinde yine Samakov kazasına bağlı bazı köylerde bulunan ahaliyi sorumlu tutmuştur. Kömürücü olarak ifade edilen kişiler bargirlerle (yük hayvanı-beygir) kömürleri nakletmişlerdir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.28: 239/574). Samakov kazasında Mihrimah Sultan mülk köyleri arasında bulunan Haline köyü 1568-69 tarihinde "karye-i mezkur ahali Samakov'da işlenen demir esbabın kömür hidmetin etmekle avarız-ı divani ve tekalif-i örfiden muaftırlar" (BOA, TT.d., no.470: 391) şeklinde kaydedilmiştir. Anlaşıldığı üzere demir atölyelerinde demirin işlenmesi için gerekli olan kömürü getirmekle sorumlu tutulan köylüler, bunun karşılığında avarız ve tekalif-i örfi kapsamına giren vergilerden muaf tutulmuştur. Haline köyü gibi Mihrimah Sultan mülkü olarak kaydedilen Haralu (BOA, TT.d., no.470: 393), İzlagukani (BOA, TT.d., no.470: 397) köyleri ahali de Samakov'da demir işleyen atölyelere kömür tedarik etmek hizmeti ile sorumlu tutulmuştur. Kazaya bağlı Prodan Samakovu köyü ahali ise diğer köylerden ayrı olarak "kömür hizmeti" ile değil sadece "demir işlenmesine" hizmet etmekle kaydedilmiştir (BOA, TT.d., no.470: 394). Muhtemelen demir işlenirken farklı hususlarda ihtiyaç duyulan malzemenin veya gerekliliklerin karşılanmasına çalışmışlardır.

Demir işleminden geçirilmek üzere "samakov" adı verilen atölyelere getirilirdi. Samakov akan bir su önüne kurulan tahtadan bir sistemdi. Suyun tahta tekerleğe hızla çarpmasıyla teker döner, büyük çekiç hareket kazanır ve ısıtılmış demir istenilen kıvama gelinceye kadar dövülürdü (Sezer, 2019, s. 131). Osmanlı Devleti'nde su gücüyle çalışan ve samakov olarak anılan bu alet, Avrupa devletlerinin sınırları içinde akan nehirlerde farklı isimlerle kullanılmış olmalıdır. Öyle ki Orta Çağ'dan Sanayi Devrimi'ne kadar uzun bir süre metalürji alanında su gücünden yararlanıldı. Suyun akış hızından elde edilen bu güç metal-araç gereç üretiminde bir devrim yapmıştır. Su gücüyle işleyen mekanik sanayi çekici, demir dövme işinde demircinin yerini aldığı gibi, vuruşlarının daha düzenli olması, ayrıca çekiç ağırlığının (250 kg) büyük ölçüde arttırılmasına olanak sağlaması nedeniyle bu işi daha verimli hâle getirmiştir (Gimpel, 2004: 63-64). Samakov çekicinin ne kadar büyük olduğuna dair ölçüm ifadesine arşiv kaynaklarında rastlanmamıştır. Ancak Evliya Çelebi bu çekiçlerin "camız başı" kadar büyük olduğunu belirtmektedir

(Evliya Çelebi, 2010, s. 146). Ayrıca 1571 tarihinde bu atölyeler 5 kantar (yaklaşık 282 kg) ağırlığında gemi çapası üretecek kapasiteye sahip atölyelerdir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.16: 324/590).

Samakov kazasında bulunan samakov demir atölyelerinin su gücü ile çalıştığı belirtilmiştir. XVI. yüzyıla ait kayıtlarda Samakov'dan geçen hangi nehirlerde veya nehir kollarında atölyelerin kurulduğuna dair bir veriye ulaşılamasa da sonraki tarihlere ait kayıtlar bu noktada fikir vermektedir. Elde edilen bilgiler söz konusu yüz yıla ait olmasa da muhtemelen atölyeler daha önceki tarihlerde kurulmuştu. Bu anlamda demir atölyelerinin-Samakov kazasından geçen İskar Nehri (BOA, MAD.d., no.9917, s.105.) ve Meriç Nehri'nin (BOA, MAD.d., no.9917, s.88.) kolları üzerinde kurulduğu düşünülmektedir. Samakov atölyelerinin su gücüyle çalışmalarından dolayı kışın nehirlerin donması acil durumlarda tedarik sıkıntılarını neden olabiliyordu. Böyle durumlarda donmayan nehirlerdeki mekanizması çalışan atölyeler işlemektedir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.16: 334/590). Atölyelerden talep edilen demir ihtiyacı kış mevsiminde karşılanırken bu dönemde çalışan atölyelerin yükü bir kat daha artmaktadır.

Önceleri balçık, mıcır taşı ve kompakt taşlardan yapılmış çukur ve derin olmayan kuyu şeklindeki fırınlarda demir cevheri çoğu kez yıkandıktan ve kavrulduktan sonra odun kömürüyle eritiliyordu. Bu tip fırınlara Renn fırını (Rennofen) ve Rennateşi (Rennfeuer) adı veriliyordu. Daha sonra su kuvveti ile çalışan körükler yardımı ile Renn fırınlarının duvarları yükseltilerek münferit fırınlar (Stückofen) meydana getirildi (Oral, 1970, s. 39). Su gücüne dayalı körüklerle işlediği bilinen ilk fırının 1323 yılında yapılmış olduğu kayıtlıdır. Gerçek anlamda ilk yüksek fırın ise 1380 yılında kurulmuştur (Gimpel, 2004, s. 63-64). XIII. yüzyıl sonlarında veya XIV. yüzyıl başlarında ham demir içindeki yabancı maddelerin bir kısmının veya tamamının kömür ile uzaklaştırılması öğrenildi ve daha sonra Almanya'da Batı ormanlarının odunca zengin kısımlarında XIV. yüzyıl sonlarına doğru döküm demiri yapımı ortaya çıktı. Filhakika yeni orman içi demirciliği ve yüksek fırınlar her yere yayılmıştı. Daha sonra uzun bir süreyi kapsayan bir durgunluk devresi başladı ve bu devre 1735'te demirin kömür veya kok ile izabesine kadar devam etti (Oral, 1970, s. 39). XVI. yüzyılda Samakov kazası ile ilgili kayıtlarda "vigne" olarak belirtilen kavram demir eritme fırınlarıdır (Kiel, 2009, s.62).

Vigne olarak belirtilen fırınlarda çalışanlar resmi kayıtlarda "vigneci" (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.29: 230/525) ya da "vignar taifesi" (BOA, MAD.d.,

no.3271: 175) olarak ifade edilmektedir. XVI. yüzyıla ait Samakov'u ilgilendiren tahrir defterlerinde dikkati çeken bir husus vigne ve samakov demir atölyelerinin kayıtlarının bulunduğu kısımda su değirmenlerinin kayıtlarının da yer almasıdır. Bu durum vigne yani demir fırınlarının da su gücüyle harekete geçen körüklere sahip atölyeler olduğunu düşündürmektedir ancak bu fırınların nasıl çalışıldığına dair net bir veriye ulaşılamamıştır. Samakov kazasında gösterilen vigne atölyeleri vigne-i çatal, vigne-i mismar ve vigne-i nal olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasında çatal üretimi yapılan vignelerin sayısı, çivi üreten mismar ve nal üretilen vigne atölyelerine nazaran daha fazladır. Çatal kelimesi ile muhtemelen Osmanlı ordusunda kullanılan ve dışa gelen yüzlerinde hilal biçiminde ikişer çıkıntı bulunan, çok sivri iki demir uçtan oluşan savaş aleti kastedilmektedir (Ayverdi, 2006, s. 535).

XVI. yüzyıl boyunca Samakov kazasının merkezinde ve köylerinde yer alan demir üretimi yapan ve kayıtlara geçen atölyelerin bab sayısını tahrir defterlerinden yararlanarak toplu bir biçimde göstermek mümkündür.

Atölye	1526	1530 (Muhasebe defteri)	1544	1568-69 (vakıf defteri)	1570	III. Mehmet (1595-1603)
Samakov	38	21	76	17	82	94
Vigne	105	6	154	66	196	262

Tablo 1: XVI. yüzyılda Samakov kazasındaki demir atölyelerinin bab sayısı (BOA, TT.d., no.: 130, 236, 470, 492, 566, 181).

Genel itibari ile bakıldığında atölyelerin sayısında XVI. yüzyıl boyunca bir artış görülmektedir. Bu da demire olan talebin artması ve bölgedeki demir işleme faaliyetlerinin gelişmesine bağlı olarak kurulan atölye sayısının da artış gösterdiği ifade edilebilir. Atölye sayılarındaki artışın bir diğer nedeni ise demir atölyesine sahip bazı köylerin, çevre kazalardan alınarak, Samakov kazasına bağlanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca defterler incelendiğinde yüzyıl boyunca tesis edilen atölye sayısının artmasının yanında çok sayıda atölyenin de işlemediği ve harap hâle geldiğini ifade etmek gerekmektedir.

Atölyelerde Üretilen Bazı Demir Ürünler ve Kullanım Alanları

Samakov kazasındaki atölyelerden çıkan demir cevheri işlem den geçirilmiş ve ham olarak gereksinim duyulan mahallere nakledilmiştir. XVI. yüzyılda Samakov'dan ihraç edilen demir İstanbul'da bulunan askerî kurumlar olan tophane ve tersanenin ihtiyaçlarına yönelik olduğu gibi bazen de kaleler, köprüler ve cami gibi mimari unsurların tamiri ve yapımında da kullanılmıştır. Bahsedilen kurumlara ve yapılara yönelik demir ihtiyacı aynı zamanda Samakov'daki atölyelerde üretilen demir ürünlerin çeşitlerini belirlemede de etkili olmuştur.

Tophanede top yapımında mil olarak kullanıldığı gibi bu toplarda kullanılan yuvalak adı verilen güller de demirden üretilirdi (Kütükoğlu, 2018, s. 325). XVI. yüzyılda Kuzey Sırbistan'da bulunan Rudnik'te, Semendire'nin güney doğusundaki Bah Madeni'nde ve Bosna'da Kamengrad'da demir üretilmekte ve yuvalak dökülmektedir. Anadolu'da XVI. yüzyılda Bilecik ve Kığı'da da yuvalak döküldüğü belirtilmektedir (Tanyeli, 2017, s. 64 - 77). Samakov kazası sınırları içerisinde demir yuvalak döküldüğüne dair bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak 1545 tarihinde topçubaşından Samakov'da demir yuvalak dökülmesinin uygun olup olmadığı ile ilgili bir araştırma yapılması istenmiştir. Demir yuvalak dökümünde mahir olan kimseler ve bölükbaşından oluşan bir grubun Samakov'a gönderilip konu ile alakalı inceleme yapması talep edilmiştir (Sahillioğlu, 2002, s. 372). Samakov'da demir yuvalak dökümünün mümkün olup olmadığı ile alakalı inceleme yapan heyetin rapor sonucuna ulaşılamamış, XVI. yüzyıl hatta daha sonraki yıllarda dahi Samakov'da demir yuvalak dökümünün yapıldığına dair bir veriye de rastlanılmamıştır. Muhtemelen Samakov'da doğrudan demir yuvalak dökümü yapılmamıştır. Ancak buradan yuvalak dökümü yapan ocaklara demir gönderilmiş olabilir.

Samakov kazasında yuvalak ya da top güllesi dökülmese de bölgede bulunan atölyelerde top silahının diğer aksanları imal edilmektedir. Top namlusunun üzerine bindirildiği gövde kısmına kundak denilmektedir. Ayrıca kundak namluya yataklık eden ve muylular vasıtasıyla namluya yükseklik ve yön verme vazifesi üstlenen kısımdır (Pakalın, 1993, s. 322). Bu şekilde top mermisinin hedefe isabet ettirilmesine çalışılmaktadır. XVI. yüzyılda Samakov kazasındaki demir atölyeleri imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki top döküm ocaklarına kundak demiri ve dingili tedarik etmektedir. 1575 Aralık ayında,

kış mevsiminin neden olduğu yağmur ve çamurdan zarar görmesini engellemek için Semendire dökümhanesinde dökülen toplar korunaklı alanların veya yapıların içine çekilmek istenmiştir. Topların çekilmesi için hazırlanması istenen top arabası ve top kundağına gerekli olan demir aksamın Samakov kazasındaki atölyelerde işletilmesi istenmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.27: 178/407). Samakov'dan kundak ve arabalar için gerekli olan demir malzemenin bir süre geciktirilmesi, topların da korunaklı bölgeye çekilmesini geciktirdiğinden topların normalden daha fazla zarar görmesine neden olacaktır.

Uçları tekerleklerin ortasından geçen ve sadece yük taşıma görevi yapan demir veya ağaç mile dingil denilmektedir (Ayverdi, 2006, s. 714). Topların taşınmasını sağlayan ve kundakların üzerlerine bağlanan top arabaları bir dingil iki tekerlekten oluşmaktadır. Osmanlılar topların türüne göre demirden veya ağaçtan dingil imal etmişlerdir (Aydüz, 2006, s. 291). Samakov kazası, top arabalarının ihtiyaç duyduğu demir dingillerin imal ve tedarik edilmesi noktasında önemli bir merkez konumundadır. 1571 yılında İskenderiye (İşkodra) sancağı ile sınır olan bazı kalelerin fethi emredilmiştir. Bu kalelerin fethedilmesi için kalelerin tahrip edilmesinde kullanılan topların dökülmesi ve hazırlanması gerekmektedir. İskenderiye (İşkodra)'de dökülecek topların demir dingillerinin üretimini Samakov kazasındaki atölyeler üstlenmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.12: 12/22). "İskenderiye'de dökülen toplar için dingil demirleri muktezasınca ihzar olunub..." (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.12: 116/251) ifadesiyle dingillerin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Dingillerin adet sayısı net olarak belli olmasa da dökülen toplara kifayet edecek kadar üretilmiştir. İskenderiye'de dökülecek toplar için Samakov'dan talep edilen dingillerin hüküm tarihleri esas alınır ise 1571 yılının 14 Şubat ve 7 Mart tarihleri arasında bahsedilen toplar için dingillerin hazır hâle geldiği belirtilmiş ancak takip eden hükümlerden İskenderiye'ye ulaştırılmasının daha geç bir tarihte gerçekleştiği anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gemi yapımında gerekli olan kereste, zift, katran, yelken, kürek, halat, lenger gibi malzemeler büyük oranda tersane ocaklığı olan mahallerden sağlanmaktadır. Bu malzemelerin temin edildiği bölge halkı, avarız vergisi mukabilinde her yıl talep edilenleri hazırlamakla sorumludurlar (Kütükoğlu, 1994, s. 618). Gemi yapımı için gerekli olan en önemli malzemeler arasında çivi yer almaktadır (Panzac, 2020, s. 21). Başta Tersane-i Amire olmak üzere gerekli olan mahallere çivi tedarik edilirdi. XVI. yüzyıl belgelerinde çivi ifadesinin karşılığı olarak enseri (BOA, A.DVNS.MHM.d.,

no.5: 212/535) veya mismar (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.27: 221/505) ifadelerine rastlanmaktadır. Aynı yüzyılda gemi yapımında kullanılan çivinin üretim merkezleri arasında Samakov kazası ön plana çıkmaktadır. 1526 yılı, Samakov'da çivi üretim atölyelerinin varlığı ile alakalı olarak ulaşılan en erken tarihtir. Ancak 1526 yılı öncesi için çivi atölyelerinin varlığına dair kayıtlı veriye ulaşılmaya da bahsedilen yılda mevcut olan atölyeler daha eski bir tarihte kurulmuş olmalıdır. Samakov kazasında yer alan vigné atölyelerinden az bir kısmı doğrudan mismar (BOA, TT.d., no.236: 68) olarak adlandırılmıştır. Çivi veya mih mismar vignelerinde inşa edilmesi muhtemel gemilerin ihtiyacına göre, talebe göre farklı türde ve ebatlarda üretilirdi. Nitekim gemilerin yapımında basit bir şekilde tek cins çivi kullanılmaz farklı noktalarda değişik ebat ve türde çiviler kullanılırdı. Yine inşa edilecek olan gemilerin şayka, firkate, kadırga vb. türüne ve büyüklüğüne göre de atölyelerde üretilen çivi miktarı değişirdi. 1545 yılının ocak ayında gemi yapımı ile alakalı yoğun bir çalışmanın olduğu anlaşılmaktadır. Yirmi beşi Mısır'da olmak üzere toplamda yüz yirmi beş parça geminin onarım ve inşaatı söz konusudur. Bahsedilen gemilerin ihtiyacı olan çivilerin (enseri) bir kısmının Samakov'dan karşılanması talep edilmiştir (Sahillioğlu, 2002, s. 65-67). Yine 1571 yılında Samakov kazasındaki demir işleri ile memur olan Koyun Çavuş'tan Tersane-i Amire'de inşa edilecek yüz kıt'a kadırgaya yetecek oranda çeşitli türde çivi üretilmesi talep edilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.10: 275 - 276/434). Hatta bazı çivilerin başları talep edildiği şekilde yuvarlak olmadığından ve tayin edilen zamanda geciktirilmeden gönderilmesi gerektiği ile alakalı Koyun Çavuş sert bir şekilde ikaz edilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.10: 298/482). Aynı tarihlerde Samakov kazasından Ahyolu'nda inşa edilecek kadırgalar için elli kantar köşeli (mertek) çivi (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.14: 845/1230), Gelibolu'da inşa edilecek on kıt'a kadırga için ise çivi talebinde bulunulmuştur (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.16: 46/87). Samakov'daki atölyelerde imal edilen çivilerin Tersane-i Amire ve imparatorluğun bazı bölgelerinde bulunan gemi inşa tezgahlarına gönderildiği çok sayıdaki hükümden anlaşılmaktadır.

Çapalar, gemileri su üzerinde belli bir konumda tutmak için bir halat veya zincire bağlı olarak denize bırakılan, gemilerin büyüklüklerine göre değişik ağırlıklara sahip ve farklı şekillerde olan demirlerdir (Zaloğlu, 1988, s.88). Bu demirlerin iki eğri kolu olup denizde çamura veya kuma takılıp gemileri sabit konumda tutarlar (Nutki ve Pultar, 2011 s.67). Osmanlı donanması ve gemilerinde kullanılan çapalar veya demirler resmi belgelerde *lenger* kavramı ile ifade edilmektedir. Özellikle XVI. yüzyılda Samakov'daki atölyelerde

donanma gemileri için yoğun olarak lenger imal edilmektedir. 1565 yılının ekim ayında Tersane-i Amire'de inşa edilecek kadırgalar için üç yüz adet lenger gerekmektedir. Bu lengerlerin Samakov'daki atölyelerde işlenmesi için kaza kadısı sorumlu tutulmuştur. İstanbul'a gönderilecek olan lengerlerin seksen tanesinin önden gönderilmesi talep edilmiş ancak olumsuz hava koşulları nedeniyle nakli mümkün olacak sayıda bir serbestlik tanınmıştır (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5:191/469). Osmanlı gemilerinde kullanılan lengerler, bükücüler tarafından lengerlere özel olarak kendirden üretilen organlara (halat) bağlıdır. Lenger için organ yapımı farklı bir teknik ve ustalık gerektirmektedir, bazen sıradan bükücüler numune lenger organı olmasına rağmen bu işi yapamamaktadır. Böyle durumlarda bizzat lenger organı yapmakta mahir bir üstat aranmıştır. (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.10:116/184). XVI. yüzyıl lenger organlarının boyları gemilerin boyutuna göre değişmekle birlikte 70-80 kulaçlık² organların üretildiğine rastlanmaktadır (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.18:107/239). Samakov'da üretilen lengerlerin ağırlıkları ile alakalı az da olsa bilgilere ulaşılmaktadır. Ekim 1571'de Samakov kazasındaki demir işlerine nezaret eden Koyun Çavuş'a ve Samakov kadısına donanmanın lenger ihtiyacı ile alakalı bir hüküm gönderilmiştir. Söz konusu hükümde denize çıkmaya hazır hale getirilecek yüz kadırgaya yetecek miktarda lenger üretilmesi talep edilmiştir. Bahsedilen kadırgalarda kullanılacak lengerlerin her birinin beş kantar³ (282 kg civarında) ağırlığında olması vurgulanmış belirtilen ağırlıktan fazla olmamasının altı çizilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.16:334/590). Sanayi Devrimi'nden önce XVI. yüzyılda Balkanlar'daki bir Osmanlı kasabasında belirtilen ağırlıkta ve çok sayıda kadırga tipi gemiye yetecek sayıda lenger imal edilmesi Samakov'un demir üretim merkezi hususundaki önemini göstermektedir. Ancak XVII. yüzyılda belki de gemi teknolojisinde yaşanan değişimler nedeniyle Samakov'da lenger üretimine dair çok fazla kayıta rastlanılmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin XVI. ve XVII. yüzyıl savaşlarındaki başarısının arkasındagerek ordu güzergâhı üzerindeki konaklama yerleri olan menzillerin ikmal ve iaşesinin sağlanması noktasında halkı organize etmesi

2 1 kulaç=1,66 m (İ. Ayverdi (2006), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (2.Baskı), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, s.1781); 1 kulaç = 1,95 m (M.Z. Pakalın (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2, İstanbul: MEB Yayınları, s.314.); Manco Vekov Bulgaristan kulacını 2,134 m olarak tespit etmiştir (Cengiz Kallek (2002), *Kulaç*. *DİA*, 26, Ankara: TDV Yayınları, s.354).

3 1 İstanbul kantarı = 56.449 (H. İnalçık (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. 1, (Çev: H. Berktaş), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.443)

gerekse ordunun ihtiyaç duyduğu malzemeleri çeşitli bölgeleri sorumlu tutarak hazırlatması yatmaktadır. Osmanlı askerî sahasının çeşitli cephelerinde kullanılmak üzere demir alet ve malzeme ihtiyacı olabilmektedir. Sefere çıkacak ordu; yiyecek, içecek, barınma ve ateşli silah, yay, ok vs. ihtiyaçlarının yanı sıra kazma, kürek, nal gibi demirden imal edilen ürünlere de gereksinim duymaktadır. Samakov kazası atölyeleri hem askerî kurumların hem de sefere çıkacak ordunun demir malzeme ve gerekliliklerini sağlamakla sorumlu tutulmuş, adeta bu hususta lojistik merkezi görevi üstlenmiştir. 1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman son kez ordunun başında Zigetvar Seferi'ne çıkmıştır. Bu sefer için Osmanlı ordusu Sofya üzerinden geçerek Macaristan'a doğru ilerleyecektir. Mayıs ayında ordudaki atlar için Samakov'da üretilecek bin takım at nalı siparişi verilmiştir. Ordu Sofya'ya vardığında at nallarının orada hazır hâlde bulundurulması emredilerek bu işle ilgili olarak Samakov kadısı sorumlu tutulmuştur. Ayrıca at nallarına uygun mıh veya çivi kestirilmesi gerektiği de belirtilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5: 596/1649). Samakov atölyelerinin savaş zamanlarında da aktif bir şekilde çalıştığını, belki de ordunun veya tersanenin ihtiyacı olan demir ürünlerini yetiştirmek için daha yoğun bir şekilde işlediğini söylemek gerekmektedir.

1574 yılında bir ucu külünk olan ve uçları çelikten olan bin adet kazma, iki bin adet normal kazma ve iki bin adet de kürek olmak üzere toplamda beş bin demir aletin demir atölyelerinde işlenmesi emredilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus çelik uçlu kazmalardır. Belgelerde çok sık rastlanılmasa da çelik olarak imal edilen ürünlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.23:320/711). Aynı yıl Tersane-i Amire için de çok sayıda kazma ve kürek üretilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.24:39/113).

XVI. yüzyılda Samakov'da üretilen demir ürünler sadece askerî alandaki ihtiyacı karşılamakla kalmayıp mimari yapılarda da oldukça etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Hatta İstanbul ve Edirne'de Samakov demiri kullanılmadan, başka merkezlerden gelen malzemeyle inşa edilen bir yapının olmadığı varsayılmaktadır (Tanyeli, 2017, s. 73). Belirtilen yüzyılda Samakov demirinin kullanıldığı yapılar arasında belki de en başta geleni Mimar Sinan eseri olup inşa edildiği dönemde ve günümüzde dahi İstanbul'un simge yapılarından olan Süleymaniye Camisi'dir. Cami 1551-1557 yılları arasında inşa edilmiştir. Caminin demir kirişleri ve ihtiyaç duyulan diğer demir ürünleri Samakov'da üretilmiştir (Barkan, 1979, s. 124). Yine Pertev Paşa'nın ölümünden sonra vasiyeti üzere Mimar Sinan tarafından 1579 yılında İzmit'te bir cami yapılmıştır (Bostan, 2007, s. 236). Bu caminin bir kısım demir ihtiyacı Samakov'dan,

yapıda kullanılacak kurşun ise Kratova'dan tedarik edilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.22: 243/474). Mimar Sinan'ın ustalık eseri olan Selimiye Cami 1568 ve 1574 tarihleri arasında Edirne'de inşa edilmiştir. Bu caminin inşaatında kullanılan makaralar Samakov'dan temin edilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.23: 259/544). Makara ile kastedilen, bir yere takılıp üzerindeki oluktan urgan, halat vb. bir şey geçirilerek çekilmek suretiyle yuvası içinde kolayca döndürülebilen, madeni bir tekerlek yardımıyla ağır yüklerin kaldırılmasında veya çekilmesinde kullanılan araç, palanga olmalıdır (Ayverdi, 2006, s. 1915). 1574 tarihinde inşaatı biten Selimiye Camii için yaptırılan makaralardan ihtiyaç duyulmayanların Ayasofya Camii için gerekli olduğu belirtilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.23: 259/544). Bu gerekliliğin nedeni kuvvetle muhtemel Ayasofya Camii'nin II. Selim döneminde, 1572-1574 yılları arasında ilk büyük ölçekli onarım ve restorasyondan geçmesidir (Necipoğlu, 2015, s. 70). Selimiye Camii'nin inşaatı da o sırada tamamlandığı için Samakov'da imal edilen makaralar, artık ihtiyaç kalmadığı düşüncesi ile Ayasofya Camii'nde kullanılmak üzere talep edilmiş olmalıdır.

Samakov demiri, imparatorluk idaresindeki en uzak mesafelerde bulunan yapılarda da kullanılmıştır. Ağustos 1573 tarihinde Mekke'de bulunan Harem-i Şerif için demir kiriş gerekmiş, Samakov'da hazır halde bulunan üç yüz adet demir kirişten Harem-i Şerif için ayrılanların önce İstanbul'a oradan da Mekke'ye gönderileceği belirtilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.22: 209/402).

Burada Samakov atölyelerinde üretilen demir mamullerin, araçların, aletlerin imparatorluğun hangi köşelerinde ve hangi mimari yapılarında kullanıldığını bütünüyle ve detaylı olarak izah etmek mümkün değildir. Son olarak köprü yapımı ve tamiri işlerinde de Samakov atölyelerinden ihraç olan demir ürünlere ihtiyaç duyulduğunu belirtmek gerekmektedir. 1565 tarihinde Semendire'de inşa edilecek veya tamir edilecek bir köprünün çivi ihtiyacının Samakov'dan karşılanması kararlaştırılmıştır (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5:224 / 571). Aynı tarihteki farklı hükümlerde belki de farklı köprülerin yapımı için Samakov'dan enseri veya mismar sipariş edildiği anlaşılmaktadır (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5:325/854).

XVI. yüzyılda Samakov atölyelerinde işlenmiş demir ürünlerinin ihtiyaç duyulan birçok alanda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak belirtilen yüzyılda "ahen-i ham" olarak da ifade edilen ham demir üretimi ve ihtiyacı ile alakalı pek fazla kayda ulaşılamamıştır. Bu durum ham demir üretilmediği

anlamına gelmemektedir. 1566 tarihine ait bir hükümda Samakov'dan serhad (uç) bölgelerine ham demir ve diğer demir malzemelerin nakledilmesi için Samakov'a yakın olan Sofya, Radomir, Dubniçe kadılarının üç bin kira hayvanının temin edilmesinden sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5: 328 / 860). Demirleri taşıyacak hayvan sayısı dikkate alındığında gönderilen demirin de aynı oranda fazla olduğu düşünülebilir. XVI. yüzyılda ham demir ile ilgili veriler kısıtlı olsa da XVII. ve XVIII. yüzyıla ait resmi kayıtlar daha detaylı ve kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

Demir Ürünlerin Nakliyatı

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem doğuda hem batıda hükmettiği topraklarda muhafaza ve tesis etmiş olduğu menzil sistemli yol ağı kurmuş olduğu medeniyetin göstergelerindedir. İstanbul şehri merkezde olmak üzere doğuya ve batıya uzanan yollar askerî, ticari ve dinî (hac) maksatlarla kullanılmıştır. Kültür ve ticaret merkezleri olan şehirleri birbirine bağlayan yollar ulaşım, haberleşme ve taşımacılık imkânı sunmuştur.

Anadolu ve Rumeli'de yollar genel itibarıyla sağ kol, orta kol ve sol kol şeklinde üç ana güzergâh ile bu kollara bağlı ikincil yollardan oluşmaktadır. Bu yollar üzerinde de ulakların, yolcuların, tüccarların, taşımacıların sorun yaşamaması için menzil adı verilen konaklama yerleri yapılmıştır. Coğrafi şartlar ve menzilin birtakım ihtiyaçları (yiyecek, odun, saman vb.) nedeniyle bu durak yerleri farklı konum ve mesafelerde olabilmektedir (Halaçoğlu, 2002, s. 51). Özel olarak belirtilmesi gereken bir husus İstanbul'u Edirne'ye bağlayan ve padişahın, Edirne Sarayı'na giderken kullandığı "Hünkâr Yolu"nun Rumeli tarafındaki en önemli yol olduğudur. Bahsedilen yol, İstanbul'un iâşesinin karadan nakliyatına izin veren, Doğu Trakya'yı geçen askerî ve ticari yoldur. Edirne şehri bu yol üzerinde Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Eflak ve Boğdan'a giden yol üzerinde çeşitli güzergâhların başlangıç noktasıdır (Şentürk, 2002, s. 907). Araştırmayı ilgilendiren husus taşımacılık olduğundan ve Samakov, Balkan coğrafyasında yer alan bir şehir olduğundan sadece Rumeli tarafındaki yollar değerlendirilecektir.

1530 tarihinde Rumeli'de sağ ve sol kol şeklinde bir idari taksimat görülmektedir. Sağ kol kazaları arasında Edirne, Dimetoka, İpsala, Filibe, Tatar-pazarı, Üsküp, Manastır bulunmaktadır. Söz konusu tarihte Samakov kazası da sağ kol kazaları arasında yer almakta olup Filibe ve Tatarpazarı kazalarından sonra gelmekte ve Sofya'nın güneyinde yer almaktadır (Özkılınç

vd., 2001, s. 4). 1530 yılında sağ ve sol kol olarak ayrılmış olsa da araştırmacılar Rumeli'nin sağ kol, sol kol ve orta kol olmak üzere üç ana istikamette yol hattı olduğunu belirtmektedir. Bu yollardan orta kol (İstanbul-Belgrad) hattı üzerindeki şehirler arasında İstanbul, Edirne, Filibe, Tatar Pazarı, İhtiman, Sofya, Şehirköy, Niş ve Belgrad bulunmaktadır (Halaçoğlu, 2002, s. 51). Samakov bu hat üzerindeki şehirlerden Filibe, Tatarpazarı ve İhtiman'a yakın bir konumdadır. Orta kola bağlı olup Filibe'den ayrılan bir yol Samakov, Dubniçe, Kumanova, Manastır ve Prizren'den geçerek İşkodra'ya ulaşırdı (Miroğlu, 1997, s. 242).

İmal edilen demir ürünleri Samakov kazasındaki atölyelerden ihraç olup özellikle İstanbul'a gönderilmektedir. Ayrıca ihtiyaç duyulan diğer bölgelere de Samakov kazasından doğrudan nakline rastlanmaktadır. Demir ürünlerin çıkış kaynağının Samakov olması nedeniyle oradan İstanbul yönüne veya diğer bölgelere doğru bir akış meydana gelmektedir. XVI. yüzyılda demir metanın kara yoluyla naklinde çekiş gücü hayvanlara dayalı olup öküz, davar, bargir ve deve olarak ifade edilen yük hayvanlarının taşıdığı veya öküzlerin çektiği arabalar kullanılmaktadır. 1545 yılının ocak ayında Samakov'dan talep edilen ürünlerin ilk etapta Filibe'ye araba ile çekilmesi istenmiş ancak kış şartlarından dolayı yollar imkân vermezse Filibe'de kışlakta olan develer ile İstanbul'a nakledilmesi gerektiği belirtilmiştir (Sahillioğlu, 2002, s. 65-67). 1565 yılının kasım ayında Samakov'dan yola çıkan öküzlerin çektiği demir yüklü arabalar ile Silivri'ye kadar gelmek mümkün olmuştur. Ancak yol şartlarından dolayı merkeze (İstanbul) kadar öküzlerle araba çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yüz iki kantarlık demir ürününü her deveye üç kantar yüklemek üzere toplamda otuz altı deveye ihtiyaç duyulmuştur (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5:228 / 584). İki örnekten anlaşılan o ki ürünleri arabalar ile çekmek mümkün olmayınca develeri kullanmak yoluna gidilmiştir. Develerin yaklaşık 170 kiloya (üç kantar) kadar belki de daha fazla demir yükü taşıdıkları belirtilmektedir. Ayrıca genellikle sıcak iklimlerde yaşadıklarına şahit olunan develerin çetin kış şartlarına da dayanabilecek güçte olduğu hatta kışlakta bekletilip gerektiğinde yük taşımak için kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Demirleri çeken arabaların ve öküzlerin kiralama usulü ile tedarik edildiği görülmektedir. Samakov kazasına yakın civardaki Filibe, Sofya, Radomir gibi kazaların kadılarına hükümler gönderilerek "taht-ı kazanuzdan kira ile öküz ve arabaları olanlardan ber-vech-i adalet kifayet mikdarı araba ihrac idüb gönderesiz..." (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.12: 401/792) şeklinde

hükümet merkezinden emirler gönderiliyordu. Ayrıca demirlerin taşındığı yol güzergahı üzerindeki şehirlerin kadılarına da emirler gönderilip demir yüklenecek arabaları hazır tutmaları da istenmektedir. Çünkü arabaların tedarikinden ve şehirler arası sevkinden kadılar sorumlu tutulmaktadır. Her kadı kendi görev sınırları içine giren demir yükünün güven içinde yol üzerindeki diğer kazaya veya şehre ulaştırılmasından mesuldür (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.10: 275-276/434).

XVI. yüzyılda Samakov'dan ihraç olunan ürünlerin genel itibarıyla iki yol ile devletin merkezi olan İstanbul'a nakledildiği anlaşılmaktadır. Samakov'un ürünlerin çıkış merkezi olduğunu ve buradan diğer bölgelere doğru bir hareket olduğu belirtilmişti. Birinci yol tamamen kara yolu ile demir yükünün İstanbul'a ulaştırılmasıdır. Bakıldığında Samakov'dan ihraç olan ürün Filibe (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.23: 144/293), Edirne (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.23: 144/293), Çorlu (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5: 212/535), Silivri (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.5: 228/584) hattından yani orta kol güzergâhı üzerinden İstanbul'a ulaşmaktadır. Tercih edilen diğer yol ise Ahyolu İskeleye'ne kadar yükün karadan taşınması ve iskeleye ulaştırılan demirin gemilere yüklenip İstanbul'a gönderilmesidir. Samakov'dan Ahyolu'na kadar hangi güzergâhın izlendiğine dair net bir veriye ulaşılamamakla birlikte Sofya yolunda Plovdiv'den 30 kilometre uzaklıkta Popovitza (Papazlı) menzili bulunmaktadır. Buranın Karinabad, İslimiye, Yenice-Zağra'dan geçen sağ koldan sapan yolun orta yolla bağlantı noktası olduğu belirtilmektedir (Antonov, 2006, s. 237). Belki de Samakov'dan çıkan yük Filibe, Popovitza, Yeni-Zağra, İslimiye, Karinabad üzerinden Ahyolu İskeleye'ne ulaşıyordu. Buradan ise demir ürünler gemilere yüklenerek deniz yoluyla İstanbul'a gönderiliyordu (BOA, A.DVNS.MHM.d., no.12: 402/793).

Sonuç

Samakov 1371 yılında II. Murad döneminde Lala Şahin Paşa tarafından fethedilmiştir. Fethedildikten sonra gerek kurulan vakıflarla gerek Türk-Müslüman nüfusun iskânıyla Osmanlı şehirlerinden biri olmuştur. XVI. yüzyılda Samakov Osmanlı idari yapısı içinde Sofya sancağına bağlı bir kaza olup demir cevherinin bulunduğu ve demir üretiminin yapıldığı stratejik bir bölgedir. Samakov'da Osmanlı fethinden önce demircilik faaliyetlerinin yapıldığını vurgulayan araştırmalar olsa da Osmanlı Devleti için hangi tarihten itibaren demir ürettiğine ulaşılamamıştır. Araştırma sınırları içinde Osmanlı'nın

Samakov'dan demir tedarik ettiği ve atölye işlettiğine dair ilk kayıtlar 1526 tarihli tahrir defterinden elde edilmiştir.

XVI. yüzyılda Samakov'daki demir atölyelerin iki kısma ayrıldığı, bunların demirlerin işlendiği samakovlar ve demirlerin eritildiği fırınlar olan vigneler olduğu görölmektedir. Samakov kazasının merkezinde ve kazaya bağlı köylerde yer alan bu atölyeler XVI. yüzyıl boyunca sayısal anlamda artış göstermiştir. Bu aynı zamanda demire olan ihtiyacın ve talebin arttığını da göstermektedir. Samakov atölyeleri nehirler üzerinde kurulu olup su gücü ile harekete geçen çarklar ve büyük çekiçlere sahip mekanizmalardır. Tahrir kayıtlarında daha çok çatal vigneleri yer alırken az oranda mısır ve mih vignelerine de rastlanmıştır.

Samakov kazasındaki demir atölyelerinde top silahının bazı demir aksamaları, inşa faaliyetlerinde kullanılan demir malzemeler, çivi ve kiriş, gemi yapımı sırasında kullanılan farklı türdeki çiviler ve gemilerin büyüklüklerine göre farklı boyutlarda olan çapa gibi farklı alanlara yönelik demir ürünler üretilmiştir. Samakov kazasından ihtiyaç duyulan demir ürünlerinin karşılanması, bölgenin stratejik olarak önemli olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti için vazgeçilmez bir demir merkezi olduğunu da göstermektedir.

Demir ürünlerin XVI. yüzyılda İstanbul'a ulaştırılması hayvan gücünün kullanıldığı arabalar ile iki şekilde sağlanıyordu. Birincisi Samakov-Edirne-İstanbul hattı olup tamamen kara yoludur. Diğeri ise Samakov-Ahyolu İskelesi-İstanbul hattı olup yolun iskeleden sonraki kısmı deniz üzerinden gemi ile tamamlanır.

Samakov kazasında yer alan atölyelerin hangi köylerde yer aldığı, atölyelerde hangi görevlilerin bulunduğu ve atölyelerin kimlerce ve ne şekilde işletildiği, demir tedarik zincirinde hangi görevlilerin yer aldığı, harap olan ve yeni tesis edilen atölyeler, üretilen tahmini demir miktarı, samakov atölyelerine benzer atölyelerin hangi bölgelerde tesis edildiği gibi birçok husus daha uzun bir sürecin ve daha kapsamlı bir araştırmanın konusu olduğundan bu çalışmada yer almamıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

a. Tahrir Defterleri

BOA, TT.d., no: 130, 470, 236, 492, 566, 181.

b. Mühimme Defterleri

BOA, A.DVNS.MHM.d., no: 5, 10, 12, 14, 16, 18, 22, 23, 24, 27, 28,29.

c. Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MAD.d., no: 5294, 9917, 3271.

d. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

BOA, TS.MA.d., no: 699, 6996.

2. Araştırma Eserler

Agoston, G. (2009). *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç* (M. F. Çalışır, çev.), (3.Baskı). Timaş Yayınları.

Antonov, A. (2006), XVI. Yüzyıl Bulgaristan Topraklarındaki Orta Kol Üzerinde Menzil Külliyeleri. *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Tiran/Arnavutluk 4-7 Aralık 2003)*, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 219-245.

Aydüz, S. (2006). *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*. Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları.

Ayverdi, İ. (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2. Baskı) Kubbealtı Neşriyatı.

Barkan, Ö. L. (1979). *Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı (1550-1557) İnşaat Ait Emir ve Fermanlar*. (2. Cilt), TTK Yayınları.

Başar, F. (1998). Çirmen Savaşı'nın Balkan Tarihindeki Yeri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (Sayı 12), 51-55.

Bostan, İ. (2007). Pertev Paşa. *DİA*, 34, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, 235-236.

Cezar, M. (2010). *Mufassal Osmanlı Tarihi*. (1. Cilt), TTK Yayınları.

Danişmend, İ.H. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (2.Baskı), (1.Cilt), Türkiye Yayınevi.

- Derviş Ahmed Aşıkî (1970). *Tevârih-i Âl-i Osman'dan Âşıkpaşazâde Tarihi.* (Tıpkıbasım), Gregg International Puplichers.
- Devellioğlu, F. (1984). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.* Aydın Kitabevi.
- Evliyâ Çelebi (1999). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini* (3. Kitap), (S. A. Kahraman-Y.Dağlı, haz.),Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi (2002). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini* (6. Kitap), (S. A. Kahraman-Y.Dağlı, haz.), Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi (2010), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:Podgoriçe-İştib-Vidin-Peçoy-Budin-Üstürgon [Estergon]- Ciğerdelen- Macaristan- Öziçe-Taşlıca-Dobra-Venedik-Mostar-Kanije.* (6. Kitap), (1.Cilt) (S.A. Kahraman, haz.), Yapı Kredi Yayınları.
- Genç, N. (1988). *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası.* Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gimpel, J. (2004). *Orta Çağ'da Endüstri Devrimi.* (6. Baskı), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Giz, A. (1970). Samako Demir Madeni. *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 5 (51), 15-16.
- Halaçoğlu, Y. (2002). *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller).* PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Hoca Sadettin Efendi (1979). *Tacü't-Tevarih.* (1.Cilt) (İ. Parmaksızoğlu, yal.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hammer, J. (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi,* (1.Cilt). Üçdal Neşriyat.
- İnalcık, H. (2006). Murad I. *DİA,* (31.Cilt) TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2007). Orhan. *DİA,* (33. Cilt) TDV Yayınları.
- İnciciyan, P. L. ve Andreasyan H. D. (1974). Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* (2-3), 11-88.
- Kiel, M. (2009). Samakov. *DİA,* (36.Cilt) TDV Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1994). Osmanlı İktisadi Yapısı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi.* IRCICA.
- Kütükoğlu, M. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı.* TTK Yayınları.
- Miroğlu, İ. (1997). Osmanlı Yol Sistemine Dair, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi: Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye Armağan.* Edebiyat Fakültesi Basımevi, 15, 241-252.

- Müneccimbaşı Ahmed Dede (1975). *Müneccimbaşı Tarihi*. (1.Cilt), (İ. Erünsal, çev.) Kervan Kitapçılık.
- Necipoglu, G (2015). Bir imparatorluk anıtının öyküsü Bizans'tan sonra Ayasofya. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 254, 63-75.
- Nutki, S. ve Pultar, M. (2011). *Kamus-i Bahri Deniz Sözlüğü*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oral, K. (1970). Demir cevherinin metalürjisinin doğuşu ve tekamülü. *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 9 (6), 39-47.
- Özkılınç A. vd. (2001). *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*. (1.Cilt), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Pakalın, M.Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (2.Cilt) MEB Yayınları.
- Panzac, D. (2020). *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (2.Baskı), (A. Maden ve S. Canpolat, çev.).Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (2002). *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*. IRCICA.
- Sevinç, N. (1985). *Osmanlı sosyal ve ekonomik düzeni*. Üçdal Neşriyat.
- Sezer, M. (2019). XVI. Yüzyılda Ilıca (Köstendil) Kazası Değirmenleri. *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 113-139.
- Şentürk, M. H. (2002). Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilatı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış. *Türkler*, (Cilt. 10) Yeni Türkiye Yayınları.
- Tanyeli, G. (2017). *"Hiçbir Üstâd Böyle Kâr Etmemiştir" Osmanlı İnşaat Teknolojisi Tarihi*. Akın Nalça Kitapları.
- Uzunçarşılı, İ.H. (2019). *Osmanlı Tarihi*. (13. Baskı).Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zaloğlu, M. (1988). *Gemici dili*. Türk Deniz Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı Yayınları.

*Proceset e modernizimit në Manastir në periudhën
e vonshme osmane (1878-1912)*

The Modernization Processes in Monastir in the Late Ottoman Period (1878-1912)

Dr. Besnik Emini¹

Abstract: Manastir (today Bitola) was the capital city of Vilayet of Monastir in the European part of the Ottoman Empire. It was quite a diverse city in terms of religion and ethnicity. It was among the largest cities in the region with around 50,000 inhabitants and attracted people from other places to work and live there. During the late Ottoman period, the city became modernized in many aspects such as architecture, education, clothing, and transportation. In addition to state schools, many foreign schools were opened, which were attended by students from different communities. Education levels and literacy increased, which impacted the creation of a circle of intellectuals in Monastir. The army headquarters of the third military regiments were located in the city, as well as an established military academy. In 1894, Monastir was directly connected by railway with Thessaloniki, and through this was also connected to Istanbul and other European lines. Several houses with modern architecture were built in the city, many of which still stand today. In addition to the state printing house, private printing houses were opened that impacted the increase in the number of publications such as books and newspapers. Photograph studios also offered services to the peoples of Monastir, and one can learn more about the residents' clothing styles through these images. In 1911, Sultan Mehmed V Reşâd visited the city, and this visit was filmed. The city also had telegraph services. Being a strong trade center, Monastir had consulates from great European Powers and Balkan states, and more is known about the history of this city through these consuls' reports. The city at this time was adopting a Western way of life, and this was quite visible in public life.

Keywords: Monastir, modernization, schools, consulates, Sultan Mehmed V in Monastir, Third army headquarters, Westernization

¹ Institute of Spiritual and Cultural Heritage of the Albanians – Skopje, ebesnik@yahoo.com

Hyrje

Qyteti i Manastirit në gjysmën e dytë të shek XIX do të shënonte një ngritje të konsiderueshme në zhvillimin e tij. Ky zhvillim në masë të konsiderueshme do t'i atribuohet edhe faktit se ai do të ishte edhe kryeqytetit i vilajetit të Manastirit. Që nga formimi i Vilajetit të Manastirit më 1874 e deri në luftërat ballkanike më 1912, Manastiri do të ishte qytet që do të tërhiqte një numër të konsiderueshëm njerëzish të shtresave të ndryshme për të jetuar aty, përfshirë edhe përfaqësues të borgjezisë së re, të cilët aty gjenin hapësirë dhe mundësi të kënaqshme për të ushtruar veprimtaritë e tyre tregtare, zejtare. Duke qenë një qytet mjaft i përzier në aspektin e popullsisë, do të ishte tejet tërheqës edhe për aktivitetet e shteteve të ndryshme, qoftë në aspektin diplomatik, qoftë në atë arsimor. Një aspekt mjaft i rëndësishëm që zhvillohej në këtë qytet, ishte modernizimi i tij, duke filluar nga objektet që ndërroheshin, mënyra e të jetuarit, lidhja me hekurudhë, shërbimet e ndryshme që ofroheshin etj.. Qëllimi i këtij artikulli është të ofrojë një pasqyrë të disa proceseve të modernizimit që e karakterizonin këtë qytet, i cili pas luftërave ballkanike, që u pasuan nga Lufta e Parë Botërore, do të humbiste një numër të konsiderueshëm të popullsisë së tij, gjë të cilën nuk do ta kompensonte më pas. Përveç popullsisë, Manastiri do ta humbiste edhe shumëllojshmërinë e popullsisë që e karakterizonte atë.

Popullsia

Duke pasur parasysh se regjistrimet osmane të popullsisë bëheshin në bazë të mileteve, është e vështirë të përcaktohet saktë përkatësia etnike e popullsisë së Manastirit, mirëpo këto të dhëna flasin për një popullsi tejet të përzier, e ku thuajse asnjëra bashkësi nuk kishte një mbizotërim të theksuar, gjë që e bënte Manastirin një qytet tejet heterogjen dhe të balancuar në aspektin e popullsisë. Regjistrimi i popullsisë në bazë të përkatësisë etnike linte një hapësirë të gjerë për të manipuluar me përkatësinë etnike të popullsisë, dhe këtë e bënin kryesisht shtetet ballkanike që pretendonin të zgjeronin kufijtë e tyre në një të ardhme të afërt. Në mesin e popullsisë që banonte në Vilajetin e Manastirit ishin edhe shqiptarët të cilët bënin pjesë në tri milete të ndryshme. Në fund të shekullit XIX qyteti i Manastirit kishte rreth 50.000 banorë. Në Manastir jetonin vllahë, myslimanë (turq, shqiptarë,

romë), hebrej, popullsi sllavishtfolëse, e ndarë mes Ekzarkisë Bullgare dhe Patrikanës greke.

Konsullatat

Nuk ishte vetëm rëndësia tregtare që e bënte të rëndësishëm Manastirin, por edhe të qenët “qytet i konsujve”. Në periudhën, të cilën e trajtojmë në këtë tekst, aty kishin hapur përfaqësitë e tyre diplomatike 12 shtete të ndryshme. Aq më tepër që pas vendimeve të Kongresit të Berlinit, edhe shtetet e reja ballkanike kishin shtuar aktivitetin e tyre në Manastir, meqë edhe kufijtë e tyre pretendonin që së shpejti ta përfshinin këtë qytet brenda kufijve të tyre.

Shkollat e Manastirit

Manastiri u shndërrua edhe në një qendër të shkollave të shumta. Krahas shkollave osmane, aty u hapën edhe shkolla të vendeve të ndryshme, të cilat përpiqeshin të përfshinin sa më shumë nxënës të grupeve të ndryshme etnike e fetare, e kështu të ushtronin ndikimin e tyre.

Shkollat e larta shtetërore Osmane në Manastir ishin idadia (gjimnazi me shtatë klasë) dhe ruzhdia (gjimnazi i ulët). Sipas planit mësimor në gjimnaz mësoheshin këto lëndë: gjuha arabe, aritmetika, mësimi mbi fenë, gjeografia, gjeometria, këshilla qytetare, greqishtja, ekonomia, legjislatura, algjebra, historia, kontabiliteti, kozmografia, persishtja, shkrimi, dituri natyre, gjuha turke, fizika, gjuha frënge, kimia, higjiena dhe vizatimi. Me programin e vitit 1909 u shtua edhe mësimi fakultativ i gjuhës greke, bullgare, vllahe dhe shqipe, por më pas kjo mundësi u hoq. (Vishko, 1988: 288)

Në Manastir do të hapej edhe Akademia Ushtarake e Perandorisë Osmane. Në këtë akademi në vitin mësimor 1893/92 numri i nxënësve do të ishte 245, ndërsa në vitin 1900/01 do të ngitej në 274. (Стерјовски, 2020: 48)

Në vitin 1897-1898 për nevojat e ushtrisë u themelua dhe filloi punën shkolla zejtare e ushtrisë, e njohur si “Islahane”, e cila kishte për detyrë të aftësonte kuadro marangozësh, këpucarë, rrobaqepës dhe punonjës për zeje të ndryshme të ngjashme, të destinuara për nevojat e ushtrisë. Shkolla e zejtarisë ka punuar me programin e saj, në të cilin më së shumti ka pasur lëndë praktike, ndërsa si mësues profesionistë janë angazhuar mjeshtër nga

çarshia e Manastirit. Kjo shkollë ka funksionuar deri në vitin 1912 dhe është mbyllur bashkë me Akademinë Ushtarake pas ardhjes së ushtrisë serbe. (Vishko, 1988: 302)

Shkollat e Manastirit do të kishin efekt të konsiderueshëm në ngritjen shkallës së shkollimit dhe do të ndiknin në formimin e rretheve të intelektualëve të shkolluar. Aty do të hapeshin dhe do të vepronin një sërë organizatash kulturore.

Për arsye se Manastiri ishte një qytet me një popullsi të përzier për nga gjuhët që fliteshin, përkatësisë etnike dhe fesë, aty u hapën edhe mjaft shkolla të ndryshme të huaja, përveç atyre osmane, duke shkaktuar kështu edhe përballje të ideve dhe strategjive të shteteve të ndryshme. Në vitin 1883 në Manastir kishte 11 shkolla greke që ndiqeshin nga 1689 nxënës, ndërsa në vitin 1912 ky numër do të rritej në 17 shkolla greke me 55 mësues dhe mbi 2500 nxënës. Financimi i këtyre shkollave greke bëhej në formë të tillë që të duket se e financonte popullsia vendase nëpërmjet personave të pasur ose atyre që sillnin para nga kurbeti në vendet tjera. Këto shkolla ndiqeshin nga nxënësit e familjeve ortodokse të Manastirit, vendbanimeve përreth si edhe të qyteteve të tjera përreth.

Në vitin 1880 në Manastir do të hapej edhe liceu Rumun, një pjesë e nxënësve me përkatësi vlllehe do të ndiqnin këtë shkollë që do të shkaktonte një përçarje të këtij komuniteti mes shkollës greke dhe rumune. Mësimi në gjimnaz zhvillohej në greqisht. Përveç kësaj mësohej greqishtja e vjetër dhe greqishtja e re, letërsia e lashtë greke, gjuha dhe letërsia latine, feja, matematika, fizika, botanika, zoologjia, historia, filozofia, gjeografia dhe gjimnastika. (Минов, 2017: 311)

Greqia ishte angazhuar të hapte shkolla të shumta në Perandorinë Osmane, përfshirë edhe Manastirin, ku kishte hapur edhe gjimnazin grek. Një nga karakteristikat e gjimnazit grek të Manastirit ishte stafi mësimor. Gjatë gjithë ekzistencës së gjimnazit mësim dhanë vetëm 36 profesorë, të cilët ishin të zgjedhur me shumë kujdes. Pothuajse të gjithë mësuesit e shkollave të mesme kishin një nivel të lartë arsimimi, të shkolluar në Athinë dhe Evropën Perëndimore. Një numër i mirë i këtyre mësuesve kishte përfunduar studimet pasuniversitare dhe disa nga ata ishin doktorë shkencash. Numri më i madh i mësuesve (28) ishin nga Manastiri dhe fshatrat e Manastirit si Tërnova dhe Magareva, kurse pjesa tjetër ishte nga vende të tjera të Maqedonisë. Shkolla e mesme e Manastirit u njoh nga qeveria në Athinë dhe nga

Universiteti i Athinës që u mundësoi maturantëve të regjistroheshin në fakultetet greke pa detyrimin për të hyrë në provim pranues. Ajo që duhet të theksohet është se nxënësit kishin poashtu të drejtë regjistrimi në disa universitete evropiane, duke përfshirë Universitetin e Parisit, pa pasur nevojë të hynin në provimin pranues. (Минов, 2017: 311)

Edhe pse të gjithë nxënësit në gjimnaz ishin vllahë, maqedonas apo shqiptarë ortodoksë nga Manastiri dhe nga rajoni, mësuesit ishin kryesisht vllahë nga Manastiri dhe fshatrat e Manastirit, stafi drejtues ishte i larmishëm. Vetëm dy nga tetë drejtorët ishin vllahë nga Manastiri, ndërsa gjashtë të tjerët ishin grekë.

Në Manastir do të hapej edhe liceu Rumun i meshkujve i cili veproi mes viteve 1880-1913. Në vitin 1887 kishte 7 klasa dhe rreth 90 nxënës. Financimin e këtij liceu e mbulonte Ministria e Punëve të Jashtme e Rumanisë. Programi mësimor ishte sipas modelit të shkollave të Rumanisë dhe i përshtatur me nevojat e popullsisë lokale, ku në procesin mësimor përveç gjuhës rumune përfshiheshin edhe gjuhët turke dhe greke. (Минов, 2017: 314)

Ngjashëm si në liceun grek, edhe nxënësit e kësaj shkolle mund ta vazhdonin shkollimin në institucionet e larta arsimore të Rumanisë pa provim pranues. Në vitin 1905 liceun e mbaruan 218 nxënës. Kuadri mësimor përbëhej nga 68 mësime dhënë.

Gjimnazi bullgar i meshkujve në Manastir u hap në vitin 1879 dhe këtu kishte edhe internat. Aktiviteti i kësaj shkolle financohej nga Egzarkia. Në vitin shkollor 1886/87 gjimnazi kishte 106 nxënës me 6 mësime dhënë. Në shkollën e mesme të vajzave kishte 40 nxënëse dhe 3 mësuese.

Shkolla e hapur nga misionarët protestantë Amerikanë ishte themeluar në vitin 1877 dhe kishte katër klasë të shkollës fillore dhe pesë klasë të gjimnazit. Pranonte vetëm nxënës të përkatësisë së krishterë. Emri zyrtar i shkollës ishte Shkolla Amerikane për Vajza. Shkolla ishte e vendosur në një kompleks me më shumë objekte ndihmëse dhe internat, përfshirë edhe shtëpinë e drejtuesit të shkollës. Shkolla, përveç vajzave, më vonë do të pranonte edhe djem dhe do të fillonte të ofronte edhe ndihmë sociale për fëmijët jetimë. Kjo shkollë ishte në afërsi të shtëpisë së familjes Qiriaz, për këtë arsye atë do ta ndiqte edhe Sevasti Qiriaz. (Hosaflok et al., 2017: 84).

Në vitin 1883/4 shkolla kishte 38 nxënës të të dyja gjinive. Në vitin 1885 numri i vajzave u rrit në 95, prej të cilave 55 qëndronin në internat. Në vitin

1912 shkolla kishte 4 klasë shkollë fillore dhe 5 klasë progjimnaz. (Стерјовски, 2020: 370)

Gjimnazi serb i meshkujve dhe i femrave në Manastir (1897-1912) do të merrte leje nga autoritet osmane për të funksionuar si shkollë me internat. Si udhëheqës të kësaj shkolle do të ishin shtetas të Perandorisë Osmane me përkatësi etnike serbe. Shpenzimet e shkollës do t'i mbulonte Mbretëria Serbe nëpërmjet konsullatës serbe në Manastir. Nxënësit në këtë gjimnaz do të vinin kryesisht nga gjimnazet e tjera të hapura më parë. Në gjimnazin e meshkujve, porsa u hap, u regjistruan 54 nxënës ndërsa në atë të femrave 23 nxënës. (Новаков, 2014: 604). Në vitin 1903 kjo shkollë do të kishte gjithsej 78 nxënës. Në vitin 1912 shkolla do të rritej në 87 nxënës në të gjitha klasat.

Shkollat franceze në Manastir ishin të lidhura me veprimin e misioneve katolike në këtë qytet. Themelues i misionit dhe i shkollës së parë franceze në Manastir ishte misionari Zhan Josef Lepavek, i cili erdhi në Manastir në vitin 1856. (Горгиев et al., 2003: 172). Në vitin 1863 shkolla kishte 26 nxënës të moshës mbi 20 vjeç, ndërsa në vitin 1865 shkolla numëronte 50 nxënës. Në këto shkolla mësonin edhe vajzat, dhe ndodhte shpesh të regjistroheshin edhe vajza myslimane. Në shkollë kishte edhe internat për nxënësit që ishin nga larg e nuk mund të udhëtonin. Në vitin shkollor 1883/84 numri i nxënësve ishte ulur në 20. (Стерјовски, 2020: 358). Nga fundi i shek. XIX shkolla do të avancohej në progjimnaz, gjë që bëri të arrinte kulmin e zhvillimit.

Duke pasur parasysh se në Manastir kishte disa gjimnaze që i kishin hapur shtetet e ndryshme, në vitin 1910 kishte rreth 1200 gjimnazistë të krishterë. Internatet mundësonin që këto shkolla të vizitoheshin edhe nga nxënës të rretheve të ndryshme të Vilajetit, duke e shndërruar Manastirin në një qendër arsimore të tërë Vilajetit.

Bibliotekat në Manastir

Manastiri renditej në vendet të cilat kishin një traditë të pasur të librit dhe bibliotekave, të cilat në të shumtën e rasteve ekzistonin në kuadër të medreseve. Para hapjes së shtypshkronjave në Perandorinë Osmane librat kryesisht shtoheshin nëpërmjet kopjimit me dorëshkrim. Prandaj edhe çmimi i librave ka qenë i shtrenjtë. Për shembull, në gusht të vitit 1869 për një libër në Manastir paguheshin 424 groshë, ndërsa për krahasim një muaj më vonë dy dyqane në çarshinë e Manastirit janë shitur për 500 groshë. (Стерјовски,

2020: 370) Edhe pse me çmime të shtrenjta, librat gjendeshin edhe në bibliotekat dhe koleksionet personale. Këtë e shpjegon edhe ekzistenca e profesionit të libërlidhësit në Manastir në vazhdimësi, por edhe në shek. XIX, ku përmendet libërlidhësi Mulla Sherifi. Bibliotekat e tilla personale, pronarët e tyre zakonisht nga fundi i jetës i dhuronin nëpër bibliotekat e xhamive ose të shkollave. Bibliotekat e këtilla kishin edhe kujdestarët që kujdeseshin për to, andaj mund të themi se Manastiri kishte edhe bibliotekarë që kujdeseshin për fondin e librave të bibliotekave të shumta.

Orët shtëpiake dhe personale

Hapja ndaj kulturës evropiane, udhëtimet dhe qëndrimi i banorëve të Manastirit si studentë ose tregtarë ka ndikuar që të përcilleshin risi të ndryshme teknike në Manastir. Motivi për të marrë arsimim më të lartë dhe më cilësor i ka detyruar shumë fëmijë të qytetarëve të kamur të tregtarëve të krishterë, por edhe të familjeve të bejlerëve, që të shkolloheshin nëpër qendrat e ndryshme evropiane, prej nga ktheheshin më të arsimuar dhe me botëkuptime të ndryshme. Nga Evropa u sollën shumë risi teknike, e në mes të parave kanë qenë orët personale dhe shtëpiake. Zyrtarët osmanë ishin ndër të parët që shprehën interesim të theksuar të ishin pronarë të orëve. Duke pasur parasysh që orët kishin çmime të larta, posedimi i një ore ishte edhe çështje prestigji. Orët e murit në Manastir përmenden që në fillim të shek. XIX. Në vitin 1801 përmendet ora që i takonte Haxhi Husein agës, birit të Rustemit. (Џамбазовск, 1951: 96). Kuptohet se numri i orëve personale ishte më i madh, ishte pjesë e veshjes, shoqërohej me qostek të artë ose të argjendit dhe e posedonin edhe burrat edhe gratë e familjeve të pasura. Duke e pasur parasysh këtë interesim, tregtia me orë ishte një veprimtari fitimprurëse. Porti i Selanikut dhe disa porte në Shqipëri u bënë qendrat kryesore shpërndarëse për Manastirin dhe më gjerë. (Стамболиска, 2005: 103)

Duke pasur parasysh prezencën e orëve, u shfaqën edhe orëtarët që kryenin rregullimin dhe mirëmbajtjen e tyre, e ndonjëherë edhe shitjen e tyre. Në gjysmën e dytë të shek. XIX numri i riparuesve të orëve ishte 5. (Стамболиска, 2005: 104) Orët dalin edhe në regjistrimet e trashëgimisë së banorëve të ndryshëm të Manastirit, e nëpërmjet tyre vërejmë se disa prej tyre bënin edhe tregti me pjesë të ndryshme të orëve, për çmimet e tyre, ku një orë ishte e barasvlershme me çmimin e një dyqani.

Hapja e hoteleve dhe emërtimi i rrugëve

Vendosja e udhëtarëve në Manastir, si edhe në vendet tjera të Perandorisë Osmane deri në mesin e shek. XIX bëhej nëpër hane. Për shkak se Manastiri ishte qendër ushtarake dhe administrative, frekuentohej nga shumë njerëz të cilët vinin aty për arsye të ndryshme. Hoteli i parë në Manastir është hapur në vitin 1843 dhe ka qenë pronë e Lorenzo Perit, nënkonsullit grek në Manastir. I njëjti pronar do të hapte edhe barnatoren e parë private në Manastir. (Матковски, 1992: 557)

Disa prej hoteleve të tjera të vendosura në rrugën kryesore kanë qenë: "Rojal", i cili në katin përdhes kishte restorant dhe kafene, si dhe oborr, ndër- sa kati i sipërm ka shërbyer për vendosjen e mysafirëve. Në rrugën kryesore ka qenë i vendosur edhe hoteli "Lirija", pronë e vëllezërve Gërmenji. Ky hotel ka shërbyer edhe për vendosjen e një pjese të delegatëve të Kongresit të Alfabetit në vitin 1908 dhe si i tillë ka funksionuar deri në vitin 1912. Hotelet shpesh i ndryshonin edhe emrat e tyre. Kështu për shembull hoteli "Bosna", para se të quhej me këtë emër pas vitit 1912, paraprakisht kishte disa emra të tjerë si "Lokanda", "Shark", "Orient", "Monastir". (Vishko, 1988: 174)

Për shkak të zhvillimit të hovshëm dhe rritjes së numrit të popullsisë në Manastir në gjysmën e dytë të shek. XIX do të aplikohesh edhe emërtimi i rrugëve me emra të veçantë si dhe vendosja e numrave nëpër shtëpitë e qytetit. Emrat e këtyllë të rrugëve do të mbeteshin deri në vitin 1913. Një ndër rrugët më të rëndësishme ishte edhe Rruga apo Sokaku i Gjerë, e cila pjesërisht e ka ruajtur pamjen e dikurshme edhe në ditët e sotme.

Në vitin 1895 si guvernator i ri i Vilajetit të Manastirit do të emërohej Abdyl Kerim pasha. Emërtimi i tij si guvernator do të shoqërohej me një ceremoni zyrtare ku ishin mbledhur shumë përfaqësues të ushtrisë, diplomatë të huaj, zyrtarë administrativë etj. Ardhja e një zyrtari si Abdyl Kerim pasha drejtpërdrejt nga rezidenca e sulltanit tregonte rëndësinë e Manastirit në këtë periudhë. Deri në tërheqjen e tij në vitin 1901, ai do të ndërmerre disa aktivitete për modernizimin e infrastrukturës publike në Manastir, si rregullimin e kanalizimit, shtratit të lumit Drahor, shtruarjen e rrugëve me kalldrëm, ngritjen e objektit të teatrit, spitaleve etj. (Степјовски: 1998, 410)

Disa risi teknike që gjetën vend në Manastir

Nëse në vende të ndryshme të Evropës aparati i rëntgenit përdorej që nga viti 1895 për të ndihmuar mjekët të bënin diagnozën e anomalive të ndryshme në trupin e njeriut, në Manastir një aparat i tillë ishte sjellë që në vitin 1908, me çka mund të numërohet në mesin e qyteteve të para që ka poseduar një teknologji të tillë për trajtimin e sëmundjeve. Aparati ka qenë i vendosur në një ndërtesë të vogël të spitalit ushtarak, të ngritur nga valiu Ahmed Ejup në vitin 1885, i cili edhe sot ekziston dhe gjendet në kuadër të qendrës shtetërore studentore në Manastir. Është ruajtur edhe pllaka metalike ku në gjuhën turke është shënuar: “Reparti i rezeve të rëntgenit, viti 1908”. (Стерјовски, 2017: 42).

Një arsye për modernizim të këtillë të shërbimeve shëndetësore është se kjo ishte në shërbim të pjesëtarëve të Armatës së Tretë Osmane, ku shpërbente personel i kualifikuar në Fakultetin e Mjekësisë në Stamboll, por edhe mjekë të ardhur nga vende të huaja si italianë, hebrenj, grekë etj.

Ndriçimi publik në Manastir ka kaluar nëpër disa faza të ndryshme. Forma fillestare e ndriçimit publik ka qenë detyrimi me anë të dekretit. Për shëtitë që kanë qenë të vendosura në rrugë, është dashur të vendosin fanarë të ndezur në dritare që të ndriçohej rruga për kalimtarët të cilët kalonin aty në orët e vona. Pas kësaj, rreth vitit 1894 janë përdorur llambat me vajguri. (Матковски et al. 2005: 222).

Një dukuri e këtillë vërehet edhe në kartolinat e asaj kohe. Kandilat në shtylla të veçanta shfaqeshin në rrugët kryesore si në Sokakun e Gjerë, në Rezidencën e Sulltanit, në stacionin hekurudhor dhe në vende të tjera. Përdorimi i vajgurit dhe mirëmbajtja e ndriçimit publik nga persona të angazhuar për këtë punë përmendet deri në vitin 1912. Në objekte të veçanta janë ruajtur rezervat e vajgurit. (Тевфик, 2016: 198).

Gramafoni i parë në Manastir është shfaqur në verën e vitit 1904. Ai është blerë në Stamboll nga agjenti i atasheut tregtar bullgar, Andrej Toshev gjatë një udhëtimi të tij privat. Bashkë me gramafonin ka sjellë edhe disa pllaka, kryesisht me melodi turke, të cilat i kanë dëgjuar edhe kalimtarët.

Manastiri në vitin 1865 ka pasur katër linja telegrafike, duke e përshpejtuar në këtë mënyrë përcjelljen e lajmeve në drejtime të ndryshme: për Selanik, Stamboll dhe Odesë; Tiranë dhe Austri nëpërmjet Ohrit; Francë, Itali dhe Angli, nëpërmjet Prilepit për Shkup, Kosovë, Serbi dhe Bosnjë. (Матковски, A. et al. 2000: 70)

Me zhvillimin e teknikës së fotografimit edhe në Manastir do të hapeshin studiot e para të fotografisë. Fotoateljeja e parë në Manastir është shënuar të ketë ekzistuar që në vitin 1868. Mirëpo, fotoaparati i parë në Manastir ka ardhur më herët. Këtë e ka sjellë konsulli britanik, Karlo Kalvert, i cili në Manastir ka ardhur në Vitin 1861. (Степјовски, А. 2007: 69).

Manastiri do të kishte disa studio fotografike por më të njohurat do të ishin studioja e fotografit Lazar Kermele dhe e fotografit Milton Manaki. Milton Makaki përveç fotografive të ndryshme të zhvillimit të Manastirit pas vitit 1904 do të ishte edhe protagonist i parë i cili do të bënte regjistrimet e para me kamerë filmike. Ai do të regjistronte edhe ardhjen e sulltan Reshadit V në Selanik dhe Manastir në vitin 1911 me tren nga Selaniku. (Andonovska, L. et al., 2007: 123).

Ngritja e portës triumfale për nder të personaliteteve të shquara për herë të parë në Manastir është bërë më 20 qershor 1911 dhe i është kushtuar sulltanit që fundit që e ka vizituar Manastirin, Reshadit V. Portat triumfale, gjithsej katër, janë ndërtuar duke filluar nga ana e hyrjes në qytet që ka qenë prej stacionit hekurudhor, prej nga ka arritur sulltani me tren nga Selaniku, ndërsa të tjerat nga ana e majtë e lumit Drahor. Të gjitha kanë qenë të zbukuruara me gjelbërim, lule, flamuj dhe mesazhe të Kuranit. (Степјовски, А., 2017: 333).

Manastiri nuk do të mbetej pas as në aspektin e zhvillimit të arkitekturës moderne dhe të ndërtimit të objekteve me stil evropian. Zhvillimi i arkitekturës moderne në Manastir do të bëhej kryesisht në rrugën kryesore të qytetit që njihet si Sokaku i Gjerë. Aty do të renditeshin disa objekte të cilat do të krijonin stilin e arkitekturës karakteristike të Manastirit. Kjo rrugë do të rrimërohej disa herë. Do të mbahej emrin “Hamidije Xhadesi”, sipas sulltanit Abdylhamid, ndërsa pas revolucionit xhonturk do të emërtohej “Avenya e lirisë”.

Lidhja hekurudhore e Manastirit me Selanikun

Pas ndërtimit të disa linjave hekurudhore që lidhnin qytete të ndryshme të Perandorisë Osmane, u ndërta edhe linja hekurudhore Selanik – Manastir, e cila planifikohej që më vonë të lidhej me Durrësin. Koncesionin për ndërtimin e hekurudhës Selanik-Manastir e mori shoqëria “Societe du chemin de fer ottoman Salonique - Monastir” me në krye Alfred fon Kaula.

Punimet për ndërtimin e hekurudhës filluam më 28 tetor 1890 nga Selaniku. Lëshimi për qarkullim i linjës hekurudhore Selanik – Manastir u bë më 15 qershor 1894. (Gounaris, B. 1993: 53). Në ditë qarkullonte një linjë në drejtimin Selanik – Manastir dhe një Linjë Manastir – Selanik, ndërsa udhëtimi zgjaste rreth 8 orë. Lidhja hekurudhore do t'i sillte gjallëri edhe më të madhe Manastirit, me çka nga ky qytet nëpërmjet një lidhëse të Selanikut mund të udhëtohej drejt Stambollit, por edhe drejt Shkupit dhe më tej drejt Evropës. (Зографски, Д., 1977: 250).

Viti i fundit i administratës Osmane në Manastir

Viti 1912 shënon edhe vitin e fundit të administratës osmane në Manastir. Në krye të qytetit qëndronte kryetari i quajtur beledie reis, i cili ndihmohej nga 8-10 kuvendarë të zgjedhur me zgjedhje, ku të drejtë vote kishin vetëm meshkujt e rritur, nëse paguanin tatim vjetor prej së paku 50 groshë. Pas vitit 1908 ky kusht do të hiqej dhe të drejtë vote do të kishin të gjithë meshkujt e rritur. Në kompetencat e administratës komunale ishin sektorët e: ndërtimit, arsimit, të punëve sociale dhe zjarrfikjes. Rrogë nga buxheti i komunës ka marrë kryetari dhe sekretari i komunës, ndërsa kuvendarët shërbenin me titull nderi. Kryetari i fundit osman i Manastirit ka qenë Omer Shukri efendi, i cili do të qëndronte në këtë funksion deri në ditën e fundit të pranisë së autoritetit osman në Manastir. Pas rënies së Perandorisë Osmane ai do të vazhdonte të jetonte në Manastir. (Стерјовски, А. 2017: 174)

Me ardhjen e ushtrisë serbe në Manastir edhe Akademia ushtarake osmane do të mbyllej. Në akademinë ushtarake që funksiononte me internat, në prag të ardhjes së ushtrisë serbe më 6 nëntor 1912 ishin ende të pranishëm 283 kadetë dhe i tërë kolegji i mësimor, me në krye drejtorin e akademisë, e njëkohësisht edhe autorin e parë të historisë së Vilajetit të Manastirit, kolonelin Mehmed Tevfik. Në këtë periudhë tejet delikate ishte e vështirë të sigurohej ushqimi për një numër të madh të kadetëve që vendosnin të qëndronin ende në qytet sepse udhëtimi ishte tejet i rrezikshëm për ata që vendosnin të largoheshin në atë kohë tejet të pasigurt.

Qyteti ka qenë i vërshuar nga refugjatë myslimanë të vendeve të ndryshme të ikur nga kaosi i luftës, të strehuar nëpër xhamitë e qytetit dhe nëpër shtëpi. Pranë administratës së re komunale të instaluar nga shteti Serb që paraqitur një numër i madh i kërkesave për t'u larguar nga qyteti, shumica e të cilëve patën marrë përgjigje aprovuese për këtë leje. Me anë të trenit

qenë larguar në drejtim të Selanikut edhe rreth 160 kadetë të mbetur të Akademisë Ushtarake. (Степјовски, А, 2008: 62),

Luftërat e Ballkanit dhe Fundi i Manastirit osman

Në vitin 1912 shtetet e Ballkanit, Mali i Zi, Serbia, Bullgaria dhe Greqia do të luftonin kundër Perandorisë Osmane gjatë Luftës së Parë Ballkanike. Ajo që njihet si Beteja e Manastirit (16-19 Nëntor 1912) mes ushtrisë osmane dhe ushtrisë serbe do të shënonte edhe fundin e Manastirit osman, me ç'rast Manastiri do të binte nën duart e ushtrisë serbe. Kështu edhe emri zyrtar i qytetit do të ndryshohej nga Manastir në Bitola. Mijëra qytetarë të përkatësisë myslimane, duke ndjerë pasiguri pas largimit të ushtrisë osmane, do të largoheshin nga Manastiri duke kërkuar për një vend më të sigurt.

Referencat

- Andonovska, L. et al. (2007). *Значајни личности за Битола*. НУУБ „Св. Климент Охридски“ – Битола/Општина Битола.
- Gounaris, B. (1993). *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio economic change and the railway factor*. East European monographs.
- Hosaflok, D., Asllani, P., Lloshi, XH., Quanrud, J. (2017). *Libri shqip dhe veprimtaria protestante*. Biblioteka Kombëtare / Instituti i studimeve shqiptare dhe protestante.
- Vishko, A (1988). *Manastiri me rrethina në gjysmën e dytë të shekullit XIX sipas burimeve Osmane dhe diplomatike*. Flaka e vëllazërimit.
- Ѓоргиев, Д., Божиновска, З., Шами, И., Ивковиќ, Г. (2003). *Британски документи за историјата на Македонија. Т. 4, (1857-1885)*. Државен архив на Република Македонија.
- Зографски, Д. (1977). *Австриски документи за историјата на македонскиот народ: 1905-1906. Т. 1*. Архив на Македонија.
- Матковски, А. (1992). *Македонија во делата на странските патописци: 1827-1849*. Мисла.
- Матковски, А., Јовановски, С., Митрова, Д. (2000). *Македонија во делата на странските патописци: 1864-1874*. Ѓурѓа.

- Матковски, А., Матковска, П. (2005). *Македонија во делата на странските патописци: 1889-1898*. Гурѓа.
- Минов, Н. (2017). *Гимназиите во Османлиска Македонија: 70 години Институт за Историја*. Зборник на трудови од меѓународната конференција одржана на 13 и 14 декември 2016 година во Скопје. УКИМ/ФЗФ.
- Новаков, А. (2014). *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*. Филозофски факултет у Новон Саду.
- Стамболиска, С. (2005). *Извештај за Битолскиот пашалак на францускиот вицеkonzул во Битола Белег де Буга од 1856 година*. Државен архив на Република Македонија.
- Стерјовски, А, 2008. *Нушиќ во Битола. Нушиќ и Македонија*, Македонска искра,
- Стерјовски, А. (1998). *Валијата Абдул Керим паша и Битола. Битола и Кемал Ататурк*, Gazi universitesi – Ankara/Св. Климент Охридски- Битола.
- Стерјовски, А. (2007). *Занимливости (Први нешта. Битола низ вековите*. Педагошки Факултет – Битола.
- Стерјовски, А. (2017). *Битола - Калеидоскоп*.
- Стерјовски, А. (2020). *Битола - Градби*.
- Тевфик, М. (2016). *Историја на Битолскиот вилает*. Логос-А.
- Џамбазовски, П., Старова, А. (1951) *Турски документи за македонската историја 1 (1800-1803)*. Научен институт за Национална историја на Македонскиот народ.

*Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed Dönemlerinde
Arnavutluk Seferleri*

The Albania Revolts During the Reigns of Murad II and Fatih Sultan Mehmet

Faruk Yılmaz¹

Abstract: The Ottoman Empire since its establishment, had organized expeditions in all directions to expand its lands, arranging many expeditions to the Balkans and in order to expand its lands, arranging many expeditions to the Balkans as well as in Anatolia, with Albania being one of these Balkan countries. In addition to the expeditions Sultan Murad II made to Albania between 1447-1450, revolts occurred between Albania and the Ottoman Empire during the reign of Fatih Sultan Mehmet, the Conqueror of Istanbul. The Albanian expeditions had started due to Hamza Bey's persuasion of the Sultan during the reign of Murad III and continued for three years. The first Albanian campaign against Skanderbeg was unsuccessful when learning of the John Hunyadi movement. In 1449, Sultan Murad II organized a second Albanian expedition, and peace was achieved by mutual agreement. Although Sultan Murad II organized an expedition to Albania, it ultimately ended in failure but it ultimately failed. Sultan II. Fatih Sultan Mehmet had also carried out expeditions in Albania, having organized the first one in 1465, which was also unsuccessful. Upon this, the Sultan launched a second Albanian campaign in 1467. Skanderbeg died in 1468, and Fatih Sultan Mehmet wanted to rule Albania. Then they moved to Albania. Iskender Bey's capital city, Kroya, was conquered in 1478, after which Shkodra was taken in 1479 as a result of long struggles. When the armies of Fatih Sultan Mehmet entered Albania, they were known to have repaired the roads and bridges. From the time Albania was conquered, it has always remained a region under reconstruction. Albania was also a region the Ottomans wanted to take under their rule for a long time, with most of it being captured during the reign of Fatih Sultan Mehmet. Development and revival activities in the city continued.

Keywords: Albania, Sultan Murad II, Fatih Sultan Mehmed, Iskender, Kroya, Shkodra

¹ Eskişehir Osmangazi University, feyruk.43frk@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan itibaren Balkanlara doğru ilerleyen bir fütühat hareketini uyguladığını görmekteyiz. Balkan topraklarının konumu itibarıyla büyük öneme sahip olduğu ortadadır. Bu Balkan toprakları arasında en çok dikkat çeken yerlerden biri de Arnavutluk bölgesidir. Küçük bir bölge olmasının yanı sıra; konumu itibarıyla her daim önemli bir yer olarak görülmüştür.

Arnavutluk, liman kentine sahip olmasının ve bulunduğu konum itibarıyla Arnavutluk üzerinde komşu devletlerin hâkimiyet kurma çabaları kaçınılmazdır. (İnalçık, 1953: 153) XIII. yüzyılda Balkan toprakları, Bizans, Venedik gibi devletlerin mezhep ve feodalite problemlerinin altında kaldığı için Arnavut asilleri, Venedik ile anlaşma yoluna gitmişlerdir. (Uzunçarşılı, 1988: 1/202; Başaran 2021: 17) Venedikliler, Akdeniz ticaret yolarına açılan bir yönü olduğu için Arnavutluk'u önemsemişlerdir ve Osmanlı Devleti'nin, ticarete engel olmaması için çeşitli Balkan Ülkeleri ile anlaşma çabası içinde olmuşlardır. Ayrıca Venedikliler, Arnavutları Osmanlı'ya karşı kışkırtmışlardır. (Uzunçarşılı, 1988: 1/203; Başaran, 2021: 17-18) Osmanlı Devleti de, Batı Devletleri ve özellikle de Venedik tarafından hâkimiyet kurulmak istenen Arnavutluk topraklarıyla, senelerce sürececek bir mücadele içine girmiştir.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Balkan topraklarına karşı fütühat hareketlerinde bulunmuşlardır. Arnavutluk ile yapılan uzun yıllar süren mücadeleler, Arnavutluk topraklarının Osmanlı ve Batı Devletleri açısından ne kadar çok öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Biz çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin yükseliş esnasında Arnavutluk topraklarına yapılan temaslardan ve mücadelelerden bahsettik. Sultan II. Murad ve Sultan Fatih Sultan Mehmed dönemlerini ele alarak, hem Osmanlı Devleti tarafından; hem de Batı Devletleri ve Bizans tarafından Arnavutluk'un önemini göstermeye gayret ettik. Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar süren Arnavutluk mücadelesinde İskender Bey'in Arnavutluk Seferlerini, siyasi stratejileri ile güzel bir şekilde yönetmesini ele alarak İskender Bey'in, Batı Devletleri açısından önemini gösterdik.

Çalışmamızda, siyasi tarihin yanında, Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk bölgesinde uyguladığı iskân ve hoşgörü politikalarından da kısa bir şekilde bahsettik. Çalışmamız, Osmanlı Devletinin, Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde Arnavutluk ile olan tüm ilişkilerini kapsamamaktadır.

Biz, Osmanlı Devleti'nin, Arnavutluk ile olan ilişkilerinden kısa bir şekilde söz ederek, asıl hedefimiz olan Osmanlı-Arnavutluk Seferlerini ortaya çıkarmayı hedefledik. Çalışmamızı sürdürürken, Osmanlı Devleti'ndeki ana kaynaklardan ve konumuz ile ilgili yerli yabancı kaynaklardan yararlanmaya gayret ettik.

Osmanlı Devleti ve Arnavutluk İlişkileri

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Batı'ya doğru olan fetih hareketlerine her daim önem vermiştir. Bu doğrultuda Balkan topraklarına çeşitli fuhat hareketleri düzenlemiştir. Balkan topraklarına giren Osmanlı Devleti'nin kaçınılmaz sonuçlarından biri de Arnavutluk ile siyasi münasebetlerdir.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlara ilerleyişi ilk olarak Orhan Gazi döneminde başlamıştır. Osman Gazi'nin Bizans ile verdiği mücadeleler sonucunda Gelibolu sınırlarına gelmesiyle, Balkanların kapısına adım atılmıştır. (Sancaktar, 2011: 29) Anadolu'daki Türkler, Arnavutları ilk kez 1337 yılında Bizans İmparatorluğu ile yaptıkları bir anlaşma neticesinde tanımışlardır. (Bilge, 1991: 385-386. Dritian Egro, Osmanlı ve Arnavutluk münasebetlerinin 1358 yılında Janina Despotu'nun yardım çağrısı ile başladığını aktarır. (Egro, 2003: 102)) I. Murad devrinde Osmanlı Devleti, balkanlarda Batı'ya doğru ilerlemeye devam etmiştir ve özellikle I. Kosova Savaşı'nın ardından Osmanlılar, Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan, Bosna-Hersek'in yanında Arnavutluk'a da ilerlemiştir. (Emecen, 1992: 35-36) Osmanlı'nın Arnavutluk'a yerleşimi I. Murad döneminde başlamıştır ve Arnavut feodalleri de bir süreliğine Osmanlı'ya tabi olmuşlardır. (Başaran, 2021: 35). I. Bayezid dönemine gelindiğinde Osmanlı Devleti, Balkanlar üzerinde hâkimiyet kurmaya başladı ve Arnavutluk üzerinde de söz hakkı doğmuş oldu. I. Beyazid döneminde Arnavutluk'ta tımar rejiminin oturduğunu görmekteyiz. (İnalçık, 1953: 155)

Osmanlı Devleti'nin Balkanlara doğru ilerleyişinde Arnavutluk'ta rekabet halinde olan Bizans İmparatorluğu, Sırp Krallığı ve Venedik Cumhuriyeti'nin söz sahibi olduğunu görmekteyiz. (Çaka, 2015: 151) Osmanlı Devleti, bölgeye hâkim olabilmek için ilk olarak Bizans ve diğer devletlerin bölge ile ilişkilerini kesmek için mücadele vermiştir. Daha sonra da Sırp'lar ile mücadeleye girişerek bölgeye hâkim olmaya uğraşmıştır. (Duka, 1991: 64-69)

Osmanlı Devleti, bölgeye hâkimiyet kurarken, bunu uzlaşarak yapmayı tercih etmiştir. Nitekim bu dönemde Kastriotalar ile yapılan anlaşmaya

şahit olmaktayız. (Başaran 2021: 39) Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin fazla sürmediğini görmekteyiz. I. Beyazid Döneminde Timur ile yapılan Ankara Savaşı'nda Osmanlı'nın mağlup olmasıyla başlayan Fetret devri, Osmanlı Devletini olumsuz etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu meşguliyetinden faydalanmak isteyen birçok beylik, anlaşmalarından dönerek isyan etmişlerdir. Arnavutluk'ta çıkan bu isyanların bir kısmı, II. Murad döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. (Danişmend, 1971: 189-190)

II. Murad Dönemi Arnavutluk İlişkileri

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Balkan seferlerine devam etmiştir. I. Murad döneminden itibaren Arnavutluk'ta hâkimiyet kurmak isteyen Osmanlı Devleti, II. Murad döneminde de hâkimiyet kurma politikasına devam etmiştir. II. Murad döneminde yapılan fetihlerin yanında Arnavutluk'ta fethedilen bölgelerde tımar sisteminin uygulandığını görmekteyiz. Arnavutluk'ta kayıt altına alınan defterlerde, bölgeye Osmanlıların da göç ettiğini bilmekteyiz. (Barkan, 1954: 214)

Osmanlıların hoşgörüsü esaslı din politikalarını, fethettikleri bölgelerde uyguladıkları gibi; Sultan II. Murad döneminde de Arnavutluk'ta İslam'ın yayıldığını görmekteyiz. Arnavut feodallarının, İslamlaştıkça Hıristiyan tımarlıların azaldığını görmekteyiz. (Duka, 1991: 69) Osmanlı Devleti, bölgede siyasi hâkimiyet kurmanın yanında, hoşgörüsü hamilik politikasını da uygulamışlardır.

Sultan II. Murad Dönemi Arnavutluk Seferleri

Sultan II. Murad'ın Arnavutluk topraklarına fütuhatının sebeplerinden biri, Osmanlı'yı bölgeden uzaklaştırmak amacıyla başlayan Araniti İsyanıdır. Bölgede çıkan bu isyan, Osmanlı'nın bölgede uyguladığı tımar sistemi ve Venediklerin kışkırtması ile başlamıştır. (Durdu, 2020: 314-315) Osmanlı Devleti, isyanın Payitahta kadar gelebileceğinden ve İsyanı Venedik ve Macaristan'ın da dâhil olma ihtimalinden çekinmiştir. (İnalçık, 1953: 168-169) Bölgedeki Kastriotalar da, isyanı desteklemişlerdir. II. Murad, Evrenosoğlu İshak Bey'i bölgedeki sorunları çözmek için göndermesiyle birlikte, isyan bastırılarak başkaldırıları da engellenmiştir. Yuvan Kastriota'da Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. (Kabashi, 2005: 7-9)

Sultan II. Murad'ın Balkanlara yaptığı seferlerden biri de, Arnavutluk'a karşı düzenlenen seferdir. İskender Bey, Arnavutluk'ta isyan bayrağını

dalgalandırmakta idi. İskender Bey, 1444 yılında Arnavut feodallerinin kararı ile kongrede Arnavutların reisi olarak kabul edilmiştir. (Hammer, 2007: 455-456; Uzunçarşılı, 1988: 2/60) İskender Bey, Osmanlı'ya karşı savaşıma gücünü kendinde oluşturduktan sonra Arnavut feodallerine haber göndererek, artık Osmanlı'ya karşı savaşa hazırlanmaları gerektiğini bildirir. Kendisi ordunun önünde İslam dininden ayrılıp Hıristiyan olduğunu ve Hıristiyan olmayanları da öldüreceğini ilan eder. (Kabashi, 2005: 13-14)

Sultan II. Murad, İskender Bey'in Osmanlı'ya karşı isyan ederek, kongre toplanmasının ardından Evrenuz-oğlu Ali Paşa kumandasında bir birliği Arnavutluk'a gönderir. Ordu, 28 Haziran 1444 yılında Torvioll mevkiine gelmiştir. İskender Bey, araziyi kendi lehinde kullanarak Osmanlı ordusuna karşı mücadeleye etmiştir ve netice itibarıyla Osmanlı ordusu geri çekilmek durumunda kalmıştır. (Uzunçarşılı, 1988: 2/60-61)

İskender Bey'in isyanın büyümesinden endişelenen Sultan II. Murad, İskender Bey'e her ne kadar barış teklifinde bulunsa da İskender Bey, reddetmiştir. Bunun üzerine Sultan II. Murad, 1445 yılında bölgeye Firuz Paşa'yı göndermiştir. Arnavut birlikleri, Osmanlı ordusuna Mokrayakınlarında bir pusu tertip etmişlerdir. Firuz Paşa, her ne kadar karşı gelse de ordu olarak üstün olduğu halde başarılı olamamıştır ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Aynı dönemde isyan için Mustafa Paşa'da görevlendirilmiştir. 1446 yılında isyanın artık çözülmesi emri doğrultusunda askerleriyle birlikte Debre yakınlarına gitmiştir. Osmanlı birlikleri, İskender Bey'in ordusu ile karşılaştıkları zaman İskender Bey'in hileli yöntemi ile büyük kayıplar vermiştir ve geri çekilmek durumunda kalmışlardır. (Zinkeisen, 2011: 405-425)

İskender Bey, gittikçe güçlenmeye devam etmiş ve kendi isyan hareketi için taraftarlar da toplamıştır. İskender Beyin abisinin oğlu olan Hamza Bey, Akçahisar Kalesi'ni işgal eden İskender Beyin üzerine yürümek istedi ama Sultanın bizzat gidilmesi daha uygun görüldü. (Aşıkpaşazâde, 1913: 208-209) Sultan II. Murad, Hamza Beyin teşviki ile 1447 tarihinde bizzat Arnavutluk seferine çıktı. İskender Bey hâkimiyeti altındaki bir kısım yerler işgal edildi. Sultan Murad, Arnavutluk seferini tamamlamak için ilerlerken Jan Hunyad'ın hareketini haber aldı ve Arnavutluk seferini Mustafa Paşa'ya bıraktı. Kalenin su yollarının kesilmesiyle düşürüldüğü ve Osmanlı'ya geçtiği de iddia edilir. (Danişmend, 1971: 219-220) 1447 yılında İskender Bey, Osmanlı Devletine karşı yürüttüğü mücadelesini erteler ve Batı ile mücadelelere de girişmiştir. Marinus Barletti (1510), Latince eserinde bu durumu topraklarını yönetme konusundaki iddialı girişimi olarak yorumlamıştır. 1448 yılında İskender Bey,

Debre'ye gelerek Mustafa Paşa'yı mağlup etti. II. Murad tarafından gerçekleştirilen bu harekât, tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştır. (Aşıkpaşazâde, 2003: 196-197)

Sultan II. Murad, İkinci Kosova Savaşının akabinde İskender Bey üzerine hareket etme kararı almıştır. Bu kararı öğrenen İskender Bey, kaleleri kuvvetlendirerek, Türk ordusunun geçeceği alanları da tahrip etmiştir. Kendisi de ordusuyla beraber Debre'ye doğru hareket etmiştir. (Uzunçarşılı, 1988: 2/63)

Sultan Murad, 1449 yılında Arnavutluk'a gelerek Sivetigrat Kalesi'ni kuşatmıştır. Sultan II. Murad, İskender Bey vergi verme teklifini kabul etmeyince ve dağlarda olduğu için İskender Bey, ele geçirilemeyince kaleyi alarak geri dönmüştür. İskender Bey, kaleyi geri almak istese de ağır kayıplar vererek kaleyi geri almaya muvaffak olamamıştır. Bir süre Osmanlı'nın hâkimiyetini tanımak durumunda kalmışlardır. (Uzunçarşılı, 1988: 2/63-64; Danişmend, 1971: 223)

Sultan Murad, 1450 yılında yanında oğlu Şehzade Mehmed ile beraber Arnavutluk'a bir sefer daha tertip etti. Sultan Murad, seferin başlangıcında Kroya'yı tekrar kuşattı. Nihayetinde tahrip edilse de bir türlü ele geçirilemedi. Sultan II. Murad, Jan Hunyad'ın tekrar Arnavutluk'a yardıma geldiği haberini alınca geri çekilmek durumunda kaldı. (Uzunçarşılı, 1988: 2/64; Danişmend, 1971: 223)

Fatih Sultan Mehmed Dönemi Arnavutluk İlişkileri

Fatih Sultan Mehmed, II. Murad Döneminde çözülmeyen İskender Bey meselesi ile ilgilenmek istemiştir. Seneler süren Arnavutluk-Osmanlı siyasi savaşların yanında Fatih Sultan Mehmed dönemindeki hoşgörü politikası da önemlidir. Fatih Sultan Mehmed'in Arnavutluk fethinin ardından her Caminin yanına Kilise inşasına izin vermesi ve Kiliseler ile Camilerin yan yana yer alması Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikası açısından oldukça önemlidir. Osmanlı'nın bölgeyi kendi hâkimiyet alanlarına almasının ardından her Kiliseyi, Camiye çevirmediği açıktır. Aksine İslam Medeniyetinin hoşgörü politikası olarak Hıristiyanlar da kendi dinlerini özgür bir şekilde yaşamakta serbest bırakılmıştır. (Özkan, 2013: 230-231)

İskender Bey'in Bölgede Faaliyetleri

İskender Bey, II. Murad devrinden itibaren Osmanlıları meşgul eden bir düşman olmuştur. II. Murad ile yoğun mücadelelere girişmiş olan İskender Bey, Fatih Sultan Mehmed döneminde de Osmanlı Devletinin siyasetinde rol oynamıştır. 1455 senesinde Türklerin elinde bulunan Berat Şehrini İskender Bey, kuşatmıştır ama olumlu bir netice alamamıştır. Arnavut ordusu, Osmanlı akıncı kumandanı Evrenuz-zâde tarafından bozguna uğratılmıştır ve pek çoğu imha edilmiştir. (Uzunçarşılı, 1988: 2/65-66; Danişmend, 1971: 275-276)

Akıncı kumandanı Evrenuz-zâde'nin darbesi İskender Bey'i çok sarsmıştı. Arnavutluk'u kurtarmak için 1456 yılında Fransız, Alman ve Sırlardan da yardımcı kuvvetler bölgeye gelmişti. 1457 yılına gelindiğinde Hamza Bey'in teşviki ile Davud Paşa ve İshak Bey kumandasında birlikler Arnavutluk'a sevk edildi. İskender Bey, yine adet olduğu üzere dağa çekilmişti. Akıncılar Albulena Ovasına geldikleri vakit İskender Bey, dağınık halde bulunan akıncıların üzerine yürüdü ve akıncıları mağlup etti ve kendisine ihanet eden yeğeni Hamza Beyde esir alındı. İskender Bey, zafer kazanmış ve Papalık tarafından da tebrik edildi. (Uzunçarşılı, 1988: 2/66; Danişmend, 1971: 281)

1460 yılında İskender Bey'in Osmanlılar ile kısa bir süreliğine anlaşmasını görmekteyiz. Napoli Kralına yardım etmek isteyen İskender Bey, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini ve vergi vermeyi kabul eder. Papa II. Pi, bu anlaşmaya olumsuz baksa da İskender Bey, bu anlaşmanın olmasını doğru görmüştür. (Cezzar, 2010: 1/485-486) İskender Bey, Avrupa'da politik bir kimliğe Papa sayesinde ulaşmıştır. (Mala, 2017: 233-236) İki sene sonra 1462 yılına gelindiğinde İskender Bey, Papa'nın ısrarı neticesinde Osmanlılar ile yapılan anlaşmayı bozmuştur ve bölgede Türk akınları devam etmiştir. Osmanlı hükümeti bir sene sonra 1463 yılında dış siyaset gereği İskender Bey ile barış yapmaya karar vermişlerdir. İskender de bu barışa razı olmuştur. (Uzunçarşılı, 1988: 2/67; Danişmend, 1971: 300)

İskender Bey, 1463 yılından Venedik ve Macarlar ile Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir anlaşma imzaladılar. Tarafların çıkarları doğrultusunda imzalanan anlaşmanın ardından İskender Bey, Osmanlı Devleti ile muharebelere tekrar devam etti. Osmanlı Padişahı tarafından aslen Arnavut olan Balaban Paşa, İskender Bey'in üzerine bölgeye sevk edildi. Nihayetinde Balaban Paşa, İskender Bey'i yenmeye muvaffak olamadı, sadece sekiz tane kumandanını esir alarak, İskender Bey'e büyük bir darbe indirmiş oldu. Balaban Paşa üst üste İskender Bey'in üzerine taarruzlarda

bulunuyordu ve en son 1465 yılında Arnavutluk'a taarruzda bulundu. (Danişmend, 1971: 305; Cezzar, 2010: 1/489)

Balaban Paşa'nın, İskender Bey'e taarruzlarından başka, bölgeye Arnavud Yakup Paşa'nın sevk edildiğini görmekteyiz. Fakat İskender Bey, savaş stratejileri sayesinde her iki Paşayı da mağlup etti ve bölgede hâkimiyetini korudu. (Uzunçarşılı, 1988: 2/68; Danişmend, 1971: 305-306) İskender Bey, Osmanlı askerlerine karşı uyguladığı savaş stratejilerinde başarılı bir şekilde devam etmiştir. Bu başarıların sebeplerinden biri de, bölgeyi çok iyi tanımasıdır ve kendi savaş stratejilerini, bölgenin özelliklerini gözeterek uyguladığını görmekteyiz.

Fatih Sultan Mehmed'in Arnavutluk Seferleri

İskender Bey'in, Balaban Paşa'yı ve Arnavud Yakup Paşa'yı geri püskürtmesi üzerine Fatih Sultan Mehmed, bizzat kendisi ordunun başında sefere çıkmak istedi İskender Bey'de Papa'ya, Napoli Kralı'na, Venediklilere ve Macarlara başvurarak yardım talebinde bulundu. Fatih Sultan Mehmed, 1465 yılında yüz elli bin kişilik bir ordu ile Arnavutluk bölgesine hareket etti. Sarp boğazları ele geçirerek, İskender Bey'in merkezi olan Kroya Kalesi'nin önüne geldi ve kalenin dayanıklılığında İşkombi Suyuna doğru ilerledi. Valne harabelerini tamir ederek İlbasan Kalesi'ni inşa ettirdi. İskender Bey, yine kaçmıştı ve Fatih Sultan Mehmed Han'ın geri dönüşünden sonra ortaya çıkarak, Batı ve Akdeniz Devletlerinden yardım talebinde bulundu. Kendisi de Roma'ya giderek Papa II. Pol'dan yardım istedi. Avrupa'dan aldığı birtakım yardımlarla beraber 1467 yılında Arnavutluk'a geri dönen İskender Bey, Kroya'yı kuşatmış olan Balaban Paşa'nın birliklerini püskürttü. Balaban Paşa, bu savaşta vefat etti ve Tük kuvvetlerinin düzenleri bozuldu. İskender Bey, Fatih Sultan Mehmed Han'ın yaptırmış olduğu İlbasan Kalesi'ni kuşatma altın aldı. (Uzunçarşılı, 1988: 2/69; Danişmend, 1971: 305-306)

Fatih Sultan Mehmed, uzun süredir Osmanlı Devleti'ni meşgul eden Arnavutluk olayına bir son vermek için, 1467 yılında ikinci kez ordusu ile beraber Arnavutluk seferi düzenledi. Fatih Sultan Mehmed, Drac Şehrine doğru ilerledi ve İskender Bey'in inşa ettirdiği Çorlu Kalesi'ni yıktırdı. Drac'a hücum yaptırmakla beraber kendisi Kroya'ya dönerek, kaleyi muhasara altına aldı. Fatih Sultan Mehmed, Kale'yi kendi hâkimiyetine alamadıysa da birkaç kaleyi ele geçirmişti. Bu ele geçirdiği yerlere asker bırakarak, kendisi geri döndü. Nihayetinde İskender Bey'in hâkimiyet alanı gittikçe darlaşmaya başladı.

(Uzunçarşılı, 1988: 2/69-70; Danişmend, 1971: 305-306) 1467 yılında yapılan bu seferler, İskender Bey'in zayıflamasına sebep olmuştur. İskender Bey, gereken desteği elde edememiştir. Fatih Sultan Mehmed, bölgede bazı yerleri ele geçirmiştir. (Başaran, 2021: 106)

İskender Bey, Fatih Sultan Mehmed'in Kroya Kalesi'ni ele geçirmek için inşa ettirdiği İlbasan Kalesi'ni kuşatmak için hazırlıklara başlamıştı. 1468 yılında Arnavut Beylerini huzuruna çağırdı. Türk kuvvetlerinin üzerine gitmek istiyordu fakat hastalığı arttı. Nihayet 17 Ocak 1468 yılında Leş Kasabası'nda öldü. Altmış üç yaşlarında ölen İskender Bey, az bir kuvvet ile kendi bölgesini yirmi beş yıl boyunca Türklere karşı savundu. Fatih Sultan Mehmed Han'ın İskender Bey'in ölümü üzerine söylediği "Hıristiyanlığın vay haline! Kılıç ve kalkanlarını kaybettiler." sözü, İskender Bey'in Avrupa Devletleri adına ne kadar çok önemli işler yaptığını bize göstermektedir. (Uzunçarşılı, 1988: 2/70; Danişmend, 1971: 311-312) İskender Bey'in bu başarılarında, Osmanlı Devleti'nde uzun sürelerce eğitim alıp, çeşitli görevlerde bulunduğu etkilerini de unutmamak gerekmektedir. İskender Bey'in, uzun senelerce az bir birlik ile Osmanlı Devleti'ne verdiği mücadeleler, düşmanı olduğu Osmanlı Devleti'ni çok iyi tanıdığını da göstermektedir.

İskender Bey, ölmeden önce oğlunu ve memleketini Venedik Cumhuriyetine vasiyet olarak bırakmıştı. İskender'in ölümünün ardından Kroya Şehri'ni İskender Bey'in oğlu Jan'a bırakmak istediler ama başarılı olamadılar. Osmanlı Devleti'nin uzun mücadelelerine rağmen İskender Bey'in elindeki Kroya Şehri ve Venediklerin elindeki Arnavutlara ait olan İşkodra, bir türlü Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet altına alınamamıştı. Fatih Sultan Mehmed, bunun üzerine tekrar Arnavutluk Seferi tertip etmek istedi ama İşkodra Seferi ertelenmişti. (Uzunçarşılı, 1988: 2/70-72)

Arnavutluk'a tekrar sefer düzenlemek isteyen Fatih Sultan Mehmed Han, 1478 yılında İşkodra'nın fethi için Vezir-i âzam Gedik Ahmed Paşa'yı vazifelendirmek istedi. Gedik Ahmed Paşa ise, özürlerini beyan ederek tertip edilen sefere gitmek istemediğini dile getirdi. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed, Gedik Ahmed Paşa'yı görevinden azletti ve Rumeli Hisarı (Boğazkesen Hisarı)'na hapsedilmesini emretti. Fatih Sultan Mehmed, Gedik Ahmed Paşa'dan boşalan Vezir-i âzamlık makamına Nişancı Karamanî Mehmed Paşa, getirildi. (Hemdemi, 1297: 251-253; Neşri, 1995: 2/785; Uzunçarşılı, 1988: 2/71; Danişmend, 1971: 337) Daha sonra Fatih Sultan Mehmed, sefere bizzat kendisinin çıkacağına bildirdi. Fatih Sultan Mehmed, bizzat ordusunun

başında yola çıktı. Ordunun Arnavutluk'a girmesiyle, Evrenuz-oğlu Ahmed ve Turahan-oğlu Ömer Bey, yolları açmak, köprüleri tamir etmek ve geçilecek yerlerin emniyetini sağlamak üzere önden sevk etti. (Uzunçarşılı, 1988: 2/71-72; Danişmend, 1971: 340)

İşkodra Şehri'nden önce Fatih Sultan Mehmed, sarp kayalıkların üzerinde bulunan, senelerdir İskender Bey'in elinden alınmayan, Başşehir Kroya'yı almak istedi. Kroya Kalesi, Venediklerin ellerinde bulunuyordu ama Türkler tarafından kuşatma altında olan Kale'yi koruyacak güçleri yoktu. Venedikliler, 1478 yılında bizzat Fatih Sultan Mehmed'in gelmesiyle Kroya Kalesi'ni teslim ettiler. İskender Bey tarafından senelerdir muhafaza edilen Kale, kolaylıkla alınmış oldu. (Uzunçarşılı, 1988: 2/71-72; Danişmend, 1971: 339)

Fatih Sultan Mehmed'in ilk hedefi, gerçekleştirilmiş oldu. Arnavutluk'un en önemli yerlerinden biri olan İşkodra'nın ise, alınması gerekiyordu. Fatih Sultan Mehmed, İşkodra üzerine hareket etti. İşkodra'ya giden yollardan top naklinin mümkün olmamasından dolayı top dökmek için top döküm malzemeleri Şehre nakledildi. Boyana Nehri üzerine bir köprü inşa edilerek, oradan geçildi. Dökülen toplarla birlikte İşkodra Şehri kuşatılmaya başlandı. İşkodra'nın fethini kolaylaştırmak için etrafındaki Leş Kasabası, Dergos ve Gölbaşı Kaleleri, ele geçirildi ve böylece İşkodra'ya kara tarafından olası gelebilecek yardımlar engellenmiş oldu. Boyana Nehri üzerine yapılan köprü'nün üzerine kuleler dikilerek, denizden gelebilecek yardımlar da engellendi. (Salname-i Vilayet-i İşkodra: 1312)

İşkodra'nın fethi için yapılabilecek tüm tertibatlar, yapıldıktan sonra Fatih Sultan Mehmed, ayaklarının rahatsızlığı ve kış ayının gelmesinden dolayı geri dönmek durumunda kaldı. İşkodra'nın kuşatılması için Evrenuz-oğlu Ahmed Bey kumandasında kırk bin asker bırakıldı. İşkodra Kalesinin sıkıntıları arttıktan sonra can ve malların korunması ve isteyenlerin şehirden gidebilmesi; isteyenlerin de şehirde kalabilmesi şartlarıyla İşkodra Kalesi, teslim oldu. Bu teslimiyet 1479 yılında, Padişahın dönüşünden altı ay sora gerçekleşti. Venedik Cumhuriyeti de sulh yapmak zorunda kaldı. (Hemdemi, 1297: 251-253; Neşri, 1995: 2/779; Uzunçarşılı, 1988: 2/72-73; Danişmend, 1971: 342-343) İşkodra'nın fethi ile birlikte Arnavutluk problemi, ortadan kalkmış oldu. Arnavutluk'un fethi de tamamlanmış oldu. Fatih Sultan Mehmed döneminde yapılan humbara, ilk kez İşkodra kuşatmasında kullanılmıştır. (Akyüz, 1998: 11-12)

Sonuç

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Batı'ya doğru fetih politikalarına devam ederken, her daim siyasi anlaşmalar ile ve siyasi çatışmalar ile karşı karşıya gelmiştir. Balkan topraklarında Arnavutluk bölgesinde gelişen siyasi olaylarda Osmanlı Devleti de söz sahibi olmak istemiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Beyazid döneminde Arnavutluk'a hâkimiyet kurma çabaları, seneler boyu devam etmiştir.

I. Beyazid devrinde, Devlette çıkan kargaşalardan faydalanmak isteyen Arnavutlar, isyan bayraklarını II. Murad döneminde de dalgalandırmışlar. Sultan II. Murad döneminde İskender Bey'in Arnavutluk'taki isyanını önlemek için mücadeleler verilmiştir. Sultan II. Murad, hem kendi ordusunun başında sefere çıkmış; hem de önemli Osmanlı kumandanlarından görevlendirmiştir. Sultan II. Murad, İskender Bey'in siyasi politikalarından ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde çıkan sorunlar sebebiyle İskender Bey'in isyanına son verip Arnavutluk'a hâkim olamamıştır.

Sultan II. Murad devrinde yoğun mücadeleler sonucunda başarıya ulaşılmayan İskender Bey'in kalkışması, Fatih Sultan Mehmed döneminde de devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmed dönemi de yıllar boyunca süren mücadeleler sonucunda İskender Bey'in ölmesiyle Arnavutların siyasi birliği dağılmıştır ve bunun neticesinde Sultan Mehmed Han'ın yaptığı seferler neticesinde Arnavutların önemli yerlerinden Kroya ve İşkodra Şehirlerinin fethi ile Arnavutluk'un hâkimiyeti Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Osmanlı hoşgörü politikasının da bu dönemde fethedilen Arnavutluk topraklarında en iyi şekilde uygulandığını görmekteyiz.

Sultan II. Murad ve Sultan Mehmed dönemlerindeki Arnavutluk seferlerinde, İskender Bey'in savaş hileleri de dikkatimizi çekmektedir. Az bir kuvvetle yirmi beş yıl gibi uzun bir süre içinde Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde, Osmanlı'ya karşı kendini savunması, İskender Bey'in savaş stratejileri açısından donanımlı olduğunu bizlere gösterir. Tabi ki İskender Bey'in Osmanlı'ya karşı kendini uzun süre savunmasında, konumu itibarıyla Batı'dan aldığı yardımları da göz önünde bulunduramaz gerekmektedir. İskender Bey'in, Batı'nın Osmanlı'ya karşı kalkını olduğunu da gösterdiği faaliyetler neticesinde görmekteyiz.

Kaynakça

- Anonim. (1312). *Salnâme-i Vilâyet-i İşkodra*. İşkodra. Vilayet Matbaası.
- Akyüz, J. (1998). İşkodra (İskenderiye) Sancağı (1485-1570). (*Yayımlanmamış yüksek lisans tezi*). Atatürk Üniversitesi.
- Âşıkpaşazade. (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi*. (haz: Kemal Yavuz, M.A. Yekta Saraç), İstanbul. K Kitaplığı
- Barkan, Ö. L. (1949). Osmanlı imparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1-5).
- Barleti, M. (1510). *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*. v. 3-4.
- Başaran, H. (2021). XV. Yüzyıl Osmanlı'da meydana gelen Arnavut İsyanları ve İskender Bey'in (Scanderbeg) bu isyanlardaki rolü. (*Yayımlanmamış yüksek lisans tezi*). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Bilge, Mustafa L. (1991). *TDV İslam Ansiklopedisi: Arnavutluk*. TDV. yay.
- Cezar, M. (2010). *Mufassal Osmanlı Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Caka, Eduart. (2015). Yıldırım Bayezid dönemi ve Arnavutluk'la münasebetler. *Uluslararası Yıldırım Bayezid Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu.
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. Türkiye Yayınevi.
- Durdu, M. (2020). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Arnavutluk'ta 1847 Toskalık İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (69)
- Duka F. (1991). XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut nüfusunun İslamlaşma süreci üzerine gözlemler. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 2 (2).
- Fine, J. V. & Fine, J. V. A. (1994). *The late medieval Balkans: A critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest*. University of Michigan Press.
- Egro, D. (2003). *Islam in Albanian Lands during the first two Centuries of the Ottoman Rule*. Bilkent Üniversitesi.
- Emecen, F. M. (1992). I. Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi. *I. Kosova Zaferi'nin 600. Yıldönümü Sempozyumu*.
- Emecen, F. (2012). *Fetih ve Kıyamet 1453*. Timaş Yayınları.
- Hammer, J. V. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İlgikültür Sanat Yayıncılık.
- Hemdemi M. Ç. (1297). *Solakzâde Tarihi*.

- Hodgkinson, H. (2005). *Scanderbeg: From Ottoman Captive To Albanian Hero*. London: I.B. Tauris in Association With The Centre For Albanian Studies.
- İnalçık, H. (1953). Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei. *Fatih Ve İstanbul Dergisi*. C.I, S.I.
- Kabashi, A. (2005). *The memory of George Castriota Scanderbeg among the Arberesh of Italy: A study on the role of diaspora in the creation of Albanian national identity* (Doctoral dissertation). Texas Tech University.
- Mala, M. (2017). Insights On National and Religious War Charecter Gjergj Kastiroti-Skanderbeg. *European Journal Of Economics, Law and Social Sciences*. C.I, S.I.
- MUSTAFA, N. P. (1979). *Netayic'ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. (sad. N. Çağatay). Türk Tarih Kurumu.
- Neşri, M. (1995). *Kitab-ı Cihannuma*. (Haz. F. R. Unatve M. A. Köymen). Türk Tarih Kurumu.
- Özkan, A. (2013). Arnavutluk'un üç simgesi: Hacı Ethem Bey Camii, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli. *Electronic Turkish Studies*, 8 (2).
- Sadeddin, H. (1992). *Tacüttevarih*. (Çev. İ.Parmaksızoğlu). II.
- Sancaktar, C. (2011). Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyeti ve siyasal mirası. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2 (2).
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Büyük Osmanlı Tarihi*. II. Türk Tarih Kurumu.
- Whincop, T. (1747). *Scanderbeg: or, Love and Liberty. A Tragedy. To which is added a List of all the Dramatic Authors*.
- Wilhelm, Z. J. (2011). *Osmanlı imparatorluğu Tarihi*. Yeditepe yay.

*Osmanlılar'ın Balkanlar'da Ortodoks Kilisesi'ni Himâye Etmesi
ve İmparatorluk Düşüncesinin Doğması (1421-1481)*

Ottoman Patronage of the Orthodox Church in the Balkans and the Emergence of Imperial Thought (1421-1481)

Turan Değirmenci¹

Abstract: In the 14th and 15th centuries, when the Ottomans followed a policy of conquest in the Balkans, the Orthodox sect was the biggest trump card they possessed against Hungary and Venice, the two dominant powers on land and sea. During this period, the Balkans was divided into many small states and feudal lordships. Taking advantage of this political fragmentation, the states of Hungary and Venice pursued expansionist policies in the Balkans and tried to spread Catholicism with the support and encouragement of the Pope alongside their own political and military authorities. Meanwhile, the Ottomans facilitated their superiority in Balkan lands due to their understanding of peaceful conquest and maintaining existing conditions in the lands they conquered by granting privileges and church independence to the Orthodox clergy and allocating cadres within the state. This study will examine how the Ottomans developed and progressed in the Balkans due to their attitude toward the Catholic Church as a dominant religious power in terms of political influence in Europe and the Balkans and how this situation benefited Orthodox Christians in these conquests. The study will attempt to explain the progress of the Ottomans, who included different nations on their way to becoming an empire, and the many Balkan lands that Sultan Murat II inherited from his predecessor, Fatih Sultan Mehmet, through the conquest of Istanbul, along with Fatih Sultan Mehmet's ideas for the empire and the policies he followed to implement them.

Keywords: Ottomans, Balkans, orthodox, empire, patronage

¹ Istanbul Sabahattin Zaim University, t.degirmenci@yahoo.com.tr

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. asır oldukça hareketli ve devletin Doğu'da ve Batı'da önemli genişlemeler kaydettiği bir dönemdir. 1421'de tahta geçen Sultan II. Murad ve halefi imparator II. Mehmed ile birlikte devlet teşkilâtlanmalarını tamamlayan Osmanlılar, artık Bizans'ın Doğu ucunda yağma akınları yapan bir uc beyliği değildir. Kanunnâmeleri, şer'î ve örfî hukuk kâideleri, saray, ilmiyye, kalemîyye gibi teşkilâtları olan müesses bir nizâmdır (Barkey, 2016). Çağdaş kaynak Pachymeres (İnalçık, 2009) ve ondan biraz daha sonra gelen Neşrî'ye (Unat, 1943) göre, 1302'de Yalova'da Bizans'a gücünü ispatlayan Osmanlılar bir buçuk asır sonra Dünya'nın kilit coğrafyasında boy gösteren bir imparatorluk rejimi tesis etmişlerdir. Balkan toprakları Sultan II. Mehmed'in saltanatının sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ilerleme kaydettiği ve sonraki asırdaki fetihler için karakol vazifesi görecek bir coğrafya olmuştur. Bu bölgede Hristiyanlığın mezhep ayrılıklarını lehine çeviren ve devletin sınırlarının genişlemesi için değerlendiren Osmanlılar, hem herhangi bir halkı veya topluluğu mağdur etmeyerek yönetim şemsiyelerinin altına almışlar hem de 19. asra kadar sürecek sağlam teşkilâtlanmalarını kurmuşlardır. Papa'nın teşvik ettiği Katolik İtalyan şehir devletleri, Macaristan ve Sırbistan gibi güçlü yapılar karşısında zaferler elde eden Osmanlılar, Balkan halklarını imparatorluklarına dâhil edip Ortodoks inanç sahiplerini himaye etmiştir. Patrimonyal bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu (İnalçık, 2003a) Ortodoks mezhebine mensup olan Balkan halklarının himayesini üstlenince, Batı'dan gelen Katolik baskısına ve Haçlı düşüncesine karşı bir duruş sergilemiştir.

Balkanlar'ın mevcut siyasî durumu ve Osmanlılar'ın yerleşmesi (1421-81)

14. ve 15. asırlarda Batı'da Bizans'ın taht kavgalarıyla uğraştığı, Sırbistan, Bulgaristan ve Eflâk Prensiği'nin de Osmanlılar'a karşı mücadele hâlinde olduğu; Doğu'da ise Osmanlılar'ın Germiyan, Karesi ve Saruhanoğulları gibi Anadolu beyliklerini hâkimiyet altına alarak ilerleyen dönemde oluşacak imparatorluğun temellerini attıkları görülmektedir. Ayrıca Ortaçağ'ın büyük ve medenî devleti olan Bizans'ın da buhranlı bir süreçten geçtiği bilinmektedir (Aktepe, 1953).

1302 yılında Söğüt'te bir uc beyliği olarak boy gösteren Osmanlılar'ın tam mânâsıyla bir devlet şeklinde teşekkülü, güç kazanması ve genişlemesinin,

1360 sonrası Rumeli topraklarına harekâtlarıyla başlayıp, 1444 yılına kadar yoğun şekilde devam edip, 1453'te de İstanbul'un fethiyle pekiştiğini göz önüne alırsak, Balkan coğrafyasının Osmanlı İmparatorluğu ve Türk tarihindeki önemi ortaya çıkmaktadır (Karpas, 2012). Bu alanda çalışma yapanlar Osmanlıların Balkanlarda kurulup buradan temin ettikleri güç sayesinde Anadolu fetihlerini gerçekleştirdiğini iddia eder. Bu yaygın görüşe göre, Osmanlıların bir devlet olarak kuruluşu ve güçlenmesi 1302 ila 1448 arası dönemde başlamış (İnalçık, 2010), bir buçuk asır kadar devam etmiş ve büyük bölümü Balkanlarda gerçekleşmiştir. 1389'daki Kosova ve 1396'daki Niğbolu Savaşları neticesinde Osmanlılar mutlak bir zafer elde etmişler (Emecen, 2010) ve Balkan topraklarının büyük bir kısmı ilhâk edilmiştir. 1463'te Sultan II. Mehmed Bosna'yı da fethedince Osmanlı hâkimiyeti Dalmaçya sahillerine kadar uzanmıştır (Paqarizi, 2010). Kısa bir zaman diliminde Macaristan'ın idaresindeki Hırvatistan'ın bir kısmı ile Slovenya hariç Balkan yarımadasının büyük bölümünü Osmanlılar almıştır. Sonuç olarak Osmanlılar Balkan coğrafyasına ticarî ve siyasî bir bütünlük kazandırmıştır. Ancak burada vurgulanması gereken en önemli husus, Balkan topraklarında önceden beri meskûn durumda bulunan Balkan milletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na katılırken mevcut Türk etnik kimliğinin bir unsuru olarak değil, devlete bağlı bir uyruk olarak katıldıkları ve Türk olanlarla aynı şartlarda yönetime tâbi olduklarıdır (Karpas, 1974).

İkinci Kosova Muharebesi'nden sonra Osmanlılar Batı'da büyük fetih hareketlerine girişmişlerdir. Zira 15. asrın ortasına gelindiğinde Balkanlarda Osmanlı ordusunu meşgul edecek bir güç kalmamıştır (Ostrogorsky, 2011). Sırbistan toprakları Sultan II. Mehmed zamanına kadar epey taciz edilmiştir. Eflâk ve Boğdan ile Mora Bölgesi, Osmanlıların gücü karşısında direnecek durumda değildir. Bu dönemde Arnavutluk ve Bosna'daki Hristiyan devletler de Osmanlılara göre güçsüz durumdadır. Bu coğrafyada sadece Macaristan'ın Osmanlılar'a direnecek kudrette olduğu görülmektedir. Ancak Katolik olan Macarlar ile çoğunluğu Ortodoks olan Balkan halklarının ittifak yapması pek imkân dâhilinde değildir (Tansel, 1953). Yarım asırdan uzun bir zaman evvel Halil İnalçık tarafından ortaya konulan Osmanlılara ait belli başlı fetih yöntemlerini burada zikretmemiz gerekir (Ágoston, 2012). Buna göre ilk aşamada Osmanlılar "komşu memleketler üzerinden bir çeşit hâkimiyet kurmak" için çeşitli yöntemler aramışlardır. Sonraki aşamada ise, "yerel meskûn hânedanları lağvedip bu memleketleri doğrudan hâkimiyet altına almaya" çalışmışlardır (İnalçık, 1954).

Osmanlılar, Balkanlar'ın fethinden evvel etnik açıdan bir Türk devleti gibi görünse de Balkan fetihlerinden sonra kapsamlı bir değişime uğramışlardır. 15. asırda yaşanan bu değişimin temelinde, idarî müesseselerin ve toplumsal sınıflamaların tamamının Balkan coğrafyasının iktisadî ve toplumsal işleyişine uygun duruma getirilmesi vardır. 14. asırda Roma sınırlarını taciz eden gazâ anlayışından ve göçebe kültüründen sıyrılan Osmanlı hanedanı ve devlet idaresi yeni bir hüviyet kazanmıştır. Aslında 16. asrın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu topraklarının büyük bir kısmının Balkanlarda olduğu görülmektedir. Bizans hududunda kurulmuş Türkmen beyliklerinden biri olan ve Rumeli'ye geçişte diğer Türkmen beyliklerinden yardım alan Osmanlılar (Emecen, 1996) ilerleme sağlarken öteden beri bu coğrafyada meskûn hanedanların ve lider vasfındaki yerel eşrâfın büyük bir kısmını lağvetmişlerdir. Henüz fethetmedikleri topraklarda bulunanlara da Osmanlı idaresine hizmet sağladıkları ve kendi konumlarında huzur ve refahı temin ettikleri sürece yönetimlerini devam ettirme imkânı tanımışlardır (Şentürk, 1993).

Osmanlılar Balkan harekâtlarında fethettikleri bölgelere çeşitli Türk topluluklarını yerleştirmiştir (Ağanoğlu, 2012). Ancak bunu istilâcı bir anlayışla değil, sistemli bir iskân siyaseti ile yapmışlardır. Türk unsurlar Balkanlarda iskân edilirken yerel halka zarar gelmemesine dikkat edilmiştir. Zamanla Balkanlara yerleşen Türklerin nüfusu artınca bir İslâm devleti olma vasfını gösteren Osmanlıların yerleştiği topraklarda İslâmlaşma belirtileri de görülmüştür. Herhangi bir zorlamaya maruz bırakılmayan Balkan halkları, Osmanlıların klâsik çağı olarak bilinen 16. asrın sonlarına kadar huzur ve güven içerisinde yaşamıştır (Ercan, 1990). Ayrıca Osmanlılar, fethettikleri yerlerde önceki Hristiyan devlet idarelerinin uyguladığı bazı vergileri ve yükümlülükleri, örfî hukuk kaideleri olarak uygulamaya devam etmiştir. Müslüman tebaaya tanınan can ve mal güvenliğinin devlet güvencesinde olması gibi haklar gayrimüslimlere de tanınmıştır (İnalçık, 2011a). Balkanlardaki İslâmlaşma, aslında bir kültür alışverişi olup zaman içinde Türk toplulukları ile kültürel anlamda özdeşleşmeye dönüşmüştür. Osmanlıların fetihleriyle birlikte Balkanlarda Müslüman olma, Türk olmak mânâsına geliyordu. Ayrıca Türkler Balkan topraklarının tamamına "Rumların memleketi" anlamına gelen Rumeli adını vermişlerdir. Rum kelimesi diğer anlamlarından başka "Ortodoks Hristiyan" anlamına da geldiğinden Balkan topraklarının hepsinin ismi "Ortodoks Hristiyanlar memleketi" mânâsını kazanmıştır (Witteck, 1943).

Balkanların mevcut demografik ve siyasî durumundan bahsederken Macaristan'ı da göz önünde bulundurmamız gerekir. 1400'lü yıllarda Macaristan

Hristiyanlığın Katolik mezhebinin çoğunlukta olduğu Orta Avrupa'nın önde gelen devletidir ve Balkanlarda yayılmacı bir siyaset izlemiştir. Osmanlılar ile temasları da 1444'te Varna ve 1448'de II. Kosova Muharebelerinde olmuştur. Özellikle Macar komutan János Hunyadi'nin devlet içerisindeki şöhreti ve Osmanlılar'a karşı giriştiği mücadeleler önemlidir. Tursun Bey (1977) Belgrad Kuşatması'nı Osmanlılar açısından zafer olarak sunmuş olsa da (İnan, 2003) aslında Belgrad'da II. Mehmed'e karşı sağlam duruşu Hunyadi'yi ünlü yapmıştır. 1443'e kadar Macar savunma hattını baskı altında tutan Osmanlılar, Macaristan'da János Hunyadi'nin idareye geçmesiyle üstünlüğü kaptırılmışlardır. 1448 yılındaki II. Kosova Muharebesi'ne kadar Osmanlılara karşı seferler düzenleyen Macaristan, Osmanlı hâkimiyetini Sırbistan, Eflâk ve Bosna'da hafifletmiştir. Ancak II. Kosova Muharebesi Macaristan'ın Balkan topraklarındaki nüfûzunun sonunu getirmiştir. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetini de pekiştirmiştir. Eflâk topraklarındaki Macar hâkimiyeti sarsılınca Osmanlılar bu sahada sivrilmiştir (Emecen, 2002). 1444 Varna ve 1448 II. Kosova Muharebeleri ile bu bölgede kazanılan Osmanlı üstünlüğü, İstanbul'un fethine giden süreçte Batı'da oluşabilecek askerî ittifakları da engellemiştir. Macaristan'ın János Hunyadi sonrası süreçte Polonya ve Çekya üzerinde hâkimiyet kurduğu ve Osmanlılardan da birkaç kaleyi topraklarına kattığı bilinmektedir (Dávid, 2003).

15. asırda Balkanlarda Osmanlılara karşı duran diğer büyük yapı, İtalyan devleti olan Venedik'tir. Osmanlıların bu dönemde Balkanlarda ilerleme sağlarken kuzeyde Macaristan ve güneyde Venedik'e karşı mücadele etmeleri Balkan jeopolitiğinin bir neticesidir (İnalçık, 2005). Güneydoğu-kuzeybatı ekseninde fütühat yapan Osmanlılar 1386'da Niş'in alınmasından 1459'daki Sırbistan hâkimiyetine kadar bu bölgede yoğun mücadele vermişlerdir. Merkezî büyük ordularını beslemek için kıymetli Sırp gümüş madenlerini hedef alan Osmanlılar bu sayede Niş üzerinden Morava ve Belgrad'a akınlar yapmıştır. Zira Niş, Sofya'dan sonra Batı seferleri için önemli bir karargâhtır ve ordunun Avusturya seferleri için bir ikmâl merkezi konumundadır (Eren, 1964). Sultan II. Mehmed'in ilk Batı seferlerini bu gümüş madenleri bölgesi ve Sırbistan havalisine yapması dikkate değerdir. Tüm İtalyan devletleri arasında en çok Venedikliler; hem İstanbul ve diğer bölgelerde ticaret kolonileri olduğu için hem de Dalmaçya kıyıları ile Adriyatik Denizi'ni baskı altına alan Osmanlıları uzak tutmak için mücadele içerisinde olmuştur (Schmitt, 2019). 15. asırda Venedik'in de aralarında olduğu İtalyan devletleri önce Batı Anadolu'daki Türkmenlerle, daha sonra Osmanlılar ve diğer Doğu Akdeniz

devletleriyle, eskiden beri süregelen ticaret ilişkilerini sürdürmek ve Osmanlı kuvvetlerini İtalyan yarımadasından uzaklaştırmak için yoğun ticarî, siyasî ve diplomatik ilişkiler geliştirmiştir (Goffman, 2011). Dördüncü Haçlı Seferi'nden sonra Venedik ve Cenevizliler Karadeniz ve Doğu Akdeniz'deki üslerini önce Selçuklular ve Bizans'a karşı, daha sonra Türkmen beylikleri ve özellikle Osmanlılara karşı ellerinde tutmaya çalışmışlardır.

Balkanlar'daki Ortodoksların himayesi

Balkan coğrafyasında yaşayan topluluklar, 3. asırdan sonra sürekli yeni toplulukların istilâları nedeniyle kaos içerisinde olmuştur. Hun istilâsından itibaren Slav, Macar ve Avar kökenli pek çok aşiret bu bölgeleri hâkimiyet altına almış ve bu coğrafyada kaynaşmıştır. Bu toplulukların belirgin özelliklerinden birisi de herhangi bir etnik ve millî kimlik benliğine sahip olmamalarıdır. Aidiyet duygusunun olmayışı ve Bizans'ın dayatmaları neticesinde Ortodoks Hristiyanlığına benimsemişlerdir. Ancak buna rağmen kendileri küçük cemaatler hâlinde kümelenmiş olmaktan geri durmamış ve Hristiyanlığı tam mânâsıyla bir dinsel kimlik olarak kabul etmemişlerdir.

Özel mânâsıyla "Ortodoks" terimi, 11. asırda Hristiyanların Doğu ve Batı şeklinde bölünmesinden sonra ortaya çıkan Slav ve Grek kökenlilerin ağırlıkta olduğu Doğu Hristiyanlığını tanımlamakta kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu terim, Hristiyanlığın doğuşundan itibaren süregelen ilk ve bölünmemiş kutsal anane ve öğretisi olarak kabul görür. Ayrıca kapsayıcı anlamda, İstanbul'da bulunan Fener Patriğinin hiyerarşik üstünlüğünü tanıyan ve ona tâbi olan kiliselerin meydana getirdiği Hristiyan gruplarını tanımlar (Paçarizi, 2010). Osmanlıların, İstanbul'un fethiyle tüm Ortodoks kiliselerini İstanbul Patrikhanesi'nin otoritesine almasından evvel, hem Bizans'ın kendi bünyesinde bulunan hem de Sırp ve Bulgarların Balkan topraklarında kurduğu kiliseler siyasî idarelerin takip ettikleri politikaların uygulanmasında yardımcı bir araç hâlindeydi. Osmanlılar bu geleneği bozup Hristiyanları millet sistemine tâbi tek bir dinsel cemaat statüsüne getirmiştir. Osmanlı idaresine giren Balkan topraklarında meskûn Hristiyanlar sağlam bir Ortodoks kimliği geliştirerek kilise etrafında bir araya toplanmışlardır. Bu durum kendilerine dinî kimlikleriyle entegre bir etnik kimlik duygusu kazandırmıştır. İşte Osmanlıların bu himaye eden tutumu sayesinde, Balkanlarda fethettikleri yerlerde Katolik mezhebine karşı bir duruş gelişmiş ve imparatorluk olma yolunda Ortodoks mezhebinin himayesi önemli bir kilometre taşı olmuştur.

Çünkü Osmanlıların ilk dönemlerinde savaşların büyük kısmı Hristiyanlara karşı değil, Anadolu'da hâkim güç olan diğer Müslüman-Türk beylerine karşı olmuştur. Osmanlı yönetim sistemi, vatandaşlığın din üzerinden tanımlandığı bir sistem olmadığı için Müslüman olmayanlar da din değiştirme mecburiyeti olmadan Osmanlıların yanında yer almış ve Balkanlarda yayılmaları için çalışmışlardır (Erdem, 2018). Özellikle 15. asırda Osmanlıların Balkanlardaki fetih hareketleri Sultan II. Murad devrinde hız kazanmış ve Sultan II. Mehmed'in İstanbul'u fethiyle pekişmiştir.

Balkanlarda Ortodoks mezhebini ilk benimseyenler Slavlar ve Yunanlar olmuştur. Balkan topraklarında Bizans'ın hâkimiyetiyle Lâtin Roma kültüründen uzaklaşan Balkan halkları Bizans kültürünün etkisi altına girmiştir. Ancak Osmanlıların Balkan fütühâtı neticesinde bu etki kırılmıştır. Bu durum 19. asırdaki milliyetçilik düşünceleri neticesinde Osmanlı etkisi zayıflayınca kadar devam etmiştir.

Balkan topraklarında 15. asırda etkin olan Doğu Ortodoks Kilisesi'nin temel gâyesi vatandaşlığın koruyucusu rolünü üstlenmek, yani İslâmlaşma ve Türkleşmeyi önlemektir. İstanbul'un fethine ve Doğu Roma'nın çöküşüne kadar olan süreçte Balkan halklarının ekseriyetinin mensup olduğu Ortodoksluk, Yunan otoritesi altında olmasına rağmen evrensel Hristiyan öğretilerine bağlı kalmıştır. 1453'te Osmanlıların otoritesi altına giren ve ekümenik özellik gösteren Ortodoks Kilisesi, Bizans gelenekselliğini bünyesinde barındırmaktaydı (Taşcan, 2017). Ortodoksluk, aynı İslâmiyet'teki gibi ırksal ve etnik ayrımlara karşı olup yalnızca inanç birliğine odaklanmıştır. George Arnakis'e göre (1963), bu dönemdeki Doğu ritüelince önemli olan etnik ve kültürel geleneklere bağlılıktan ziyade, Hristiyanlığa olan bağlılıktır.

Osmanlı idarî anlayışına göre, Ortodokslar çoğunlukla düşman olarak görülmemiştir. Bunun en önemli nedeni, Türkleri ve İslâmiyet'i Avrupa'dan atmayı temel amaç edinen Katolik mezhebinden dindaşlarıyla birleşmekten, Osmanlı sultanının otoritesi altında Ortodoks tebaâ olarak bulunmalarının tercih edilmesidir. Osmanlılar için, fethedip tebaâ hâline getirdikleri halkların etnik kökenlerinden ziyade Ortodoks mezhebine mensup olup olmadıkları önemliydi. Osmanlıların Hristiyan reâyâyaya karşı koruyucu tavrı, sırf insancıl bir düşünceden değil, İslâmiyet'in ehl-i zimmet kuralından ve "kendi tarafına kazanma" olarak açıklayabileceğimiz fetihleri kolaylaştırıcı istimâlet siyasetinden dolaydır (İnalçık, 1999). Osmanlı imparatorluk sistemi ortak bir kültür, din ve dil aramayıp yalnızca Osmanlı hânedanının otoritesini

kabul eden cemaatler üzerinde bir hâkimiyet tesis etmek istemektedir. Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine tâbi olanlar da bunlardan biridir. Bu sayede hâkimiyet altına alınan yerlerdeki Slav Ortodokslarının bir araya gelmelerine de olanak sağlanmıştır. İstanbul patriğinin Ortodoks Hristiyanlarının önderi vasfında olması, Osmanlılar için de avantajdır. Zira İstanbul'daki Patrikhâne, Slavları ekümenik patrikhânenin bir parçası olarak görmektedir. Bizans'tan itibaren devam eden bu patrikhâneye ve kiliseye tâbi olan gruplar arasında Hellenler, Arnavutlar, Bulgarlar, Makedonlar ve Araplar'ın bir kısmı bulunmaktadır (Ortaylı, 2008a).

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti ilk dönemlerinde burada meskûn toplulukları doğrudan ilhâk etme şeklinde değil, vasal olarak yönetilen devletler topluluğu şeklindedir. Osmanlıların Balkan coğrafyasında yayılma sürecinde vasal şekilde hâkimiyet kurma, fetih yöntemlerinden biri olup tamamen ilhâk edilecek yere hazırlık mahiyetinde olmuştur (Papp, 2012). Osmanlılar akıncı kuvvetleri ve yeniçerilerden oluşan ordularıyla bölgedeki en büyük askerî güçler olan Macaristan ve Venedik'in yayılmacı ve egemenlik kurma odaklı girişimlerine karşı çıkarak bölgesel barışı korumuşlardır. 14. asrın sonu ve 15. asırda Balkanlar'daki iki büyük devlet olan Venedik ve Macaristan sürekli beraber hareket edip Avrupa devletlerini Papa'nın teşvikleriyle Haçlı ideolojisi etrafında toplamaya çalışmışlardır (İnalçık, 2005). Katoliklerin ruhanî lideri Papa'nın Osmanlı sultanı II. Murad devrindeki önemli yönlendirmelerinden olan 1444 Varna Muharebesi, Papalık ile Bizanslıların desteklediği ve Macarların önderlik ettiği Hristiyan kuvvetlerin Osmanlıları Balkan coğrafyasından atıp Edirne'ye kadar ilerleyerek Osmanlı tehdidini ortadan kaldırma gâyesini taşımaktaydı (Emecen, 2012). Ancak Hristiyan ordusu bu muharebede hezimete uğrayınca Balkanlardaki Osmanlı üstünlüğü pekişmiştir. Çağdaş kaynaklar Zaifi'nin *Gazâvât-ı Sultân Murâd Han'ı* ve Kâşifi'nin *Gazânâme-i Rûm*'una göre Varna Muharebesi, orduya bizzat komuta eden II. Murad'ın mutlak zaferiyle neticelenmiştir (Pehlivan, 2008).

Balkanlarda Osmanlı ilerlemesini destekleyen grup ve devletler (1421-81)

Avrupa'nın doğusunda kalan Balkan topraklarının dil açısından olduğu gibi dinî bakımdan da karmaşık bir yapısı vardır. Balkanlarda meskûn bulunan halkların çoğunluğunu oluşturan Slav ırkına mensup Bulgarlar, Makedonlar, Karadağlılar, Sırp ve Yunanlıların bu dönemde Ortodoks Kilisesi'ne

tâbi oldukları bilinmektedir. 19. asırdaki milliyetçilik hareketleri ve bağımsızlık elde eden Balkan ülkelerinin kendi millî Ortodoks kiliselerini kurmasına kadar İstanbul'daki Rum patrikhânesine bağlı kalmışlardır. 15. asırda Balkan topraklarında Ortodokslardan sonra en fazla mensubu bulunan ikinci büyük dinî grup ise Müslümanlardır. Osmanlıların Balkan fütühâtıyla savaşmadan İslâmiyet'i kabul eden Boşnak ve Arnavutlar ise 9 milyonluk nüfusla toplamın %15'ine denk gelmektedir (Karpaz, 1992).

Roma İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılmasından sonra 1054 yılında dinî ayrılık da görülmüştür. Hristiyanlığın Katolik ve Ortodoks mezhepleri bu ayrışmada temel taraflar olmuş ve her iki mezhep de Balkan topraklarında kendileri hâkim olmak için yoğun mücadele vermiştir. 1360'tan sonra Osmanlı Devleti Ortodoksluğun hâmililiğini üstlenerek Roma Katolikliğiyle asırlar boyunca mücadele etmiştir (Karpaz, 1992). Bu iki büyük din arasında kalan topraklarda 10. asrın başlarında Bulgaristan'da doğup Ortaçağ boyunca Avrupa ve Balkanlarda varlığını sürdüren Bogomolizm inancı da görülmüş (Mi'Veş, 1995) ve sonunda Osmanlı etkisiyle Boşnaklar başta olmak üzere bu inanca mensup olanlar Müslümanlığı seçmiştir. Bu bakımdan 15. asırda Balkanlarda Osmanlı ilerlemesini destekleyen grup ve devletler arasında Boşnaklar sayılabilir. Bogomillik inancıyla şekillenen ve toprak sisteminin ağır şartlarına maruz kalan Boşnaklar, Osmanlıların istimâlet politikası ve derebeyleri saf dışı bırakıp yerel halka yaşam hakkı tanıyan fetih anlayışı karşısında tâbiyetlerini göstermişlerdir (Çetin ve Çağ, 2011).

Osmanlıların Balkanlardaki timar ve iskân politikası (1421-81)

Balkanlardaki çeşitli etnik unsurların Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir millet şeklini almasının iktisadî açıdan önemli bir boyutu olan ve bir çeşit "toprak tasarruf sistemi" olarak tanımlanan timarın aslında devletin askerî ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla uygulanan politikalardan biri olduğu bilinmektedir (İnalçık, 2011b). Osmanlı eyâletlerinde uygulanan timar sistemi, devletin taşra idaresinde iktisadî, beşerî ve tarımsal politikalara yön vermiştir.

Balkan topraklarında Osmanlı'dan önce köylüler devlete ödedikleri tarım vergisinin yanında sipahilere de bazı ödemeler yapmakla yükümlüydü. Osmanlılar Balkanlarda fütühâta giriştiklerinde bu yükümlülükleri nakde, yani çift resmine çevirdiler (Barkan, 1977). Osmanlı kanunnâmelerinde yer alan bu

sisteme göre, 60 ilâ 150 dönüm arası bir araziye sahip olan köylüler, “çift resmi” olarak adlandırılan ve miktarı belli olan vergiyi ödemekle yükümlüdür (Emecen, 1993). Sultan II. Mehmed ferman ve hüküm şeklindeki birçok kanundan başka temel olarak iki kanunnâme hazırlatmıştır. Bunlar eski Türk, İran, Bizans ve İslâm hukuk kâidelerinden beslenen belgelerdir. Bu kanunnâmelerden birisi devlet teşkilâtını ve diğeri de mali ve idari cezaları kapsamaktadır. Bunların her ikisi de tarıma dayalı Osmanlı İmparatorluğu’nda köylünün ve idarecinin rollerini açıklamaktadır (Ortaylı, 2008b). Timar sistemi, uygulanmaya başlandığı ilk tarihlerden itibaren Osmanlı idaresinin ayırt edici bir özelliği olmuştur. Buna göre; devletin, sipahinin ve köylünün toprak üzerinde eşit hakları vardır. Tımarı elinde bulunduran sipahinin kanunlarla belirlenen hakları olduğu için kendisine toprak sahibi / sahib-i arz denilmektedir (Barkan, 1939). Bunun uygulamadaki karşılığı ise, sipahinin toprağın mülkiyetini değil zilliyetini, yani toprak üzerindeki denetim haklarını ve sabit oranda bir devlet vergisi toplama yetkisini devletin kendisine tevdi etmiş olmasıdır (Şahinöz ve Teoman, 2002).

Balkanlardaki Osmanlı ilerleyişinde timar sisteminin de itici bir rol üstlendiği görülmektedir. Zira sipahilere timar olarak dağıtılacak toprak ihtiyacının artması, devleti sürekli yeni fetihler yapmaya zorlamıştır. Gelirinin bir kısmını timar olarak ayıran devlet, yeni fetihler için yerleşik bir iskân mekanizması ve sipahileri besleyici sistem kurma gayretinde olmuştur. Böylece hem ordunun askerî giderleri karşılanacak ve hem de yeni fetihlerin önü açılacaktır. 15. asır boyunca ve 16. asrın başlarındaki Balkan fetihlerinde bu sistem düzgün çalışmıştır. Fethedilen topraklarda derhâl timar sistemi uygulanmaya başlamış ve bu sayede tüm gelir kaynaklarıyla beraber yerel halk da otorite altına alınmıştır. Meskûn nüfusta yapılan yer değişiklikleri ve fethedilen yeni topraklara Müslüman nüfusun yerleştirilmesi de timar sistemi aracılığıyla olmuştur (Acun, 2009). Münir Aktepe’nin (1953) Sırbistan ve Rumeli tahrir defterlerine göre yaptığı incelemelerde, Anadolu’dan Rumeli’ye çok sayıda Tatar kökenlilerin nakledildiği ve bunların yerleştirildiği köylerin de Türklere timar olarak verildiği görülmektedir. Bosna Hersek gibi bazı bölgelerde Osmanlı öncesi imtiyazlı işleyişin devam ettiği görülse de Balkan topraklarının genelinde timar sistemi uygulamasının yerleştiği ve imparatorluğun diğer topraklarına nazaran daha iyi yönetildiği görülmektedir. Osmanlılar zaman içerisinde Anadolu’daki fetihlerine önem verip Doğu’ya doğru yayıldıkça, bu bölgelerde meskûn Türk ahâlisinden bazıları Rumeli’ye geçip Türkleştirme faaliyetlerine önem vermiştir. Gelibolu yarımadasından

kuzeye ve kuzeybatıya doğru fetihler yapmışlardır. Rumeli'ye yerleşen Türkler yalnızca bu bölgenin Osmanlılara bağlı kalmasını sağlamamış, ayrıca sosyal yapılanmada Balkanları Türkleştirip, Türklüğü kalıcı hâle getirecek müesseseler kurmaya çalışmışlardır.

Balkanlar'da önceden beri uygulanan anlayışa göre, toprak bir oymağın ortak malı sayılırken Haçlı ordularının doğuya doğru yaptığı akınların da etkisiyle feodal anlayış hâkim olmaya başlamış ve toprak artık oymak beyinin malı sayılmaya başlamıştı. Derebeylik rejimi bu şekilde oluşmuş ve toprağı işleyen köylü de derebeyinin kulu hâline gelmiştir. Kilisenin de bu süreçte önemli oranda arazi topladığı ve bir çeşit feodalite tesis ettiği görülmüştür (Üçok, 1944). Osmanlılar Rumeli ve Balkan topraklarında fütühâta giriştiklerinde zayıf yöneticilerin ve köylüleri kul olarak benimseyen feodallerin kurdukları devletleri ortadan kaldırıp Balkan halklarını esaretten kurtarmışlardır. Özellikle Sultan II. Mehmed devrinden itibaren hazırlanan tahrirlerde Osmanlı idaresindeki toprakların sıkı bir teftişe tâbi tutulduğu ve derebeylerin elindeki arazilerin neshetmek suretiyle ellerinden alındığı görülmektedir. Bu sayede arazi sahibi yerli asillerin Balkan coğrafyasındaki otoritelerine ağır bir darbe vurulmak istendiği anlaşılmaktadır (Barkan, 1940). Osmanlılar, Sultan II. Murad ile hız kazanan Balkan siyasetinde feodaliteyi bertaraf ederek yerine daha sağlam hukuki kaideleri ve özellikle Sultan II. Mehmed devrinden itibaren kanunnâmelere dayanan arazi yönetimini ve buna bağlı gelişen timar müessesesini uygulamaya almışlardır.

14. asrın ortalarından 16. asrın sonlarına kadar büyük ölçüde bir Balkan devleti olma özelliği gösteren Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla timarın ve askerinin de Rumeli eyâletinden çıktığı görülmektedir. Ömer Lütü Barkan'ın Aynî Ali Risâlesi'nden edindiği bilgilere göre (1979) 16. asrın sonlarına doğru çeşitli eyâletlerde timarların taksimâtı ve cebelüleriyle beraber timarlı sipahi ordusunun sayısı aşağıda verilmiştir.

TABLO 1: Aynî Ali Risâlesi'ne göre 16. asrın sonlarına doğru orduya en çok asker sağlayan 10 eyaletin yüzdellik dağılımı

Sıra No.	Eyâlet ismi	Livâ adedi	Zeâmet	Timar	Cebelüleriyle beraber asker miktarı	Oran
1	Rumeli	24	914	8360	33000	36%
2	Anadolu	14	195	7116	17000	18%
3	Cezayir-i Bahr-i Sefîd	10	126	1618	4509	5%
4	Karaman	7	116	1620	4600	5%
5	Rum (Sivas)	7	109	3130	9000	10%
6	Maraş	5	29	2169	5500	6%
7	Haleb	6	104	903	2500	3%
8	Şam	8	128	996	2600	3%
9	Kıbrıs	5	40	1627	4500	5%
10	Erzurum	11	120	5159	7800	9%
	Toplam	97	1881	32698	91009	

Ö.L. Barkan, Timar maddesi, MEB İslâm Ansiklopedisi

Sonuç

Sultan II. Mehmed'in merkezîyetçi mutlak imparatorluk düşüncesi (İnalçık, 1957) Anadolu topraklarında ve denizlerde olduğu gibi Balkanlar'da da etkisini göstermiştir. Balkan yarımadasını hâkimiyet altına almayı hedefleyen II. Mehmed bu coğrafyada Venedik ve Macaristan'ı karşısına almıştır. Sultanın devlet idaresinde uyguladığı en mühim politika olarak millet sistemini vurgulamamız gerekir. Zira, Balkanlar'da meskûn bulunan Ortodoks Hristiyan grupların dinsel kimliklerini sağlamlaştırılmaları ve etnik kökenlerini geliştirmeleri dört asır boyunca uygulanan millet sistemi çatısı altında olmuştur. Millet sisteminin temel amacı dinsel kimliğin geliştirilmesi, inanca ve inanç sistemine olan bağlılığın teşvik edilmesiydi (Karpas, 2012). Ancak Osmanlılar millet sistemini uygularken etnik siyasal kimliğin gelişmesini öngörememişlerdir.

Halil İnalçık'a göre, millet sisteminin bânisi olan Sultan II. Mehmed sonrası Osmanlılar, Sultan'ın Bizans imparatorları ve Roma sezarlarının

mirasçısı olduğuna (Öztürk, 2013) ve buna bağlı olarak tüm tek tanrılı dinleri kapsayabilecek bir düzen kurması gerektiğine inanmıştır (Yücel, 1991). İslâm'ın temel esaslarından hareketle yola çıkan Sultan Mehmed, millet sistemini oluştururken kendi kanunnâmelerini kullanmıştır. 1454'te Ortodoks Hristiyan milletini kurmuş ve geleneksellikten ayırmamak için de Rum olan İstanbul Patriği'nin bünyesine katmıştır. Ayrıca Sultan II. Mehmed, Ortodoksların tüm dinî, kültürel ve ailevi ilişkilerini de patrik ile kilise meclisinin yetkisine teslim edip politika ile dini birbirinden ayırmış ve Bizans'taki gibi imparatorun vesayeti altında olmaktan kurtarmıştır. İstanbul'un fethini takip eden yıllarda Balkanlarda yayılan Ortodoksluk Grekler ve Güney Slavları için kendilerini ifade etme imkânı tanımış ve Balkan kavimlerini de bir arada tutmuştur. Ortodoksluk ayrıca Rus halklarının birleşmelerine de olanak sağlamış ve Moskova Ortodoksluğun önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir (Ostrogorsky, 2011).

Sultan II. Mehmed'in Ortodoks mezhebine itibar göstermesi, bu mezhebe mensup olan bazı halkları yanına çekip Batı kilisesini tehdit etmekten ziyade, geniş bir halk yığınına inançlarında serbest bırakıp onlara vicdan hürriyeti tanımak maksatlıdır (Tansel, 1953). Ayrıca Rumları İtalyanların sömürsünden kurtarıp birleştiren Sultan, ekonomik açıdan da kalkınmalarını sağlamıştır (İnalçık, 2003b). Sultan Mehmed'in, Ortodoks patriğinden? Hristiyanlığın esaslarını içeren bir metin istemesi, patriği kilisede ziyaret etmesi ve patriğe Türk-İslâm hukuk kaideleri içerisinde medenî ve dinî haklar tanıyan bir ferman vermesi bu kapsamda önemli aşamalardır. Ayrıca patrik Osmanlı teşkilâtında vezir müessesesi ile aynı derecede kabul edilip gerektiğinde padişahın huzuruna ve Divân'a katılmasına da imkân tanınmıştır (Şahin, 1995). Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki bütün kiliseler Ortodoks ruhban sınıfının idaresine bırakılmış ve patrikhâne bağımsız bir kurum olarak resmen tanınmıştır (Hammer, 2007). Bu ayrıcalıklar Osmanlı tahtına II. Mehmed'den sonra gelen sultanlar tarafından da tanınmıştır. Sultan'ın fermanı sayesinde Ortodoks cemaatinin kilise içinde ve dışında en yetkili kişisi sayılan İstanbul patriği, kilisede kurduğu mahkemede kendi cemaatinin davalarına da bakmıştır. Patrikhâneye yeniden şekil veren Sultan II. Mehmed'in imparatorluk teşkilâtını kendisinden sonra gelen sultanların da devam ettirmesi sayesinde Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Eflâk-Boğdan kiliseleri de İstanbul patriğine yeniden bağlanınca Osmanlılar 19. asra kadar Balkanlarda geniş bir bölgede dinî otoritesini sürdürmüştür.

Kaynakça

- Acun, F. (2009). Klâsik dönem Osmanlı idare tarzı olarak timar sistemi ve uygulaması. *Türkler*, 899-908.
- Ágoston, G. (2012). Osmanlılar: Serhad Beyliğinden İmparatorluğa. *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç (15-58)* içinde. (M. F. Çalışır, Çev.), Timaş Yayınları.
- Ağanoğlu, Y. (2012). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*. İz Yayıncılık.
- Aktepe, M. (1953). XIV. ve XV. asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dâir. *Türkiyât Mecmuası*, 10, 299-312.
- Arnakis, G. G. (1963). The role of religion in the development of Balkan nationalism. C. and B. Jelavich (Ed.), *The Balkans in Transition, Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century (115-144)* içinde. University of California Press.
- Barkan, Ö. L. (1939). Osmanlı İmparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 0(1), 198-245.
- Barkan, Ö. L. (1940). Türkiye'de imparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2, 24-59.
- Barkan, Ö. L. (1977). Çiftlik. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, 3, 392-397.
- Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, 12(1), 286-333.
- Barkey, K. (2016). The Ottoman Empire (1299-1923): the Bureaucratization of Patrimonial Authority. *Empires and Bureaucracy in World History From Late Antiquity to the Twentieth Century (102-126)* içinde. Cambridge University Press.
- Çetin, A. ve Çağ, G. (2011). Bosna'nın Osmanlı idaresine geçişinde Bogomilliliğin etkisi. *Tarih Okulu*, 9, 19-35.
- Dávid, G. (2003). Macaristan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27, 286-295.
- Emecen, F. (1993). Çift Resmi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8, 309-310.
- Emecen, F. (1996). Beylikten sancağa Batı Anadolu'da ilk Osmanlı sancaklarının kuruluşuna dâir bazı mülâhazalar. *Bellekten*, 60(227), 81-92.
- Emecen, F. (2002). Kosova Savaşları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26, 221-224.
- Emecen, F. (2010). Niğbolu Savaşı. *Osmanlı Klasik Çağında Savaş (127-138)* içinde. Timaş Yayınları.
- Emecen, F. (2012). Varna Muharebesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42, 527-530.
- Ercan, Y. (1990). Balkan Türkleri ve Bulgarlar. *Bellekten*, 54(209), 297-308.

- Erdem, H. (2018, 7 Nisan). Bir gazilik tartışması. *Karar*. <https://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/bir-gazilik-tartismasi-6662>
- Eren, A.C. (1964). Niş. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, 9, 293-298.
- Goffman, D. (2011). Rönesans devletleriyle müzakere etmek: Osmanlı İmparatorluğu ve yeni diplomasi. V. H. Aksan ve D. Goffman (Ed.), (O. G. Ayas, Çev.), *Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı* (87-104) içinde. Timaş Yayınları.
- Hammer, J.V. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1.Cilt*. İlgî Kültür Sanat Yayıncılık.
- İnalcık, H. (1954). Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*, 2, 103-129.
- İnalcık, H. (1957). Mehmed II. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, 7, 506-535.
- İnalcık, H. (1999). Osmanlı tarihi üzerinde kamuoyunu ilgilendiren bazı sorular. *Doğu Batı*, 7, 27-40.
- İnalcık, H. (2003a). *Şâir ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2003b). Mehmed II. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, 395-407.
- İnalcık, H. (2005). Türkler ve Balkanlar. *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi BAL-TAM Türklük Bilgisi*, 3, 20-44.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2010). Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi. *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler* (93-111) içinde. Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2011a). İslâmlaşma. *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi* (63-67) içinde. Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2011b). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)* (16.Baskı). (R. Sezer, Çev.). Yapı Kredi Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 1973).
- İnan, K. (2003, Mayıs, 30-31). Fatih'in Tarihçisi Tursun Bey ve Tarih-i Ebü'l-Feth Üzerine Bazı Notlar. A. Arel (Oturum başkanı), *İstanbul Üniversitesi 550.Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu XV.Yüzyıl* içinde [Sempozyum]. İstanbul, Türkiye.
- Karpat, K. (1974). Ottoman Relations with the Balkan Nations after 1683. K. Naylor (Ed.), *Balkanistica: Occasional Papers in Southeast European Studies I* (7-55) içinde. Slavica Publishers.
- Karpat, K. (1992). Balkanlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5, 25-32.
- Karpat, K. (2012). *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik* (2.Baskı). (R. Boztemur, Çev.). Timaş Yayınları.

- Mi'veş, L. (1995). نوسوبالو و نويحي سيمالو و نويلم و غوبالو - El-Bogomiliyyûn, ve'l Mesîhiyyûn ve'l Bosna. داهتجالو - *El-İctihad*, 29. Yayınlanmış Türkçe çevirisi için: K. Albayrak (2004). Bogomiller, Hıristiyanlar ve Bosna. *Tezkire*, 36-37. 183-190.
- Ortaylı, İ. (2008a). *Son İmparatorluk Osmanlı*. Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008b). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Cedit Neşriyat.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işıltan, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öztürk, Y. (2013). Osmanlı Balkanı: Tarihî Süreçte Rumeli Beylerbeyliği'nin Kuruluş ve Gelişimi. Z. İskefiyeli, M.B. Çelik, S. Yazıcı (Ed.), *Türk Tarihinde Balkanlar* (225-258) içinde. Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Papp, S. (2012). Vasal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42. 531-534.
- Paqarizi, S. (2010). Balkanlarda Ortodoks Kiliseleri. *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 175-198.
- Pehlivan, G. (2008). Varna savaşı ve bir tarih kaynağı olarak Gazâvatnâmeler. *Turkish Studies*, 3(4). 598-617.
- Schmitt, O. J. (2019, Eylül, 2-6). The Ottoman Conquest of the Balkans and its Historical Arenas: On the Relationship Between Regional and Supraregional History. *The Ottoman Conquest of the Balkans* (9-36) içinde [Sempozyum]. 12th International Congress of South-East European Studies, Bükreş, Romanya.
- Şahin, S. (1995). Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12. 342-348.
- Şahinöz A. ve Teoman Ö. (2002). Osmanlı tarımında bir sistem tartışması: "Timar". *Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(3), 67-78.
- Şentürk, M. H. (1993). Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde Rumeli'de uyguladığı iskân siyaseti ve neticeleri. *Bellekten*, 57(218), 89-112.
- Tansel, S. (1953). *Osmanlı kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasi ve askerî faaliyeti*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Taşcan, A. (2017). Balkan milliyetçiliğinin gelişmesinde dinin rolü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(13), 382-411.
- Tursun, Bey. (1977). *Târîh-i Ebû'l-Feth*. (M. Tulum, Haz.), Baha Matbaası.
- Unat, F. R. (1943). Neşri Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış. *Bellekten*, 7(25), 177-201.
- Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti teşkilâtından tımarlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(4), 525-551.
- Witteck, P. (1943). Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına 1 (1402-1455). (H. İnalçık, Çev.). *Bellekten*, 7(27), 557-589.
- Yücel, Y. (1991). Reformcu bir hükümdar Fatih Sultan Mehmed, *Bellekten*, 55(212), 79-86.

Hafiz Sabri Koçi and the Islamic Revival in Post-Communist Albania

Arsida Velija¹

Abstract: In the second half of the 20th century, Albania became exposed to a form of communist rule that lasted nearly 45 years. With the Albanian Labor Party coming into power under the leadership of Enver Hoxha in 1944, the government gradually developed a hostile stance against religion and all forms of religious practice. This also included atheism being designated as the state ideology in 1967, followed by a deep and widespread deprivation of basic human rights such as freedom of belief and its expression. Religious structures in the country were destroyed, with many religious leaders being imprisoned, exiled, or killed under unknown circumstances. Hafiz Sabri, a renowned imam, leading civic justice figure, and religious activist in Albania, was also subject to these dangers. His significant work in the civic and religious scenes led to him being imprisoned for over 20 years on account of the communist regime charging him with treason. Released during the waning years of communist rule, Sabri returned to his work and played a crucial role in reconstructing religious structures in Albania after a democratic multi-party system was introduced between 1990-1991. Using state and personal archives, memoirs, and interviews with Sabri's contemporaries, this paper maps the trajectories of Albania's difficult transition from communism to democracy, with a focus on the important role Sabri Koçi played in developing Islamic religious structures in Albania in the post-communist period. This paper further discusses the intense struggles during and following the communist period, as well as Sabri's significant role in reshaping Albanian society and history.

Keywords: Albania, communism, official policies, Hafiz Sabri Koçi, social structure, democratic transition, freedom of religion

¹ Uludağ University, arsida_velija@hotmail.com

Introduction

On November 28, 1912 under the leadership of Ismail Kemal, Albania declared its independence from the Ottoman Empire (Jelavich, 2006, p. 105), after which a transition government was established. During this period of state uncertainty, Albania suffered many economic losses that involved the invasion and theft of territories by neighboring countries in addition to other transgressions. Enver Hoxha used the government's failings to legitimize an unofficial ceremony in which he, followed by his supporters, stormed Tirana in the name of liberating the country from foreign powers. His leadership of the movement resulted in his appointment as the leader of the Labour Party and a year later as prime minister during the elections, thereby marking the start of the communist era that would last 46 years (Prifti & Biberaj, 2017).

During this period, the police force and military apparatus radically suppressed free speech, thought, and movement. Such enforcements included but were not limited to labor camps (a form of Nazi concentration camps), the inability to leave the country, and rejection of all religions, this last one being the one to which this paper will bring attention. Through such enforcements, the communist regime used anti-religious rhetoric and propaganda from the moment it came into power until 1967 (Baklacioğlu, 2007, pp. 365–374), wherein such rhetoric was transferred into constitutional change and the subsequent rejection of all religious beliefs and practices for the remainder of Hoxha's leadership. Thus in 1967, the Republic of Albania became the world's first and only constitutionally atheist state (Qazimi, 2012, p. 112), which led to a system resulting in numerous negative consequences in all realms of the domestic society, particularly in the country's religious structure. Ulema and citizens alike were imprisoned, exiled, and murdered while texts, libraries, mosques, churches and cultural education centers were destroyed in the name of Albania's new ideology. Only through the transition to a democratic system in 1991 was Albania once again able to see freedom in all manners of society, particularly through means of travel as well as the ability to publish and express religious beliefs (Baklacioğlu, 2007 p. 383). This in turn led to the rebuilding of religious structures and the reconstruction of Islamic institutions under the leadership of Hafiz Sabri Koçi, as this paper will discuss in further detail.

Hafiz Sabri Koçi and His Early Life

Born in a small city, Sabri started his life's journey studying in Shkoder, which is considered the center of knowledge in the Balkans, in order to build a strong foundation for his intellectual development. He at the time struggled personally, as he also had to care for his family. However, this did not constrain him too much, and he was able to manage both.

Hafiz Sabri Koçi was born on May 14, 1921 in the village of Orenje in the city of Librazhd (Zekaj, 2007 p. 369). Sabri, whose father had passed away when he was born, was raised and educated by his mother. After living in Librazhd for some time, his mother decided to move to Shkodra, where he completed his education (Luli & Dizdari, 1996, p. 11). With the privilege of being in a city nicknamed *Mehdu' ilm* [the cradle of knowledge] and known as the center of knowledge, civilization, and culture throughout the Balkans (Luli & Dizdari, 1996, p. 13), Sabri was educated with one-on-one training from his masters Muhammed Bekteshi (1883-1958) (Luli, Dizdari & Bushati, 1997, pp. 281–298), Hafiz Sabri Bushati (1889-1971) (Luli, Dizdari & Bushati, 1997, pp. 347–364), Hafiz Ibrahim Kaduku (1869-1949) (Komuniteti Mysliman I Shqiperise [Muslim Community of Albania], 2013, pp. 84–95), Sheh Qazim Hoxha (1893-1959) (Luli, Dizdari & Bushati, 1997, pp. 183–186), and Hafiz Shaban Dornori (1868-1934) (Luli, Dizdari & Bushati, 1997, pp. 150–152).

Apart from being known for standing out with his bright intelligence and hardworking personality throughout his education, he was constantly assigned by his teachers to serve as a muezzin (Bala, 2005, p. 292) at different mosques. His education lasted for 15 years and involved a mix of basic Islamic sciences such as the Quran, hadith, tafsir, fiqh [Islamic jurisprudence], and philosophy. In addition to memorizing the Quran, Sabri also successfully completed his education and graduated in 1951 with an ijaza, the traditional license to teach Islamic studies, with authorization from his supervisor, Haxhi Muhammed Bekteshi (Luli & Dizdari, 1996, p. 15).

In addition to all this, he also engaged his interests in construction and learned about all aspects of plumbing in order to earn a living for his family. He utilized these skills and worked from a very young age. His only constraint during this period occurred when the communist rule imprisoned him.

His first official job started in the Drisht village mosque in 1937 (Luli & Dizdari, 1996, p. 18). After working there for a year, he went on to work in

Çukurçeşme; the White Mosque (Xhamia e Bardhe), Paçram village mosque, Shkodra Dudas district mosque, and Rus Mosque in Shkoder; the Kruja city mosque and ministry in Tirana; the Ali Hajdar Mosque in the city of Kavaja; and then again in the Rus Mosque (pp. 20–22).

When looking at the places he was employed, Hafiz Sabri is seen in the first years of his career to have worked within his city or surrounding villages. As his employment allowed him to meet people organically, the regime started to assign him to small cities or villages rather than to the capital city of Tirana where he was based. Sending him to smaller cities in particular would keep him away from other youths and limit his interactions with society. These efforts, however, were mostly unsuccessful.

During the transition to constitutional atheism, Sabri's work was considered an obstacle to the system, as his work consisted of religious education which was in opposition to the state's policy on religion. Therefore, he played an active role during the first years of the communist rule. After this transition, the regime attempted to establish control over Albanian society, which resulted in Sabri constantly facing various pressures. Sabri stated in an interview:

They pressured me not to talk too much because I was harming people and the state by talking. Although they had all kinds of propaganda tools at their disposal, they found me very dangerous. Sometimes I would try to be careful, but covering the truth was against my personality. (as cited in Luli & Dizdari, 1996, p. 21)

These pressures peaked when he was serving in the Rus Mosque, where he worked between 1957-1966. During these years, the regime took a clear stance against religion through the constitution, and its efforts to destroy all kinds of religious structures increased daily. Despite this, Sabri's work continued without change. Among his various works during this period, what he was focused on the most was his interest in young people and women's active participation in mosques and was one of the first imams to do so (Velija, 2017). Because women did not attend mosques often, Sabri started trying to organize private lessons for them. As an advocate of the idea that educating society and religiously educating new generations are strongly related to women's education, he did his utmost to support the movement and make this possible both religiously and socially.

Another very important aspect of his work was the fact that he was always focused on facilitating the practice of religion. Among many other

issues, he was intensively focused and very meticulous about explaining in Albanian the meaning of the prayers that were said in Arabic so that everyone would be able to understand.

This effort of his can be considered as a preventive measure that he took against all the political processes of the country. In the following years, a war against all religions almost occurred, and everything that was considered anti-nationalist was doomed to be destroyed. In this context, explaining Arabic prayers in Albanian can be considered more of a political step rather than a practical one. Sabri said:

In 1945, the reaction against religion began to increase. Humbly, I used to organize different programs at the mosque and try to keep people together. I had organized Quran, hadith, and religion lessons for children, elders, and women, and we worked every day on a schedule. At the same time, we used to worship together with the public until the morning on holy nights and Eid nights. At that time, no public accusation had been made against me; indeed, religion had not been officially banned yet, but checks and reports were constantly being given about everything I did. (as cited in Luli & Dizdari, 1996, p. 21)

Pressure especially increased when the new constitution was enacted in 1946 and anti-religious sanctions became official. During this period, Koçi was working in the Dudas and Rus districts of Shkodra and was intensely followed and exposed to even more pressure due to being in the city. In the following period, he was exiled and sent to smaller cities such as Kruje and Kavaja, but with the Muslim community of Shkoder insisting for him to return, he went back to Shkodra and continued his work there up until his arrest.

His warrant for arrest was issued on June 6, 1966. He was arrested along with several imams and teachers from the city after leading the Friday prayer at the mosque. The first mosque to be closed during this period was the one where he used to work. He was accused of betraying his country and was assumed to be opposed to the state, as he'd helped some youth go abroad, which was forbidden by the constitution. Additionally, he was accused of creating hatred among people toward the current administration and causing citizens' productivity at work to decrease by keeping them busy in the mosque until late hours. This was considered economic sabotage. Despite the absurdity of the claims, all charges against him were passed, and all these accusations were considered valid (Luli & Dizdari, 1996, p. 35).

The trial of Hafiz Sabri was made public, as well as his arrest. Through a loudspeaker, everyone was able to listen to what happened. This was another propaganda tool used by the regime in order to make everyone feel threatened and see the consequences they would have to face if anyone else tried to contradict the state and their policies. As a result of Sabri's indictment, the accusations, the questions from the judge, the evidence, and even the sentence, all of which had been predetermined, Sabri was declared guilty on September 10, 1966 by a general decision of the court on the following grounds according to Penal Code No. 34:

- He was sentenced to 18 years in prison for economic sabotage against his country.
- He was sentenced to 16 years in prison for betraying the state, from which he was about to flee.
- He was sentenced to 10 years in prison for agitation and propaganda against the state.

As a result, he was sentenced to a total of 22 years in prison and 5 years without the right to vote. This was claimed to be the only way to stop him after 18 years of service to the Muslim community and Albanian society. The prison sentences that were given are worth mentioning to have not only affected him and other prisoners. He had had six children by the time he was imprisoned, and they also dealt with the hardship of having their father away from them and in prison.

1966-1967 was when the sanctions against religions reached their ultimate peak, and many clergymen were imprisoned, exiled, or killed during Sabri's time. Moreover, although the cultural origins of the society did not allow this, the official religious ideology of the country had now become determined to have atheism, and the government's clear and violent stance on this matter began to have frightening consequences.

Hafiz Sabri Koçi as a Prisoner

The prisons of the communist regime are considered to have been places where the prisoners were forced to work and have their psychological well-being violated. Initially, Sabri was at the camp in Fushe-Kruje. Later he would be transferred to the camp in Spaç, which was considered the place where the most dangerous prisoners were sentenced. In both places, Sabri oversaw plumbing work, which is something he had learned in his younger years.

When taking a look at the period of Sabri's imprisonment, what draws the most attention is the fact that despite the difficult conditions that had made any kind of religious manifestation illegal, Sabri was very careful and strict with his worship and surrender to God:

Allah wanted things to develop in this way, and it was up to me to surrender as His servant. I have never sought forgiveness or asked someone for help. I had not done anything but the right thing. Allah wanted to test me in that way, and I leaned on Him, and I was willing to accept help only from Him. (Luli & Dizdari, 1996, p. 46)

Sabri also mentioned the prayer facilities in prison as follows:

We were constantly being observed by the guards. Any manifestation of religion and worship meant one step closer to death. Because I was doing my job, I was given a small room where I was supposed to put my working supplies. I used to perform my daily prayer there. During the month of Ramadan, I would just go to the dining hall in the evening, buy a piece of bread, and put it in my pocket. The bread was usually 800 grams. Once, I saw lard being rubbed on trays in the refectory. After that day, I ate the bread by cutting off the part where it touched the pan, and under these conditions, I passed exactly 20 months of Ramadan in prison. (Luli & Dizdari, 1996, p. 47)

Nonetheless, he never lost his stability in fulfilling his worship while remaining an inspiration for other people. Christian leader Dom Simon Jubani had been punished in the same period as Sabri and stated:

Hafiz Sabri was working in the renovation and electrical works. It was his thoroughness in his work that caught our attention. He never neglected anything, paying attention to even the smallest details. Even though he had been charged for nothing wrong, he completed his punishment without the slightest complaint, as if it had come from God himself, not from the communist regime. Once, we were sent somewhere to work, and he was forgotten outside by the guardians because of the high number of prisoners. Despite having an opportunity to escape, he came back to prison on his own feet.

We sat and chatted with him a lot. We all had a common goal. Every individual in the country should have freedom of religion, and if there was any punishment to be taken for this cause, we were ready to take it. We helped everyone in need with all the means we could. Together we would celebrate each other's holidays and visit them a lot. (Luli & Dizdari, 1996, p. 41)

Sabri's communications with everyone demonstrate high levels of solidarity and mutual aid, and the extensions of this bond can be seen after the

communism period, during which all these names that have been mentioned would take leading roles in the organizing of their own religious groups and the reconstruction process.

Another point to mention is the families of the prisoners. To say that they had gone through many difficulties and most of the time would be persecuted and harassed is important. In addition to the economic difficulties that made visiting him once a month as they had wanted to do difficult, the prison authorities would often find various excuses to prevent his family from seeing him. Sometimes his kids would come to visit him, and even though he portrayed himself as being very strong, days were needed for him to emotionally recover after being visited by his family, as his son stated in an interview.²¹ About a year after being imprisoned, Sabri's mother passed away, leaving Sabri's wife as the only one to take care of his kids. During his imprisonment, Sabri thought of compiling his ideas into a book, but his efforts in this regard failed as a result of various restrictions, and he was only able to manage having a small notebook left with him.

Hafız Sabri Koçi's Post-Communist Struggle

After living in prison for 20 years, 4 months, and 18 days, Hafız Sabri Koçi was released in 1986. However, his life was still not entirely free, as the country was still ruled by the communist regime, and Sabri was constantly being monitored as he was considered a danger to the state. If he made even the slightest mistake, he would again face the same consequences and be imprisoned for a second time.³²

In terms of his personal and family life after prison, his mother was no longer alive, and his children were full-grown adults. Because working as an imam was no longer possible, he started working in a construction factory despite his old age. During this period, he also started organizing youths and setting the foundations for a religious revival in the country.

2 1 <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>

3 2 <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>

The First Mosque Inauguration

The leadership of Hafiz Sabri Koçi played a key role in the revival of religious structures in Albania after the communism period. He became the one to lead this process upon being set free, and after intensive work with the citizens of Shkoder, the first mosque in the country was opened on November 16, 1990. Starting with the Friday prayer, Albanians from this moment on would be able to practice their beliefs after almost half a century of oppression and lack of freedom. This ceremony was attended by 55,000 people regardless of religion, which Shkodra Police Chief Dilaver Papara recorded as follows:

The official ceremony started at 11 a.m. with the speech of Sabri Koçi, who'd been imprisoned and sentenced for 22 years for agitation and propaganda. The religious rituals continued inside the mosque at around 1:00 p.m. There was immense silence when Sabri Koçi made his speech. The people attending the ceremony were not ordinary. From their appearances, they were clearly decent people, and people from other religions were also there.⁴³

Even the state officials who were ready to intervene simply appeared unable to because they were shocked by the magnificence of this view. Sabri stated in his speech:

Dear believers, siblings. For me, living this day means coming back to life. For years, I see hearts burning out of love for Allah and the Prophet. For years, we have been deprived of our religion and beliefs. Taking freedom of religion from people is like trying to destroy their souls and thoughts. However, it is appropriate to return the good only with kindness. Therefore, we say that they can never extinguish the light of Allah and we refer to Allah what they do. Reaching these days is a great blessing for us. I wholeheartedly congratulate everyone who has helped us experience this day, who served it, and who touched the slightest service for this cause.⁵⁴

The opening of *Xhamia e Plumbit* [The Lead Mosque] was followed by the opening ceremonies of the surrounding village mosques of Shkodra, followed by the mosques of other cities and villages after that year. Sabri took care of all these openings personally and followed this process from beginning to end. Within five years, more than 400 mosques had been opened in the cities and surrounding villages.

4 3 <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>

5 4 <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>

The Establishment of the Albanian Muslim Community

The reactivation of religious centers in the country had started with the opening of the The Lead Mosque but were not enough to meet the people's need for religion. Therefore, an effort to establish the Albanian Muslim Community immediately occurred. On the same day that the first mosque was opened, a meeting took place in which the decision was made to establish the Albanian Muslim Community with Shkoder as its center (Basha, 2012).

Hereby, once the first meeting was held on November 16, 1990, the founding purpose, objectives, and programs of the community were determined. Afterwards, the Albanian Muslim Community that had been forced to stop its work in 1967 had regained its right to restart its activities on January 23, 1991 by taking all the necessary official steps according to the decision made by the Ministry of Justice of the Republic of Albania.

After the Community initiated its activities in the country, many meetings with other communities from neighboring countries were organized. On February 14, 1991, the first large meeting officially organized by the Albanian Muslim Community was held in the Ali Kelmendi Cultural Hall in Tirana with the participation of councils from different cities and the participation of representatives from the sister communities of Kosovo, Macedonia, and Montenegro. This meeting discussed the status of the Albanian Muslim Community among many other issues, and the board of directors was selected as a result. At the same meeting, Hafiz Sabri Koçi was officially elected as the Leader of the Albanian Muslim Community, which had automatically declared him as the first president of the Albanian Muslim Community after communism (Luli & Dizdari, 1997, p. 637).

After that, Hafiz Sabri Koçi's work began to focus more on rebuilding and reconstructing the religious structures in the country. Alongside the many difficulties that he faced during this period, the country also importantly needs to be mentioned to have been going through a transitional period, and implementing a recovery plan was also economically very difficult. Because almost all the mosques and religious centers in the country had been demolished and the state had no economic power to rebuild them, people would need to create and contribute to many charity campaigns in order to help.

At the same time, a serious lack of religious teachers and imams was found, as most of them had been killed. Thus, another priority of the Albanian

Muslim Community was to open an Imam Hatip school where religion education would be taught alongside all the other courses.

Hence after a couple of meetings, the first Imam Hatip school was opened on December 12, 1991. Lacking academic staff and resources, the school received support from the former teachers of the Tirana madrasah as well as teachers from Kosovo, Macedonia, and Egypt in order to sustain the school (Muslim Community of Albania, 2012, p. 206). The main goal of this structure was to educate students to embrace the unity of the country while also meeting the spiritual needs of society. The damage caused by the communist regime had been enormous, and its compensation required very intensive and hard work. Subsequently, Imam Hatip schools were opened in Tirana, Durres, Kavaje, Kukes, Peshkopi, Berat, Elbasan, Korçe, and Gjirokaster. The total number of students in all these schools was 1,560, and the number of teachers was 165 (Luli & Dizdari, 1996, p. 100). After 1992, more than 100 students had been sent to Türkiye and more than 56 to Egypt to complete their studies in order to fill the lack of academic staff.

Other Developments

Another very important thing to highlight was the lack of written resources. Since the communist period, all available resources had been burned by the state. Therefore, the urgent need existed to take certain steps toward creating new resources. Furthermore, after the Albanian Muslim Community had sent the necessary official petitions, the first religious newspaper *Drita Islame* was published in the post-communist period in Albania on January 10, 1992 (Muslim Community of Albania, 2012, p. 206).

In the following years, other newspapers and books with religious content such as *Forty Hadith*, *Ilmihal*, and *History of Islam* were published (Veli-ja, 2017). Because the country had obtained the freedom to publish, their general struggles had lessened. As a result of this, the institutions abroad also were gradually contacted by the President of the Albanian Muslim Community, Hafiz Sabri Koçi, who would go on to participate in the congresses of Islamic Countries and provide aid to ensure the reactivation of religious structures. Regarding this, Sabri had a meeting with the King of Saudi Arabia on April 18, 1991, after which he went to make his first pilgrimage to Mecca with 165 individuals as the first Albanian group of people to have visited the Holy Land in 50 years (Luli & Dizdari, 1996, p. 115). As a result of the visit, 1

million Albanians and 250,000 Arabic Qurans were presented as a gift. Later thousands of Qurans and book donations were received from other Muslim countries (Luli & Dizdari, 1996, p. 176).

This period also witnessed the opening ceremonies of the mosques in the cities of Tirana, Shkodra, Durres, Peqin, Elbašan, Korca, Pogradeci, Lushnja, and Shijak as well as the construction of new mosques in the surrounding villages in the same year. The total number of Holy Qurans received reached over half a million. Books and Quran donations were also received from Al-Azhar University. In addition to these, financial aid was also given from many Muslim communities throughout Germany, Macedonia, Belgium, Croatia, Russia, Italy, United States, Sudan, Switzerland, United Kingdom, Egypt, Libya, and Türkiye, and this money was distributed to people in need.

Another goal that was hoped to be accomplished was the opening of mosques and centers in other cities. Thus, by 1993, the opening of the Fushë-Çele mosque in Shkoder had been followed by the opening of the Islamic cultural center in Tirana, along with the opening of mosques in Elbasan, Kavaje, Rrogozhine, and other cities. Likewise, the Mufti offices of the cities were restructured, and some basic needs were able to be met.

In addition, the Muslim Community of Albania attempted to reclaim its properties and lands that had been seized by the state during the communist period. Under the presidency of Hafız Sabri Koçi, the Albanian Muslim Community greatly expanded its goals; by 1995, more than 400 new mosques had been built, 10 Imam Hatip schools had been opened, the number of staff in these schools had reached 100, and the number of students had reached over 1,500 (Drita Islame, 1995).

However, hundreds of students were sent abroad for education, and the number of staff needed to increase. After a serious and intensive process, much progress was made in the country.

Hafız Sabri Koçi and His Thoughts

The most important thing that an influential person can leave behind are their thoughts combined with their work and struggles. Considering Sabri's role within this context, he can convincingly be said to have lived as a dynamic religious figure as well as an intellectual one, as his work had been

conducted in different fields. He can also be said to have not only been a leader and pioneer of human rights in the country but to have also been a hard-working activist and a great example of a citizen dealing with the struggles of trying to better society.

Nurtured by tradition, but also open to new ideas and innovations, Sabri had gone through a strict madrasah-style basic Islamic sciences education. He also studied philosophy and Sufism at the same time. This inclined him to complete his education in the best and most balanced way possible. These educational moves can be considered as the stepping-stones toward building up his intellectual capacity, which is reflected in all his works and activities. His insistence on ensuring the inclusion of women in religious education within a social structure that did not welcome women can be considered as a determining attitude revealing his position as an inclusive and society-based religious leader.

Moreover, his focus on the meanings of the prayers and his work in this regard are somethings to highlight as strong values of Hafiz Sabri Koçi. Trying to make Islamic thought easily accessible for everyone is only successful when done by a person with both academic and intellectual maturity. Also, when relating to the hegemon political context, his efforts can be considered as a preventive measure that had been taken alongside all the political processes of the country. As a matter of fact, a war had almost occurred against all religions in the following years; in particular, everything that was considered non-national and foreign was doomed to be destroyed. In this context, translating Arabic prayers into the Albanian language can be considered as more of a political than a practical step.

As can be understood from his life and services, his main purpose was to keep Islam alive in both people's hearts and minds and to also carry Islam forward as a value that makes people better citizens. This understanding adds up when investigating the lives of Hafiz Sabri's teachers. They were not only good people and believers but also continued despite their struggles in a way that would benefit society by actively participating in different areas of both social and political life. Both the religious and social thinking structure of Sabri portrayed similarities with his teachers, and like them, he was always present in society beyond his position as an imam. He was a very educated man with a strong intellect, a hard-working person, a very good imam, a good teacher, and overall a very complete person. He carried out his role in society beyond

being just a religious official. One example of this was that he not only worked as an imam but also focused on training youths among his services before his imprisonment, and he had constantly strived toward this goal.

Another part of his service was his duty as the head of the Muslim Community of Albania. Because the country had already been suffering from material and moral destruction, the lack of mosques, centers, books, and almost every other kind of resource had been a serious challenge for the community. By mobilizing other countries, Sabri had managed to fill in many of the gaps in a very short period as well as rebuild many of the mosques and centers. By giving priority to these areas and knowing how to reorganize the needed structures, Sabri has shown that he was not only a one-sided scholar but also a leader with a broad vision.

In this context, another important issue is the purpose and effect Sabri's services had had in terms of protecting the country's integrity. His approach toward the leaders of the other religious communities in the country is the best example of this. Having close relations with the Christians and Orthodox religious leaders who had shared the same fate during his imprisonment and establishing positive relations with them ensured that they would constantly support each other and that mutual respect would continue between the communities. Hafiz Sabri had undergone an intense struggle for the survival of religious structures in the country, and while he had tried to protect the religious integrity of the country on one hand, on the other he had paved the way for Albanian society because of the importance he gave to protecting such social balances that would become a symbol of the coexistence of different religions in terms of both peace and tolerance. His forward-looking attitudes, decisions, and behaviors on this issue have always achieved great results.

Sabri's insistence on preserving the integrity of society also had emerged from the attitude Muslims had toward the distinctions among Sunni, Bektashi, and other sects. His attitude was focused on gathering all these groups and bringing them together without any form of discrimination. While the Sunni-Bektashi distinction had been very clear before, during Sabri's time working, this line of thought had been challenged, and both communities would start becoming more accepting of each other.

The places where he worked along with his services were highly valued by the people. Likewise, his talent in rhetoric, friendliness, good temperament,

love and care for people, and affirmation in religion was a clear reflection of all his religious, educational, and intellectual values. As a result of this, he was always respected and loved by people.

His reaction to the communist regime and his imprisonment are other points that should not be underestimated. His revolutionary standing and balance with his devotion to God's will are great examples of a firm stance. He always advocated that people should fight for their freedom and claim it. Having a very high status as a religious leader made this significantly more important, as he would become an inspiration for many people going through almost the same processes due to having the same ideology.

When talking about the church-state relationship, Hafiz Sabri is seen to have a view on behalf of religious pluralism and religious liberty. According to him, the state should adopt an equal approach to all religions existing in society. Therefore, the state should protect all religious freedom.

With the administrative change made by the beginning of the 1990s, this right had been adopted by the state policies, and the strong line of overriding religions had already been removed. In this regard, Hafiz Sabri Koçi and his work were accepted and protected not only by society but also by the state. The participation of the current Prime Minister of the period in official religious ceremonies is a result of this compromise. Thus, Sabri's constructive attitude and standing in this regard can be considered as some of the most important steps he had taken within the process of rebuilding religious structures in the country. Thanks to his efforts, the wreckages left by the communist era were removed, and huge signs of progress were made towards social improvement and development.

Hafiz Sabri Koçi's Death

Hafiz Sabri Koçi passed away at the age of 83 on June 18, 2004, leaving a great legacy behind him.

In an interview with Sabri's grandson Knaqsim Koçi, he said, "The death of my grandfather was a huge loss not only for our family but also for the whole country. As a person who has always been an example of hard-working and piety, a source of inspiration and a timeless character, he has managed to leave great marks in our memories" (Velija, 2018)

The Archbishop of the Albanian Orthodox Church, Anastas Janullatus, expressed his regret by saying, "I have lost a friend" (Bardhi, 2004).

Sabri's death upset not only the Muslim community but also the people and leaders of other religions. The funeral was held in Et'hem Bey Mosque in Tirana with the attendance of thousands of people. The Albanian people considered this as the last exchange with their spiritual leader and were deeply saddened by this loss.

Conclusion

With a thorough analysis of the communist period in Albania, one can claim that the implementation and outcome during this period had been entirely negative. One may also go so far as to say that the restrictions and destruction of religious institutions had led the nation into its darkest period. However, such oppression also paved the way for numerous individuals to stand against the regime in the name of freedom and resistance.

As discussed in this paper, Koçi is considered one of the most important and influential figures to have led the nation during the post-communist period. Only through his determination, organization, and kindness (despite the state's ongoing oppression) was he able when the time came to gather a following and take a central role in leadership. As such, Koçi's reputation remains as nothing less than a hard-working religious rights activist who'd influenced the social structure, constitution, and society within Albania. His focus on education, religious communities, women's right to education, and preservation of national values, as well as his dedication to ensuring an education system remain present in the state's employees, as these are among the values he had maintained. Similarly, Sabri's public appearance and works increased greatly after his release from prison. His impact on the Muslim community was profound in that he had developed and organized the building of the first mosque in Albania. Following this, Islamic education began to take place, religious centers had reopened, religious books were being published, and international networks had developed (including establishing a network for those who wished to participate in the holy pilgrimage to Mecca).

As such, Sabri's actions during this period clearly displayed not only the likes of a religious leader but also of a national leader in his abilities to

reorganize the structures that were required in a short span of time. He gave Albania a new broad vision for itself, based on which the country may continue to grow and thrive through its religious and cultural potential. Additionally, the constructive relationship he had built with the church and state grew into one where the state was able to protect religious institutions and their participants alike. As discussed in this paper, this led to significant political and administrative changes within the constitution, and thus also were passed into the nation's culture. Only through his leadership were these terms able to be created, thus allowing the Albanian people to once again look forward to a culturally and religiously unified melting pot, in spite of the damage the regime had left.

References

- Anonymous. (1991). Interview of Sabri Koçi. *El Medine Journal*, 8821.
- Anonymous. (1993). Interview of Sabri Koçi. *Drita Islame Journal*, 1(26).
- Baker, M. (1991). Interview of Sabri Koçi with Muhammed Baker. *Atasaur al Islamia Journal*, 6, 1.
- Baklacioğlu, N. Özgür (2007). *Krallık Döneminde Arnavutluk, Balkanlar El Kitabı* (Ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay). Karam&Vadi.
- Bala, Smajl (2005). *Institucionet Islame dhe Hoxhallaret e Shkodres*. Camaj-Pipaj.
- Bardhi, A. (2004). *Kryepeshkopi Janullatos prononcohet per tolerancen fetare*. Panorama.
- Basha, Ali M. (2012). *Nje shekull ne Sherbim te Kombit*. Drita Islame.
- Clayer, Nathalie (2009) *The Tijaniyya: Reformism and Islamic Revival in Interwar Albania*. <http://tandfonline.com/doi/full/10.1080/13602000903411382>.
- Drita Islame (07.02.2012). <http://www.dritaislame.al/nje-shekull-ne-sherbim-te-kombit/>.
- Drita Islame. (1995). 4 Vjet pas legalizimit te fese ne shqiperi. *Drita Islame*, 5(66), 1
- Jelavich, B. (2006). *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl* (Trans. Zehra Savan; Vol.2). Küre.
- Luli F., Dizdari İ. (1996). *Një Jetë në Shërbim të Fesë*.
- Muslim Community of Albania (2012), *100 Personalitete Shqiptare të Kulturës Islame Shekulli XIX-XX*.
- Muslim Community of Albania. (2016). Haxhi Hafiz Sabri Koçi, pishtari i lirisë së besimit, <https://www.youtube.com/watch?v=M5gYVdWn0cU&t=1264s>.

Prifti, Peter R., Biberaj, Elez (2017). Albania, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Albania>.

Qazimi, Azem (2012). *Proçesi I Asgjësimit të Fesë në Komunizëm*. West Print.

Shqiperia ne Dokumentet Arkivale Osmane, Directorate of State Archives of Türkiye, Ottoman Period, Pub. No: 97

Velija, A. Interview with Agron Tufa.

Velija, A. Interview with Daut Kalaja.

Velija, A. Interview with Fejzi Zaganjori. Velija, A. Interview with Knaqsim Koçi. Zekaj, R. (2007). *Zhvillimi i Kultures Islame te Shqiptaret gjate Shekullit XX*. AIITC.

*Girit'ten İzmir'e Zorunlu Göç:
Eksilen Hayatlar*

Forced Migration From Crete to Izmir: Diminished Lives

Neslihan Yılmaz Tekin¹

Abstract: The Ottoman Empire lost almost all its lands in Rumelia after the Balkan Wars (1912). Muslims who did not immigrate and wanted to stay there, became a minority and faced heavy oppressions. With “The Convention and Protocol Concerning the Exchange of Greek and Turkish Population” signed on January 30, 1923 the decision was made to perform population exchange. However, the implementation of the contract was not easy at all. Because the problems regarding its implementation made the situation more complicated. The immigrants could not fill the deficiency of their past lives for years. Even if we can say that they died when they passed away, they literally lived an incomplete life. Their resentment can still be felt in their grandchildren’s statements. The immigrants, who were taken away from Crete, tried to find solace in items such as bricks, door handles, vases and keys of their houses that they had to leave. During the exchange, they disposed of the goods they could sell at a low price. They had to leave their past in their ancestral homeland - their cemeteries, their family homes, their lands, their friends. The most valuable thing they took with them was their identity, and they made great efforts to preserve it. Some families lost their relatives while trying different migration routes, and didn’t receive any news about their lost people for a very long time. Most of the immigrants spent a lifetime with the dream of their possibility to return. Most of them

¹ Uşak University, nesli.ylmz35@gmail.com

lost their knowledge and experiences, because they could not be placed in the fields where they could continue their professional experience. Some Cretan origin citizens contributed greatly to the development of Izmir and obtained important positions. In this study, the problems experienced by the immigrants coming from Crete to İzmir between 1923 and 1930 as a result of the forced migration decision, their socio-cultural interactions with the local people of the regions where they were settled, and the values they preserved were emphasized. Besides, information about the cultural transformation experienced was tried to be conveyed based on the interviews made. The research was supported by relevant sources, visual archives and witnesses.

Keywords: Crete, Izmir, Population Exchange, Immigration

Giriş

Mübadele ile alakalı çalışmalar son dönemlerde ivme kazanmıştır. Siyasi, sosyolojik ve kültürel yönleri olan zorunlu göç farklı çalışma alanlarına konu olmuştur. Araştırmanın amacı, en azından 2. ve 3. kuşak mübadiller henüz hayattayken mübadele sürecini birlikte değerlendirmek, yapılan görüşmeleri kayıt altına alarak konu arşivine ufak bir katkıda bulunmaktır.

Girit Adası stratejik ve siyasi bakımdan oldukça önemlidir. Ege denizi ve Akdeniz'in kesiştiği noktada yer almaktadır. Konumu itibarı ile Arif Müfid Mansel'in ifade ettiği üzere " Bir taraftan Peloponnes'e, diğer taraftan Anadolu'nun batı ve güney batısı ile Afrika'nın kuzey kıyılarına bağlı olan Girit, bütün bu ülkelere onların kültür etkileri altında kalabilecek kadar yakın, fakat bunlardan gelecek düşman akınlarını önleyebilecek kadar uzaktı (Mansel, 1999, s.3). Yunanistan'ın en büyük adası olmasının yanı sıra Akdeniz ticaret yollarının önemli bir noktasındadır. Bu özelliği ile tarih boyunca bir çok siyasi gücün iştahını kabartmıştır: Roma İmparatorluğu, Bizans, Araplar, Venedikliler ve Londra Antlaşmasına kadar da Türkler adada hüküm sürmüştür. Değişen yalnızca siyasi erk olmuş, gelen ve giden toplumların kültürleri sürekli olarak etkileşim yaşamıştır.

Araştırmanın asıl hedefi hem Girit hem Anadolu coğrafyasında kapsamlı bir saha çalışması gerçekleştirmek olmasına rağmen vaktin kısıtlı oluşu bu arzunun önüne geçmiştir. İmkanlar dahilinde İzmir bölgesi mübadillerinin küçük bir bölümü ile görüşülebilmıştır. Temel kriteri din olan mübadele,

izlerini günümüzde de hissettirmektedir. Mülakatlarda edinilen ilk intiba o günlerin yüreklerde sızı olarak hala hissediliyor olmasıdır. Mübadiller göçle birlikte bilinmeyene doğru yol almışlar, geride sadece taşınmazlarını değil, hayatlarının küçümsenemeyecek bir bölümü bırakmışlardır.

Makalenin önemi, daha evvel de bahsedildiği üzere, alandaki canlı arşivi değerlendirmesinde, sonraki araştırmacılara katkı sağlamasında yatmaktadır. Aynı zamanda mübadillerin sesi olmak amacını da gütmektedir.

Araştırmanın önüne geçen en büyük engel, mübadil torunlarının hatırladıkları veya dinledikleri dramdır. Zira bir bölümü tarihi dayanağa sahip değildir. Bu noktada mümkün olduğunca iyi değerlendirme yapılmaya çalışılmış, bilgilerin teyit edilmesi hususunda mukayese metodu göz ardı edilmemiştir. Aynı zamanda tüm dünyayı etkileyen pandeminin etkileri devam ettiğinden görüşmelerin bir bölümü çevrimiçi gerçekleştirilmiştir. Yaş ortalaması yüksek olan mübadilleri yormamak adına konuşmalar mümkün olduğunca kısa tutulmuştur. Bazı sorulara ise hiç cevap bulunamamıştır.

Çalışmada ağırlıklı olarak yazılı kaynaklara, tanık görüşmelerine ve görsel arşive yer verilmiştir. Kaynak taraması esnasında belgesellerden de istifade edilmiş, özellikle mübadillere sorulacak sorular bu materyallerden esinlenilerek hazırlanmıştır.

Zorunlu Göç: Mübadele

Göç, şahısların ya da bir toplumun hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere kalıcı yahut geçici olarak, bir yerden başka yere yerleşmek kaydıyla yaptığı coğrafi mekan değiştirme hareketi olarak tanımlanmaktadır (Sepetçioğlu, 2014, s. 50). Mübadele ise iki ya da daha fazla devlet arasında imzalanan bir protokol vasıtasıyla hukuksal boyutu, coğrafyası, zaman aralığı, göç yolları ve araçları, taşınmazların durumu gibi meselelerin belirli esaslara oturtularak uygulanmasıdır. Ayrıca bu uygulamalar karma veya uluslararası bir komisyon vasıtasıyla yürütülüp denetlenir. Kısacası, sistematik ve kurallar çerçevesinde vuku bulan zorunlu nüfus hareketine mübadele denilmektedir (Sepetçioğlu, 2014, s. 53). Mübadil kelimesinin anlamına gelince, Arapça bedel kelimesiyle yakın bağı olan ve “değiş tokuş, trampa, bir şeyin başka şeyle değiştirilmesi” anlamlarına gelen; mübadele olunmuş, başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş manalarına gelmektedir (Sepetçioğlu, 2014, s. 52).

Osmanlı İmparatorluğu, bilindiği üzere çok uluslu bir yapıdan oluşmaktaydı. Bu uluslar yüzyıllarca Osmanlı topraklarını kendilerine vatan bilmişlerdir. Ancak 19. yüzyılda patlak veren bağımsızlık hareketi Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısını etkileyen en önemli faktör olmuştur. Rumlar da bağımsızlık hareketlerinden etkilenmiş, büyük devletlerin desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmışlardır.

Mübadele fikri ciddi anlamda ilk olarak Balkan Savaşlarının ertesinde ortaya çıkmıştır. 29 Eylül 1913 yılında Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan İstanbul Antlaşması'na gönüllü mübadeleyi öngören bir protokol eklenmiş ve karma bir komisyonun kurulması amaçlanmıştır. Komisyon, göçmenlerin geride bıraktığı malların değerlendirilmesi ve tasfiye edilmesinden sorumlu olacaktır. I. Dünya Savaşı'nın çıkışı, antlaşmanın uygulanmasını imkânsız kılmışsa da daha sonraki nüfus mübadelelerine örnek teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir (Bozdağlıoğlu, 2014, ss. 11, 12). Benzer bir gelişme Osmanlı ile Yunanistan arasında da yaşanmıştır. Balkan vilayetlerinin kaybedilmesinin etkisi, 1914 yılının ilk aylarında hissedilmeye başlamıştır. "Anadolu'nun Türkleştirilmesi" politikası çerçevesinde ilk olarak Celal Bayar önderliğindeki gruplar, Ege kıyılarındaki 200.000 civarında Rum Ortodoks'u Yunanistan'a göç etmeye zorlamıştır. Aynı şekilde Yunanistan da Atina Antlaşması'na aykırı olarak Müslüman Türkleri göçe zorlamaya başlamıştır. Mayıs 1919'dan itibaren Yunanistan'da baş gösteren göç sorununa çözüm bulma çabaları başlamıştır. İlk girişim Osmanlı'nın Atina'daki elçisi Galip Kemalî Bey (Söylemezoğlu)'den gelmiştir. Galip Kemalî Bey hatıratında mübadele önerisi ile alakalı şunları kaleme almıştır: "... *Mösyö Venizelos'a sırf bir şahsi mülahaza kabilinden Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın Vilayeti'nde meskûn Rumların mübadele edilmesi, bunların bırakacağı emlâkin de mübadele suretiyle onlara verilmesi ve aradaki fark-ı fiatın Hükûmetlerce tanzim edilmesi yolunda bir i'tilâf yapılmasını teklif ettim.*" Venizelos mübadele önerisine karşı olmadığını belirtmekle beraber, uygulamayı geciktirmekten de geri kalmamıştır. Yunan kamuoyunun tepkisi, adaların ilhakının İttihatçılarca kabul edilmeyeceğinin anlaşılması ve I. Dünya Savaşı'nın çıkması, Bulgaristan örneğinde olduğu gibi, Osmanlı-Yunanistan nüfus mübadelesinin de rafa kaldırılmasına sebep olmuştur. Fakat biri uygulanan birisinin ise uygulanmasına ramak kalan bu iki mübadele örneği, (Büyük) Mübadele fikrinin özümsemesine -kuşkusuz- zemin hazırlamıştır. Kapsamı ve etkisi nedeniyle 1923 Türk-Yunan Mübadelesi, mübadele kavramının asıl içeriğini dolduran, bu yüzden de ön plana çıkan bir mahiyet almıştır (Bozdağlıoğlu, 2014, ss. 12, 13; Sepetçioğlu, 2014, s. 54).

Büyük Beşler (İngiltere, ABD, Fransa, İtalya ve Japonya) Paris Barış Konferansı kapsamında gerçekleşen 28 Ocak 1919 tarihli toplantıda, savaştan mağlup çıkan devletlerin topraklarında kurulması planlanan manda idarelerini ve buna binaen Osmanlı Devleti topraklarını nasıl paylaşacaklarını görüşmüşlerdir. İtilaf Devletleri safında I. Dünya Savaşı'na dâhil olan Yunanistan da Batı Anadolu'yu topraklarına katma isteğini resmen dile getirmiştir. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un çalışmaları neticesinde, Yunanistan Paris Barış Konferansı'nda önemli avantajlar elde etmiştir. Bu kararlara istinaden İngiliz, Amerikan ve Fransız savaş gemilerinin koruyuculuğunda gerçekleşen Yunan İşgali, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgal edilmesiyle başlamıştır (Sunay, 2021, ss. 4,5). İşgaller, 1922 yılında Kurtuluş Savaşı ile son bulmuştur.

Bu dönemde kitlesel göç hareketleri yaşanmıştır. Göçleri üç başlıkta toplamak mümkündür:

1. Türkiye'den Türkiye dışına göçler,
2. Türkiye'de işgalden kurtarılmış yörelere yönelik iç göçler,
3. Türkiye dışından Türkiye'ye yönelik göçler (Arı, 2000, s. 7).

Tüm bu göç hareketleri, ülkelerin toplumsal ve ekonomik yapılarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan zorunlu nüfus mübadelesi (1923), Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Türk Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde toplanan Lozan Barış Konferansı'nın bir parçasıdır. "Türk ve Rum Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol", 'Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lozan Konferansı, 1922-23' biçiminde adlandırılan konferansta kabul edilen on sekiz belgeden biridir. Bu belgelerden (Lozan Barış Antlaşması da dâhil) on altısı konferansın sonunda (24 Temmuz 1923), geri kalan iki belge konferansın başlamasından iki ay sonra ve diğer on altı belgenin imzalanmasından yaklaşık altı ay önce (30 Ocak 1923) imzalanmıştır. Bu iki belgeden biri söz konusu sözleşme, diğeri ise "Savaş Esirlerinin Mübadelesi ve Sivil Tutukluların İadesine İlişkin Türk-Yunan Antlaşması"dır. Bunların konularının barış antlaşması ile hiçbir ilgisi yoktur. Ancak mümkün olan en kısa sürede bu konuların ele alınması sağlanmıştır. Bir diğer deyişle, erkenden imzalanmasının da gösterdiği gibi sözleşme, barış antlaşmasının ön koşulu tutulmuştur (Oran, 1998, ss. 155-156). Böylece tarihte ilk defa, zorunlu yaptırılan bir göç Uluslararası Hukuk tarafından meşrulaştırılmıştır (Bozdağlıoğlu, 2014, s. 25; Arı, 2000, ss. 18, 19).

Müttefiklerin (İngiltere, Yunanistan) zorunlu mübadele önerisi Dr. Rıza Nur için çok hoş bir sürpriz olmuştur. Anılarında bu durumu şöyle ifade etmiştir: *“Hayrette kaldım. Bu mübadele benim Türkçülük noktasından esas emelim idi; fakat böyle tarihte görülmemiş bir şeyi nasıl teklif edeceğim diye öteden beri düşünüp duruyordum. Şimdi kendi kendine ortaya geldi. Yani gökten düşmüş minkudret oldu”* (Oran, 1998, s. 158). Yunanistan’ın mübadele fikrine bu kadar olumlu ve aceleci yaklaşması, sayıları 1.000.000’a erişen mültecilerin yol açtığı sorunlardır denebilir. Mültecilerin yerleşim sorunlarının, ancak ülkede bulunan 600.000 Türk ve Müslüman göçmeni Türkiye’ye gönderip, onlardan boşalan yerlere Rum mültecileri yerleştirerek aşılabileceği aşikârdır (Bozdağlıoğlu, 2014, ss. 15,16). Yunanistan savaş sonrası ekonomik olarak güç kaybına uğramıştır. Türk milleti ise Osmanlı Devleti döneminde yaşanan savaşlar ve ardından yaşanan Kurtuluş Savaşı süreci sonunda azımsanamayacak kadar fazla kayıplar vermiştir. Özellikle erkek nüfus cepheye ya gazi ya da şehit olmuştur. Bu kayıpların yerinin bir an evvel doldurulması, nüfus dengesinin kurulması zarûrî olmuştur. Mübadelenin bir gerekçesi de bu zorunluluktan vuku bulmuştur. Zorunlu göçü gerekli kılan bir diğer durum, savaş sonrası karşılıklı olarak yer değiştirilmiş olmasıdır. Ancak Yunanistan’dan Türkiye’ye gelmek kolay olmamıştır: Sınırlar kapatılmış, insanlar kurdukları derme çatma barınaklarda yaşamak durumunda kalmışlardır. Açlık kapıya dayanmıştır. Böyle bir manzara acil bir müdahaleyi gerektirmiştir: Mübadeleyi.

Milletler Cemiyetinin görevlendirdiği Norveçli Dr. Fridrjof Nansen Yunanistan’daki Müslümanlarla, Anadolu’daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak değiştirmesini ve İstanbul’daki Rumların değişim dışı tutulmasını önermiştir. Türkiye ise İstanbul’un değil, Batı Trakya’nın değişim dışı tutulmasını istemiştir. Bunun sebebi, Müslümanların Batı Trakya’da azınlık değil, çoğunluk olmasıdır. Yunanistan ise, ülkesindeki göçmen yığılmasına dikkat çekip ortaya çıkan yer sorununu gündeme getirmiş ve önlem olarak 350.000 Türkün derhal Anadolu’ya, Rumlardan boşalan yerlere gönderilmesini istemiştir. Nansen, her iki ülke görüşünü de dikkate alarak, raporunu yeniden şekillendirmiştir. Raporunda, mübadele uygulamasının göçmenler için iyi bir çözüm olacağını belirten Nansen, Yakındoğu’da ekonomik durumun gerçekten çok kötü görüldüğünü vurgulamıştır. Nüfus yoğun olarak yer değiştirmiş, bir milyondan fazla insan yurtlarından ayrılıp başka ülkelere kaçmıştır. Nansen, bu duruma hemen bir çözüm bulunmazsa, ekonomik sonuçların her iki ülke için felaket olacağına dikkat çekmiştir. Azınlıkların çabuk ve etkili

mübadelesi bu felaketin önüne geçebilecek en mühim uygulama olmuştur. Türkiye, kaçan Rumların bıraktıkları bakımlı toprakları işletmek için gereken nüfusu sağlayabilecek durumdadır. Yunanistan'dan Müslümanların ayrılması, o sırada Yunanistan'ın çeşitli şehirleriyle kasabalarına sığınmış göçmenlere gereksinimlerini kendi başlarına sağlama olanağı vermiştir. Her iki ülke için, gelecek yaz tarım ürünlerinin elde edilmesi yaşamsal önem taşımaktaydı. Başka bir deyişle, Türkiye için verimli Trakya topraklarının, 1923'te her zamanki ürünü vermesi ne kadar önemliyse, Yunanistan için de tarım yapan göçmenlerin gelecek yazdan önce kendi ürünleriyle kendilerini besleyebilmeleri öylesine önemliydi. Nüfus mübadelesi işinin, hiç olmazsa bir kısmının şubat sonundan önce, üç ay içinde sonuçlandırılması zorunlu olmuştur. Çünkü bu tarihten sonra, tarım mevsimine yetişmek mümkün olmayacaktır (Arı, 2000; ss. 16, 17).

Mübadele sözleşmesinin 1. maddesine göre Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklularla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükûmetinin izni olmadıkça Türkiye'ye, Yunan Hükûmetinin izni olmadıkça Yunanistan'a yeniden dönerek orada yerleşemeyecektir. 2. maddeye göre İstanbul'da oturan Rumlar, Batı Trakya'da oturan Müslümanlar mübadele dışında tutulacaklardır. 1912 Kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Belediyesi (Şehremaneti) sınırları içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan bütün Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar sayılacaklardır. 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar Batı Trakya'da oturan Müslümanlar sayılacaklardır. Her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecek, mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktır. Zanlı ya da suçu kesinleşmiş kişiler, kovuşturma yapan ülkenin makamlarınca, göçmenin gideceği ülkenin makamlarına teslim edileceklerdir. Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler, vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda bu ülkenin uyrukluğunu kabul etmiş sayılacaklardır. (Arı, 2000, ss. 18, 19).

Mübadele sözleşmesi öncesinde Müslümanlığa geçen Rumlar, Müslümanlarla evlenen Rum kadınlar, mübadeleye tabi olmayan gayr-i müslim erkeklerle evlenen Rum Ortodoks kadınlar, Kurtuluş Savaşı sırasında vatana askerî ve insanî yardımda bulunan Rumlar mübadeleden muaf olmuşlardır. Kimsesiz, sakat ve marazlı olan Rumların mübadelesi de aksi bir karar çıkana

dek ertelenmiştir (Bozdağlıoğlu, 2014, ss. 20, 21; Erdal, 2014, s. 134). Şehirlerdeki vasıflı olan Ortodoks Rumlar ihtiyaç olduğunda mübadeleden çıkarılmış veya belirli sürelerde mübadele işlemleri uzatılmıştır (Erdal, 2014, s. 137).

Rumlardan geriye kalan taşınır ve taşınmaz malların, 30 Ocak 1923 tarihli Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol kararları gereğince, Yunanistan'dan gelecek olan mübadele göçmenlerine, Yunanistan'da bırakacakları mallar karşılığında dağıtılması öngörülmüştür. Ancak gerek yerel yönetimlerin gerekse merkezî hükûmetin otoritesini henüz kuramadığı iki aylık dönem içinde, Rum taşınmazlarının büyük çapta yağmalandığına tanık olunmuştur. Bu durum "fuzuli işgal" sorununu gündeme getirmiştir. Bahsi geçen deyim, hiçbir gereksinimi yokken, kimi fırsatçıların geride kalan bu malları yağmalamak üzere tasarruflarına geçirme eylemi anlamında kullanılmıştır. Türkiye'nin hemen hemen her yerinde, birdenbire ortada sahipsiz ve korumasız kalıveren bu mallar gerek gerçekten gereksinimi olan gerekse hiçbir gereksinimi yokken bir fırsatını bulup haksız yere tasarrufuna geçirmek ve sonuçta öyle ya da böyle kâr etmek isteyen kişilerin ilgisini çekmiştir. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, Rumlardan geriye kalan evleri kaydetmesi için Emval-i Metruke Komisyonu adlı bir komisyon oluşturarak Anadolu'nun işgalinin sona ermesi sonrasındaki dönemde, ilgisiz kişilerin eline geçmiş durumdaki terk edilmişlerin olabildiği ölçüde kayıtlarını yaptırmıştır. Bu komisyon, yalnızca terk edilen evlerin, dükkanların, mağazaların kayıtlanıp mühürlenmesi işleriyle uğraşmamış, aynı zamanda Rumların yanlarında götüremedikleri sandalye, kanepeler, masa vb. taşınır malların da sayımını ve dökümünü yapmıştır. Göçmenlerin yerleştirilmesi için uygun olacağı düşünülen evler ve diğer taşınmaz mallar Muhacirin Komisyonu'na terk edilmiştir. Göçmenlerin yerleştirilmesine mekân olarak uygun olmadığı düşünülen evler, dükkanlar vb. taşınmaz mallar ise ya açık arttırma yoluyla satılmış ya da Sükna Kanunu gereğince, Maliye Vekaleti adına subay ve memurlara kiraya verilmiştir. Mustafa Necati, TBMM'ye eski ve ilk Mübadele İmar ve İskân Vekili sıfatıyla yaptığı bir açıklamada, bütün Türkiye'de Rumlardan kalan 100.000'den fazla terk edilmiş ev bulunduğunu, ama bunun ancak 20.000-25.000 tanesinin hükûmetin elinde olduğunu belirtmiştir. Mustafa Necati'nin açıklamasına göre, en çok terk edilmiş ev bulunan kent İzmir'dir ve bu kentteki terk edilmiş evlerin sayısı 10.200'dür. Bunların 4.000 tanesine, büyük İzmir yangınında evleri yanan ve başlarını sokacak bir dama acil gereksinimleri olan "harikzedeler" yerleştirilmiş, diğerleri ise onun bunun işgaline uğramıştır. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey Haziran 1924'te,

kendisini ziyarete gelerek söyleşi yapan bir gazeteciye, İzmir'de Rumlardan 10.678 ev, 2.173 dükkân ve mağaza, 79 fabrika, 2 hamam, 1 hastane; Ermeni ve Musevilerden de 1.600 ev, 2.821 dükkân ve mağaza, 89 fabrika, 2 hamam, 1 hastane kaldığını belirtmiştir. İkinci İsmet Paşa hükûmetinin son Mübadele İmar ve İskân Vekili Refet Bey'in (Canitez) daha sonraları yaptığı açıklamaya göre, İzmir'de 10.600 terk edilmiş ev bulunmaktadır (Arı, 2000, ss. 10, 11, 12).

Mübadillerin iskân edilecekleri bölgeler tespit edildikten sonra iskân faaliyetleri, geçici barınma ve beslenme gibi konulara açıklık getirecek kanuni düzenlemeler yapılmıştır. 8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Kanunu çıkarılmış, 25 Kasım 1923 tarihinde İaşe Talimatnamesi, 28 Kasım 1923 tarihinde ise Misafirhaneler Talimatnamesi yayınlanmıştır (Çınar, 2021, s. 291).

Türkiye'ye getirilmek üzere bekleyen göçmenlerin yola çıkmadan önce Yunanistan'daki mallarının kayıtlarını yaptırmaları gerekmektedir. Karma Komisyon'a bağlı ara komisyonlarca dört nüsha düzenlenecek ve resmi olarak onaylanıp mühürlenecek olan mal bildirim beyannameleri, göçmenlerin Türkiye'ye getirmeleri gereken en değerli belge niteliğini taşımaktaydı. Çünkü göçmenler Türkiye'ye gelip de bir toprağa yerleştirilirlerken kendilerine ne oranda mal verileceği bu mal bildirim belgelerindeki kayıtlara göre belirlenmiştir. Bu nedenle dört nüsha olarak düzenlenen belgenin bir kopyasının göçmenin kendisinde bulunması ve Türkiye'de bu belge istendiğinde göstermesi gerekmektedir. Lozan'da ilgili devletler tarafından imzalanmış olan "Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" metninin 8. maddesi, göçmenin terk edeceği ülkede bırakacağı ya da yanında götüreceği taşınır türdeki mallarla ilgili kuralları içeriyordu. 9., 12., 13., ve 14. maddeler taşınmaz türdeki mallarla ilgili tasfiye kurallarını ve yönetimi kapsamaktaydı. Bu maddelere göre göçmen, yanında taşıyabileceği her türlü malını götürebilecek, bundan dolayı kendisinden hiçbir çıkış ya da giriş vergisi alınmayacaktır. Taşınmaz mallarla ilgili olarak komisyonca oluşturulan ara komisyonlar aracılığıyla (Takdir-i Kıymet Komisyonları) bu malların türünü, miktarını ve altın para üzerinden değerini gösteren tutanaklar hazırlanacaktır. Bu mal bildirim tutanaklarına göre, göçmen gittiği ülkede malına karşılık mal alabilecektir (Arı, 2000, s. 72).

Mübadele göçmenlerinin Yunanistan'daki mal varlıklarını gösteren mal bildirim belgeleri düzensizdi. Gelen göçmenlerin önemli bir kısmında bu belgeler yoktu. Yunanistan'da, Türklere yönelik yoğun baskı nedeniyle, göçmenlerin önemli bir kısmı bu tür belgeleri düzenlemeye olanak bulamadan

yola çıkmak zorunda kalmıştır. Yanlarına alabildikleri topraklarının ve diğer taşınmaz mallarının üzerindeki tasarruf haklarını gösteren tapu senetleri, şu ya da bu yolla ellerinden zorla alınmış, yırtılıp atılmış yahut yakılmıştır. Elllerinde mal bildirimini olan göçmenler ise, bu belgeleri kendileri doldurmuş olduğundan bunların bir kısmı hakkında, içerdiği bilgilerin yanlış ve abartılı olduğuna ilişkin kuşkular belirmiştir. Öyle ki, bu yolla haksız biçimde büyük miktarda arazinin, Yunanistan'da az mal bırakan kişilerin eline geçtiğine çokça tanık olunmuştur. Buna karşılık, ellerindeki belgelerin yetersizliği yüzünden pek çok kişi de hakkı olan payı alamamıştır (Arı, 2000, s. 141).

Batı Anadolu'dan Yunanistan'a Rum göçü Yunanistan'da büyük bir mesken buhranına neden olmuş, Rum göçmenleri iskân etme konusunda sıkıntılar yaşayan Yunan hükûmeti, bazı Rum aileleri Yunanistan'da ikamet eden Türklerin evlerine yerleştirmeye başlamıştır. Birbirlerine düşman gözıyla bakan iki millete mensup fertlerin aynı evi paylaşmak zorunda kalmaları, bir takım tatsız olayların yaşanmasına neden olmuştur. Bazı Rum aileler evlerine yerleştirdikleri Türk ailelerini kapı dışarı etmişlerdir. Türk ailelerin yanına yerleştirilen Rumların ihtiyaçlarını karşılamak da Türk ailelerine bırakılmıştır. Bu durum Türkler üzerindeki baskıyı iyice arttırmıştır (Çınar, 2021, s. 289).

Yunanistan'da yaşayan Türkler, gördükleri baskının da etkisiyle daha mübadelenin resmi takvimini bile beklemeden Selanik ve Kavala gibi liman şehirlerine akın ettiklerinden mübadil nakliyatının denizyolu ile yapılmasına karar verilmiştir. Taşımanın deniz yolu ile yapılması, karayolu ve demiryolu gibi alternatiflere nazaran daha pratik ve ucuz olmuştur. Mübadillerin iskân edilecekleri mıntıkların çoğunun deniz bağlantılı yerler olması da denizyolu ulaşımını cazip kılmıştır. Mübadillerin denizyolu ile taşınmasına karar verildikten sonra taşıma işini yapacak şirketi belirlemek için bir ihale açılmıştır. İhaleye İtalyan, Yunan, Ermeni ve Türk vapur birlikleri katılmış, İtalyan Lloyd Triestino Firması en uygun teklifi vererek ihaleyi kazanmıştır. Ancak son derece sınırlı olan ulusal sermayenin yabancı bir şirkete gidecek olması Türk Vapurcular Birliği ve kamuoyunun büyük tepkisine yol açmıştır. Ulusal bir dava olarak görülen mübadele işinin yabancı bir şirkete verilmesi onur kırıcı bir hareket olarak yorumlanmıştır. Bu tepkiler üzerine ihale iptal edilmiş, taşıma işi Seyr-i Sefain İdaresi ve Türk Vapurcular Birliği'ne verilmiştir (Çınar, 2014, ss. 291-292). İdarenin elinde bulunan vapurlar şunlardı: Gülcemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Ümit, Gülnihal, Bahricedit, Altay, Gelibolu, Bandırma, İnebolu, Nimet, Canik, Millet, Ereğli (Arı, 2000, s. 41). Kaynaklarda ve röportajlarımızda sıklıkla rastlanan isim Gülcemal Vapuru olmuştur.

Yunan kamuoyunda adı hiç duyulmayan ya da çok az duyulan değişik merkezlere yerleştirileceklerini duyan göçmenler İzmir, Aydın, İstanbul, Bursa gibi yerlere gidemeyecekleri için hayal kırıklığına uğramışlar ve kaygıya kapılmışlardır. Kimi zaman bu tür söylentiler, kimi zaman da kişisel ve ailevi nedenlerle, bindirme iskelelerinde bekleyen göçmenlerden bazıları, kendilerinden birtakım bilgiler edinmek zorunda olan bindirme yükleme kurullarına yanıltıcı bilgiler vermişlerdir. Bu kurulları kimi zaman kandırarak kimi zaman da atlatarak kurul üyelerinin göstereceği vapura değil, gerçekte gitmek istedikleri yöreye giden başka bir vapura binmişlerdir (Arı, 2000, s. 81).

Mübadillerin, Türkiye'ye getirilecekleri tarihleri beklemeden Yunanistan'daki liman kentlerine yığılmaları, barınma ve beslenme sıkıntılarıyla karşılaşmalarına neden olmuştur. Mevsimin kış başlangıcı olması da hastalık vakalarını arttırmıştır (Çınar, 2014, s. 294). Yunan işgali altındaki bölgelerde sağlık hizmetleri çökmüş, hastane, dispanser, eczane gibi sağlık kurumları kullanılmaz hâle gelmiştir. Yunan işgalinden kurtulan bölgelerdeki sağlık altyapısını tekrar oluşturmak ve halka sağlık hizmeti sunmak için hummalı bir çalışma içerisine girilmiştir. Böyle bir ortamda Türkiye'ye gelecek olan mübadillerin yakalanacağı bulaşıcı hastalıklar kısa sürede Türkiye'nin tamamını etkileyen bir salgın hâlini alabileceğinden, hükûmet ve Kızılay arasında yapılan görüşmeler sonunda Kızılay'ın mübadeleye yapacağı yardımlar belirlenmiş ve 5 Eylül 1923 tarihinde altı maddelik bir çalışma programı oluşturulmuştur (Çınar, 2014, ss. 292-293).

Mübadillerin ilk sağlık kontrolleri Yunanistan'da görevlendirilen İmdâd-ı Sıhhi heyetleri tarafından yapılmış, hasta olduğu tespit edilen mübadiller bindirme iskelelerindeki dispanser ve hastanelerde tedavi altına alınmışlardır. Sağlık durumları iyi olan mübadiller ise gerekli koruyucu aşıları yapıldıktan sonra vapurlara bindirilerek iskân edilecekleri bölgelere sevk edilmişlerdir. Ancak günler süren deniz yolculuğu mübadillerin sağlık durumlarında bozulmalara yol açmıştır. Vapurların kapasitesinin üzerinde yolcu alması, bütün yolculara kamara tahsis edilmemesine neden olmuş, birçok yolcu güvertelerde, koridorlarda ve vapurun ambar bölümlerinde yolculuk yapmak zorunda kalmıştır. Hatta hayvanlarını da yanında getiren mübadillerin çoğu, hayvanların yerleştirildiği ambar bölümlerinde yolculuk yapmak zorunda kalmışlardır. Bu durum çevre temizliği için gerekli hassasiyetin gösterilmesine neden olmuş, tuvalet, lavabo, su depoları gibi ortak kullanım alanlarının temizliğinin sağlanmaması yolculuk koşullarını sağlık açısından son derece elverişsiz kılmıştır. Mübadillerin çoğu bu elverişsiz ortamlarda yolculuk

yaptığından vapurların doğrudan iskân mıntıkasına gitmeleri uygun görülmemiştir. Vapurlar önce çeşitli bölgelerde belirlenen tahaffuzhanelere (karantina merkezlerine) uğramış, mübadiller tekrar sağlık kontrolünden geçirilmiş ve birkaç gün karantina altında tutulduktan sonra iskân mıntıklarına sevk edilmişlerdir. Ege ve Akdeniz Bölgelerine iskân edilecek mübadiller Urla Tahaffuzhanesi'ne getirilmiş, sağlık kontrolleri yapılmış ve bir süre karantina altında tutulmuşlardır. Mustafa Necati Bey'in 27 Ocak 1924 tarihinde Kızılay'a gönderdiği yazı ile vapurlarda birer doktor görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır (Çınar, 2021, ss. 294-295). Urla'da ikamet eden görüşmecilerimizden Nesrin Ortan'ın annesi, aile doktorları karantina adasında görev yapmasına rağmen yaşadığı travmadan ötürü adaya hiç gitmek istememiştir.

Mübadele sürecinde, tifüs hastalığının bir salgın hâline dönüşmemesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Mübadele yıllarına kadar dizanteri, çiçek, tifo, veba ve sıtma gibi birçok bulaşıcı hastalığın koruyucu aşısı, serumu ve ilacı bulunup tatbiki yaygınlaştığı hâlde, tifüs hastalığının tedavisinde kullanılan etkili bir ilaç ya da koruyucu bir aşı henüz bulunamamıştır. Tıbbi bir ilacın henüz bulunmadığı bu yıllarda tifüse karşı alınabilecek en büyük önlem bitlerden uzak durarak tifüse yakalanmamak olmuştur. Bu yüzden mübadillerin temizliğine ve bitlenmemelerine çok dikkat edilmiştir. Tahaffuzhanelerde görevli doktorlar tarafından muayene edilen mübadillerin bit kontrolleri yapılmış ve buradaki hamamlarda yıkanmaları sağlanmıştır. Mübadillerin eşyaları ise tahaffuzhanelerde bulunan etüv makinalarından geçirilmiştir. Yüksek ısının öldürücü etkisinden yararlanmak için tasarlanan etüv makinaları eşyalar üzerindeki mikropları öldürerek dezenfekte olmalarını sağlamıştır. İki tarafı kapaklı silindir şeklinde bir kazandan oluşan etüv makinasının içinde eşyaların konulacağı raflar bulunmaktaydı. Kirli taraftaki kapaktan kazanın içindeki raflara konulan eşyalar su buharının da yardımıyla 20 dakika 110°C ısıda bekletilerek diğer kapaktan temizlenmiş şekilde çıkarılmaktaydı. Etüv makinası bulunmayan yerlerde etüv makinası ile aynı görevi gören buğu sandıkları kullanılmaktaydı (Çınar, 2021, ss. 297-298). Hastalıkların buluşmasını önlemek için sıkı tedbirler alınmış ve bazen duygusal çöküşe de sebep olmuştur. Görüşmecilerimizden Mustafa Bung'un amcası bebek yaşta vapurda ölünce denize atmak zorunda kalmışlardır. Neticede ciddi bir mücadele verilmiş ve hastalığın bulaştığı kişi sayısı mümkün olduğunca azaltılmaya gayret gösterilmiştir. Sağlık kontrollerinden geçemeyen bazı göçmenler ailelerinden ayrı düşmüşlerdir.

Acı sonuçlara neden olan bir diğer sorun, bölünmüş köy, akrabalıklar ve aileler olmuştur. Bu, daha göçmenler vapurlara binerlerken görülen, yerleştirme sırasında da devam eden bir sorun olmuştur. Seyr-i Sefain İdaresi'nin elindeki vapurların ortalama kapasitesi 800 kişiliktir. 800 kişi taşıyabilen bir vapura, örneğin 600 kişi olan bir köyün insanları bindiriliyorsa, vapur dolu olarak gitsin diye, yine örneğin 400 kişi olan bir köyün 200 kişisi de bindirilmiştir. Geriye kalan 200 kişi, başka bir vapurla, büyük bir olasılıkla da başka bir gün yola çıkarılmıştır. Bu iki ayrı vapurun gidiş yerleri de ayrı olabilmektedir. Böylece bir köyün insanların, iki ayrı bölgeye götürülmeleri gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Yunanistan'da tek bir köyün halkını oluşturan insanlar, Türkiye'deki yerleşim yörelerine varıldığında, oradaki terk edilmiş malların yeterli gelmemesi durumunda iki ya da daha fazla köye paylaştırılmışlardır. Hatta bu köyler, farklı yerleşim yörelerinde de bulunabilmekteydi. Gerçi bir aile reisinin kollaması altında bulunan aile bireyleri arasında bölünme pek olmamıştır. Ancak bir köy ikiye ya da daha fazla gruba ayrıldığında, ailenin daha önce evlenmiş kızı ya da oğlu ayrı düşmüşlerdir. Aynı köyde oturan ana-baba ile çocuklar ya da kardeşler arasındaki bu durum, kuşkusuz Yunanistan'da iken komşu ve farklı köylerde oturan yakın akrabalarla ilgili olarak daha yoğun yaşanmıştır. Orada komşu olan iki köyü Türkiye'de yeniden komşu iki köy hâlinde yerleştirme olanağı hemen hemen hiç bulunmamıştır. Böyle olunca da Yunanistan'da iken komşu olan bir köyde akrabaları, ahbabları ve en önemlisi çocukları olan bir aile Türkiye'de onlardan uzakta kalmıştır. Örneğin, kızı Samsun'un bir köyünde, ana-babası İzmir'de olan aileler ortaya çıkmıştır (Arı, 2000, ss. 111, 112).

İzmir'e göçen ilk kabile 3 Aralık 1923 günü şehre geldiklerinde, Ahenk gazetesi bu haberi okuyucularına "İlk Kafile-i Mazlumin" başlığı adı altında heyecanlı bir anlatımla duyurmuştur (Arı, 2000, s. 90).

Türkiye'den gidenlerle Türkiye'ye gelenler arasındaki toplumsal farklılıklar uygulamada zorluklar çıkarmıştır. Anadolu'dan giden Rumlar genellikle şehirlilerden oluşurken Türkiye'ye gelen göçmenlerin çoğu köy kökenlidir (Bozdağlıoğlu, 2014, s. 27). Önemli bir bölümü İstanbul'da doğmuş olup 1922'de Türkiye'den ayrılmış olan Yunanistan uyruklular, 30.10.1930 antlaşmasıyla Türkiye'den oturma ve çalışma izni alarak Türkiye'ye yerleşmişlerdir. O dönemde Türkiye'de bazı sektörlerde uzman zanaatkarlar bakımından iş gücü açığı olmuştur. Çünkü ülkeden ayrılan gayrimüslimler bir boşluk bırakmışlardır. Yunanistan'da da tam tersine fazla nüfus ve işsizlik görülmüştür (Oran, 1998, s. 164).

Ticaret, sanayi ve hizmet sektörlerinde, geçmiş dönemde azınlıkların, özellikle de Rumların ne denli önemli yer tuttıkları biliniyordu. Rumların Türkiye'den ayrılışları ile bu alanlarda büyük bir boşluğun ortaya çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte Yunanistan'dan çok sayıda Türk göçmenin getirilişi olumlu katkı sağlamıştır. Anadolu köylüsüne oranla teknik konularda daha çok bilgi sahibi oluşları, tarım ürünlerinin türleri ve nitelikleri konusunda bilinç düzeylerinin göreceli de olsa yüksek oluşu, yeni Türkiye için önemli bir kazanç olmuştur. Yunanistan'dan gelen Türkler, yeni tarım tekniklerini Türkiye'ye aktarmışlardır. Böylece soyut ve somut kültürel değerler, folklorik unsurlar Türkiye'ye taşınmıştır. Bu etkenlerin, Türkiye'de ulusal kültürün dinamik bir yapıya kavuşmasında, çeşitlenmesinde ve zenginleşmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu anlamak zor değildir (Arı, 2000, ss. 1,2).

Mübadele konusunda çözülemeyen ve sürüncemede kalan pek çok konu, 10 Haziran 1930 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile neticelendirilmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan Muhtelit Mübadele Komisyonu 9 Aralık 1933 tarihindeki Türk ve Yunan hükûmetleri arasında imzalanan "Türk-Rum Ahali Mübadelesi Muhtelit Komisyonu'nun İlgasına Dair Ankara Mukavelesini" ile yürürlükten kaldırılmıştır. Komisyonun resmî yapısı bu antlaşmanın her iki ülke meclisinin onayından geçmesinden sonra sona ermiştir. Mübadele işlemleri 19 Ekim 1934 tarihinde resmi olarak sona ermiştir (Bozdağlıoğlu, 2014, s. 24; Başı, 2022).

Yunanistan'a gitmek için Türkiye'yi terk eden özellikle İzmir ve İstanbul'dan pek çok Rum Ortodoks, Yunanistan'daki Yunanlılardan daha yüksek bir toplumsal sınıfa mensup olduklarından otokton Yunanlılar bu olayı kıskançlıkla karşılamışlar ve yeni gelenleri Turco Sporos (Türk dölleri) diye küçümsemişlerdir. Diğer yandan onlar da kendilerini otokton Yunanlılardan ayırmışlardır. Bir diğer yandan, Türkiye'ye gitmek için Yunanistan'ı terk eden çok sayıdaki Müslümanın alışkanlıkları, muhafazakâr Anadolu Türklerinden daha liberaldir. Yerliler onları "yarı gavur" olarak adlandırmışlar, muhacir olarak küçümsemişlerdir. İki grup arasında uzun süre karma evlilik görülmemiştir (Oran, 1998, s. 160). İstanbul Mutfağı (Bir Tutam Baharat) filminde geçen şu cümle durumun trajik yönünü gözler önüne sermektedir: "*Türkler bizi Yunanlıymışız gibi kovdu, Yunanlılar ise Türkmüşüz gibi karşıladı*" (Süar, 2014, s. 159).

Yakın zamanlarda Türkiye'de konunun belli vesilelerle gündeme taşınmasında, mübadele ve genel olarak da azınlık konularında, Türkiye'yi suçlu gösterme gayretleri oldukça güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Sanki

Lozan'dan sonra Türkiye kendi başına bir mübadele gerçekleştirmiş gibi ifadeler içeren söylemler medya ve sosyal medyada sıkça görülmektedir. (Hâl-buki) İngiltere'yi temsil eden Lord Curzon'un deyimiyile "Halkların Ayrışması" aslında 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından gerçekleşen görüşmelerde ortaya atılmış bir Avrupa fikridir (Bozdağlıoğlu, 2014, ss. 10, 11).

Giritli Mübadiller

Girit, 8259 km²'lik büyüklüğüyle hemen hemen Kıbrıs kadar bir ada olup Anadolu'nun güneybatı ucunda Akdeniz'le Ege'nin birleştiği yerde bulunmaktadır. Osmanlı'nın en son fethettiği adalardan birisidir. Sultan İbrahim devrinde Kaptan-ı Derya Yûsuf Paşa bugün Girit'in merkezi konumunda olan Hanya kalesini fethetmiştir (1645). Ada Venediklilerle yıllarca süren mücadeleye sonucunda 1669'da tamamen Osmanlı'nın eline geçmiştir. 1913'te Yunanistan'a verilene kadar merkezi Kandiye olan imtiyazlı bir eyalet olarak kalmıştır (Şimşek, 2007, s. 216). Girit, Osmanlı son dönemine modern ve yenilikçi fikirlerle damgasını vuran "Osmanlı aydınlanmasına" ve onun çok kültürlülüğüne vurgu yapan ideoloji merkezlerinden biri olmuştur (Sepetçioğlu, 2014, s. 71).

Girit mübadilleri, Adana'dan başlamak üzere Bursa'ya değin kıyı kesimlere iskân edilirken çok büyük bir parçalanma ve dağılmaya maruz kalmışlar, yoğun olarak Mersin, Antalya, İzmir, Bursa (Mudanya) ve Balıkesir (özellikle Ayvalık ve çevresi) illerine iskân edilmişlerdir (Sepetçioğlu, 2014, ss. 65-66). Kandiye, Hanya, Yanya gibi kültür ve eğitim yönünden hayli gelişkin Batı ile kültürel ve ticari bağlara sahip şehirlerde yaşayan, eğitim seviyesi ve ticaret deneyimi yüksek aileler de mübadele kapsamında Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir (Sepetçioğlu, 2014, s. 69). 2. kuşak Girit mübadili İbrahim Yüncü'nün ataları Hanya'dan gelip İzmir Eşrefpaşa'ya yerleştirilmişlerdir. 2. kuşak Girit mübadili Nesrin Ortan'ın ataları Kandiye'den Bornova'ya gelmiş, oradan da Urla'ya yerleşmişlerdir. Son vapurla geldiklerinden, dedesinin yaptığı 3 sandığa alabildikleri kadar eşya almışlar, hatta kırılacak olanları dahi bezlere sarıp getirmişlerdir. 4. kuşak Girit mübadili Mert Rüstem, dedesi Hamza Rüstem'in (fotoğrafçı) eşyalarının yanında çalışanlarını da beraberinde getirdiğini ifade etmiştir. Mustafa Bung'un ataları önce Ayvalık'a gitmişler, babası askerliğini yaptıktan sonra buraya geri dönmemiş, İzmir Eşrefpaşa'ya akrabalarının yanına gelmiştir. 2. Kuşak Girit mübadili Biltan Ersöz'ün ailesi önce Bodrum'a yerleşmiş, oradan Kemalpaşa'ya göç etmişlerdir.

Ortan ailesi Urla'ya geldiklerinde iskân ile alakalı bazı sorunlar yaşamışlardır. Devletin kendilerine tahsis ettiği eve bir başkası gelerek evin kendisine ait olduğunu söylemiştir. Kendileri ile alakadar olan görevli “size daha güzel bir yer vereceğim” diyerek aileyi teskin etmiştir. Ortan ailesini büyük bir konağa götürmüştür. Orada yaşamaya başlamışlardır. Bir gün evlerine bir Rum çift geldiği bilgisini paylaşan Nesrin Hanım devamında şunları ifade etmiştir: *“Ben 6-7 yaşındaydım. Babam ‘bir şey mi istiyorsunuz’ diye sordu. Mübadele ile gittikleri evi görmek istediklerini söylediler. Babam da ‘söyleyin, bir şey bıraktıysanız alın, bize hükümet tarafından verildi burası’ dedi. Bahçeye gittiklerini hatırlıyorum. Bir duvar vardı ve küçük bir bölümü sıvanmıştı: Köşede bir yerde. Biz bu alanı hiç fark etmemiştik. Adam ‘burada karımın mücevherleri var’ dedi. ‘Biz ellemedik ama bizden önce almış olabilirler’ dedi babam. Babamın çalışanı duvarı kırdı. Ahşap bezle sarılmış bir kutu buldular. Ağzına kadar altınlar, zümrütler, mücevherlerle doluydu. ‘Yarısı senin’ dediler babama. Babam ‘hayır, bir tanesini bile kabul etmiyorum, yalnız bunları aldığınıza dair kâğıt imzalayın’ dedi. Babam birkaç arkadaşını şahit olsunlar diye getirdi. Abim kâğıda yazdı ve onlara imzalattılar”.*

Gelen mübadillerin bazı akrabaları din değiştirmek kaydıyla Girit'te kalmaya devam etmişlerdir. Ortan'ın annesinin teyzesinin kayınbiraderi aşık olduğu kadın için adada kalmıştır. Nesrin Hanım ve ailesi yıllar sonra bu beyin torunları ile tanışma imkânı bulmuşlardır. Ortan ailesinin mübadele sırasında akrabalarını kaybeden bir ahabapları varmış. Kayıp olan kişi ile rastlantılarını şu sözlerle aktarmıştır: *“II. Dünya Savaşı'nda yaşanan kıtlık hâliyle bizi de etkiledi. Babam ve dedem Mersin'e un geldiğinin haberini alıp oraya gittiler. Orada ahabaplarının akrabası ile karşılaşmışlar. Gelirlerken selam getirmişlerdi.”* Mustafa Bey'in babasının teyze tarafı da adada kalmış ve kendilerine dair hiçbir malûmat alamamışlardır.

İzmir'de yaşayan Girit mübadilleri kendi aralarında örgütlenmişlerdir: *“İlk İktisat Kongresi'nin yapıldığı binada 5-6 kişilik gruplar toplanırlar, yardımlaşma adına girişimlerde bulunurlardı. Evimiz eski Türk Koleji'nin oradaydı. Kapımıza biri geldiğinde annem ‘aç mısın?’ diye sorar, hemen bir tepsi yemek getirirdi”* (Yüncü, 2022).

Mübadil torunlarından, aile üyelerinin ve akrabaların daima birlikte olduklarını, birbirlerine sınıksız kenetlendiklerini öğreniyoruz. Giritliler pazar günleri akrabalarıyla bir evde toplanır, eğlenceli zamanlar geçirirlermiş. Müzik eşliğinde dans ederler, *madinades* dedikleri manileri söylerlermiş. Girit

kültürünün çoğu kaybolmasına rağmen küçük bir bölümü hâlâ mevcuttur. Bunların bir kısmını Nesrin Hanım şöyle aktarmıştır: *“El işini iyi yaparım. Makinam daima başucumdadır. Bizde bekar kızlar gelin ayakkabısının altına isim değil ‘kısmetim açılsın’ şeklinde bir cümle yazarlardı. Dedem lir çalar, teyzem de oynardı. Evimizin bahçesinde bir hamam vardı. Akrabalarımız kazan yandığında gelir orada banyo yaparlardı. Bir gelenek olup böylece devam etti yıllarca.”* Mustafa Bung ise şu detayları paylaşmıştır: *“Giritli kadınlar eşleri öldükten sonra çoraplarına kadar siyah giyerler. Babam öldükten sonra annem hep siyah giyindi”*. Yine Bung’un ifadesiyle, yılbaşının ilk günü erkek çocuğu eve tuz ve ekmek alıp kapıya asarmış. Hâlâ yaşattıkları bir kültür olduğunu da eklemiştir.

Girit Rumcası, içinde antik Yunancadan ve Latince'den birçok kelime barındırmaktadır (Sepetçioğlu, 2014, s. 65). Girit'ten İzmir'e gelen mübadiller Türkçe bilmediklerinden çok zorlanmışlardır. İbrahim Yüncü'nün ifadeleriyle: *“Babam Türkçeyi pek bilmediğinden onu aşağılardı. Olan yarım Türkçesi ile dalga geçerlerdi. Bu bende derin izler bırakmıştır. O aşağılanmayı en derinlerde hissetmişimdir hep. Babam rahmetli olduktan sonra annem ve teyzem Giritçeyi kendi aralarında konuşurlardı. Vatandaş tarafından Türkçe konuş baskısı yapılıyordu. Bir gün tramvayda giderken şöyle bir olay yaşadık. Annem ve teyzem Giritçe konuşuyordu. Oradan biri yüksek sesle ‘geldiniz buraya hala Rumca konuşuyorsunuz’ dedi. İnmemiz gereken duraktan 5-6 durak önce indik. Çok korkmuştum. Bana su verdiklerini hatırlıyorum. Bu sebeple Giritçe öğrenmeyi hiç istemedim. Diğer travmam da şu olmuştur. Sevinç Pastanesi'nin orda, dershanede bir arkadaşım vardı. Onunla çok iyi anlaşıyorduk. Bana ‘haftaya şu gün pasaporta bir gemi gelecek gideceğiz biz’ dedi. ‘Ne zaman geri döneceksiniz’ dedim. ‘Bir daha dönmeyeceğiz’ dedi. ‘Neden?’ dedim. ‘Biz Rumuz’ dedi”*. Nesrin Ortan ise 7 yaşına kadar aile içinde Giritçe konuşulduğundan Türkçe bilmediğini; ancak okulda öğrendiğini dile getirmiştir. Kendisinin ifadesiyle *“Ben çok meraklıydım, her kültürü aldım. Babamın İngilizce Rumca lügati vardı. Ondan istifade ederdik. Bir de Rum alfabesini yazmıştı babam”*. Mustafa Bung ise çocuklarına hala Giritçe öğrettiklerini ifade etmiştir. Türkçe bilmiyor olmak okullarda da bazı sonuçlar doğurmuştur. Hasan Çetinyol: *“Okula başladığımda Türkçe bilmiyordum. Öğretmen ‘say’ dedi, anlamadım. İkinci defa söyledi yine anlamadım. Giritli bir öğretmen varmış, Giritçe söyledi, öyle anladım”* (Youtube, 2022).

Ailesi Girit mübadili olan Mustafa Duğral'ın anlatımında, Girit halkının dışlanmasının izlerine rastlamak mümkün: *“Türkçe bilmiyorlar. Yalnızca*

meramlarını anlatabiliyorlar. Şimdiki Uzundere Köyü yerlilerinin ekonomik durumu kötüydü. Bizimkilere çalışmaya gelirlerdi. Biri 'nereye gittin' diye sorduğunda 'Türkçe bilmez Mustafa var ya ona gittim' derlerdi. O sebeple de dedemin lakabı Türkçe Bilmez Mustafa olarak kalmış". Biltan Ersöz'ün anneannesi satıcılar kendisine "madam" dediklerinde çok üzülmüş ve Biltan Hanım hemen satıcıya müdahale eder "o madam değil, Türk" dermiş.

Girit mübadilleri giyimlerine de dikkat etmişlerdir. Yüncü: *"Hiçbir Girit erkeğini kravatsız görmedim. Babamı baharda ve yazları beyaz takım elbise, beyaz fötr şapka, yelek ve kravatıyla hatırlarım hep. Pabuçları dahi beyaz kahve olurdu".* Ortan ise annesinin daima şık giyindiğini, inci kolyeler taktığını belirtmiştir. Nesrin Hanım sadece yaş ortalaması yüksek olan aile üyelerinin sembolik bir örtü taktığını ifade etmiştir. Mustafa Bung'un babası pikniğe giderken dahi kravat takarmış.

Girit halkı zeytincilik, narenciye yetiştiriciliği, bağcılıkta usta ve küçükbaş hayvancılıkta deneyim sahibiydiler (Sepetçioğlu, 2014, s. 69). Nesrin Ortan'ın baba tarafı yağ tüccarı, anne tarafı da bağcıymış. Dede tarafları ekonomik olarak oldukça iyi bir durumdaymış. Ancak mübadelede mülklerinin karşılığını az miktarda alabilmişlerdir. Babasının babası gündüzleri market işletmiş, akşamları tarlada zeytin yetiştirmiş. Çok çalışkanmış. Bung'un babası adada tarım işi ile uğraşıyormuş. Ancak Anadolu'ya gelince marangozluk yapmaya başlamış.

Bektaşilik, Girit'te görülen ilk tarikatlardan biridir. 1065/1667 yılında Girit'in fethi sırasında orduda bulunan Bektaşî kafilesinin başında Bektaşî Horosanî-zâde Derviş Ali Dede zade adında bir halifenin bulunduğu bilinmektedir (Şimşek, 2007, s. 218). 1940 yılında Salih Akdemir Turgutlu'da bir dergâh kurmuştur. Bektaşî kültürünün bir yansıması olan Ali, Hasan, Hüseyin gibi isimler Giritlilerde yaygındır. Nesrin Hanım'ın anne tarafı Bektaşidir. Mert Rüstem'in büyük dedesi Bektaşî postu giymiştir.

Sebze ağırlıklı beslenen Giritlilerin mutfağı oldukça zengindir. Bunların başında da ot gelmektedir. Günümüze dek çeşitli kültürlerin mutfağında Girit yemekleri vücut bulmaktadır. Ama öyle bir yemekleri olmuştur ki, yerel halk tarafından ayıplanmalarına sebebiyet vermiştir: Salyangoz yemeği (Hohlus). 3. kuşak Girit mübadili Bahar Soydan Yılmaz salyangoz yemeğini şöyle aktarıyor: *"Salyangozlar için babamdan ve annemden duyduklarımı size aktarayım. Salyangozlar toplandıktan sonra bir hafta boyunca bir sepette kepek ile besleniyor. Böylece tamamen hijyenik bir hâle gelip serpiliyor*

ve geliyor. Sonra işin seremoni kısmı geliyor. Bir bıçak ile sepetin üstünde kurban keser gibi hareketler yapılarak salyangozlar helal hâle getiriliyor. Daha sonra besili ve helal salyangozlar canlı canlı kaynar suyun içine atılıyor. Çıkarırları ses anneme göre korkunç, babama göre ise bir melodi. Kabuklarından çıkan zavallı salyangozlar daha sonra domatesli, soğanlı, biberli bir yahni oluyor. İşte size salyangoz yemeği öyküsü.” (Aypak, 2017, ss. 676, 677). Ortan yemekle alakalı şunları ifade etmiştir: “Salyangoz yemeğini dedelerim yerdi. Biz küçüktük. Dedem toplardı ve çocuğuz ya bize günah yazılmazmış diye suya siz atın derdi. Salyangozlar ses çıkarırlardı. Onlara özel çatalları vardı, dedem Amerika'dan getirmiş. Salyangozun arkasından vurup çatalla çeker yerlerdi”. Bung, salyangoz tenceresinin ayrı olduğunu, içinde başka yemek pişmediğini ifade eder. Anadolu Türklerinin yanında salyangoz değil de hohlus dediklerini de eklemiştir.

Giritliler önemli işler yaptıkça kabul görmeye başlamışlardır. Yüncü'nün anlatımıyla: “Babam çok iyi bir terziydi. 1965-1966 yıllarında Amerikan pavyonu İzmir Kültür Park'a tanıtım için makinalar getirmişti. O sebeple babam onlara parçalar dikti. Ve el becerisine müthiş şaşırdılar. Teyzemin eşi de terziydi ve tamir edilmesi güç makinaları o tamir ederdi. Eniştemin kardeşi İhsan Erkal İstanbul Erkek Lisesi'nde hocalık yapmıştır ve İstanbul Spor Kulübü'nün kurucusudur”.

Günümüzde derneklerin organizatörlüğünde Yunanistan'a geziler düzenlenmektedir. Girit göçmenlerine dair çıkan bir gazete haberi bu durumu çok net bir biçimde açıklıyor: “Dedelerinin, ninelerinin kopup geldiği adayı keşfettiler, Girit ruhunu canlandırdılar. Artık 'ailemin evine gidiyorum' turları düzenleniyor, Girit yemeklerini gün ışığına çıkartıyor, Girit lokantaları açıyor, Girit kitapları yazıyorlar” (Sepetçioğlu, 2014, s. 75). Ancak bu geziyi göze alamayanlar da olmuştur. İbrahim Yüncü şöyle aktarıyor: “Abim benden 15 yaş büyük. 'Gel adaya gidelim' dedim. 'Yok, yüreğim kaldırmaz ölürüm' dedi. Ben de adaya gittiğimde 'burada dedem yatıyor, babamın yaşadığı yer, yürüdüğü toprak' der kötü olurum”.

Giritli mübadillerin yüreklerinde yer etmiş özlemi anlamamak mümkün değil. Yüncü'ye konu ile alakalı pek çok soru iletilmiş, bir kısmı ne yazık ki yanıtız kalmıştır. Sebebini şöyle açıklıyor: “Giritliler acı olaylardan bahsetmeyi sevmezlerdi. Bunun haricinde çocuklarının yüreklerini kin ile sulamak istemezlerdi. Bu sebeple de mübadelenin konusu evde pek geçmezdi. Karşı kıyıda kültürümüzü, dilimizi seven bir vatandaş topluluğu hâlâ mevcut”.

Evangelia Balta'nın "*Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz*" sözü bunu kanıtlar niteliktedir.

Ömürlerini geri dönme arzusu içinde geçirenler olmuştur. Yüncü'nün annesi Yerapetra'da bulunan evlerine hasret dünyadan erkenden göçmüştür. Eşyalarını komşularına emanet edip anahtarları ceplerinde Anadolu'ya gelenler olmuştur. O anahtarlar yaşlıların bellerinde bir iple bağlı durmuş ömür boyu. Nesrin Ortan'ın dedesi, ara ara tapu ve anahtarlarını sakladığı yerden çıkarır, onlara bakarak ağlarmış. Babası bir yolunu bulup son kez doğduğu toprakları görme imkânı bulmuş "*Babam Girit'e gitti. Babam İzmir'de mülk aldıkça kiraya verdi. Amerikalı kiracıları vardı. Yunanlı ailenin de oturmasını istiyordu. Bir evimizde Yunanlı kiracı oturmaya başladı. Babam 'Tekrar Girit'i görmek isterdim. Babam göremeden vefat etti' demiş aileye. Adam da 'Yunanistan'a (Atina'ya) gelebilirsin' demiş. Vizeleri aldıktan sonra Atina'ya gidiyorlar, oradan da uçakla Girit'e. Babam evlerini buluyor ama harap etmişler. Oradan toprak getirdi, anne ve babasının mezarına döktü*". Ersöz de hem Hanya hem de Kandiye'den toprak getirip atalarının mezarlarına koyma imkânına erişen isimlerdendir. Bung, evlerinin yıkılan duvarından bir tuğla getirmiştir. İzmir/Buca Göç ve Mübadele Anı evinde bu tuğla sergilenmektedir. Mustafa Duğral ise "*Ben atalarımın toprağını görmek istiyorum. Fakat bu zamana kadar nasip olmadı. Çocuklarım büyüdü, iş sahibi oldu. 'Baba sabret, biraz daha düzene girelim söz veriyoruz seni Girit'e götüreceğiz' diyorlar (ağlıyor). Lisanı da biraz biliyorum, belki bir şeyler bulurum*" diyor. Giritli İsmet Altay'ın yüreğinde kalan o derin sızıyı şu sözlerde hissetmemek elde değil "*Yaşım geldi 85'e dayandı. İşte geldik, işte gidiyoruz! Evimiz gitmez gözümün önünden... Üç odalıydı... asmalarımız vardı... Üzümleri tatlı olurdu... Geldik... Bir daha gidemedik. Hep gitmek isterim! Ben bilirim evimizi, yolumuzu. Beni çıkarırsınlar limana... Gider bulurum kimseye sormadan...*" (Yalçın, 2014, s. 274).

Sonuç

1923-1930 nüfus mübadelesi ile Türkiye ve Yunanistan azınlık sorunlarını çözmek, homojen bir ulus yaratmak amacıyla kendi halklarını zorla göç ettirmişlerdir. Göç, hem mübadiller hem de mübadele tarafı hükûmetler üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Mübadiller zorunlu göç sebebiyle bir yandan derin bir üzüntü yaşamışlar diğer yandan da yaşadıkları baskıdan kurtarıldıkları için minnet duymuşlardır.

Anadolu'dan göçenler Yunanistan'a ağır bir ekonomik yük getirmişlerdir. Çok zor şartlar altında barınmak zorunda kalmışlardır. Çalışma imkânı bulamayanlar son çare olarak Yunanistan'dan Avrupa ve Amerika'ya göç etmişlerdir. Anadolu'ya yerleşen mübadillerden bazıları, kendilerine verilen haklardan feragat etmek kaydıyla geçimlerini daha sağlıklı yürütebilecekleri yörelere gitmişlerdir. Özellikle Girit'ten Anadolu'ya göç eden halk, Türkçe bilmemelerinden ötürü uzun yıllar dışlanarak yaşamışlardır. Tüm bunlara rağmen kültürlerini yaşatmak ve dünyaya duyurmak için Türkiye'nin pek çok şehrinde dernekler kurmuşlardır. Yılın belli zamanlarında bir araya gelerek dillerini, danslarını, yemek kültürlerini canlı bir şekilde sürdürmektedirler.

Giritli mübadiller Anadolu'nun pek çok yerine göç etmişlerdir. İzmir de Giritli göçmenlere ev sahipliği yapan illerden biri olmuştur. Mübadillerin iskânında bazı noktalara dikkat edilmemiş/edilememiştir. Köylü sınıfın şehirlerle, şehirli sınıfın köylere yerleştirildiği olmuştur. Türkiye'ye gelen göçmenler yanmış, yıkılmış, haksız işgal sonucu başkalarının el koyulmuş meskenlerle karşılaşmışlardır. Yeni hayatlarına başlayışları bile ayrı bir trajedi olmuştur. Acıları sinema filmlerine, belgesellere, romanlara konu edinilmiştir. Yaşadıkları tüm olumsuzluklara rağmen yüreklerinde bir damla kin kırıntısı barındırmamışlardır.

Mübadillerin yerel halkla kültürel alışverişleri olmuştur. Yemek kültürlerinin en önemli taşıyıcı olduğu aşikârdır. Ancak Giritçe başta olmak üzere bazı kültürel değerleri ne yazık ki yok olmaya yüz tutmuştur. Beraberinde getirdikleri kültür, yer yer dışlanmalarına da sebep olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak baskın kültürün içerisinde kendi kültürleri değişim ve dönüşüme uğramıştır. İsteyerek veya zorla yaşanan bu dönüşüm özellikle 2. ve 3. kuşak mübadilleri derinden etkilemektedir. Bu sebeple yukarıda da ifade edildiği üzere kendi aralarında bir devamlılık oluşturmak adına gayret göstermektedirler.

Mübadiller haftalarca limanlarda bekledikten sonra uzun süren gemi yolculukları yapmışlardır. Bu esnada yaşamlarını yitiren evlatlarını, anne veya babalarını bırakmak zorunda kalmışlardır. Aileler dağılmış, mübadiller uzun yıllar doğmuş oldukları toprakları ziyaret edememişlerdir. 1. kuşak mübadillerin neredeyse hepsi memleket hasreti içinde, vatanlarını son bir defa görmeden bu dünyadan göçüp gitmişlerdir. Bugün onların yerine evlatları ve torunları memleket topraklarını ziyaret ediyorlar. Girit'ten getirdikleri suyu ve toprağı, atalarının mezarlarına dökerek onların yüreklerindeki sızıya bir nebze olsun dermân olmaya çalışıyorlar.

Kaynakça

- Arı, K. (2000). Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- "Ata Yurdundan Ana Yurduna; 98. Yılında Mübadelenin Öyküsü". (2022, Haziran 25). <https://www.youtube.com/watch?v=a7Sdp59uvBc>.
- Aypak, A. (30 Ocak-1 Şubat 2017). Giritli Mübadillerden Gerçek Bir Kesit. Uluslararası Mübadele Sempozyumu ve Mübadelenin 94. Yılı Anma Etkinlikleri. Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi. 669-678.
- Baş, İ. (2022, 13 Temmuz). Muhtelit Mübadele Komisyonu. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muhtelit-mubadele-komisyonu/>.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2014). Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(3), 9-32.
- Çınar, S. (2021). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sırasında Tifüs. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 68, 283-314.
- Erdal, İ. (2014). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(3), 123-141.
- Mansel, Arif Müfid (1999). Ege ve Yunan Tarihi: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Oran, B. (1998). Kalanların Öyküsü (1923 Mübadele Sözleşmesinin Birinci ve Özellikle de İkinci Maddelerinin Uygulanmasından Alınacak Dersler): Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye. Ankara, 22-23 Ekim 1998.
- Sepetçioğlu, T.E. (2014). İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir? *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 180(3), 49-83.
- Sunay, S. (2021). Mülki ve Askerî Görevlilerin Raporlarına Göre Yunan İşgali Altında Balıkesir (1920-1922). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 39, 1-37.
- Süar, S. (2014). 2000 Sonrası Yunan Sinemasında Küçük Asya Felaketi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 180(3), 143-166.
- Şimşek, S. (2007). Doğu Akdeniz'de Tahrip Olan Bir Kültür Mirası: Girit'te Tarikatlar ve Tekkeler. *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, 215-244.
- Yalçın, K. (2014). Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları. Bizzamanlar Yayıncılık.

*Konsolidimi i pozitës ndërkombëtare të Shqipërisë pas pranimit në
Lidhjen e Kombeve (1921-1925)*

The Consolidation of Albania's International Position upon Admittance to the League of Nations (1921-1925)

Blerina Kastrati¹

Abstract: Albanians admission to the League of Nations on 17 December in 1920, marked the beginning of the consolidation of Albania's international position. The powers that had supported Albania's membership did not establish diplomatic relations with Albania, which meant that Albania had neither de jure nor de facto recognition as a state. At the center of Albania's foreign policy was the regulation of the borders with Yugoslavia and Greece. As a result of those events, the 2nd Ambassadors Conference was held where decisions were made which stated that the redefining of Greek borders should be done according to the Florence Protocol of 1913, Luma and Hasi should be annexed by Yugoslavia, and Italy's special economic position in Albania should be recognized. These decisions are also known as the Declaration of November 9, 1921 and called for the recognition of Albania's independence. The study addresses the framework of establishing diplomatic relations and elevating the legations many European countries had made, with a focus on the relations between the USA and Turkey. The solution to the border issues with Greece and Yugoslavia was one of the most difficult points to solve. An international commission was established to resolve the issue of borders, and Albania's foreign policy included protecting the rights of the national minorities that had remained within Greek and Yugoslav borders. Tirana had friction with Belgrade and Athens because they did not respect the rights of the Albanian minority, had violated all the provisions of the peace treaties that guaranteed them rights equal to those of citizens of the existing state. After the June Revolution in 1924, Fan Noli's governance became faced with international isolation. Despite some European countries signaling otherwise, none gave legal recognition.

Keywords: League of Nations, Albania, diplomatic relations, borders, consolidation

¹ University of Prishtina, blerina.kastrati@student.uni..pr.edu

Hyrje

Qëllimi i trajtimit të këtij studimi është “Konsolidimi i Pozitës Ndërkombëtare të Shqipërisë pas pranimit në Lidhjen e Kombeve 1921-1925”.

Për trajtimin e çështjes së shtruar për studim është bërë grumbullimi dhe hulumtimi i literaturës adekuate. Fokus i veçantë në këtë punim do t'i jepet pranimit të Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve, si një nga ngjarjet që është pikënisje e konsolidimit të pozitës ndërkombëtare të Shqipërisë. Situata pas pranimit në Lidhjen e Kombeve konsiston në mosnjohjen dhe vendosjen e marrëdhënieve diplomatike me Shqipërinë duke krijuar kështu një vakum diplomatik. Kjo do të plotësohet me Deklaratën e 9 nëntorit 1921, që do të ndikojë në vendosjen e marrëdhënieve diplomatike dhe ngritjen e legatave me Shqipërinë. Në kuadër të trajtimit të kësaj teme në veçanti do të trajtohet edhe veprimi diplomatik i qeverisë shqiptare për rregullimin e kufijëve me Greqinë dhe Jugosllavinë, ku në kuadër të kësaj pike do të trajtohen në mënyre krahasimtare minoritetet brenda Shqipërisë dhe të drejtat e pakicave kombëtare që kishin mbetur brenda kufijëve grek e jugosllav. Gjatë vitit 1924 në trajtim do të jetë pozita ndërkombëtare e Shqipërisë pas Revolucionit të Qershorit. Rrjedhimisht, duke analizuuar të gjitha këto pika, do të vëmë në pah rrethanat dhe faktorët që ndikuan në konsolidimin e pozitës ndërkombëtare të Shqipërisë pas pranimit të saj në Lidhjen e Kombeve deri në vitin 1925.

Metodat që janë përdorur në punimin e kësaj teme, janë metoda analitike dhe krahasimtare. Pas grumbullimit të materialit është bërë analiza e literaturës duke ndërthurrur metodën krahasimtare të pikëpamjeve të autorëve të ndryshëm.

Burimet kryesore janë dokumentet arkivore, letrat kredenciale dhe procesverbalet e mbledhjeve, që janë në kuadër të librave të cilët janë përdorur për studimin e kësaj teme. Nga pikëpamjet e ndryshme të autorëve që janë përdorur si referencë, vërehet se konsolidimin e pozitës ndërkombëtare të Shqipërisë e shohin si ndërlidhje e politikës së fuqive të mëdha në marrëdhëniet me fqinjët.

Konferenca e II e Ambasadorëve në Paris dhe vendimet mbi çështjen shqiptare

Pranimi i Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve përbënte njohjen e saj si shtet anëtar. Në rrafshin ndërkombtar ajo nuk u njoh edhe pse përfaqësuesit e saj ftoheshin që të merrnin pjesë në organet kryesore të Lidhjes. Madje edhe vendet që kishin votuar pro antarësimin të saj në Lidhjen e Kombeve, nuk e kishin njohur atë dhe nuk kishin pranuar të vendosnin marrëdhënie diplomatike. Rrjedhimisht kjo situatë nënkuptonte që qeveria shqiptare nuk kishte njohje as de jure dhe as de facto. Në mars të vitit 1921 qeveria shqiptare u dërgoi letër për njohje kryeministrave të Francës, Anglisë, Italisë dhe Japonisë, që ishin shtete anëtare të Konferencës së Ambasadorëve. Po ashtu në mars i'u dërgua letër edhe Sekretariatit të Përgjithshëm të Lidhjes së Kombeve për tejkalimin e kësaj situatë, por të dyja këto përpjekje qenë pa rezultat (Puto, 2009: 293).

Në qendër të veprimit diplomatik të qeverisë së Tiranës ishte rregullimi i konfliktit kufitar me Jugosllavinë dhe Greqinë. Më 25 qershor 1921 u mbajt mbledhja e Këshillit të Lidhjes së Kombeve për të diskutuar mbi çështjen e kufijëve dhe ankesën që kishte bërë pala shqiptare ndaj Jugosllavisë dhe Greqisë, që nuk kishin larguar ende trupat nga territoret shqiptare. Noli me anë të argumenteve deklaroi se forcat jugosllave kishin pushtuar kufijtë verior dhe verilindorë të Shqipërisë së vitit 1913 dhe forcat greke kishin pushtuar krahinën e Korçës që përbehej nga 26 fshatra të cilat Konferenca e Londrës 1913 i kishte përfshirë brenda kufijëve shqiptar. Jugosllavia përfaqësohej nga Jovanoviç i cili pohoi se forcat jugosllave i mbanin të pushtuara këto territore shqiptare vetëm si një vijë demarkacioni për shkaqe sigurie, ndërsa pala greke e përfaqësuar nga A. F. Frangulis deklaroi se nuk i pranonte vendimet e Konferencës së Ambasadorëve 1913 dhe Protokollin e Firencës dhe se sipas Marrëveshjes së Kapshticës Shqipëria dhe Greqia kishin rënë dakord që përcaktimi i kufijve të bëhej sipas vendimeve që do të ndërmernte Konferenca e Paqes në Paris (Milo, 2013:520-522). Këto diskutime në mbledhjen e Këshillit të Lidhjes së Kombeve ngritën një çështje tjetër, nëse ishte kompetente për përcaktimin e kufijve Konferenca e Ambasadorëve apo Lidhja e Kombeve? Pala shqiptare i drejtohej Lidhjes së Kombeve ndërsa Athina dhe Beogradi i drejtoheshin Konferencës së Ambasadorëve. Përfaqësuesi anglez, Fischer referuar traktatit të Saint-Germenit që kishte të bënte me kufijtë e Jugosllavisë dhe Greqisë, nënkuptonte se edhe çështja e kufijëve të Shqipërisë

hynte këtu dhe rrjedhimisht kompetencën për zgjidhjen e kufijëve i'a dha Konferencës së Ambasadorëve (Puto, 2009: 296).

Në përfundim të debatit, Këshilli njoftoi se më çështjen shqiptare është duke u marrë Konferenca e Ambasadorëve dhe se nuk ishte me vend që për këtë çështje të merrej edhe Këshilli i Kombeve. Në punimet e Konferencës së Ambasadorëve çështja shqiptare u vendos në rend të ditës në fund të qershorit 1921, u krijua një komision ekspertësh që fillimisht do të merrej me shqyrtimin e pretendimeve greke e jugosllave. Qëndrimi italian ishte kundër këtyre vendimeve ndërsa qëndrimi anglez pas lëkundjeve të synimeve greke mbi Gjirokastrën, ishte për ripohim të kufirit jugor sipas vendimeve të Protokollit të Firencës të 1913-s. Shqipëria nuk pranonte t'i drejtohej Lidhjes së Kombeve, përfaqësuesit e Konferencës së Ambasadorëve i bënë presion qeverisë shqiptare që të njihte vendimet, në të kundërt çështja shqiptare do të mbetej pezull dhe këtë hapësirë do t'a shfrytëzonin vendet fqinje (Puto, 2009: 297).

Komisioni i ekspertëve punoi gjatë muajve korrik-gusht, dëgjoi edhe përfaqësuesit shqiptarë grekë dhe jugosllavë dhe arriti në një marrëveshje kompromisi për vijën kufitare në Shqipëri. Beogradi dhe Athina për të rritur shanset e tyre në Konferencën e Ambasadorëve, krahas veprimit diplomatik, nxitën njerëzit për të punuar në shërbim të tyre dhe për të destabilizuar vendin. Ndër këto veprime ishte edhe financimi i lëvizjes së Gjon Marka Gjoni që shpalli republikën mirditore në emër të 12 bajraqeve dhe e shpalli veten president të saj. Ky veprim i Beogradit ishte për të vënë në dyshime legjitimitetin e qeverisë shqiptare në Konferencën e Ambasadorëve, kjo vërehet edhe në deklaratat që bënë përfaqësuesi jugosllav në mbledhjen e 2 shtatorit të Këshillit të Lidhjes së Kombeve ku foli edhe në emër të "republikës mirditore" dukë kërkuar nga Këshilli që të vërtetonte se cila ishte qeveria legale në vend dhe cila kishte të drejtë të përfaqësohej në Lidhjen e Kombeve: qeveria e Tiranës apo ajo e Mirditës. Jovanoviç u kundërshtua ashpër me argumente nga përfaqësuesi anglez Balfuri dhe përfaqësuesi italian markezi Imperiali. Fjalën e mori edhe Noli duke pohuar se Shqipëria kishte një qeveri përfaqësuese të njohur nga populli shqiptar dhe nga parlamenti se "republika mirditore" kishte vetëm Marka Gjoni dhe e kishte selinë në Prizren (Milo, 2013: 524-526). Në kuadër të punës që po bënte komisioni i ekspertëve, u ballafaqua edhe me pretendimet italiane mbi Shqipërinë, që t'i njiheshin të drejta "strategjike dhe ekonomike" në Shqipëri. Pas diskutimeve të bëra u arrit një marrëveshje në fund të tetorit duke i njohur "interesat e posaçme strategjike të Italisë në Shqipëri" (Puto, 2009: 298).

Me 2 tetor 1921 Ansambleja e Lidhjes së Kombeve miratoi një rezolutë për Shqipërinë, duke i'u referuar thirrjes së Shqipërisë ndaj Asamblesë me 29 qershor 1921. Kjo rezolutë shprehte se pranimi i Shqipërisë në këtë organizëm tregonte edhe njohjen e sovranitetit dhe pavarësisë së saj. Fan Noli nënshkroi një deklaratë për mbrojtjen e minoriteteve, në të cilën thuhej se të gjithë shtetasve me banim në Shqipëri do t'u jepej "mbrojtje e plotë e jetës dhe lirisë së tyre, pa ndryshim lindjeje, kombësie, gjuhe, race e feje dhe se nuk do pengohej e drejta e ndërrimit të fesë (Dervishi, 2006: 144-145).

Kjo i hapi rrugë marrjes së vendimit përfundimtar për çështjen e kufijve. Konferenca e mori vendimin me 9 nëntor 1921 e njohur edhe si Deklarata e 9 nëntorit 1921. Ky vendim që në pikën e parë shpallte njohjen e sovraniteti dhe pavarësisë së shtetit shqiptar. Në kuadër të këtij akti ishte retifikimi i kufijve në veri dhe verilindje, kjo do të bëhej pas krijimit të një komisioni të veçantë që më pas do të vinte me protokoll që do të miratohej me nënshkrimin e fuqive të mëdha. Brenda këtij akti ishte edhe një dispozitë që kishte të bënte më interesat "strategjike" të Italisë në Shqipëri, sipas kësaj dispozite çdo cenim i sigurisë dhe kufijve të Shqipërisë do të perbënte rrezik edhe për interesat strategjike të Italisë. Bazuar në këtë pikë me vendimin e 9 nëntorit 1921 Italia do të kishte rolin e "rojës" së pavarësisë dhe integritetit të Shqipërisë në emër të interesave strategjike të saj (Puto, 2009: 299-300). Më 19 nëntor si përfundim Këshilli i Lidhjes së Kombeve miratoi rezolutën sipas së cilës ngarkohej një komision për të raportuar tërheqjen e trupave serbo-kroate-slllovene në të dyja anët e demarkacionit. Po ashtu komisioni duhej të sigurohej që asnjë lëvizje nga jashtë të mos krijonte destabilitet të brendshëm (Milo, 2013: 534).

Njohja ndërkombëtare e qeverisë shqiptare dhe vendosja e marrëdhënieve diplomatike

Pranimi i Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve dhe Deklarata e 9 nëntorit 1921 në të cilën specifikohet se pavarësia e Shqipërisë dhe integriteti i saj ishin "çështje me interes ndërkombëtar, i dha shtysë njohjes ndërkombëtare të qeverisë shqiptare, nënshkrimi i së cilës u bë fillimisht nga fuqitë që e kishin nënshkruar këtë akt, por që i hapi rrugë edhe një vargu njohjesh që do të pasonin. Këto dy vendime u reflektuan edhe në vendosjen e marrëdhënieve diplomatike përmes shkëmbimit të përfaqësuesve diplomatik dhe ngritjes së legatave (Puto, 2006: 299, ASHSH, 2009: 144).

Njohja e parë dhe vendosja e marrëdhënive diplomatike erdhi nga Britania. Qeveria angleze më 7 nëntor udhëzoi konsullin Alies që të njoftonte qeverinë shqiptare se bazuar në vendimet e Konferencës së Ambasadorëve, ajo e njihte atë qeveri si de jure dhe de facto. Mbi vendimin e marrë nga qeveria angleze u njoftua edhe qeveria italiane, franceze, greke e jugosllave. Më 10 dhjetor edhe qeveria e Belgjikës e njohu qeverinë shqiptare. Në nëntor të vitit 1921 qeveria franceze propozoi si konsull Leon Krajevksin, kjo nuk u mirëprit nga qeveria shqiptare sepse ai kishte qenë një nga mbështetësit e Esat Pashë Toptanit. Pas shtyrjeve dhe mospajttimeve për emërimin e konsullit, në janar të vitit 1923 u caktua si ministër në Paris Mehmet Konica dhe vetëm në mars të vitit 1925 Bijkok u vendos si konsull në Tiranë. Edhe me qeverinë e Italisë ndodhi i njejtë incident si me Francën për çështjen e konsullit. Në korrik u dërgua ministri Markezin Karlo Duraco dhe me 24 gusht u dorëzuan letrat kredinciale në Tiranë (Milo, 2013: 538-542).

Qeveria shqiptare në procesin e njohjes synonte që fillimisht të vendoste marrëdhëniet me 5 fuqitë aleate dhe nisur nga kjo pikëpamje ishte me rëndësi të sigurohej njohja edhe nga SHBA-të. SHBA-të kishin pranuar vendimet e Lidhjes së Kombeve dhe në të njejtën kohë kishin propozuar që të mbështetetej ekonomikisht Shqipëria për të zhvilluar burimet natyrore. Nga informacionet që kishte Departamenti i Shtetit, të gjitha ishin drejt njohjes de jure dhe de facto të Shqipërisë. Çekrezi e kishte njoftuar Departamentin e shtetit për njohjen e Italisë, Francës dhe Anglisë. Departamenti i Shtetit mori informacione të përgjithshme për qëndrimin e fuqive eurpiane. Në parim të gjitha kushtet për njohjen e saj ishin, por SHBA-të ishin më të matura në qëndrim. Raporti i vizitës së Bllejk në Tiranë i ofroi një bazë legale SHBA-së për njohje. Ai theksonte së për arsye të mbrojtjes së interesave amerikane përfaqësuesit diplomatikë duhet të ishin në rangun e ambasadorëve. Po ashtu se nuk shihte asnjë pengesë për njohje. Në parim informacioni i hollësishëm i Bllejikut shërbeu si bazë që Departamenti i Shtetit t'i propozonte presidentit amerikan njohjen e Shqipërisë. Më 25.07.1922 Bllejk mori një telegram në të cilin porositej që me datë 28.09.1922 t'i dërgonte një notë Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë në të cilën ta njoftonte se SHBA-të de jure e njihnin qeverinë e Tiranës dhe gjithashtu deri në vendosjen e marrëdhënive të rregullta diplomatike, të qëndronte në rolin e të dërguarit me punë (Milo, 2006: 543, Silajxhiç, 1999: 162-164).

Në prill 1922 qeverinë shqiptare e njohu edhe qeveria japoneze dhe deri në vitin 1922 atë e kishin njohur rreth 20 vende. Për çdo shtet e rendësishme

është politika me fqinjët. Qeveria shqiptare, për shkak të kompleksivitetit të raporteve me Jugosllavinë dhe Greqinë, u mundua drejt vendosjes së marrëdhënieve diplomatike. Shqipëria kërkoi ndihmën e Lidhjes së Kombeve për ndërmjetësim mes dy palëve, në anën tjetër qeveria e Beogradit e gjykoj se ishte në interes të MSKS që të bashkohej në procesin e njohjeve si vendet e tjera. Më 25 mars qeveria jugosllave njohu de jure qeverinë shqiptare. Me Greqinë procesi i njohjes dhe vendosjes së marrëdhënieve diplomatike mori më shumë kohë. Kjo vinte si rezultat i krizës së brendshme në Greqi. Noli i kishte dërguar letër me 28 janar 1922 por nuk kishte marrë përgjigje. Pas rrëzimit të qeverisë së Gunarasit dhe ardhjes në pushtet të Protopapadakis, më 6 qershor Xhafer Ypi e uroi kryeministrin e ri dhe në të njejtën kohë i kërkoi njohjen e qeverisë shqiptare dhe vendosjen e marrëdhënieve diplomatike. Me 15 qershor 1922 qeveria greke e njohu de jure dhe de facto qeverinë e Shqipërisë. Në janar të vitit 1923 qeveria sovjetike propozoi vendosjen e marrëdhënieve me qeverinë e Ahmet Zogut, por ajo nuk mund të merrte vendim pa pëlqimin e Fuqive Europiane dhe me 17 prill i ktheu përgjigje se vendosja e marrëdhënieve diplomatike duhej shtyrë për shkak të rrjedhjeve (Milo, 2013: 547-550).

Në qershor të vitit 1923 qeveria shqiptare dërgoi në Ankara një delegacion me në krye Eshref Durmishin me synim për të vendosur marrëdhënie diplomatike. Faktikisht ky takim u bë mes legatës në Romë. Qeveria turke kërkonte shpjegime në një komunikatë mbi formën e qeverisjes së Shqipërisë. Qeveria shqiptare sqaroi se regjimi kushtetues ishte demokratik mbretëror me këshill regjence dhe në mbledhjen e Ansamblesë Kombëtare që do të mbahej pas disa muajve, do të përcaktohej regjimi përfundimtar. Konsulli shqiptar, pas bisedës që kishte zhvilluar me një nënpunës të Turqisë, kishte deklaruar se pikëpamjet që ishin në Ankara për njohjen e Shqipërisë, nuk ishin të favorshme. Pas shumë diskutimeve me 3 nëntor 1923 Ministria e Punëve të Jashtme e Turqisë vendosi që në krye të delegacionit të kishte Shykry Kajanë dhe dy këshilltarë juridikë, Nusret dhe Refik Beun. Bisedimet nisën më 10 nëntor 1923 dhe përfunduan më 14 nëntor ku u vendos që të nënshkruhej një traktat miqësie që nënkuptonte vendosjen e marrëdhënieve diplomatike mes dy vendeve (Bello, 2015: 235-243).

Çështja e Shën Naumit dhe Vermoshit

Çështja e Shën Naumit dhe Vermoshit lidhet nga caktimi dhe vendosja e kufirit të shtetit shqiptar me Serbinë dhe Malin e Zi, problem ky që është nga Konferenca e Ambasadorëve. Për caktimin e kufijëve Konferenca e Ambasadorëve krijoi dy komisione ndërkombëtare, njëri që do të merrej me kufijtë e Malit të Zi dhe Serbisë, ndërsa tjetri me kufirin me Greqinë (Xhafa-Bello, 2006: 7). Pas vendimeve të 9 nëntorit 1921 u caktua një komision që do të përcaktonte kufijtë, puna kryesore e të cilit ishte të vazhdonte punimet e bëra me vendimin e 9 nëntorit 1921. Komisioni Ndërkombëtar erdhi në Shqipëri në mars të vitit 1922. Konferenca e Ambasadorëve zonën neutrale në kufirin verior e verilindor me Mbretërinë SKS e vendosi nga Liqeni i Shkodrës deri në fshatin Lin në Liqenin e Ohrit. Gjatësia e kësaj zone do të ishte 10 km dhe pa të drejtë vendosjeje të trupave ushtarake nga të dyja palët. Komisioni hetimor që kishte ardhur në nëntor të 1921 për të vëzhguar zbatimin e vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve, kishte konstatuar se kishte ende forca jugosllave në Selcë, Kelmend, Lin dhe Shën Naum. U krijua një komision i përbashkët shqiptaro-jugosllav për të shmangur incidentet nga të dyja palët. Në verë të vitit 1922 Komisioni Ndërkombëtar për caktimin e kufijve filloi punën në terren, por u ndesh me pretendimin jugosllav se Vermoshi në verilindje të Shkodrës dhe Liqeni i Ohrit i takonin Mbretërisë SKS, kjo ndikoi në tensionim të marrëdhënieve shqiptaro-jugosllave (AASH, 2007: 206).

Më 11 nëntor 1922 pas dëgjimit të të dyja palëve, Komisioni i dha të drejtë palës shqiptare dhe me dy vendime me atë të 11 nëntorit 1922 dhe 13 janarit 1923 u miratua vija kufitare në veri dhe verilindje. Çështja e Shën Naumit u vu në pah kur Konferenca e Ambasadorëve më 4 janar 1922 propozoi krijimin e zonës neutrale në jug të liqenit të Ohrit dhe kur Komisioni Ndërkombëtar i kërkoi palës jugosllave që të largonte forcat jugosllave nga Manastiri i Shën Naumit. Deri në interpretimin që i bëhet vendimit të 11 gushtit 1913 të ndërmarrë nga Konferenca e Ambasadorëve, ndërmjet qeverisë shqiptare dhe jugosllave u zhvillua një garë e heshtur më argumente e dokumente. I gjithë diskutimi ishte rreth një pikë te vetme “*deri te Shën Naumi*”. Përfaqësuesi anglez dhe francez e mbështeste palën shqiptare. Ky i fundit deklaroi se manastiri i Shën Naumit për nga origjina është krejtësisht i huaj dhe për arsye teknike e strategjike i takonte shqiptarëve. Më 6 dhjetor 1922 Konferenca e Ambasadorëve mori vendimin që manastiri i Shën Naumit t’i takonte Shqipërisë (Milo, 2013: 555-557).

Këtë vendim e kundërshtoi pala jugosllave dhe nisur nga rrethanat Konferenca vendosi që kjo çështje të trajtohej brenda komitetit me tre anëtarë: anglez, francez dhe italian. Përfaqëuesi italian dhe anglez ishin për mbajtjen në fuqi të vendimit të 6 dhjetorit, ndërsa ai francez ishte për ndryshimin e tij. Më 24 tetor 1923 Konferenca iu drejtua këshilltarëve juridikë për të bërë interpretimin e Protokollit të 1913-s. Mirëpo këshilltarët juridikë ishin të paqartë në vendimin e marrë. Në njëren anë pohonin se duhej hequr Shën Naumi nga territori shqiptar dhe në anën tjetër ishte e pamundur që të bëhej rishikimi i vendimit të 6 dhjetorit 1922. Në këtë pikën e fundit ndaj Konferencës u dorëzua edhe një memorandum nga britanikët sipas të cilit shpreheshin se rezoluta e tetorit 1921 u kishte dhënë të drejtën për të caktuar kufirin dhe kjo e drejtë ishte ushtruar përfundimisht me vendimin e 6 dhjetorit 1922 (Puto, 2010: 338).

Çështja e Shën Naumit në korrik të vitit 1924 u vendos për shqyrtim në Gjykatën Ndërkombetare të Hagës. Qeveria Jugosllave me përfaqësues të saj, Spalaikoviç në memorandumit e paraqitur e kundërshtoi vendimin e Konferencës së Ambasadorëve duke konsideruar se nuk kishte kompetenca për të rishikuar vendimet e 1913-së, sipas tezës jugosllave pushteti i Konferencës së Ambasadorëve kishte tejkaluar kompetencat që i ishin dhënë nga Këshilli i Lartë, rezoluta e Lidhjes së Kombeve dhe nga vendimet e 9 dhjetorit 1921, dhe si rrjedhojë e këtyre ata e konsideronin të pavlefshëm vendimin e 6 dhjetorit 1922. Qeveria shqiptare kishte avokat specialistin e të drejtës ndërkombëtare, Gilbert Zhidel. Qeveria shqiptare e kundërshtoi tezën jugosllave dhe mbrojtën pikëpamjen se vendimi i 6 dhjetorit 1922 duhet quajtur përfundimtar sepse është marrë nga kjo konferencë brenda kufirit e në përputhje me kompetencat (*intra vires*) që i ishin njohur nga të gjitha palët. Në mbrojtje të palës jugosllave ishte edhe ajo greke e cila e mori të drejtën e fjalës në seancën e 23 korrikut. Përfaqësuesi grek deklaroi se pajtohej plotësisht me tezën jugosllave. Qëndrimi grek përkonte në atë që me fitoren e të drejtës jugosllave, do t'i krijohej hapësira për ratifikimin e kufijve të saj, sepse ende kishte nën zotërimin e saj 14 fshatra e Korçës (Puto, 1992: 279-281). Më 4 shtator 1924 Dhoma e Drejtësisë e dha mendimin konsultativ; sipas kërkesës së Këshillit të Lidhjes, pra ia njihte Shën Naumin Shqipërisë. Mirëpo, edhe pse kjo u zgjidh në nivel ndërkombëtar, me rikthimin e Zogut ai e mbajti premtimin ndaj Jugosllavisë dhe i dha asaj Shën Naumin. Me protokollin e Firencës të 26 korrikut 1926 u mbyll çështja e kufirit mes Shqipërisë e Jugosllavisë. Ndërsa më protokollin e Firencës të 27 janarit 1926 u caktua

kufiri mes Greqisë dhe Shqipërisë. Sipas protokollit të gjitha kazatë i mbeshnin Shqipërisë (Puto, 2013: 344-346).

Minoritetet në Shqipëri dhe mbrojtja e të drejtave të pakicave kombëtare që kishin mbetur jashtë kufijve shqiptar

Me deklaratën e 2 tetorit 1921 qeveria shqiptare duhej t'u njihte minoriteteve që jetonin në Shqipëri të drejta të barabarta me ligj si të gjithë shtetasve të tjerë. Po ashtu përmbante dispozita për garantimin e së drejtës së minoriteteve për të përdorur dhe mësuar gjuhën e tyre amtare, lirinë e besimit dhe të drejtën e mbajtjes së shoqatave të tyre të bamirësisë. Në këtë deklaratë parashihej se qeveria shqiptare në periudhën prej gjashtë muajve të paraqiste në Këshillin e Lidhjes së Kombeve të dhëna të detajuara mbi komunitetet fetare, kishat, manastiret, shkollat, shoqatat e bamirësisë të minoriteteve, të racës, të fesë dhe të gjuhës (Boqi, 2012: 63, Verli, 2007: 246).

Sekretariati i Përgjithshëm i Lidhjes së Kombeve njoftoi qeverinë shqiptare se duhet të deklaronte nëse do të respektonte të drejtat e minoriteteve dhe njëkohësisht të jepte një raport për situatën në vend. Kryetari i qeverisë, Iljaz Vroni në letrën që i dërgon me 9 shkurt 1922, e fillon me 1 milion shqiptarë që kishin mbetur jashtë kufijëve shqiptar, si sinjal ndaj Lidhjes për të shprehur interesim edhe për shqiptarët që kishin mbetur jashtë Shqipërisë. Në këtë letër thuhej se ishin rreth 15 mijë grek që jetonin në pjesën jugore të Shqipërisë dhe se nuk kishte dallime fetare as në pjesëmarrjen në ushtri, administratë apo në çdo fushë tjetër. Në fushën e arsimit ishin shkollat për minoritetin grek, personeli arsimor paguhej nga shteti. Në qershor u përgatitën dispozitat ligjore për minoritetet. Në qershor në raportin që iu dërgua Këshillit të Lidhjes theksohej se për 16 mijë persona ishin 36 shkolla më 49 mësues. Përfaqësimi i minoriteteve fetare në parlamentin shqiptar ishte 43 deputetë myslimanë, 27 të besimit të krishterë dhe në ministri ishin 98 zyrtarë myslimanë me 65 kristianë. Ndryshe nga raporti që u dërgua nga qeveria shqiptare, ishte ai që u dërgua nga Komisioni i Hetimit që kishte filluar punën në nëntor të 1921, por u udhëzua që në maj të paraqiste një raport më të detajuar. Në parim ky raport ishte kritikues dhe shprehte paknaqësinë e popullësisë së krishterë nën atë se krahinat e Korçës dhe Gjirokastrës paguanin pjesën më të madhe të të ardhurave të buxhetit të shtetit, por vetëm një pjesë e tyre shkonte direkt për nevojat e tyre (Milo, 2013: 579-585).

Qeveria shqiptare në Lidhjen e Kombeve, përveç se raportonte për gjendjen e minoriteteve në Shqipëri dhe kushtet për përmisimin e jetës së tyre, ngriti zërin edhe për mbrotjen e të drejtave të shqiptarëve në Greqi dhe Jugosllavi. Shqiptarët në Greqi jetonin në pjesën veriperëndimore të vendit në krahinat e Çamërisë dhe në zonën mes Follorinës dhe Kozanit. Kishin mbetur në këto territore nga 1912, vazhimisht ishte ndjekur politikë diskriminuese dhe asimiluese ndaj shqiptarëve. Kjo sjellje veçse ashpësohet pas përfundimit të luftës greko-turke në Azinë e Vogël dhe arritjes së marrëveshjes së Lozanës në korrik të 1923 (Milo, 2013: 588).

Me traktatin e Lozanës të 24 korrikut 1923 u bë rivendosja e plotë e sovranitetit turk. Kjo marrëveshje kishte 18 marrëveshje të posaçme dhe 6 dokumente shtesë. Në përmbajtje të saj ishte ndërrimi i banorëve mes Greqisë dhe Turqisë. Të gjithë turqit e lëshuan Greqinë dhe të gjithë grekët Turqinë, përpos atyre që jetonin në Stamboll (Lewis, 2004: 287, Muharemi, 2014: 95, Duroselle-Kaspi, 2011: 37). Në konferencën e Lozanës ishte pjesëmarrës edhe Mehmet Konica ku kërkoi që në kuadër të shkëmbimit të popullësisë greko-turke të mos përziheshin edhe shqiptarët e Çamërisë. Përfaqësuesi grek deklaroi se shqiptarët myslimanë nuk do të përziheshin me popullësinë turke, një deklaratë të tillë e paraqiti edhe përfaqësuesi turk. Mirëpo kjo ishte thjesht për të fituar kohë. Qeveria greke ndryshoi taktikë ku filloi t'i paraqiste si vullnetarë. Kundër tyre u ndoqën forma represive të dhunës dhe detyrimit që të gjithë shqiptarët myslimanë të deklaroheshin si turq. Në zonën e Kosturit-Follorinës filloi një fushatë e shpronësimit të pasurive të shqiptarëve. Qeveria e Tiranës e kuptoi taktikën që kishte ndërrmarë qeveria greke dhe kërkoi që të regjistroheshin të gjitha pasuritë e minoriteteve greke në Shqipëri dhe të ndalohej shit-blerja e tyre. Mirëpo nuk ndërrmorën hapa konkretë para se t'i dërgonin letër Këshillit të Lidhjes. Në sesionin e 27-të të Lidhjes së Kombeve u diskutua ankesa e shqiptarëve. Fillimisht qeveria shqiptare paraqiti në formë historiku deklaratat e qeverisë greke që kishin bërë për respektimin e të drejtave të shqiptarëve myslimanë në Çamëri duke kërkuar që të menjanohej çdo abuzim i mundshëm në procesin e shkëmbimit të popullësisë. Në anën tjetër pala greke, duke mos pasur argumente për të mbështetur fjalën e saj, doli jashtë kontekstit të diskutimit duke u kapur në fjalën "prejardhja shqiptare". Kjo çështje u diskutua edhe në sesionin e 30-të të Lidhjes së Kombeve ku qeveria shqiptare kërkoi që të ndaloheshin masat represive ndaj shqiptarëve në Çamëri ndërsa qeveria greke e akuzonte për ndërhyrje në punë të brendshme. Në dhjetor 1924 u

miratua një rezolutë, të gjithë shqiptarëve, nënshtatas grekë do t'u ktheheshin pasuritë (Milo, 2013: 590-599).

Edhe tek shqiptarët e Kosovës ishte e njëjta formë e dhunës dhe repressioinit, ajo çka dallonte ishte qëndrimi i qeverisë së Tiranës që ishte më bashkëpunuese në shumë raste. Nisur nga fakti se në vitin 1923 vepronte edhe Komiteti Kombëtar, Mbrojtja e Kosovës edhe një armiqësi e hapur ku Hasan Prishtina, Bajram Curri, Hoxhë Kadri Prishtina ishin kundërshtarë të Zogut. Në politikën shkombëtarizuese të Beogradit ndaj shqiptarëve, shpërngulja pas vitit 1918 është më rendësi të veçantë dhe është trajtuar si çështje më vete (Milo, 2013: 599, Verli, 2007: 159). Shpërngulja e shqiptarëve nga trojet e tyre nga pushteti sllav kishte qëllime si në aspektin ligjor, ashtu edhe në atë programor. Një nga format që përdorën, ishte që t'i detyronin shqiptarët të shkonin në Turqi si turista dhe në pasaporta u shënohej koha e qëndrimit edhe me shkronja edhe me numra dhe në këtë rast u ndalohej kthimi në vendlindje (Rushit, 2004: 13-14, Bajrami, 2013: 101). Reforma agrare ishte forma tjetër sipas së cilës synohej që të krijoheshin për shqiptarët kushte të padurueshme dhe t'u imponohej shpërngulja dhe në vend të tyre të vendoseshin kolonës sllavë. Kjo do të ndikonte në shkombëtarizimin dhe sllavizimin e vendit. Gjatë viteve 1918-1923 u shpërngulën rreth 30-40 mijë shqiptarë në Turqi, rreth 583 familje u vendosën në Shqipëri. Gjatë këtij procesi rreth 12.346 u vranë, 22.160 u burgosën dhe rreth 6.125 shtëpi u dogjën, ndërsa deri në vitin 1941 drejt Shqipërisë dhe vendeve tjera u shpërngulën 250 mijë (Verli, 1992: 99, Verli, 2007: 293, Verli, 2002: 96-97).

I dërguari i Shqipërisë në Lidhjen e Kombeve, Mithat Frashëri e ngriti këtë çështje në forum dhe kërkoi që shqiptarët në Kosovë të jetonin në paqe dhe në rast se Turqia nuk i pranonte rreth 4 mijë shqiptarë që ishin grumbulluar në Bullgari, ata të largoheshin dhe të emigronin në Shqipëri. Në gusht qeveria e Nolit reagoi në Lidhjen e Kombeve, por të gjitha masat që pushteti serb kishte ndërmarrë ndaj shqiptarëve, nuk i paraqiti vetë. Këtë e bënë Bajram Curri, Hasan Prishtina dhe Bedri Pejani në Gjenevë ku paraqitën me fakte vrasjet, plaçkitjet, djegiet, kolonizimin serb e malazet dhe shpërnguljen e detyruar në Turqi. Përmes këtij peticioni kërkonin që të respektoheshin të gjitha nenet e Traktatit të Sain Zhermenit (Milo, 2013: 602-604).

Pozita ndërkombëtare e Shqipërisë gjatë qeverisë së Nolit 1924

Çrrënjësja e feudalizmit, depërtimi më i lehtë i mallit të huaj, ndërrmarja e një reforme në të gjitha degët, përmisimi i kushteve të jetës ishin disa nga pikat e programit të Nolit që erdhi në pushtet pas Revolucionit të Qershorit të 1924. Në parim ky program ishte me orientim perëndimor. Mirëpo zgjedhja e të gjitha problemeve të brendshme shoqërore-ekonomike nuk mund të bëhej pa njohjen në arenën ndërkombëtare (Duka, 2007: 148, Frashëri, 2008: 264, Smirnova, 2004: 129).

Qeveria e Nolit u ballafaqua me izolim ndërkombëtar, Noli me Luigj Gurakuqi udhëtuan jashtë vendit dhe kryen takime me qeveritarë të lartë, por rezultoi pa sukses. Italia fillimisht dha sinjal pozitiv por me vonë, pas takimeve me Musolinin i cili ishte pro bërjes së një marrëveshje si “pakt miqësie” e që në thelb ishte krejt ideja për vendosjen e protektoratit italian aty, Italia doli me një qëndrim që nuk do të përzihej në punët e brendshme të Shqipërisë. Një qëndrim të prerë e kishte edhe Jugosllavia e cila ishte pro qeverisë paraprake të Zogut të cilët nuk e kishin pasur në qendër irredentizmin kosovar sepse siç ishte prononcuar edhe Zogu “*nuk lejojmë që çështja e Kosovës të trubullojë paqen mes dy shteteve*”. Në thelb edhe shteti grek mbante qëndrim të njejtë me atë jugosllav madje kërkonte që të krijohej një front i përbashkët kundër tij. Nga Britania e Madhe pritej që të kishte një reagim më pozitiv për shkak se edhe programi më vete kishte elemente perendimore, por peshën kryesore të Britanisë e luante konsulli Henry Ejwrs që ishte përkrahës i Zogut e qëndrimi i tij lidhej me dhënien e koncesioneve nga Zogu ndaj shoqërisë Anglo-Persiane. Franca, duke u nisur nga parimi që nuk përzihej në punët personale të shtetit, pati qëndrim të njejtë me Britaninë. Qëndrim të njejtë mbanin edhe SHBA-të të cilat, edhe pse në fillim patën shenjë pozitive duke u nisur nga fakti se nuk kishin raporte me Zogun pas dhënies së koncesioneve ndaj shoqërisë anglo-persiane. Ky qëndrim ndryshoi dhe në një menyre lidhej me koncesionet dhe zgjidhjen e rastit të vrasjes së dy amerikanëve në Mamurras (Puto, 2009: 364-373). Me 10 shtator 1924 në Lidhjen e Kombeve si delegatë u dërgua Fan Noli dhe Luigj Gurakuqi. Në këtë mbledhje Noli mbajti një fjalim ku e kritikoi Lidhjen e Kombeve dhe në të njejtën kohë konstatoi se në ato pak vendime që kishte marrë, e kishte shpëtuar Shqipërinë nga copëtimi pas Luftës së Parë. Pas fjalimit të Nolit, nga salla doli përfaqësuesi anglez dhe francez duke e lidhur me

“bolshevizëm” dhe në shumicën e gazetave të kohës u denitifikua si “peshkopi i kuq”. Me 24 dhjetor 1924 Ahmet Zogu u kthye në pushtet dhe kjo shënoi fundin e qeverisjes së Nolit (Vllamasi, 2012: 385, Puto, 2009: 374-377).

Konkluzione

Pranimi i Shqipërisë ishte pikënisja e konsolidimit të pozitës ndërkombetare të Shqipërisë. Mosnjohja në rrafshin ndërkombtar nënkuptonte se faktikisht nuk kishte njohje as de jure dhe as de facto të pavarësisë së saj. Njohja de facto erdhi pas vendimeve të Deklaratës së 9 nëntorit 1921, e cila përpos vendimeve për retifikim të kufijve në veri, verilindje dhe jug i jepte Italisë rolin e ruajtjes së integritetit territorial të Shqipërisë. Deklarata e 9 nëntorit 1921 ishte pika që ndikoi në njohjen ndërkombetare të Shqipërisë dhe më pas ngritjen e legatave dhe vendosjen e marrëdhënieve diplomatike.

Pika më problematike në politikën e jashtme ishte rregullimi i kufijve me Greqinë dhe Jugosllavinë, kjo çështje u dërgua për shqyrtim edhe në kontest juridik ndërkombtar. Pavarësisht tezës jugosllave të përkrahur edhe nga qeveria greke, Shën Naumi dhe Vermoshi i takonin Shqipërisë, edhe pse e zgjidhur në nivel ndërkombëtar, me rikthimin e Zogut sipas marrëveshjes me Jugosllavinë i kaluan asaj. Protokoli i 26 janarit 1926 do të zgjidhte çështjen e kufirit me Greqinë dhe Protokoli i 26 korrikut 1926 me Jugosllavinë.

Në deklaratën e 9 nëntorit 1921, të drejtat e minoriteteve ishin një element tjetër. Për dallim nga minoritetet që ishin në Shqipëri të cilët kishin qasje të barabartë në ushtri, administratë, institucione, kishin shkolla në gjuhën amtare dhe institucione fetare. E njëjta nuk ndodhte me shqiptarët që kishin mbetur jashtë kufijve, me shqiptarët në Çamëri dhe shqiptarët e Kosovës që kishin mbetur brenda MSKS. Duke shkelur të gjitha dizpozitat e traktateve të paqes, përdorën forma të represionit dhe dhunës, duke i detyruar të shpërnguleshin përmes Traktatit të Lozanës që prekte shqiptarët në Çamëri dhe përmes reformës agrare-kolonizuese shqiptarët në Kosovë. Nga qershori deri në dhjetor 1924 që konsistonte në qeverisjen e Nolit, pozita ndërkombetare e Shqipërisë ishte në izolim ndërkombtar. Kjo vinte si rezultat se shumë nga vendet europiane ishin pro kthimit të qeverisë së Zogut dhe një pjesë qëndrimin e tyre e lidhnin me çështjen e dhënies së koncesioneve.

Konsolidimi i pozitës ndërkombetare të Shqipërisë në këto vite u zhvillua përmes sfidave të interesave të kundërta të fuqive të mëdha, politikave të këtyre fuqive në interesat e popujve në Ballkan si dhe kundërshtitë mes faktorit shqiptar.

Literatura

- Akademia e Shkencave e Shqipërisë. *Historia e popullit shqiptar*. Vëllimi III. Toena. Tiranë.
- Bajrami, Hakif. (2013). *Konventa*. Radio Kosova e Lirë. Prishtinë.
- Bello, H. (2015). *Marrëdhëniet shqiptaro-turke 1912-1939*. Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë. Tiranë.
- Dervishi, K. (2006). *Histori e shtetit shqiptar 1912-2005*. Shtëpia botuese 55. Tiranë.
- Duka, V. (2007). *Histori e Shqipërisë 1912-2008*. Shtëpia Botuese e Librit Universitar. Tiranë.
- Duroselle, J. Kaspi, A. (2012). *Histori e Marrëdhënieve Ndërkombëtare* Vëllimi I. Lira. Tiranë.
- Boçi, Sonila. (2012). *Minoritetet në Shqipëri, midis identitetit dhe integritetit 1939-1949*. Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë. Tiranë.
- Frashëri, K. (2008). *Histori e qytetërimit shqiptar nga kohët e lashta deri në fund të Luftës së Dytë Botërore*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Tiranë.
- Leëis, B. (2004). *Lindja e Truqisë Moderne*. Shtëpia e Librit dhe Komunikimit. Tiranë.
- Milo, P. (2013). *Politika e jashtme e Shqipërisë*. Vëllimi I. Toena. Tiranë.
- Milo, P. (1992). *Shqipëria dhe Jugosllavia 1918-1927*. Enciklopedia. Tiranë.
- Muharemi, A. (2014). *Turqia*. Artini. Prishtinë.
- Puto, A. (2009). *Shqipëria Politike 1912-1939*. Toena. Tiranë,
- Puto, A. (2010). *Historia diplomatike e çështjes shqiptare 1878-1926*. Dudaj. Tiranë.
- Rushiti, L. (2004). *Ndarja territoriale dhe rregullimi Administrativ i Kosovës 1878-1941*. Instituti i Historisë. Prishtinë.
- Silajxhiç, H. (1999). *Shqipëria dhe SHBA në arkivat e Uashingtonit*. Dituria. Tiranë.
- Smirnova, N. (2004). *Historia e Shqipërisë përgjatë shek. XX*. Ideart. Tiranë.
- Verli, M. (1992). *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë*. Ilira. Tiranë.

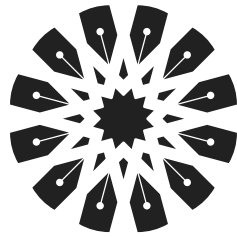
Verli, M. (2000-200). *Kosova në fokusin e Historisë*. BOTIMPEX. Tiranë.

Verli, M. (2007). *Shqipëria dhe Kosova-Historia e Një Aspire*, Vëllimi I. BOTIMPEX. Tiranë.

Verli, M. (2007). *Kosova-Sfida shqiptare në historinë e një shekulli*. BOTIMPEX. Tiranë.

Verli, M. (2007). *Shqipëria dhe Kosova-Historia e një aspire*. Vëllimi II. BOTIMPEX. Tiranë.

Xhafa, B Bello, H. (2006). *Bisedimet e Asamblesë Kushtetuese për Çështjen e Shën Naumit dhe Vermoshit*. Arbëria. Tiranë.

RELIGIOUS STUDIES

*İbn Arabî'de Tanrı'ya
İfade Etmek*

Expressing God in Ibn Arabi

Hacı Mustafa Mutlu¹

Abstract: Humans are beings who can and want to talk about God. Existence and cognition gain meaning through language and the meanings that arise from language. Imagining God beyond these meanings is impossible. Philosophers and theologians have emphasized that God should be perceived only as a supreme being using a language based on abnegation. However, pure *tenzih* [acquittal] is an agnostic/unknowable attitude hidden within itself. Meanwhile, some movements (e.g., the *Mujassimah*, the *Mushabbihah*) perceive God through similarity using a language based on similitude. However, a similitude-based approach contains an anthropomorphic attitude in its essence. Using one aspect of this dual-based approach (i.e., perceiving God only as similar to the existence or only as exclusive of existence) leads one to a dead end. For this reason, the possibility of expressing God deepens in the context of the intersection of opposites. For example, philosophers and theologians overlook the affective and cognitive dimensions of human beings by confining discussions of God to a single dimension (e.g., *tanzih-tashbih* [transcendent-anthropomorphic], *zahir-batın* [external/manifest-inner.hidden]). Mere sanctification based on cognitive grounds and similitude based on affective grounds limits God. Treating these two contexts as universal, Ibn 'Arabî breathed new life into the linguistic

¹ Erciyes University, m.mutlu9492@gmail.com

expression of God. With the paradoxical language he used, Shaykh Akbar emphasized both the need to fulfill human beings' need to establish a sacrifice and the fact that God is a higher being than what is perceived with the affective dimension. The elements that bring these two together are God's absoluteness and human nature. By addressing these two aspects with a representational language, language is given a wider field of action. As a result, Ibn 'Arabī offered new horizons by showing that the possibilities and limitations of language and moving about in the wide field of language can be overcome with representational language.

Keywords: God, tanzih, tashbih, representation

Giriş

Tanrı hakkında konuşmanın ve zatı bilmenin imkân ve sınırlılıklarına dair yorumlamalar ilk çağ filozoflarına kadar uzanmaktadır. Tanrı'nın mutlak zatı, kendini olduğu gibi bilmeye imkân vermezken insanın kullandığı dil de Tanrı'yı aktarmaya ve anlatmaya güç yetiremez. Tanrı'nın bilinebilirliği ve hakkında konuşulabilirliği farklı açılara sahip olmakla ele alınması gereken temel bir problemdir. Bu farklı yönleri hem filozof ve kelamcılar hem de fikrini savunacağımız İbn Arabî tarafından değerlendirmek gerekmektedir. Bu problemi derinleştirdikçe karşımıza farklı akım ve yaklaşımlar da çıkmaktadır. Günümüzde din dili ekseninde tartışılan Tanrı'yı ifade etmenin imkânını, İbn Arabî'nin tenzih ve teşbih diline getirdiği dengeyle tekrar gündemimize almak elzemdir. Bu çalışmada İbn Arabî'nin Tanrı hakkında konuşmanın imkânına bakış açısını, dilin imkân ve sınırlılıklarını nasıl değerlendirdiğini ve konuyu diğer yaklaşımların nasıl ele aldığını izah etmek hedeflenmektedir.

Tenzih ekseninde Tanrı hakkında konuşmak

Dil ve varlık Tanrı'yı kuşatamadığı için O'nun hakkında en makul yaklaşım; zatının âcize benzemediğini itiraf etmek ve müstağni olduğunu ifade edecek dili inşa edip kullanmaktır. Tanrı; bilinen ve gözlenen varlığın aksine, aklın ve dilin sınırlarını aşan yüce varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Deneylenebilir olan her varlık aklın ve dilin ekseninde yorumlanmaya ve üzerine konuşulmaya müsaittir. Tanrı ise zatı ve aşkınlığı bağlamında bilinir ve sınırları belirli alana hapsedilir değildir. Tanrı hakkında üretilen her söylem bir alt basamak olan madde âleminin imkân ve sınırlılıkları içinde kalmaktadır (Soykan, 2016). Bu imkân ve sınırlılıklar dilin oluşmasını ve gelişmesini sağlayan temel etkidir. Dil varlığın kuşatıcısı olduğu gibi varlıkta dilin doğmasına ve hayatta kalmasına vesile olan temel unsurdur. Doğal düzlemde varlık nihai noktasına eriştiğinde veya insanlar tarafından kullanılmadığında dildeki karşılığı olan kavram da yok olmaya mahkûmdur.

Dil ve deneylenebilir olan varlık âleminin sınırlarını aşan, aşkın varlık hakkında üretilen dil, sınırlı kalmaya mahkûmdur. Böylece Tanrı olduğu gibi bilinemez, bildiğimizi sandıklarımız ise bilinenden yani varlıktan yaptığımız çıkarım ve değerlendirmelerden meydana gelen olumsuzlayıcı tutumlardır.

İnsanın Tanrı hakkında konuşurken zorlanmasındaki faktörlerden bir tanesi, dilin muhtevayı taşıyabilmesindeki kapasitesinden kaynaklanmaktadır.

Her cümle karşıya iletmek istediği anlamı kendi kurgusunda zapt eder. Tanrı hakkındaki her söylem de Tanrıyı mukayyet altına almakla sonuçlanır. Bu nedenle Tanrı ancak yüceliği ve aşkınlığı üzerinden algılanıp bilinmelidir.

Tenzih dili, kendi içerisinde acizliğin itirafı ve hakkın yüceliğinin savunuculuğudur. (en Nablusî, 1995/2003). İbn Arabî filozof ve kelamcıların bu tutumunu da tamamen hatalı kabul etmez. Bu nedenle bu tavra yeni bir boyut kazandırır (Demirli, 2015). Tenzih ile sakınılan, dilin kısılcacında Tanrı'nın varlıklar ile bağdaştırılamazlığı ve yanıltıcı çıkarımlardan kaçınma durumudur. Zatın gerçekliği, dilin muhtevasına hapsedilemeyecek kadar yücedir. Cenabı Hak mutlak yetkinlik bakımından eşi ve benzeri düşünemeyendir. İnsanın kavrayıp söyleyemediğindeki tedbiri tenzih ile neticelenmektedir. Tenzih dilinin karakteristik yapısı sıfatlarda ve fiillerde/eylemlerde Tanrı'nın yetkinliğini ve birliğini ortaya koymaktır. Tenzihî olarak Cenabı Hak hakkında konuşmak O'na dair ikilik ve çokluk barındıran her düşünceyi ve söylemi geçersiz kılar.

Tenzihî dil, Tanrı'yı varlıkların taşıdığı eksikliklerden münezzehe kılma ve bilinen her üstün sıfatla anlatma çabasıdır (Koç, 2013). Tenzih diliyle filozof ve kelamcılar Tanrı ve varlık arasında net ayrıma giderek Tanrı'nın maddesel varlık gibi algılanmasının önüne geçmeye çalışmışlardır. Onlara göre insan, Tanrı'yı ancak aşkınlığıyla bilebilir. Filozoflara göre Tanrı hakkında nihai bilgimiz, O'nun yaratılan varlıkların özelliklerinden münezzehe olduğudur (Az, 2017). Kavramlar ancak Tanrı'nın yüce zatının, varlık gibi algılanmamasına ve üstünlüğüne hizmet edebilir. Böylece insan Tanrı hakkında sadece değillmeler ve methiyeler dili olan tenzih dilini kullanabilir.

İbn Arabî'ye göre Mutlak, zihin dışı bir sırdır, O'nun zatından ancak tenzih diliyle konuşulabilir (İzutsu, 2003). Tillich'in ifadesiyle "Hakikaten nihai olan, sonlu âlemi sonsuz şekilde aşar." Tanrı aklın sınırlarına indirgenecek veya herhangi bir varlıkla ortak paydada buluşabilecek bir varlık değildir (İbn Arabî, 1231/2017). "Âlemdaki varlıklar korku isteksizlik ve sevgiyle nitelenirken Allah öyle bir halden münezzehtir. Çünkü O kendinden korkulan, umulan, dilekte bulunulan ve dilerse icabet edendir" (İbn Arabî, 1231/2017).

Tenzih yaklaşımıyla Tanrı'nın varlık gibi zamana hapsedilemeyen, zamandan etkilenmeyen bir varlık olduğu da savunulur. O'nun oluş bozuluş âlemindeki cisimlerin maruz kaldığı değişmeye ve yok olmaya mahkûm varlıklara benzemediği savunulmaktadır. Böylece Tanrı'nın zaman ve mekân üstü varlık olduğunu kabul etmek gerekmektedir (Natanzî, -/2012). Tanrı

bütün şekil ve algıların üstündedir. Zatın tenzih yönünden bilinmesinin sebebi O'nun yaratılmışlara benzememesi ve kuşatılmamasıdır.

İnsan temel fizik yasalarıyla açıklanamayacak kadar yüce olan Tanrı ile karşı karşıyadır (Dworkin, 2013/2013). Acziyeti; kendinin, bilginin ve dilin sınırlılığından kaynaklanan güçlükten kaynaklanmaktadır. Akıl ve duyular sınırları belirlenmiş âlemin bilme ve idrak etme araçlarıdır (Keklik, 1966). Akıl duyulardan aldığı bilgiler üzerinden işlem yapar. Fakat Tanrı bu sınırlandırılmış bilgi akışından münezzeh olduğundan, O'nun hakkında bilme edini mi istenilen düzeyde gerçekleşmemektedir. İlahi hakikatin bilinen sınırların ötesinde olması sebebiyle insan tasvir ve tarifte acze düşmektedir.

Tanrı hakkında aşkınlık vurgusu ve ne olmadığına ortaya konulma çabası nedeniyle tenzih dilinin bilgi verici yönü kısıtlıdır denilebilir. Tenzihî dil, insanın hakikatle özdeşleşmesinin önüne set çekerek yeni bir dil ve anlam kurgusunun meydana gelmesine; Tanrı ile kurulan bağın derinleşmesine izin vermez (İzutsu, -/2005). Böylece insan öngörülemez bir boşluğa sürüklenir. Tanrı hakkında genelleme yapmak insanı sahil bilgiye ulaştırmadığı gibi öznel olarak hakkında bilgi edinilemediği takdirde karamsarlığa da sürükleyebilmektedir. Aslında değillemeler üzerinden kurulan tenzih diliyle varılmak istenen noktadan uzaklaşarak tanımlanmak istenen şey tanımsız bırakılmaktadır.

Tenzih dili, Tanrı'nın zatını aşkınlık ekseninde zapt ederek konuşulabilmenin imkân ve sınırlarını daraltmaktadır (Murata, 1992/2019). Tanrı salt mutlak yönüyle bilindiğinde insanın Tanrı tasavvuru, agnostisizme ve deistliğe doğru kaymaktadır. İnsan bilmeye ve anlamlandırmaya ilk etapta somutlaştırıcı boyutla başlamaktadır. Zihin varlığı tasavvur edebilmek için buna ihtiyaç duyar. Fakat konu Tanrı hakkında konuşmaya geldiği zaman durum biraz daha karmaşıklaşır. Bunun farkında olan filozof ve kelam ehli, Tanrı'nın soyut olarak kalmasına hizmet eden tenzih dilini kullanmayı tercih eder. Bu yaklaşımı değerlendiren İbn Arabî, tenzih esaslı yaklaşımı kullanan felsefe ve kelamcılar Tanrı'yı mukayyet altına alanlar olarak eleştirir. O'na göre de Tanrı zatıyla ve dilin imkân ve sınırlılıklarıyla ayrıca aklın ve duyuların potansiyeli dâhilinde bilinemez. Fakat bu bilinmezlik sadece zatına ait bir durumdur. İnsan tarafından Tanrı hakkındaki sıfatlar ve ilahlık boyutu bilinebilir. Ayrıca sadece olumsuzlama dili insanın Tanrı ile arasında kurabileceği bağı da sekteye uğratar (Koç, 2013). Bilinemeyen varlığa nasıl ibadet edilebilir? Bu bağlamda İbn Arabî salt tenzih eksenli dile yeni bir bakış açısı getirme

girişiminde bulunur. O sıfatlara sahip, hakkında konuşulabilen Tanrı'yı bilinmemeye mahkûm Tanrı algısından üstün ve daha doğru bir yaklaşım olarak kabul eder. Böylece yeni ve yeniden Tanrı algısı ortaya çıkar.

Şirk batağına saplanan halkı karşısında Hz Nuh (a.s), tenzih dilini sıkça kullanmıştır. Tanrı'yı cisimsel algılayanlar karşısında haklı mücadelesi kısmen kabul edilebilir olsa da İbn Arabî bu tutumu nispeten eksik olarak değerlendirmiştir. İbn Arabî Tanrı'nın sadece mutlak olarak algılanmasını doğru bulmaz ve yetersiz olarak değerlendirir (İbn Arabî, 1233/2013). Şeyhi Ekber'e göre insan Tanrı'nın varlığını ve birliğini akıl yordamıyla bilebilse de bunun ötesinde olan bilgiye ancak vahiy ve keşif yoluyla erişebilir. Aklın yetersizliğinden dolayı insan Tanrı'yı bilmede peygamberlere ve onları takip eden sâlih insanlara ihtiyaç duymaktadır (El Kayserî, 1988/2013).

İbn Arabî zat hakkında bilgiyi salt aklından alan kişiyi ve bilginin kaynağı olarak sadece akli kabul edeni aciz olarak değerlendirmektedir. Çünkü akıl sınırları belirlenmiş olan ve Allah'ı bilme noktasında insanı bağlayan konuda bulunmaktadır. İbn Arabî'ye göre akıl sahipleri (filozof ve kelamcılar) Tanrı fikri hakkında ihtilaftadır. Çünkü akıl insanı farklı duraklara götürür (İbn Arabî, 1231/2017). Her insan kendi bilgi ve deneyiminden yola çıkarak Tanrı fikri edinir. Zira rasyonel akıl penceresinden bakıldığında, akıl ile idrak edilemeyecek bir şey yoktur (Bolay, 1990). Tanrı'yı da aklın sınırlarına dâhil etmek insanı felsefi boyuttan inanılan Tanrı'ya ya da akılla ulaşılmadığında agnostik tavra götürmektedir. İki uca savrulması muhtemel olan durumda insan zor bir durumla karşılaşmaktadır.

Teşbih ekseninde Tanrı hakkında konuşmak

Dil suretleri sonsuz şekilde aşan hakikati kendi imkânınca görünür, bilinir ve anlaşılır kılmaktadır (Koç, 2013). Diğer bir deyişle suretsiz olanı suret vasıflarıyla ilişkilendirmeye çalışmaktır. Dil; insanın varlık âlemi ile görünür olmayan âlem arasındaki bağı kuran bir köprü görevi üstlenir. Teşbih diliyle Tanrı daha kolay algılanabilir hâle gelse de cisimsel olarak algılanma problemi ile de karşı karşıya kalmaktadır. Fakat soyut olan, somut varlıkların yerine kullanılan kelimeler ve onlardan doğan anlamlar olmadan anlaşılabilir.

Akl, gözlem alanının sınırlarına dâhil olan veriler üzerinde işlem yapar. Bu durum aklın sınıridir (Sevim, 1997). Fakat metafizik alan duyu verilerinin ötesindedir. İnsan bilme ve anlama noktasında kavramlara ve varlığa ihtiyaç

duyar. Varlığın algılanması benzetmeler yoluyla kurulan ilişki üzerinden gerçekleşir. İnsanın algısını şekillendiren varlık olduğu gibi varlığa da anlam kazandıran ve anlam veren insanın ta kendisidir. Bu karşılıklı etkileşimle gerçekleşen anlam serüveni, Tanrı'yı algılama serüveninde insanı bazı durumlarla karşı karşıya getirir. Bu durumların ise kişiyi varlığın olduğu gibi bilinmesinden uzaklaştırarak gerçekliği çarpıttığı söylenebilir.

İlk olarak bilinmelidir ki teşbih soyut olanı somut olana benzetme ve algılama teşebbüsüdür. Tanrı da tıpkı bunun gibi maddesel âlemin enstrümanlarıyla algılanmaktadır. Mutlak Zat'ın varlıkla benzerlik zemininde değerlendirilmesi, Zat'ın insan zihninde resmedilmesine/canlandırılmasına olanak sağlamaktadır. Zatın bu nevi bilinişi, insan zihnine eğilmiş ve öngörülebilir Tanrı algısını doğurmaktadır. Kimi akımlar Tanrı'nın algılanmasında teşbih içerikli dili ve yaklaşımları kullanır. Sözelimi mücessime, müşebbihe ve haşbiyye bunların bazılarıdır. Teşbihte amaç algılanın berraklaştırılması ve kolay hâle getirilmesidir. İnsanın algı ve duyu sınırlılığı bu durumu mecbur kılar. Tanrı'nın zatı ve sıfatları bu algılama ve aktarma sürecinde etkin rol oynar. Sözelimi Tanrı 'işitendir' denildiğinde işitme eyleminin yola çıkış noktası işiten varlıklardır. Fakat Tanrı için işitme bağlamında bütün sıfatlar için söylemek gerekirse, Tanrı her sıfatın başlangıç noktasıdır.

Tanrı hakkında kullanılan dil insanbiçimci boyutta kaldıkça yeni Tanrı figürleri ve efsanelerin doğmasına neden olabilir. Çünkü her şeyin ölçüsünü insan olarak belirlemek insanı insanla hapsetmek demektir. O hâlde Tanrı hakkında yapılan aşırı teşbih sonsuz sayıda yanlış mefkurelerin ortaya çıkmasına neden olabilir (Chittick & Murata, 2010/2015). Teşbih dilini salt yaklaşım olarak savunmayı İbn Arabî sağlıklı bir tutum olarak değerlendirmez. Teşbih dilinde ısrar ve yanılğı, insanın Tanrı hakkında şirke saplanmasına neden olmaktadır. Yine bu tutumla Tanrı belirli bir alana hapsedilerek bilinen âlemin enstrümanları alanında zapt edilmektedir. Fakat Tanrı kendi olmak bakımından bu boyutu sonsuz defa aşmaktadır. Çünkü Tanrı herhangi bir varlıkla kıyaslanamayacak kadar aşkın ve yücedir (Kutluer, 2013). Teşbih dilinden doğacak sonuç; Tanrı'nın varlıklar üzerinden bilinmesi ve antropomorfist algıdır. Tanrı varlık üzerinden algılandığından sonuç olarak ona indirgenmektedir. Tanrı'nın sıfatları varlıkların taşıdığı gibi taşınması da düşlenemez. Bizim bildiğimiz, bilgimiz ve duyu ve algılarımızın sınırı kadardır. Ama Tanrı bu sınırlar içerisine doğrudan veya dolaylı olarak dâhil edilemez.

"Antropomorfik yaklaşımlar dinlerde kaçınılmaz olarak bulunmaktadır. Fakat iki ağızlı bıçak gibidir. Antropomorfizm zorunlu olarak çelişkileri de

beraberinde getirir...” (Schuon, 1953/2013). Mutlak Zat’ insan üzerinden yapılan atıf ve isimlendirmeler aslında O’na tekabül etmezler.

İbn Arabi Tanrı’yı salt varlıkların taşıdığı anlam üzerinden algılayanları da sert bir dille eleştirir. O’na göre dil her ne kadar aktarma ve anlatma da güçlük çekse de Tanrı ile insan arasında doğrudan benzetmeye gidilemez. İnsanın taşıdığı sıfatlar Tanrı’dan alınmış birer yansımadır. Sıfatların ve varlığın temel kaynağı Tanrı’nın kendisidir. O nedenle varlığın taşıdığı özellikleri Tanrı’ya atfetmek ve Tanrı’yı insan gibi algılamak hatalıdır. Dilin kendinde barındırdığı anlam modları Mutlak Zat’ın mahiyetinin derinliğine inemez. Mutlak Zat da sıfatların salt anlamlarına indirgenemez. Her tanım ve sıfat kendi içinde sınırlandırma ihtiva etmektedir. Tanrı hakkında kullanılan sıfatlar zıtlık bakımından O’nun sınırlandırılmayacağını, bir alana hapsedilemeyecek kadar yüce olduğunu ortaya koyar. Beşerî dilin insanbiçimci alanda kalması Tanrı fikrinin insan boyutundan öteye gidememesi demektir. Dolayısıyla bu durum sebebiyle Tanrı algısında yanılsamalar meydana gelmektedir.

Aynı zamanda Hakk’ın somut varlık gibi algılanması, O’nun zamanla herhangi bir varlık gibi dış faktörlerden etkilenen ve değişime uğrayan bir varlık gibi algılanmasına neden olabilir. Bu nedenle Tanrı’dan somut bir varlığa benzer şekilde bahsetmek doğru değildir.

Tanrı’yı Algılamakta ve Konuşmakta Sıfatların ve Sembollerin Önemi

İnsan, varlığı şekil ve isimlendirme üzerinden imleyerek algılayıp kategorize eder. Sınıflandırılan her varlığın hızlandırılması ve hakkında daha kolay tasavvurda bulunulabilmesi için semboller ve kavramlar kullanılır. İnsan bu bağlamda kurduğu anlam örgüsü ile diğer varlıklardan ayrışır.

Tanrı kendi bildirisinde sıfatları ve sembollerini kullanarak kendisinden insanlara hitap eder. Yani Tanrı kendi hakkında bildirisini, insanın algısı ve kullandığı toplumsal dil üzerinden kurgular. Dilde kullanılan sıfatlar; insana kendisinden haber veren Tanrı tarafından, ilahi öğretilerinde de kullanılmaktadır. Bu durum analogik yolla sıfatların Tanrı için de kullanılabilirliğini göstermektedir. Şayet Tanrı hakkında kullanılan isimler ve sıfatlar olmasaydı Tanrı, insan tarafından bilinmeyen ve idrak edilemeyen olarak kalacaktı. Böylece Tanrı insan tarafından daha kolay bilinir ve betimlenir hâle gelmektedir (Karadaş, 2018).

Tanrı hakkında kullanılan sıfatların kaynağı şeriatıdır. Tanrı hakkında kullanılan sıfatlar ve isimler bize kendisi tarafından şeriat yoluyla bildirilmiştir (İbn Arabî, 1231/2017). Şayet Tanrı kendi hakkında bilgi vermeseydi insan Zat'ı tanıyamaz ve isimlendirmekte güçlük çekerdi. İnsanın dış varlığa dair bilgisi, varlığın taşıdığı özelliklerden kaynaklanmaktadır. Bir varlığın bilinmesi; insanın onu isimlendirmesi, kategorize etmesi ve kayıt altına alması ile mümkündür. "Tanrı söz konusu olduğu zaman yapılan iş, bir bakıma isimlendirilmeyeni isimlendirmektir" (Koç, 2013). Tanrı'nın sıfatlanması ve isimlendirilmesi kendisi açısından bir zorunluluk değilken insanın O'nun hakkında bilgiye erişebilmesi açısından elzem bir durumdur.

Sıfatlar Tanrı'nın ilah/meluh boyutunun bilinir kılınmasıdır. Mutlak Zat, münezzehe iken ilah olan Rab, sıfatlar ve kullanılan semboller ile bilinmeye ve idrak edilmeye müsait hâle gelir. Şeyhi Ekber zaman ve mekân üstü âlemi akledilebilir ve anlaşılabilir kılmak için sıkça sembolik ve paradoksal ifadeler başvurur. İnsanın bilişsel ve duyuşsal algısının temelinde sıfatlar ve semboller kendi imkânınca hizmet eder. İbn Arabî sıfatların Tanrı'nın algılanmasında önemli bir rolünün olduğunu farkındadır. Çünkü ilahi sıfatlar Tanrı'nın bilinmesinde ve idrak edilmesinde temel vesilelerdir. İlahi isimler çokluk barındırır da hepsi Tanrı'nın zatında ehadiyyeti ve tekliği temsil etmektedir. Onlara Rahmaniyyet katında varlığa tecelli etme imkânı veren Tanrı'dır (Camî, 1481/2016). Varlıkta meydana gelen tecelliler ilahi isimlerin Rahmaniyyeti nedeniyle ortaya çıkar ve Rububiyetten tecelli ederler (Schaya, 1981/2017). Cenabı Hak kesrette vahdeti, vahdette ise kesreti cem edip meydana getirendir. Şeyhi Ekber açısından bu durum 'metafiziksel hayret' olarak ifade edilmektedir.

İlahi sıfatlar varlık ve Tanrı arasında bilginin ve var olmanın köprüsünü kurmaktadır. İki şey arasında var olduğu düşünülen ortak yön haklarında benzer algının doğmasına ve konuşulmasına imkân verir. Daha açık bir söylemle Tanrı ve insan arasında kurulan benzerlik algısı, Tanrı hakkında insanın konuşmasına ve algısının derinleşmesine imkân tanımaktadır.

Semboller batın olan hakikatin zahir alana taşınmasından yani bilinir olmayanın daha kavranabilir olması için çabalamadan doğmaktadır. Tanrı hakkında kullanılan sembolik ifadeler O'nun bilinmesini ve algılanmasını daha mümkün kılar. Sembollerin uygun amaca ve anlama hizmet etmesi ve doğru kullanılması gerekmektedir. Sembolik ifadeler Tanrı'yı kuşatamaz ama kendi imkânınca ondan haber verir. Sıfatlar varlığın ne olduğunu ve

nasıl olduğunu tanımlayarak insanın daha kolay algılamasına ve bilmesine imkân verir (Yiğit, 2016).

“Müslüman düşünürler, Allah’ın isimlerini üç kategoride değerlendirmişlerdir. Onlara göre Tanrı’nın bazı isimleri O’nun ne olmadığını söyler, ikinci gruptakiler O’nun ne olduğunu ifade eder, üçüncüler ise Allah’ın âlemle nasıl bir bağ içerisinde olduğunu anlatır” (Chittick& Murata, 2012/2015).

Âlemdeki varlığın gerçeği Tanrı’nın sıfatlarından kaynaklanmaktadır. Her varlık Tanrı’dan izler taşıyarak O’nun hakkında fikir edinimine yol açar (Demirli, 2015). Âlemdeki tecellinin yani varlığın ortaya çıkışındaki temel aksiyon, ortaya çıkan varlık üzerinden idrak edilir. Bu sayede insan Tanrı hakkında fikir edinir. Bu fikrin meydana gelmesinde varlığın taşıdığı sıfatların ve varlığın özelliklerinin önemli bir katkısı bulunmaktadır.

Sıfatları algılamak varlığın taşıdığı anlam ile Tanrı’nın taşıdığı anlam arasında sadece dilsel bir benzerlik bulunur. Eylemsel ve boyutsal hatta imkân cihetinde herhangi bir müştereklikten bahsedilemez (Koç, 2013). Sıfatlar ve sembolik ifadeler Tanrı hakkında kullanıldığında kâmil anlamları kendi etrafında cem ederken, nakıs ve aşağı kabul edeceğimiz manalardan da münezzehtir. Bu vesileyle kullandığımız her sıfat bizi mutlak kemale götürmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Tanrı hakkında kullanılan sıfat ve sembollerin temel kaynağı O’nun nihai olan zatıdır. Zat’tan ayrı bir eylem ve sıfat düşünmesi müstahildir.

Uzlaşımçı Bir Dil Olan Temsil ile Tanrı Hakkında Konuşmak

Dil insanın sonlu ile sonsuz arasında bulunan varlığa anlam kazandırma amacıdır. Ayrıca sonsuz olanın sonlu alanda belirlenmesi de dil aracılığıyla mümkün hâle gelmektedir. Tanrı hakkında kullanılan her niteleme onu anlatmakta yetersizdir. Kendisi hakkında kullanılan atıflar ‘hem o/o değil’ (Chittick, 1989/2016). tutumuyla sonuçlanmaktadır. Teist bir yandan Tanrı hakkında sınırlılıklardan kaçınırken diğer yandan onunla arasındaki varoluşsal mesafeyi kapatma niyeti içerisindedir.

Tenzih ve teşbihten doğan sakıncaları törpülemenin ve yeni bir dil etrafında toplanmanın zaruriliği aşikârdır. Bu durumun farkında olan İbn Arabî nitelikleri olmayan Tanrı fikrinin karşısına nitelikleriyle bilinen Tanrı fikrini koymuştur (Demirli, 2015). Fakat bununla yetinmeyip iki farklı ucu tümel

düşünmeye çalışmıştır (İbn Arabî, 1231/2017). Yani Tanrı'nın ve insanın iki boyuta sahip olduğu fikri daha doğru bir tavidir. Demek ki, Tanrı hem mutlaklığıyla bilinemez olarak karşımıza çıkarken hem de ilahlık boyutunda sahip olduğu sıfatlarla bilinebilir. İnsan da Tanrı'ya akılla salt çıkarım yaparak ulaşmazken hayal ile bilinmezliğin bir adım ötesine gidebilir.

İbn Arabî bu iki boyutun Tanrı'yı ifade etme ve aktarmada daha keml bir adım olduğunu vurgular. Ona göre temsil dili bizim algımızı bir adım daha öteye taşıyarak Tanrı hakkında daha kabul edilebilir bir konuşma imkânının ortaya çıkmasını sağlar. İnsanın akıl, duyu ve dil bağlamında sıkışmışlığını hayal ve benzetmelerle gidermeye çalışır. Bunun yanında da insanın acizliğini daima vurgular (Karadaş, 2017). Bu iki denklemi yanlış kuranlar salt bir boyutu anlamakla alt basamakta kalmaya veya yanlış algı içinde kalmaya mahkûmdur.

“İnsanın somut veri olmadan bir şeyle ilgilenmesi mümkün değildir. O hâlde nihai ilginin objesi bir yandan somut olmalı, diğer taraftan da somut olanı aşmalıdır” (Tokat, 2012). Tanrı hakkında konuşmayı tenzih/aşkın, teşbih/içkin bağlamında değerlendiren yaklaşımlar bulunmaktadır. İbn Arabî açısından söylemek gerekirse aşkınlık ve içkinlik sınırlılık barındıran Tanrı'yı ve insanı mukayyet altına alan bir durumdur. İbn Arabî'nin ifade etmeye çalıştığı husus probleme çok boyutlu bakabilme gerekliliğidir.

İnsan bilişsel ve duyuşsal yöne sahip bir varlıktır. Duyuşsal alan bilişsel alana bilgi taşır. Sözelimi bu alanda meydana gelen bir bozulma bilginin niteliğini bozar. Dolayısıyla insan somutun ve soyutun gerilim hattında bulunur (İbn Arabî, 1231/2017). Teist, inancını açıklamak ve Tanrı hakkında konuşmak için algılanabilen bilgilere ihtiyaç duyar. İbn Arabî'ye göre bunun kaynağı başta da ifade olunduğu üzere şeriattır. Şeriat karşısında akıl hayrete düşer. Çünkü Tanrı'ya nispet edilen sıfatları makulleştirmekte güçlük çeker.

Tanrı'yla alakalı yapılan değerlendirmelere bahsedilen hususlara ek olarak dil ve insan boyutundan da bakmak gerekmektedir. İnsan Tanrı hakkında konuşurken tamamen soyut ya da tamamen somut dil yöntemlerini benimseyebilir. Yani akılcı bir yaklaşımla tenzih doğru bir dil kullanımı iken hayal ile teşbih dili kullanılır. Bu iki farklı dil oyununu İbn Arabî kapsayıcı olarak ele almaya çalışarak Tanrı'nın ve insanın iki boyutlu olduğunu ortaya koyar. Daha açık bir söylemle ifade etmek gerekirse bu iki boyut Tanrı'nın zatının gaipliği ve ilahlık makamı ve insanın akıl ve hayal arasında bilişsel ve duyuşsal algıdır. Böylece daha makul yapıya sahip bir dil kurgusuyla insan kendisini var eden yaratıcı hakkında bilgiye erişir.

Tanrı'nın kendisini insana bilinir kılması için hem insanın diline hem de şekilsel düzleme yani varlığa ihtiyacı vardır (Schaya, 1981/2017). Yani bilinen maddesel âlem Mutlak Zat'ın insanın idrakine yaklaşmasına ve sıfatların meydana gelmesine olanak sağlayan bir alandır. Mutlak herhangi bir şekle ve matematiksel olarak bilinen boyuta sahip değilken onun tecellisi şekilsel ve tasarımsal madde de ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın zatı bizden mutlak bağımsızlığı ile varken, O'nun idrak edilmesi insan gerçeğinden bağımsız değildir. Tanrı'yı anlamak ve idrak etmek, imkânsız gibi görünen zamansal ve mekânsal boyutu aşmak demektir. Teist için Cenabı Hakk olmadan kesrete konu olan varlıktan söz edilemez. Hakk varlığın meydana gelmesini sağladıkça daha bilinir hâle gelmekte kendi zatında ise gizli kalmaktadır.

Tanrı'dan bahsederken kendinden daha aşağıdaki varlıklarla bağ kuran, onları yöneten bir varlık olarak söz ederiz. Tanrı âlemlerle hem ontolojik olarak hem de epistemolojik olarak bağ içerisindedir (Deniz, 2010). İnsan karakteri ve mizacı gereği varlıkla üns kuran bir yapıdadır. Hakikat dil ile aktarılmaktan yüce ve bilinmeye açık hâlde bulunmasaydı, insanın anlam arayışı ve hakikatin takip edilmesi kendi özünde cazibesini yitirebilirdi (Koç, 2013).

Her insanın algısının ve tasavvur gücünün farklı olması insan sayısınca Tanrı fikrini ve algısını doğurmaktadır. İbn Arabî bu durumu ilahi mu'tekad olarak izah etmektedir. Ona göre her insan kendi algısınca bir Tanrı fikri meydana getirir ve ona ibadet eder (Demirli, 2015). Ayrıca her insan yaratılış ve kabiliyet bakımından da birbirinden farklılık göstermektedir. Bu nedenle varlık ve Tanrı hakkında farklı sonuçlara ve bilgilere ulaşmaktadır (Karadaş, 2018). Böylece denilebilir ki "her insan aklının doğurduğu Tanrı inancına kendini yakın hisseder ve ona ibadet eder" (İbn Arabî, 1231/2017).

Tanrı için en kabul edilebilir söylem, O'nun ne varlıkla aynı olduğunu ifade etmek ne de varlıktan tamamen gayrı olduğunu dile getirmektir. Aslıolan bu iki uç arasında makul bir yol benimseyebilmektir (Chittick, 2007/2017). Çünkü Tanrı varlıktan hem aşkın hem de varlıkla içkindir. Kendisi olmak bakımından batın ama varlıkla açığa çıkarak zahir olandır.

Her varlık Tanrı'dan izler taşıyarak kendi nispetince O'na delil olmaktadır. Her suret hakikatin cisimsel gerçekliğidir. Eşya Tanrı'dan bağımsız gerçekliğiyle var olamazken Tanrı eşyadan bağımsız bir şekilde mevcuttur. Sıfatların ortak kullanımı nedeniyle varlık ile Tanrı arasında müştereklik vardır. Bu müştereklik aynı olarak algılandığı zaman, ortaya panteist yanılığın ortaya çıkmaktadır.

İbn Arabî'ye göre Tanrı'nın kendini insanın nitelikleriyle nitelendirmesi, insana hem anlam alanı açması hem de insanın duyuşsal ve algısal alanına hitap etmesi açısından önemlidir. İnsanın Tanrı suretinde yaratılması, Tanrı'nın sıfatlarını kendi nispetince taşımasına ve yansımasına imkân tanımaktadır. Kul böylece Tanrı'nın hakikatini taşıyan bir alana ve imkâna dönüşmektedir. İnsanın kendini kemal boyuta taşıması da bu sıfatlarda derinleşmesi ve bütünleşmesiyle mümkündür.

Tanrı'nın zâtı; kullanılan dili ve bu dilden doğan temel algıyı belirleyen temel etkidir. Tanrı hakkında kullanılan ifadeler, insanı hakikate yaklaştıracak gibi yanılgıya da düşürebilmektedir. Dolayısıyla Zat hakkında kurulan cümlelerin ve kullanılan kavramın azami dikkatle seçilmesi gerekmektedir.

Tanrı toplumsal kabulleri de dikkate alarak gönderdiği vahyi toplumun kullandığı anlam ve manaya indirgemektedir. Fakat kullanılan dil ve mana vahiy ile yeniden teşekküle uğramakta ve Tanrı adına yeni bir anlam alanı açmaktadır. Tanrı bildirisini insan diliyle insana aktarmakta ve kullanılagelen dilin kalıbına uyum sağlamaktadır. Tanrı bilinen âlemin imkânları ve diliyle, dilin ötesinde olan âlemden bilinen aleme taşınmaktadır. Böylece dil meta âlemi fizik âlemine ve zihne taşırken bir yandan da metafizik âlemi an'da sınırlar/donuklaştırır.

Sonuç

Tanrı'yı anlamaya ve ifade etmeye dair yapılan her yaklaşım insanı farklı duraklara götürmektedir. Her perspektif kendi açısından bizlere yenilikler kazandırdığı gibi kimi zaman kısıtlamaları da beraberinde getirmektedir. Bu üçlü sacayağının ilk boyutu Tanrı'nın mahiyeti ve ulûhiyeti, ikinci boyutu insanın duyuşsal ve bilişsel yapısı, son olarak dilin imkân ve sınırlılıklarıdır.

Dil bu pencerenin diğer yönü olmakla bazı imkân ve sınırlılıklara sahiptir. Varlığı tarif ve tanımlamak için kullanılan dilin, Tanrı hakkında da kullanılmasında insan bazı problemlerle karşı karşıyadır.

Tanrı'nın zâtının bilinmeye çalışılmasında kullanılan ilk yaklaşım filozof ve kelamcılarının benimsediği tenzih esaslı yaklaşımdır. Onlar Tanrı'nın zâtını mutlaklık yönünden sadece mükemmel olarak bilip tasavvur etmeye çalışmaktadırlar. Tenzih esaslı dil ile Tanrı, varlıktan münezze ve bâtın olarak tanımlanır. Bayağı sıfatlara ve özelliklere sahip olduğu asla düşünülemez. Varlık gibi oluş ve bozuluşa, değişmeye ve yok olmaya mahkûm kabul edilmez.

Tanrı sadece aşkın ve üstün sıfatlarla tanımlanır ve ifade edilir. Yani, Tanrı hakkında yalnızca üstünlük dili kullanılmalı ve O'nun herhangi bir varlığa benzemediği vurgusu sıkça dile getirilmelidir. Tenzih diliyle insan, Tanrı karşısında acziyetini ifade ederek kendisini yanlış algılardan Tanrı'nın da yanlış tasavvur edilmesinden sakınmaktadır.

Tenzih esaslı dile başka bir boyuttan bakıldığında da insanı bazı açmazlarla karşı karşıya bırakmaktadır. İbn Arabî bu nedenle tenzih esaslı dili Tanrı hakkında kullanılacak yegâne ve tek dil olarak kabul etmez. O'na göre Tanrı'nın aşkınlığı ifade edilmeli fakat başka dil ve açılardan Tanrı tanımlanmalı ve anlaşılmaya çalışılmalıdır. Tanrı'yı sadece tenzih ekseninde değerlendirenleri, İbn Arabî 'mukayyet' altına alanlar olarak tanımlamaktadır. İbn Arabî'ye göre Tanrı sadece tenzih ile ifade edilmeye ve bilinmeye çalışılırsa insan agnostik ve deistik tavra yönelmektedir. Bu nedenle de Tanrı hakkında bilgi edinemedikçe insanın psikolojik ve inançsal bir krizle karşı karşıya kalabileceği bilinmektedir. Bu durumun farkında olan İbn Arabî, tenzih esaslı dili Tanrı'yı ifade etmede tek yetkin dil olarak kabul etmez ve bu dilin karşısına sıfatlarla bilinen Tanrı fikrini de eklemeler.

Teşbih esaslı dili ele aldığımızda; karşımıza insan ve varlığın taşıdığı özellikler sayesinde algılanan Tanrı fikri ve yaklaşımı çıkmaktadır. İnsanın somutlaştırma ve algıladıklarını sınıflandırma ihtiyacı Tanrı için de geçerlidir. Tanrı'nın bilinmesi soyut ve sınırlandırılmaz alandan ve boyuttan çıkarılıp bilinen alana ve maddesel zemine indirgenmektedir. Böylece insan Tanrı hakkında çizgileri ve sınırları daha belirli bir fikir geliştirmektedir. Teşbih esaslı dilin imkân ve sınırlılıklarını ele aldığımızda ise karşımıza antroposentrik zemin ve şirk gibi tehlikeli bir durum çıkmaktadır. Bu nedenle bu yaklaşımı benimseyen kimi akımlar (mücessime, müşebbihe vb) sert eleştirilere maruz kalmışlardır. İbn Arabî teşbih esaslı dili, sadece karşımıza sıfatlara sahip Tanrı fikrini çıkardığı için doğru bulur. Ona göre Tanrı bilinen sıfatlara sahiptir; fakat bizim taşıdığımız sıfatlardan daha yetkin ve daha yücedir. Ayrıca bütün sıfatların da kaynağıdır.

Tanrı hakkında kullanılan sıfatların, isimlerin ve sembollerin amacı aşkınlığı dil ekseninde bilinen boyuta taşımak ve algılamasını bilinir kılmaktır. Böylece insan Tanrı hakkında daha net algıya sahip olur ve kendisini yaratıcısına daha yakın hisseder. Dilsel ortaklık zemini sadece dilde kalmayıp (her ne kadar aynı anlam derinliğine sahip olmasa da) anlamsal bağın da kurulmasına olanak verir.

İki uç olan yaklaşımları benimseyenlerin aksine Şeyhi Ekber Tanrı hakkında kullanılan dile yeni bir boyut ve anlam kazandırmaktadır. Ona göre dil tek boyutta kaldıkça anlamı aktarma ve ifade etme alanı daraltılmaktadır. Böylece dilin hareket imkânı kısıtlanmaktadır. Tanrı zatı yönüyle insana hep bir sır olarak kaldığı gibi meydana getirdiği varlık ve kurduğu iletişim olan vahiyle de kendini insana açmaktadır. Bu iki boyut şeriatı net olarak ortaya konmaktadır. Aslıolan Tanrı'nın bilinebilirliğini tevhid ekseninde değerlendirmek ve o dairenin içinde kalabilmektir. Böylece Tanrı ile kurulan bağ hem dikey hem de yatay eksendedir.

İbn Arabî kurduğu dil sistemiyle tenzih eksenli dilde Tanrı'nın üstünlüğünü vurgulamış, sıfatlar ve üns kurma ihtiyacını teşbih üzerinden açıklayıp bu ikisine bütünsel bakmıştır. İnsanın sadece salt akıl veya salt duylardan ibaret olmadığını farkında olarak Tanrı'yı bu iki yönü dikkate alarak ifade etmiştir. Sonuç olarak karşımıza çıkan çetrefilli problemi; Tanrı'nın zatı ve ulûhiyeti, insanın bilişsel ve duyuşsal yönü ve dilin çok yönlü hareket edebilme kabiliyetiyle aşmaya çalışarak bize yeni bir perspektif sunmuştur.

Kaynakça

- Ali Kâşânî Natanzî, M.B.(-/2012). *Tasavvufun ana esasları: misbâhûl hidâye ve miftâhu' - kifâye*. (Hakkı Uygur, çev.).Kurtuba Kitap Yayınları.
- Az, M.A. (2017). İlahi basitlik bağlamında Tanrı'nın bilinebilirliği: *İbn Sina ve Thomas Aquinas örneği*. Otto yayıncılık.
- Bolay, S.H. (1990). *Felsefi doktrinler sözlüğü* (5.Baskı). Akçağ Yayıncılık.
- Camî, M. (1481/2016). *Molla camî'de varlık: Dürretü'l fâhire ve şerhlerinin tercümeleleri ile varlık düşüncesine dair incelemeler* (A. Acer, Ş. Öcal, edt.). Litera Yayıncılık.
- Chittick, W. (1989/2016). İbn arabî'nin metafiziğinde hayal: sufinin bilgi yolu. (Ömer Saruhanoğlu, çev.).Okyanus Yayıncılık.
- (2007/2017). *Kosmoz'un hakikati ilmi kainat, ilmi nefis, islam kozmozlojisi*. İnsan Yayınları.
- Chittick, W. & Murata S.(2010/2015). İslam'ın vizyonu. (Turan Koç, çev.). İnsan yayınlari.
- Demirli, E. (2015). *Tasavvufun altınçağı: Konevi ve takipçileri*. Sufi Kitap Yayınları.
- Deniz, G.(2010). İnsan hürriyetinin metafiziksel temelleri. Litera Yayınları.

- Dworkin, R. (2013/2013). *Tanrısız din* (İsmet Birkan, çev.). Olvido Yayınları
- El Kayserî, D. (1988/2013). *Aşk şarabı ve hayat: kaside-i hamriyye şerhi*. İnsan Yayınları.
- En Nablusî, A. (1995/2003). *Gerçek varlık vahdeti vücûd'un müdafaası*.(Ekrem Demirli, çev.). İz yayıncılık.
- İbn Arabî. (1231/2017). *Fütûhât-ı Mekkiyye* (Ekrem Demirli, çev.). Litera Yayıncılık.
------(1231/2013). *Fusûsu'l-hikem*. (Ekrem Demirli, çev.).Kabalıcı Yayınları.
- İzutsu, T. (2003). *İslamda varlık düşüncesi* (İbrahim Kalın, çev.). İnsan yayınları.
-----(-/2005). *İbn arabî'nin fusûsundaki anahtar kavramlar* (Ahmet Yüksel Özemre, çev.).Kaknüs Yayınları.
- Karadaş, C. (2018). *Muhyiddin ibn arabî ve düşünce dünyası*. Otto Yayınları.
------(2017). *Sûfi itikadı*.Nizamiye akademi.
- Koç, T. (2013). *Din dili*. İz yayıncılık.
------(2018). *Dilin ötesi:kur'an'ın dil ve uslûbu üzerine*.İz Yayınları.
- Kutluer, İ. (2013). *Felsefi gökkubbemiz*. İz Yayınları.
- Murata, S.(1992/2019). *İslamda cinsiyet diyalektiği*. Hece Yayınları.
- Sevim, S.(1997). *İslam düşüncesinde mârifet ve ibn arabî*. İnsan Yayınları.
- Schaya L.(1981/2017). *Sûfi tevhid öğretisi*.İnsan Yayınları.
- Schuon, F. (1987/2013). *Manevi perspektifler*.(Nebi Mehdiyev, çev.).İnsan Yayınları.
- Soykan, Ö. N.(2016). *Felsefe ve dil:wittgenstein üstüne dair bir araştırma*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tokat, L. (2012) *Dinde sembolizm*. Ankara Okulu.
- Yiğit, F. (2016). *İbn arabî metafiziğinde insan*. Önsöz Yayınları.

*XX. Asrın İlk Yarısında İstanbul - Bosna Hattında Bir Fıkıh Âlimi
Seyfullah Ef. Proho (1859-1910)*

The Fiqh Scholar Sejfullah Ef. Proho in the First Half of the 20th Century

Mervenur Sohtaoglu¹

Abstract: Sejfullah Efendi Proho (1859-1932) was a member of the prominent Proho family in the town of Konjic (Belgradecik) in today's Republic of Bosnia and Herzegovina. Sejfullah Proho was a famous expert on sharia sciences in Bosnia and Herzegovina, with a high level of education as a result of studying in Konjic, Sarajevo, and Istanbul. Proho took lessons from distinguished teachers and worked for many years as a Professor of Islamic Law at the Sharia Law School in Bosnia and Herzegovina. Sejfullah Proho was a prolific writer of Bosnian heritage, was considered the best expert on Islamic law (Fiqh) of his time, and left many works in Arabic, Turkish, and Bosnian. Sejfullah Proho attached great importance to developing the Bosnian language and is among the scholars who argue that scientific works should be written in Bosnian. As a matter of fact, he was one of the first representatives of the generation who wrote in Bosnian. Although he has written works in many fields such as civil law, family law, basic legal issues, and Qur'anic sciences, he was a scholar mostly competent in the field of inheritance law. Proho was one of the late Ottoman scholars and is considered one of the last representatives of the traditionalist interpretation of religion through the effects of the political events of that period being inseparable from the important scholars of the period. The scientific process of an expert and talented scholar like Sejfullah Proho, who lived between Bosnia and Istanbul, is very important for both Istanbul and Bosnia.

Keywords: Sejfullah Efendi, Islamic Law, Bosnia-Herzegovina, Istanbul, inheritance Law

¹ Akdeniz University, mervenurakcay07@gmail.com

Giriş

Bosna Hersek Cumhuriyetinin Konjic (Belgradcık) kasabası doğumlu Seyfullah Efendi'nin Bosna'daki adı Sejfullah ef. Proho (Prohic)'dur. Tahsiline memleketi Konjic'te başlayan Proho, Bosna Hersek ve İstanbul'da tamamlamış, Bosna'da önemli hocaların derslerine katılmış, İstanbul'da ise son dönem Osmanlı âlimlerinden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'den de ders almıştır. On bir yıl kadar İstanbul'da bulunan Proho, burada dönemin önemli hocalarını ziyaret etmiş ve derslerini dinlemiştir. İstanbul'daki eğitiminin ardından Bosna'ya dönen Seyfullah Efendi, Şeriat Kadılık Okulu'na İslam Hukuku hocası olarak tayin edilmiş, uzun yıllar bu kurumda çalışarak buradan emekli olmuştur.

Fıkıh ve ferâiz ilimlerine dair derslere olan ilgisi ile öne çıkan Proho, şeriat ilimlerinde uzman olmuştur. İstanbul'da bulunduğu süreçte Miras Hukuku'na dair 'Umdetü'l-Ferâ'iz' adlı eserine yazdığı 'Ukdetü'l-Ferâ'iz şerhu 'Umdeti'l-ferâ'iz' şerhini telif etmiş, o dönemde bu konulardaki açıklıkları gidermeye çalışmıştır. Kendisine teklif edilen kadılık gibi birçok görevi kabul etmeyen Proho'nun, kendisini ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmış görülmektedir. Proho Bosna'da Türkçe ve Arapça eser kaleme alan son dönem âlimlerinden kabul edilirken, Boşnakça dilinde yazan neslin de ilk temsilcilerindendir. Seyfullah Efendi, dönemin en çok yazan âlimlerindendir. Otuz beş kadar eser telif eden Proho'nun her bir eserini maslahat düşüncesi gereği, dönemine ait sorunları ve eksikliklerin tamamlanmasını amaç edinerek telif ettiği görülmektedir.

Bu çalışma'da XX. asrın ilk yarısında yaşamış olan, Bosna'da başlayan ilmî sürecini İstanbul'da devam ettiren bir âlimin hayatı; doğumundan, ilmî kişiliğine, hocaları ve öğrencilerinden, eserlerine kadar sistematik bir şekilde tüm evreleri ile ele alınmaya çalışılmıştır. Şehrinde bulunan Cazin Medresesi'nin kültürel olarak gelişmesinde etkisi olan Proho'nun, uzman olduğu İslam hukuku anlayışı ve tutumunun daha iyi anlaşılabilmesi ve hem ders aldığı hocaların hem de çok kıymetli öğrencilerinin nerelerde ve nasıl iş yaptıklarının bilinmesi oldukça önemlidir. Bosna Hersek'de büyük bir etkiye ve öneme sahip olan Proho'nun İstanbul ile bağlantısını kurmak, İstanbul'daki hangi hocalardan ders aldığını tespit etmek, İstanbul'daki fıkhi çalışmalara katkısını belirlemek çalışmamızın hedefleri arasındadır.

Seyfullah Efendi dönemindeki birçok âlime nazaran eserlerinde sade ve basit bir dil kullanmıştır. Eserlerini Boşnakça ile kaleme alması onun çağdaşı

birçok âlimden farklı bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir. Hak- kında çok fazla bilgiye ulaşılmasa da kataloglardan, ansiklopedilerden, bi- yografik kaynaklardan, Bosnalı âlimler ile ilgili biyografik kaynaklardan ve dijital ortama aktarılan Boşnakça birtakım makalelerden yardım alınmıştır.

Alanında önemli eserler telif etmesi, eserlerinde sade bir dil kullanması, ana dilde eğitimin fıkıh ilmindeki ilk uygulayıcılarından olması yönüyle Sey- fullah Efendi, XX. Yüzyıla girişte İslâm Hukuku ilmi açısından önemli bir ilim adamı olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu makale ile Seyfullah Efendi'nin fıkıh ilminde yetkin bir âlim oluşuna, Bosna'da sahip olduğu haklı ünün yanı sıra Türkiye'deki İlahiyat fakülteleri ve İslâmi ilimlerin kurulmasında katkısı bulunan Muhammed Tayyip Okiç'in hocası olması yönüne dikkat çekilmekte; Osmanlı'dan modern Türkiye'ye geçişte alanında önemli bir köprü şahsi- yet olduğu ortaya koyulmaya çalışılmaktadır.

Seyfullah Efendi'nin Hayatı

Konjic'in seçkin Proho (Prohic) ailesi soyundan gelen Seyfullah Efen- di'nin tam ismi Sejfullah ef. Proho (Prohic)'dur. Seyfullah Efendi 1859 yılında Konjic (Belgradcık)'te doğmuştur. Babası Hacı Salih Ağa Proho Mekke'de, dedesi Hacı Mustafa Efendi ise hac yolculuğunun dönüş yolunda Kahire'de vefat etmiştir (Omerdic, 2009). İlköğrenimini Konjic'te Muallim Gach Dervish Efendi Konjicanin'den tamamlamış, ardından Seyfullah Efendi'nin bizzat kendisi için 'takva ve zühdde eşi olmayan' şeklinde nitelendirdiği Konjic'teki dönemin en büyük dindar ve muallimlerinden olan Hacı Hafız Zülfikar Efen- di Konjicanin ile eğitimine devam etmiştir. Daha sonra Saraybosna'ya gide- ne kadar profesör ve bilgin Humo Ömer Efendi Mostarac'ın önderliğindeki bir gruba katılmıştır. Seyfullah Efendi daha sonra Saray Bosna'ya giderek, üç yıl Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde derslerine devam etmiştir. Saray Bosna müftüsü ve reisü'l-uleması Mustafa Efendi Hacıömeroviç'in hocası olduğu- nu ve Hanikah'ta² derslerin son derece seçkin ve saygın bir bilgin olan Spaho Hacı Hasan Hüsni Efendi Sarajlija tarafından yürütüldüğü eğitim kurumun- da okuduğunu ifade etmektedir (Proho, 1986; Proho, 2022; Hadzic, 1978).

Seyfullah Efendi 1882 yılında Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ni tamamladıktan

2 "Hanikah": Gazi Hüsrev Bey tarafından sufi felsefesi adına kurulmuş, 1537'de İslam ilimleri bölümü eklenmiş olan medrese. Teoloji, hukuk ve felsefe öğretilmiştir. 19. yy.'n sonuna kadar Bosna Her- sek'teki en büyük eğitim kurumu olma özelliğini korumuştur.

sonra, henüz 25 yaşında iken eğitim için Konstantinopolis yani bugünkü İstanbul'a gitmiştir. On bir yıl kadar İstanbul'da kalan Seyfullah Efendi, burada çok bilgili ve seçkin yazar Mustafa Hakkı ibn Halil el-Cum'avi'den (1897) ders aldığını, buna ek olarak eğitimi sürecinde akşam ve sabah Sultan Mehmed el-Fatih Camii'nde yapılan derslere katıldığını ifade etmektedir. Seyfullah Efendi almış olduğu bu derslerin yanında akli ve geleneksel ilimlerin ek derslerine de katılmıştır. Bahsettiği hocası tarafından çok ilgi ve saygı gören Seyfullah Efendi, 1893'te çalışmış olduğu ilimlerden ve ilmî disiplinlerden ders verebilmesi için sözlü izin ve icazet almıştır. Seyfullah Efendi İstanbul'da eğitiminden arta kalan zamanlarında Manastırlı İsmail Efendi (1916) gibi bazı ünlü profesörlerin derslerine de katılmış, Profesör Ahmed Hamdi Efendi el-Cihar Şanbevî'den ise miras hukukuna dair bir başka icazetname daha almıştır. (Proho, 1986)

Seyfullah Efendi 1894 yılında İstanbul'dan döndükten sonra dönemin reisü'l-ulemâsı Handzio-merovic tarafından kadılık görevi teklifi almıştır. Bu teklifi kabul etmemiş ve bir yılı evinde geçirmiştir. Sonrasında kasabasındaki muallim kadrosunun boşalmasıyla hemşehrilerinin de çocuklara öğretmenlik yapması ve o okuldaki öğretimi yeniden düzenlemesini istemeleri üzerine teklifi kabul ederek üç yıl kadar muallim olarak görev yapmıştır. Bunu önemli bir görev olarak gören Seyfullah Efendi, bu işi eğitim aldığı şekilde yaptığını, kendisine ve iradesine yatırım olarak gördüğünü ifade etmektedir. 1898'de Bosna'nın bir kasabası olan Cazin'in sakinleri tarafından oradaki medresede müderrislik teklifi almış ve bu teklifi kabul ederek 1898 ile 1908 yılları arasında 11 yıl kadar bu medrese de ders vermiştir (Proho, 2022).

Seyfullah Efendi 1908 yılında Saraybosna'daki Şeriat Kadılık Okulu'na profesör olarak atanmıştır (Sabanovic, 1973). Bu okulda emekli olduğu 1926 yılına kadar İlahiyat ve Şeriat Hukuku profesörü olarak görev yapmıştır. 29 Aralık 1932 Perşembe günü Saray Bosna'da 73 yaşında vefat eden Seyfullah Efendi'nin ölümünden iki yıl kadar önce gözlerini kaybettiği bilinmektedir (Hadzic, 1933).

Seyfullah Efendi'nin İlmî Kişiliği ve Fıkıh ile İlişkisi

Seyfullah Efendi Bosna Hersek'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmaktan çıkıp Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçası olduğu bir zaman diliminde yaşadığı için bu durum Seyfullah Efendi başta olmak üzere birçok Bosnalı âlimde bir tür isyana neden olmuştur. Nitekim işgalcilere

direnmek ve kendilerini savunmak istedikleri için, Seyfullah Efendi ve diğer birçok âlim Osmanlı ilminin ve şeriatı yorumlamanın gelenekçi yolunun son temsilcilerinden kabul edilir (Mujela, 2015).

Seyfullah Efendi'nin Konjin'de, Bosna'da ve İstanbul'da almış olduğu eğitim, o dönemdeki eğitim sistemi bakımından yüksek düzeyde öğrenim elde etmiş yetenekli ve başarılı bir kariyeri temsil etmektedir. İslam Hukuku alanında profesör ünvanına sahip olan Seyfullah Efendi, zaman içerisinde Miras Hukuku'na (Ferâiz) yönelmiş ve özellikle bu ilim dalındaki bilgisi ile dikkat çekmiştir (Sabanovic, 1973). Miras hukuku hakkında yazmaya ve uygulamaya yönelik çalışmalarıyla da ön plana çıkmıştır. Nitekim İstanbul'daki öğrenimi sürecinde "Umdetü'l-ferâ'iz" (Şeriat Miras Hukuku'nun özü) adını verdiği eserini kaleme almış ve bu eseri 1892 yılında orada tamamlamıştır. Bu eser için daha sonrasında "Ukdetü'l-ferâ'iz şerhu 'Umdetü'l-ferâ'iz" isimli eserini şerh olarak kaleme almıştır (Mujela, 2015). İstanbul'daki dinî otoriteler, Meşihat ve Maarif Nezareti bu eserlerin basımına izin vermiş olsa da Seyfullah Efendi maddi kaygılar sebebiyle bu isteğinden vazgeçmek durumunda kalmıştır. Ancak bu eserleri ile hocalarından yüksek notlar ve övgüler alan Seyfullah Efendi, Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı'nın da yazılı onayını almıştır (Proho, 2022). Bu eserlerinde o döneme kadar bilinmeyen bir metodoloji kullanmış, arazilerin mirasçılara bölünmesini örneklerle açıkladığı bir ek de yazmıştır. Pratik ile uğraşan çağdaşlarının bu düzenleme ve uygulamaları iyi bilmemeleri nedeniyle buna ihtiyaç olduğu için yazdığını da ifade etmektedir (Mujela, 2015).

Diğer taraftan Seyfullah Efendi'nin kendisini ilme adanmış bir şahsiyet olduğu açıktır. Nitekim Seyfullah Efendi'nin ilköğreniminden profesör oluncaya kadar ki sürecinde daimî bir şekilde ilimle uğraştığı, boş zamanlarını ilgi duyduğu alanlarla doldurduğu ve hem Bosna 'da hem de İstanbul'daki süreçlerinde çok iyi ve alanında uzman hocalardan ders almayı başardığı görülmektedir. Öğrenmeye olan açlığının yanında öğretmeye olan düşkünlüğü de son derece barizdir. Diğer taraftan kendisine teklif edilen kadılık gibi görevleri de kabul etmeyip sadece ilmî teklifleri kabul etmesi onun ilme olan aşkını göstermektedir.

Seyfullah Efendi 1908 yılında Şeriat Kadılık Okulu'nda görev yaparken buradaki talebelerinin daha iyi ve daha kolay öğrenmelerini sağlamak ve kolaylaştırmak amacıyla, fıkıh ilimlerine kısa bir giriş yaptığı ve Arapça olarak kaleme aldığı 'Kitâbu'l-'ibadat me'a mukaddimeti'l-fıkıh' adlı eserini yazmıştır.

Seyfullah Efendi fıkıh ilmini anlamak ve ustalaşmak amacıyla yazdığını belirttiği bu eseri Balkan Savaşı'nın ve hemen ardından Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle basamamıştır. Ancak daha sonraları öğrencilerin bu kitaba artan talebi nedeniyle sadece Mukaddime kısmını basmaya karar verdiğini ifade etmektedir.

Seyfullah Efendi bu çalışmasında; fıkhıta yer alan şeriat ilimlerinin taksimi, fıkıhın temeli, dört büyük imam hakkında bilgiler, İmam Ebu Hanife'nin fazileti ve katkıları, Hanefî ve dört mezhepten diğer âlimler, dört fıkıh mezhebinin âlimleri arasındaki ihtilaf sebepleri, İslam hukukçularının nesilleri, her neslin başlıca şahsiyetleri, kuşaklara göre dağılan sorular ve eserlerde işlenen bu soruların cevapları, müftü müessesinin yasal işlemlerde yeterli kullanımı ile tanımı, fıkıh ilminin temeli- kapsamı- alanları- amacı - ihtiyaçları ve yeni başlayanlar arasında bu ilme aşinalığı artıracak şeyler gibi başlıca soruları ve cevapları ele almıştır. (Omerdic, 2022)

Diğer taraftan Seyfullah Efendi'nin bu konuları ele alması dönemin ihtiyaç duyduğu konulara ağırlık vermesinden, eksik bulduğu yerleri doldurma niyetinden ve daima toplum maslahatını gözeterek çalışmalar yaptığını göstermektedir. Bu eserinde her öğrenci için erişilebilir bir özet yaptığını ve bu şekilde mümkün olduğunca çok soruyu ele alarak onlara cevap vermeyi amaçladığını ifade etmektedir. Öyle ki öğrencilerinin daha iyi ve daha kolay anlamalarını sağlayabilmek için eser kaleme alması Seyfullah Efendi'nin ilmî kişiliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Seyfullah Efendi'nin ilim yolculuğunda her bir eserinde belli ilmî konuları ele aldığı görülmektedir. Uzmanlık alanı olan miras hukuku (feraiiz) dışında medeni hukuka dair 1913 yılında 'Kitâbu'n-Nikâh' adlı eseri kaleme almış ve bu eser profesör olarak görev yaptığı Şeriat Kadılık Okulu'nda İslam Hukuku için ders kitabı olarak okutulmuştur (Ahmic, 1979). 228 sayfadan oluşan bu eser 1916 yılında Saraybosna'da basılmıştır (Omerdic, 2006). Profesör Hüseyin Dozo tarafından "İslâm Öğretileri Işığında Doğumun Kontrolü ve Planlanması" başlıklı metninde Seyfullah Efendi'nin bu eserinden bahsedilmekte ve büyük önem görmektedir. Zira Dozo, Seyfullah Efendi'yi büyük ve yetkili otoriteler arasında sınıflandırmaktadır (Mujela, 2015).

Seyfullah Efendi'nin , İslam inancının çeşitli alanlarını ele aldığı kısa bir ilmihâl eseri olan "Şurûti Salât"ta; İslâmî hükümler, abdest, beş vakit namazın kılınış şekli, Cuma namazı, bayram namazı ve teravîh namazı, namazın kılınış şekli, namazı bozan durumlar ve cenaze namazının kılınma şekli gibi

halkın başlıca bilmesi gereken konular anlatılmaktadır. Eserin sonunda ise günlük ihtiyaçlar için dualar vardır (Mujela, 2015). Seyfullah Efendi'nin Türkçe'den Boşnakça'ya çevirerek Bosna'ya kazandırmış olduğu bu eserin Latin harfleri ile farklı neşirleri de yapılmıştır. Her neşirde farklı ilaveler yapılarak Seyfullah Efendi'nin temel gayesi olan öğrencilerin ve halkın o dönemdeki ihtiyaç duyduğu konular tamamlanmaya çalışılmıştır.

Seyfullah Efendi'nin özellikle İslâm hukuku söz konusu olduğunda bahse değer bir diğer eseri de Boşnakça kaleme alınan ilmihâl niteliğindeki "Bîdâyetü'l-inâs"tır. Boşnakça'daki en iyi ilmihâl I ve inanç ile pratiğin temelleri üzerine kurulan doksan beş sayfalık bir çalışma olduğu ifade edilir (Omerdic, 2006). Arap harfleri ile Boşnakça kaleme alınan ve üç baskıdan geçen bu eser, hem akaid hem de fıkıh konularını kapsayan birçok farklı bölümden oluşmaktadır. Genel itibariyle namaz, abdest, abdesti mekruh kılan durumlar, abdesti bozan şeyler, gusül kuralları, kadınlar için kurallar, teyemmüm, namaz hakkında bilgiler, namazın rükunları, kaza namazları ile ilgili hükümler, ibadetler, sehiv secdesi, namazdan sonra zikir gibi başlıca temel fıkhi konular ele alınmaktadır (Mujela, 2015).

Seyfullah Efendi'nin, toplumu İslam hukuku konusunda bilinçlendirmek ve doğruları aktarabilmek amacıyla önemli bir zamanını ayırdığı ve Müslüman bir kimsenin hayatında günlük olarak ihtiyaç duyduğu çeşitli fıkhi meseleleri ele aldığı görülmektedir. Sistemli ve basit bir üslup ile ifade edebilme şekli de Seyfullah Efendi'nin yüksek ilmî bilgisine işaret etmektedir. Seyfullah Efendi'nin öğrencilerine yazmış olduğu eserlerin yanı sıra belirli bir nüfusa yönelerek kaleme aldığı ve çeşitli şeriatların da görüşlerini zikrettiği "Ahvâl-i Nisâ" isimli eseri Boşnakça kaleme alınmış bir risaledir. Seyfullah Efendi bu eserinde kadınlar ile ilgili hukuki meseleleri ele almış, kadınların günlük hayatlarının bir parçası olan hayız, nifas ve istiâze konularını işlemiştir (Proho, 1325).

Seyfullah Efendi bir başka eseri olan "Hz.Fâtıma'nın ölümü" kitabını Arapça olarak kaleme almıştır. Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın vefatı ile ilgili ayetleri ortaya koymakta olan bu eserde Seyfullah Efendi, mevlüd yapılırken bu ayetlerin kullanılmasını tavsiye etmektedir. Söz konusu ayetleri birkaç kaynağı tarayarak yazdığını ve düzenlediğini de vurgulamaktadır (Omerdic, 2006).

Seyfullah Efendi dinî eserlerin Boşnakça yazılmasına önem vermiş bir âlimdir. Seyfullah Efendi'nin kendi milleti ve öğrenciler için faydalı

olabileceğini düşündüğü farklı dillerde kaleme alınan eserleri Boşnakça'ya tercüme ettiği görülmektedir. Bunun en bariz örneği Osmanlı âlimi, kazasker İmamzâde Esad Efendi'nin "Dürr-i Yektâ" isimli eserini "Dürr-i Yektâ Tercümesi" ismiyle Boşnakça'ya tercüme etmesidir. Dürr-i Yektâ Hanefî fıkhında sahih kabul edilen görüşlerden derlenerek kaleme alınan Türkçe bir ilmihâldir. 190 sayfalık bu kısa ilmihâl kitabında başta iman esasları olmak üzere namaz, oruç, zekat ve haccın fıkhî bilgileri anlatılmaktadır. Kitabın dili son derece sade ve avam dili ile yazılmıştır (Cici, 2000).

Sonuç itibariyle o dönemde yaşanan birtakım siyasi olayların etkisiyle yazmış olduğu eserlerin birçoğu neşredilememiş olsa da; Bosna'da, İstanbul'da ve memleketi olan Cazin'de yazmış olduğu eserler ile büyük etkilere sahip olmuştur. Neşredilememiş olan eserleri arasında el yazısı olarak kalanlar da vardır.

Diğer taraftan ilmî kişiliği incelendiğinde, Seyfullah Efendi'nin biyografisinde kendisinin de 'sağı solu ayırt edebilmeyi öğrendiğimden andan itibaren bilgi edinmeye başladım' şeklinde ifade ettiği ilmî hayatı, öğrenerek, öğreterek ve kalıcı eserler bırakarak topluma ve öğrencilere yardımcı olabilme çabalarıyla geçmiştir. Tamamen ilme adanmış hayatında, zaman içerisindeki yatkın olduğundan ve bunun yanı sıra bu ilim öğrenilmeli düşüncesinden hareketle İslâm Hukuku'na yönelmiştir. Fıkıh ve ferâiz konularında uzmanlaşan Seyfullah Efendi'nin önemli hocalardan ders alması da onun ilmî kişiliğinde çok önemli adımlar atmasında etkili olmuştur. Öğrencileri, çevresi, o zamanın ihtiyaç duyduğu konulara ağırlık vermesi ve bu konulara çözüm bulmaya çalışması Seyfullah Efendi'nin ilmî kişiliğinde maslahat düşüncesinin hâkim olduğunu göstermektedir.

Seyfullah Efendi'nin Cazin'de başlayan ilmî süreci İstanbul ve Bosna ile devam etmiştir. Son dönem Osmanlı âlimlerinden kabul edilen ve dinin gelenekçi yolunun son temsilcilerinden olan Seyfullah Efendi hem Bosna Hersek açısından hem de İstanbul'a gelmiş olduğu süreçteki ilmî faaliyetleri açısından son derece önemlidir. Yaşadığı dönemin ve ilmî faaliyetlerinin yirminci asrın ilk yarısında gerçekleşmesi, fıkıh alanında uzmanlaşarak hem Bosna'da hem de İstanbul'da önemli hocalar ile vakit geçirmesi ve akabinde çok kıymetli öğrenciler yetiştirmiş olması da onun önemini ortaya koymaktadır. Bunun en bariz örneği aşağıda ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğimiz Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerine ve İslami ilimlere olan katkısı ile bilinen ve tanınan çok değerli Muhammed Tayyib Okıç'tır.

Seyfullah Efendi'nin Hocaları ve Talebeleri

Seyfullah Efendi memleketi Konjin'de başlayan, İstanbul ve Bosna'da devam eden ilmî yolculuğu sürecinde alanında uzman ve önemli birçok hocadan ders almıştır. Hayatları ve ilmî yolculukları hakkında çok fazla bilginin bulunmadığı bu hocaları arasında Muallim Gach Derviş Efendi, Hacı Hafız Zülfikar Efendi, Humo Ömer Efendi Mostarac, Mustafa Efendi Hacıömerovic, Spaho Hacı Hasan Hüsnî Efendi Sarajlija, Mustafa Hakkı İbn Halil el-Cum'âvî, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ve Ahmed Hamdi Efendi el-Cihar Şanbevî gibi kıymetli hocalar bulunmaktadır (Omerdic, 2009).

İstanbul'da bulunduğu eğitim sürecinde Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'den ders aldığı ifade edilmiştir. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi son devir Osmanlı âlimlerinden ve ulema -ı sitte olarak bilinen meşhur din âlimlerindedir (Yavuz, 2003). Batılılaşma sürecinin hızlandığı bir dönemde yaşayan İsmail Hakkı, İslam diniyle ilgili olarak Batılı yazarlar tarafından ileri sürülen itirazları cevaplandırmaya çalışmıştır. Nikâh, talak, tesettür konuları, kısas ve had cezaları gibi amelî hükümleri savunmuş, kelami konuları klasik çerçevede ele almıştır (Yavuz, 2003). Mâtürîdiyye'ye mensup olduğunu belirten İsmail Hakkı, Seyfullah Efendi'nin İslam Hukuku ilminde yetkinleşmesi açısından son derece önemlidir. Osmanlı uleması arasında birçok özelliği ile temayüz etmiş olan İsmail Hakkı Efendi, başta kelim ve akaid ilmi olmak üzere tefsir ve fıkıh ilmi alanında da eserler vermiştir. Devrin önemli kelim uleması ile birlikte yeni dönem kelim ilminde de ilk adımların atılmasına vesile olmuş bir âlimdir (Yavuz, 2003).

Öğrendiği kadar öğretmesiyle de ön plana çıkan Seyfullah Efendi'nin daima faydalı olma düşüncesi çerçevesinde hareket ettiği görülmektedir. Çok kıymetli hocalardan ders aldıktan sonra iyi bir ilmî birikime sahip olan Seyfullah Efendi çok değerli öğrencilere de ders vermiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri Türkiye'deki İlahiyat fakültelerine ve İslami ilimlere olan katkısı ile bilinen Muhammed Tayyip Okiç'tir.

1902 yılında Bosna'nın Tuzla sancağı Gračanitsa kasabasında doğan babası İstanbul medreselerinde tahsil görmüş, Bosna Hersek reîsü'l-ulema muavini Yayçalı (Yaytse) Mehmed Tefvik Efendi'dir (Hatipoğlu, 2007). Muhammed Tayyip Bosna'da ilköğrenimine başlamış, çeşitli ülke ve şehirlerde devam eden eğitimini modern bir İlahiyat fakültesi ve Hukuk fakülteleri ile tamamlamıştır. Hukuk ve edebiyat alanındaki ihtisası yanında hadis, tefsir ve İslam tarihi dersleri de veren Okiç Bosnakça, diğer Slav dilleri ve başka

yedi dile daha hâkim bir kimsedir. 1950 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde sözleşmeli profesör olarak göreve başlamış ve Ankara Üniversitesi Senatosu kendisine hadiste profesörlük ünvanı vermiştir. Fakültede Temel İslam Bilimleri Başkanlığı'na getirilen Okiç, hadis ve tefsir bölümlerini kurmuştur. 1977 yılında Erzurum'da vefat etmiş, kendi isteği doğrultusunda Saraybosna'ya defnedilmiştir (Hatipoğlu, 2007; Kafkasyalı, 2016). Dolayısıyla Okiç'in Bosna'da başlayıp Türkiye'de devam eden ilmî yolculuğu ile birçok başarılar imza attığı görülmektedir. Bu durumda Proho nezdinde Okiç'in çok başarılı öğrencilerden olduğu da açıktır. Çok yönlü bir âlim olan Okiç başta hadis olmak üzere tefsir alanında da eserler kaleme almıştır. Nitekim Bosna ile İstanbul arasında köprü kurarak çalışmalarını sürdüren Okiç'in, Seyfullah Efendi'nin ortaya koyduğu profili de bize yansıttığı görülmektedir.

Seyfullah Efendi'nin Eserleri

Fıkıh ve ferâiz ilminde uzman sayılan, Boşnakça, Arapça, Türkçe bilen ve bu üç dilde eser veren Seyfullah Efendi Boşnak mirasının en üretken yazarlarından biridir. Aynı zamanda o dönemde ki en iyi şeriat uzmanlarından biridir. Bosna Hersek'te İslami ilimlerde Arapça ve Türkçe yazan son dönem âlimlerinden biri olduğu gibi, bu alanda Boşnakça yazan neslin de ilk temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ana dilinde eğitimin daha verimli olacağını düşünen Seyfullah Efendi diğer Müslüman milletler gibi Boşnakların da kendi dilleri ile yazılan kitaplar sayesinde dinlerini daha kolay öğrenebileceklerine işaret etmektedir. Zira bu faaliyetin ulema için bir farz-ı kifâye olduğunu da belirtmektedir (Omerdic, 2009). Eserleri ağırlıklı olarak aile, miras ve tereke hukuku, usûl-i fıkıh, ibadet, şeriat tarihi, ihtilaf ve din çalışmaları (ilmihâl), Kur'an yazısını okuma kuralları (Tevcid) ile ilgilidir. Şiir konusunda da çalışmalar yapan Proho'nun (Sabanovic, 1973), Arapça ve Osmanlı Türkçesinden çevirilerle de uğraştığı bilinmektedir (Proho, 2022). Seyfullah efendi Arapça, Türkçe ve kendi deyimiyle Boşnakça çok sayıda eser bırakmış, bunlardan bazıları neşredilmiş bazıları ise neşredilmemiş ancak el yazması hâliyle korunmuştur (Mujela, 2015). Kaynaklarda geçen üç farklı dildeki eserleri şu şekildedir: (Proho, 2022; Kafkasyalı, 2016; Ahmic, 1979; Omerdic, 2006; Omerdic, 2009)

Neşredilen Eserleri:

1. Kitâbü'n-Nikâh (Arapça, Sarajevo, 1916)

2. Ahsenü'l-vesîle fî ma'rifeti'l-vesâyâ ve'l-vasiyye (Arapça, Sarajevo, 1920)
3. Zübdetü'l-Ferâ'iz (Arapça, Sarajevo, 1909)
4. Esahhu'l-akziye fî lübsi'l-kalensüveti'n-Nasrâniyye (Arapça, Sarajevo, 1919)
5. Tecvîdü'l-inâs (Boşnakça, Sarajevo, 1907,1927)
6. Ahvâl-i Nisâ (Boşnakça, Sarajevo, 1907, 1927)
7. Dürr-i Yekta Tercümesi (Boşnakça, Cazin, 1911)
8. Şürût-i Salât (Boşnakça, Sarajevo, 1930,1931,1933, 1940, 1943)
9. Hz. Fatıma'nın Ölümü (Boşnakça, Sarajevo, 1924,1941)
10. Bidâyetü'l-inâs (Boşnakça, Sarajevo, ts.

Neşredilmemiş Eserleri:

1. Hediyyetü't-tullâb fî üslûbî mutâla'ati'l-kitâb (Arapça)
2. 'Umdetü'l-Ferâ'iz (Arapça)
3. Kavâid-i Sarfiyye (Türkçe)
4. Tuhfe-i Sıbyân der Tecvîd-i Kur'ân (Türkçe)
5. Tecvidü'l-Kur'an (Boşnakça)
6. Teshîlü't-Tecvid (Boşnakça)
7. Lübbü'l- ferâ'iz (Arapça)
8. El-Fevâ'idü'n-Nefise fî tertîbi'l-hucec ve'l-akyise (Arapça)
9. Kifâyetü'n-nisâ (Boşnakça)
10. Mesâil-i Dîniyye (Boşnakça)
11. Ma'lûmât-ı İbtidâiyye (Boşnakça)
12. Mâ Yentefiu bihi'l-mer'ü ba'de mevtih (Türkçe)
13. Teshîlü'l-vusûl (Arapça)
14. Şerhu Dîbâceti 'Alî Kuşcî (Arapça)
15. Nüzhetü'r-Râid şerhu Zübdeti'l-ferâ'iz (Arapça)
16. Kitâbü'l-'İbâdât ma'a mukaddimeti'l-fıkh (Arapça)
17. Hediyyetü'l-evsiyâ (Arapça)

18. Ta'likât 'ale'l-kavli'l-hâmis (Arapça)
19. Teshîlü'l-ferâ'iz (Arapça)
20. 'Ukdetü'l-ferâ'iz şerhu 'Umdeti'l-ferâ'iz (Arapça)
21. Kitâbü'l-Mevâ'iz (Arapça)
22. Mesâil-i Fıkhiyye (Boşnakça)
23. Tedrîbü'l-mübtedî fi'l-Arabî (Boşnakça)
24. Vezâif-i İslamiyye (Boşnakça)
25. Kavâid-i İ'râb (Türkçe)
26. Otobiyografi (Arapça)

Sonuç

XX. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı'nın son dönemi ile modern Türkiye'ye geçiş sürecinde yaşayan, Bosna Hersekli bir fıkıh âlimi Seyfullah Efendi aslen Konjic'li olup, memleketinde başlamış olduğu ilmî yolculuğunu İstanbul ve ardından Bosna ile tamamlayan bir köprü şahsiyettir.

İlmî yolculuğunda öğrenmeye olan çabası ile seçkin hocalara ulaşmış, İstanbul'da iken çok kıymetli hocalardan ders almıştır. Katıldığı derslerin yanı sıra boş vakitlerinde konferanslara gitmesi, akli ve geleneksel bilimlere dair kurulan derslere katılması Seyfullah Efendi'nin hem çok yönlü bir âlim olduğunu hem de ilme olan sevgisini ortaya koymaktadır.

Birçok eğitimi almış olan Seyfullah Efendi'nin İstanbul'dan döndükten sonra memleketinde bulunan Cazin Medresesi'nde görev yapması, orada bulunan öğrenciler ve halk için kültürel bir gelişim olması açısından da oldukça önemlidir.

Seyfullah Efendi'nin İslam Hukuku'nda yetkinleşmesi, bu alana dair eserler telif etmesi de o dönemdeki fıkıhın gelişimi açısından büyük bir adımdır. Seyfullah Efendi'nin çalışmalarını sürdürürken çağdaşı âlimlerden hem dil, hem üslup hem de faydalı olma düşüncesi olarak oldukça farklı bir yol izlediği görülmektedir.

Seyfullah Efendi Osmanlı'nın çalkantılı bir döneminde yaşamış olmasından dolayı Osmanlı ilminin ve şeriatı yorumlamanın gelenekçi yolunu temsil eden son âlimlerinden biridir. Buna rağmen dinin öğretilerini doğru

aktarmaktan ve dönemin yanlış bildiği şeyleri düzeltmeye çalışmaktan hiç vazgeçmediği de görülmektedir.

Görev yapmış olduğu okullarda öğrencilerin eksik olduğu alanlarda çalışmalarını sürdürmesi onun bireysel değil toplumsal gelişimi de önemseyerek adımlar attığının bir göstergesidir. Seyfullah Efendi'nin , öğrencileri için telif ettiği Kitâbü'l-İbâdât ma'a mukaddimeti'l-fıkh isimli eserinde temel dinî bilgileri ele alması, aslında fıkhın temelden doğru bir şekilde anlatılarak ileri gidilmesi amacını da ortaya koymaktadır.

Seyfullah Efendi, sadece öğrencileri değil halkı da düşünerek birçok eser telif etmiş, her birini avamın anlayacağı ve uygulayabileceği şekilde ifade etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu durum onun idealist bir kişiliği olduğunu da göstermektedir.

Hocaları tarafından çok sevilen Seyfullah Efendi, oldukça başarılı bir öğrenci olmuş, ileriki süreçte de çok kıymetli öğrenciler yetiştirmiştir. Türkiye açısından çok önemli bir şahsiyet olan Muhammed Tayyip Okiç'in Seyfullah Efendi'nin öğrencisi olması da Seyfullah Efendi'nin sadece Bosna'da değil İstanbul başta olmak üzere Türkiye'de de önemli bir köprü şahsiyet olduğunun en önemli göstergesidir.

Kaynakça

- Ahmić, A. (1979). Profesör Sejfullah Prohić-Uz 120 Godisnjicu Rodenja. Takvim.
- Cici, R. (2000). İmamzâde Esad Efendi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), (C. XXII, ss. 211-212). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hadzic, K. (1978). Profesör Sejfullah Prohic. Takvim.
- Handzić, M. (1933). Književni Rad Bosansko-Hercegovnačkih Muslimana, Sarajevo. Afkasyalı, M. S. (Ed.). (2016). *Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut* (3. Cilt) içinde. Tika Yayınları.
- Mujela, A. (2015). Tumaćenje šerijatskog prava u djelima Sejfullaha Prohe, Bosna Hersek'te İslam Topluluğu. Saraybosna Üniversitesi Saraybosna İslam Bilimleri Fakültesi. Sarajevo.
- Omerdić, F. (2016). Bibliografija Štampanih Djela Arapskim Pismom Bosanskohercegovnačkih Autora u Gazi Husrev- Begovoj Biblioteci. Anali GHB. XXV-XXVI.
- Proho, S. (1986). Autobiografija (Muharem Omerdic, çev.). İslamsko Misao.

....., S. Ahvâl-i Nisâ. (1325). yy.

Šabanović, H. (1973). Književnost Muslimana Bih na Orijentalnim Jezicima.

İnternet Kaynakları

Omerdic, F. Sejfullah Efendija Proho. (07.07.2022). <https://hanefijskimezheb.wixsite.com/https://hanefijskimezheb.wixsite.com/bosna/post/2017/11/30/sejfullah-efendija-proho>.

Proho, S. (11.07.2022) Sejfullah Efendija Proho (Muharem Omerdic, çev.), <https://www.mizkonjic.ba/2019/04/08/sejfullah-efendija-proho/>

Ansiklopedi Maddeleri

Hatipoğlu, İ. (2007). Muhammed Tayyib Okiç. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA, (XXXIII, ss. 366-368).

Omerdic, M. (2009). Seyfullah Efendi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). (XXXVII, ss. 34-35).

YAVUZ, S. S. (2003). Manastırlı İsmail Hakkı. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi DİA. (XXXVII, ss. 563-564).

*Tasavvufun Menşesine Dair İkircikli Oryantalist Tutum:
Reynold A. Nicholson (ö.1945) Örneği*

The Ambivalent Orientalist Attitude About the Origin of Sufism: The Case of Reynold A. Nicholson¹

Feyza Ketenci²

Abstract: Orientalism emerged in the 19th century as an academic discipline in Europe and is the general name of the Western movement that aims to research Islam and its sciences. One of Orientalists' general approaches is to argue that Islam, particularly its sciences, has external origins. In this respect, Orientalists have never accepted Islam's internal sources and originality. As is known regarding Islam's spread from the Hijaz to the Eastern Mediterranean, Islam, as an illiterate society encountered literate societies. According to Orientalists' general approach, the literate societies changed Islam entirely. While Orientalists put forth this claim concerning fiqh, kalam, philosophy, and many other sciences, they maintained their studies in relation to the field of tasawwuf in particular. Because of the strong connection between the doctrine and field of tasawwuf, it is a discipline close to folk religiosity. As a result, the Orientalist approach from the beginning resulted in them explaining tasawwuf in reference to an external source. However, some contradictions emerged in the Orientalist claims over time. Based on these contradictions, Orientalists have moved toward a new understanding of tasawwuf. One of the most important names this study will

1 Bu çalışma, 2021 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Bölümü'nde tamamlanan "Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi" adlı yüksek lisans tezinden istifade edilerek düzenlenmiş ve yeniden hazırlanmıştır.

2 İstanbul University, feyza.ketenci@istanbul.edu.tr

refer is Reynold Alleyne Nicholson (d. 1945). Nicholson drew attention as the researcher most focused on the development of tasawwuf among modern Orientalist researchers. Although a particular change was witnessed in his views, following these views will illuminate the history of the contact and interaction Islam and, in connection with this, tasawwuf, had with the mystical and gnostic religious-philosophical movements/communities encountered in the Eastern Mediterranean during Islam's formation. This study will first discuss Orientalist researchers' general views and approaches regarding the origin of tasawwuf. Then, following Nicholson's claims about the origin of tasawwuf, the study will present a general assessment of the Orientalist approaches. In this way, it will reveal the Orientalist contradictions regarding the issue of the origin of tasawwuf through the example of Nicholson.

Keywords: Tasawwuf, Origin of tasawwuf, Orientalism, Orientalist approaches, Reynold A. Nicholson.

Giriş

Oryantalizm, diğer ifadesiyle şarkiyatçılık; XVIII. asrın son çeyreğinde kısmen, XIX. asrın başında ise asıl olarak ortaya çıkan ve Avrupa dışında kalan bölgelerdeki halkları çeşitli açılardan araştırmalarına konu edinen akademik bir disiplinin genel ismi olarak bilinmektedir (Bulut, 2017, s. 14). Oryantalizmin en önemli kısmını İslâm ve onun bilimleri oluşturmaktadır. Şarkiyatçılığın İslâmiyât alanındaki araştırmaları bu denli önemsemesinin pek çok nedeni olmakla birlikte temel sebeplerinden birine, müslümanların başlangıcından beri başta Hristiyanlık olmak üzere farklı din ve kültür çevrelerine ait coğrafyaları uzun süre temellük etmesi gösterilebilir.

Başlangıçta İslâmiyât araştırmaları içerisinde tasavvufun oldukça dar bir alana karşılık geldiğinden bahsedilebilir. Buna mukabil tasavvufun menşei problemi, oryantalistlerin tasavvuf alanında çeşitli çalışmalar ve yaklaşımlarla başından beri üzerinde en çok durduğu konuların başında gelmiştir. Oryantalistler henüz tasavvuf araştırmalarına başlamadan önce de çevrede tasavvufa yönelik birtakım görüş ve telakkilerin bulunduğu görülmektedir. Bundan dolayı Avrupa'nın tasavvuf ve çevreleri ile gerek akademik düzeyde gerek tanışıklık seviyesindeki karşılaşmalarının köklerini oryantalistlerin bir disiplin şeklinde akademik mahfilde yer almasından çok daha eskiye götürmek mümkündür.

Öte yandan tasavvufun bizzat kendisinin de İslâm düşüncesinde teşekkül etmiş bilimler arasında başından beri en çok tartışılabilen alanlardan biri olduğu görülür. Tartışmalarda tasavvufun temel sorunsalının, sadece din bilimleri ile iç ilişkisine dair olmadığı aynı zamanda dış ilişkisi hakkında da olduğu görülmektedir. Bu tartışmaların yönünü, genellikle tasavvufun kaynağı ve meşruiyetine ilişkin problemler belirlemiştir. Nitekim tasavvufun hicrî II. asrın sonlarında yaygınlaşan bir hareket olması ve İslâm bilimlerinin temel meşruiyet kaynaklarını teşkil eden naslarda, kendisine ve hatta etimolojisine kaynaklık teşkil edecek bir dayanağın herhangi bir şekilde bulunmaması bu sorunu daha da perçinlemiştir.

Tasavvufun etimolojik kökenini, Ashâb-ı Suffe'ye nispetle Hz. Peygamber'e dayandıran görüşler bulunsa da erken dönem tasavvuf tarihini yazan Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988), Ebû Bekr el-Kelâbâzî (ö. 380/990), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ebü'l-Hasen el-Hücvîrî (ö. 465/1072) ve Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) arasında da bu konuda bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Buna mukabil söz konusu yazarların sûfî tariflerinde,

Ashâb-ı Suffe'nin yaşantısına işaret etmeleri bakımından bir birlik olduğundan söz edilebilir.

Tasavvufun menşei hakkındaki araştırmaların başlangıcından çok kısa bir süre sonra, araştırmacıların birbirlerine yönelttiği itirazların yanı sıra birbirlerini yineleyerek tahkim ettiği ve böylece bunların dinamik tartışmalara dönüştüğü görülmektedir. Bundan dolayı oryantalistlerin teorilerini nereli oldukları yahut hangi dilde yazdıkları gibi belli bir ayrıma işaret etmeden bütünlük içerisinde ele almak gerekmektedir. Bu durum, söz konusu tartışmaların başladığı ve aynı zamanda en etkin olduğu oryantalizmin erken döneminde, çalışmamızın sınırlarını belirlememize ve dar bir alanda teorilerdeki kırılmalara işaret etmemize önemli bir imkân sağlamıştır.

Çalışmada, görüş ve yaklaşımlarından genellemede bulunarak 'oryantalistler' şeklinde kendisinden bahsedilen araştırmacılar ile asıl olarak tasavvufun menşei üzerinde duran, bilhassa tasavvufun menşei hakkındaki telakki ve teorilerine yer verilen oryantalizmin erken dönemindeki araştırmacılarına işaret edildiğini daha baştan ifade etmek gerekir. Bu konuda görüş, yaklaşım, referans ve dayanaklarını esas alacağımız asıl kişi ise Reynold Alleyne Nicholson'dır (ö. 1945). Tasavvufun menşesine dair görüşleri zaman içerisinde değişse de Nicholson'ın görüşlerinin takibinde bulunmak iki önemli noktayı aydınlatmaktadır. Bunlardan ilki, zaman içerisinde birden fazla iddia öne sürdüğü için iddialarının çeşitlilik göstermesidir. Bundan dolayı daha sonra gelen oryantalistlerin ileri süreceği iddiaların ve yaklaşımların genel olarak ilk sahibi kendisidir. Bununla birlikte Nicholson'ın iddialarının çeşitlilik göstermesi, tasavvufun teşekkül sürecindeki önemli karşılaşmaların ve bu karşılaşmalarda tasavvuf çevrelerinin gösterdiği reflekslerin anlaşılmasına yardımcı olur. Hususi olarak Nicholson'ın görüşlerini takip etmenin sağlayacağı ikinci önemli nokta ise görüşlerinin zaman içerisinde değişim göstermesidir. Bu nokta bize oryantalist iddiaların neden başladığı gibi gitmediği ve zamanla niçin değişim ve dönüşüm gösterdiği konusunda önemli ipuçları sağlamaktadır. Böylece Nicholson'ın görüşleri sayesinde, zaman içerisinde genel oryantalist yaklaşımlarda yaşanan kırılma noktalarını da önemli ölçüde tespit edebiliriz.

Oryantalist Tartışmalarda Tasavvuf Menşei Problemi

Oryantalizmin başlangıcından XIX. asrın ilk çeyreğine gelen dönemde tasavvufun menşesine yönelik görüş ve yaklaşımları ile öne çıkan

oryantalistlerin genel itibarıyla İngiliz menşeli olduğu görülür. Bu görüş ve yaklaşımlar ile öne çıkan araştırmacılar, başta William Jones (ö. 1794) olmak üzere John Malcolm (ö. 1833) ve James W. Graham'dır. Bu isimlerin başka bir ortak özelliği, Birleşik Krallık'ın Hindistan'daki kolonilerinde çalışan araştırmacılar olmalarıdır. Bu araştırmacıların genel görüşüne göre Doğu'daki tüm mistik düşüncelerin asıl kaynağı Hint dinî/felsefî düşüncesine dayanmaktadır. Söz konusu araştırmacılarla birlikte tasavvufun menşesine dair telakkiler, Hint dinî/felsefî düşüncesine ait hareketlere işaret eden görüşler etrafında toplanmış oldu. Sözü geçen araştırmacıların iddiaları, tasavvufun kökenine yönelik problemlerin ilk kez İngiliz oryantalistler tarafından fark edilmiş olduğunu söylemeye imkân tanımaktadır. Ancak modern araştırmacıların büyük ölçüde üzerinde birlik sağladığı kanaate göre, oryantalistlerin müstakil tasavvuf araştırmaları sistematik olarak XIX. asrın ilk yarısına kadar başlamamıştı (Andrae, 1987, s. vii). Bu tarih ve sonrasındaki araştırmalara asıl hususiyeti kazandıran noktanın, literatür ile son derece ilişkili olduğu söylenebilir. XIX. asrın ilk çeyreğinden sonra araştırmacıların referanslarına; İslâm'ın erken dönemi, tarihsel süreci ve teşekkülü hakkında kaleme alınmış başta Arapça olmak üzere İslâm literatürüne ait eserlerin dâhil olduğu görülmektedir. Bu husus ile birlikte ortaya çıkan en önemli nokta, araştırmacıların tasavvufun ortaya çıkışı ve teşekkülünü İslâm'ın tarihsel sürecinin bir parçası olarak çalışmalarında tartışmaya başlamalarıdır. Bununla bağlantılı olarak söz konusu tarih sonrasındaki araştırmacıların önemli bir kısmının, tasavvufun menşei problemini daha büyük planda İslâm'ın teşekkül probleminin bir parçası olarak ele aldığı da söylenebilir. Bundan dolayı da müstakil olarak tasavvufun menşei hakkındaki araştırmaların ilk kez Alman araştırmacılar, ya da en azından Almanca yazılmış çalışmalar ile başladığını söylemek gerekir. Bu durum aynı zamanda İngiliz oryantalistlerin bu konudaki görüşlerini, 'telakki' mesabesinde değerlendirmeye olanak sağlayan en önemli problemlerden biri olmuştur. 1821'de, F. August G. Tholuck'un (ö. 1877) Latince yazdığı *Ssufismus, sive theosophia Persarum panthesistica*'sı bu vakıyı doğrulayan ilk çalışmadır (Ernst, 1997, ss. 15-16; Geaves, 2014, s. 236; Hermansen, 2012, s. 209; Arberry, 1942, ss. 16-17; Hishmat, 2012, s. 209).

Önceki araştırmalarda yalnızca Farsça yazılmış edebiyat literatürü kullanılırken, Tholuck ile birlikte ilk kez söz konusu eserlerin yanı sıra Arapça ve Türkçe el yazmalar da oryantalistlerin tasavvuf araştırmalarının referanslarına dâhil olmuştu. Bu itibarla tasavvufun menşesine ve istilahlarına dair problemler, tasavvuf kavramının etimolojisi hakkındaki tartışmalar ve ilk sûfilerin

söz ve söylemlerinde kendini gösteren birtakım teorik bahisler ilk kez müstakil olarak Tholuck'un çalışmasında yer almıştır. Tholuck'tan yaklaşık yarım asır sonra, 1868'de çalışmasını ihdas eden Avusturyalı şarkiyatçı Alfred V. Kremer'in (ö. 1889) telif ettiği *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*'i ise tasavvufun menşei ve gelişim tarihi hakkında içerisinde müstakil başlığın yer aldığı ilk düzenli ve sistematik araştırma olarak bilinmektedir (Afifî, 2018, s. 16). Bu dönemde tasavvufun menşei problemi üzerinde durarak belli bir teori üzerinde görüşlerini netleştiren diğer bir araştırmacı, Reinhart Pieter Anne Dozy'dir (ö. 1883). Dozy, 1863'te yazdığı ve muhtevasında İslâm'a yönelttiği eleştirilerin yer almasıyla dikkat çeken *Essai Sur l'histoire de l'Islamisme* isimli çalışmasındaki bir makaleyi tasavvufun doğuşu, kökeni ve gelişimi gibi meselelere inhisar etmiştir. Kremer ve Dozy sonrasında tasavvufun menşei problemi hakkındaki tartışmalara dâhil olan Edward H. Whinfield (ö. 1922) ve Albert Merx (ö. 1930) gibi isimler olduğu gibi, dolaylı olarak bu probleme eğilen Silvestre de Sacy (ö. 1838), John P. Brown (ö. 1872), Edward W. Lane (ö. 1876) ve Edward H. Palmer (ö. 1882) gibi araştırmacıların da bulunduğu görülmektedir.

Tasavvufun menşeiine dair müstakil olarak ilk görüş ve yaklaşımları Tholuck, Kremer, Dozy, Whinfield ve Merx ortaya koymuştur. Bu husus dikkate alındığında onların, tasavvufun menşei hakkında öne sürülen ilk teorilerin sahipleri olduğundan bahsedilebilir. Başka bir ifadeyle bu isimler, tasavvufun menşeiine dair teori inşa eden araştırmacılarıdır. Bunlar arasında nispeten belirginleşen teoriler üzerinde durmak ise tasavvufun menşei hakkındaki oryantalist problemlerin gidişatını anlamaya önemli bir imkân sağlamaktadır. Nicholson'ın iddialarını henüz müstakil eserler içerisinde ileri sürmediği dönem öncesine denk gelen, oryantalizmin 1821'den 1899 yılına kadarki döneminde tasavvufun menşei hakkında araştırmacıların genel itibarıyla dört teori üzerinde durduğu görülmektedir: İran Menşei, Hristiyanlık, Hint Dinî/Felsefî Düşünce ve Yeni Eflâtunculuk. Ancak bu teorilerin ilk sahibi olmasıyla da bilinen bu araştırmacıların, söz konusu iddiaların herhangi biri üzerinde ekseriyetle birleşmediği vakiadır. Bu itibarla araştırmacıların öne sürdüğü teorilerden birini, çoğunluğun konsensüs sağladığı gerekçesiyle öne çıkarmak güçtür. Fakat teorilere referans alınan dayanakların bir kısmında araştırmacıların birbirleriyle örtüştüğü görülür. Referanslarının bir; ancak öne sürdükleri teorilerin birbirinden farklı olması oryantalist araştırmaların daha mühim bir problemini ele verir ki o da oryantalistlerin 'ön kabuller' ile bu çalışmalara yönelmiş olmalarıdır.

Öte yandan Nicholson öncesindeki araştırmacıların belli birtakım dayanaklar üzerinde özellikle birleşmesine, söz konusu dayanaklara kaynaklık teşkil eden eserlerin aynı zaman diliminde Avrupa kütüphanelerinde yer alıyor olması veya söz konusu dönem içerisinde Avrupa dillerine tercüme edilmiş olması gibi hususlar gösterilebilir. Başka bir ifadeyle oryantalistlerin benzer kaynaklara erişmiş olmaları, benzer dayanaklardan bahsetmeleriyle neticelenmiştir. Buna göre oryantalistlerin ilk referanslarında en çok yeri şu eserlerin tuttuğundan bahsedebiliriz: umumi İslâm tarihi alanındaki eserler ve özellikle de Fars edebiyatının tasavvufa dair eserleri.

Erken oryantalist araştırmalarda, tasavvufun menşei problemi hakkındaki teorilerin gelişmesi ve belirginleşmesinde daha sonra gelen özellikle Ignaz Goldziher (ö. 1921), Edward G. Browne (ö. 1926) ve Nicholson'ın görüş ve yaklaşımları etkili olmuştur. Bunlar içerisinde her ne kadar Browne, müstakil bir teoriye sahip olmasa da tasavvufun menşeine dair görüş ve yaklaşımlarıyla söz konusu isimlerle önemli ölçüde benzerlik taşımıştır. Öte yandan onların çalışmalarına bakıldığında, genel olarak birbirlerinin iddialarına yaptıkları göndermeler ve yönelttikleri eleştiriler ile etkileşim içerisinde olduklarından ve bununla irtibatlı olarak da dinamik bir zeminde teorilerini ihdas ettiklerinden bahsedilebilir. Ancak bu benzerlikte araştırmacıları asıl birleştiren husus, kendilerinden önce tasavvufun menşeinin Hristiyanlık ve Hint felsefi/dinî düşüncesine ait unsurlara dayandığınını öne süren Kremer'in görüşleriyle uzlaştıkları ve ayrıldıkları noktalarda kendini göstermiştir (Kremer, 1868, s. 67).

Nicholson ve Tasavvuf Araştırmaları

Nicholson İslâm düşüncesi üzerinde ilgisini genel olarak Arap ve İran Edebiyatı, felsefe ve bilhassa da tasavvuf sahasına temerküz etmiş modern oryantalist araştırmacıların başında gelir. Yapmış olduğu tahkik ve tercümelelerin yanı sıra ortaya koyduğu müstakil telifatın ve ansiklopedik maddelerin merkezini genel olarak tasavvufun doğuşu ve kaynağınaya dair meseleler oluşturmaktadır. Bu itibarla onun tasavvufun kaynağı ve tarihsel gelişimi üzerinde en fazla mesai harcayan araştırmacıların başında geldiğini söylemek yanlış olmaz. O kadar ki Nicholson bununla da kalmamış, bu alanda diğer oryantalistlere de öncülük etmiş bir isim olmasıyla öne çıkmıştır (Gibb, 1959, ss. 628-9).

Nicholson'ın tasavvuf araştırmalarındaki ilgi ve ciddiyeti; tasavvufun erken dönem metinlerine verdiği ehemmiyet, onları İngiliz diline kazandırma

çabası ve hatta bu konuda da çağdaşı olan oryantalistleri teşvik etmesinden anlaşılabilir. Söz gelimi bunlardan biri Margaret Smith'tir (ö. 1970). Smith, Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *er-Riâye*'sine yaptığı tahkikli neşrin ön sözünde, Nicholson'ın tavsiyesi ile bu çalışmayı tamamladığını dile getirmiştir (Muḥâsibî, 1940, s. xiv). Benzer biçimde Arberry de Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf*unu, hocası Nicholson'ın daha önce Serrâc'ın *el-Lüma*'ına yaptığı tercümenin başında eserin önemine dikkat çekmesi üzerine tercüme ettiğini ifade etmiş ve eserin başında tavsiyeleri ve değerlendirmeleri için kendisine de teşekkür etmiştir (Kalâbâdhî, 1953, s. xviii).

Nicholson yayın hayatına Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) *Dîvân-ı Kebîr*'indeki kırk sekiz gazelin tercümesini Farsça metinleriyle beraber ele aldığı *Selected Poems from the Divânı Shamsi Tabrîz* ile başlamıştır. Bu eser, Nicholson'ın aynı zamanda asistanlık (fellowship) tezi olarak bilinmektedir.

Nicholson'ın Tasavvufun Menşei Hakkındaki İddia ve Dayanakları

Nicholson, *Selected Poems from the Divânı Shamsi Tabrîz*'e yazdığı giriş bölümünde tasavvufu *panteist* bir öğreti olarak telakki eden Tholuck, Kremer, Whinfield ve kısmen Browne gibi kendisinden önceki oryantalist araştırmacıların görüşlerini referans almış, tasavvufun menşei hakkındaki iddialarında onlara yaklaşmıştır (Nicholson, 1999, s. xv-li). Bu eserde Nicholson, Fars edebiyatının tasavvuf alanındaki şiiirleri ile Yeni Eflâtunculuğun kurucusu olarak bilinen Plotinus'un (ö. 270) düşüncesi arasında birtakım mukayeselerde bulunmuş, Plotinus'un kısa ifadelerinin bu şiiirlerde, özellikle de Mevlânâ'nın sembolik anlatımlarında "aşkın bir panteizme" dönüştüğünü ileri sürmüştür (Nicholson, 1999, s. xvii). Buradan hareketle de tasavvufun Yeni Eflâtuncu felsefî düşünceye ait bir kökene sahip olduğunu iddia etmiştir (Nicholson, 1999, s. xxvii-xxx; Arberry, 1960, s. 199). Onun bu eserde söz konusu mukayeselerinin neticesinde Mevlânâ ve Plotinus'un ortaklığını *panteizm* üzerinden kurmuş olmasının nedeni, sonraki çalışmalarında itiraf niteliğindeki şu açıklamasından takip edilebilir:

...Celâleddin ile ilgili olarak *Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî*'nde ilk bakışta panteist olarak gözüken ki tasavvuf tarihi hakkındaki bilgilerimin şu ankinden daha az olduğu zamanlarda benim de panteist olarak yorumladığım Tanrı ile ittisale işaret eden bazı pasajların, okuyanlara bir sorun oluşturacağını farkındayım (Nicholson, 1976, s. 53).

Nicholson'ın zaman içerisinde Kuşeyrî'nin *Risâle'si*, Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 618/1221) *Tezkiretül-evliyâ'sı* ve Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) *Nefehâtül-üns'ünü* kaynaklarına dâhil etmesiyle birlikte tasavvufun menşesine dair yeni yaklaşımlar getirdiği görülür. Buna göre tasavvufun erken döneminden hareketle Yeni Eflâtunculuk yanında diğer başka unsurları da teorisine dâhil ederek şöyle söylemiştir:

Sûfî teosofisinin geliştiği tarihsel şartlar dikkate alındığında tasavvufu, ne Hint ne Farisî kaynağa irca ederek açıklayamayız. Buna mukabil onların, Yunan düşüncesinin ve Doğu dinlerinin özellikle de Yeni-Platonculuk, Hristiyanlık ve Gnostisizm arasındaki birleşimin bir ürünü olduğunu itiraf edebiliriz. Bu sistemlerden en az ikisi, Hint veya Farisî düşüncelerden etkilenmiş olabilir (Nicholson, 1906, s. 320).

Nicholson'ın *Risâle'nin* yanında erken dönem tasavvuf literatüründen Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb'unu* da araştırmalarına dâhil etmesiyle birlikte teorisindeki ilk kırılmalar cereyan etmeye başlamıştır:

İslâm, mucizevi bir biçimde yabancı din ve felsefelerle ilişkisini kesmiş olsa bile mistisizmin herhangi bir formu onun içerisinde temayüz edecekti. Zira (tasavvufun) tohumları onun içerisinde zaten mevcuttu (Nicholson, 1982, s. 20).

Bu hususu, yukarıdaki ifadesinden yaklaşık üç yıl önce kaleme aldığı başka bir çalışmada şu şekilde ifade etmişti:

Şüphesiz tasavvuf, bütünüyle gayr-i İslâmî unsurlardan etkilenmemiş olsaydı bile onun bu noktaya (bununla yaklaşık hicrî III. asırda tasavvuf içerisinde konuşulmaya başlanan *marifet*, *vecd* ve *fenâ* gibi yeni kavram ve teorileri kastetmektedir) kadar gelişimi çok farklı olmayabilirdi. Ancak şu bir gerçek ki bazı etkiler tasavvufta kendisini daha güçlü bir biçimde hissettirmiştir. Bunlar başlıca Hristiyanlık, Budizm ve Yeni Eflâtunculuk'tur (Nicholson, 1926, s. 31).

Nicholson'ın zaman içerisinde *Risâle* ve *Keşfü'l-mahcûb'un* yanında kaynaklarına, *Lüma'*ı da dâhil ettiği görülür ki bu üçü, tasavvuf tarihi hakkında yazılmış ilk eserler olmalarıyla yazıldığı günden bu yana literatürdeki önemini halen korumaktadır. Bunun bir yansıması olarak da onun tasavvufun menşei hakkındaki teorilerinde önemli bir değişimin yaşandığı görülmektedir. Aşağıdaki ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Nicholson'ın artık bu iddialarda İslâmî unsurlara müstakil yer ayırmaya başladığından söz edilebilir:

...Hülâsa hicrî III. yüzyıldaki yeni şekliyle tasavvuf -tarihsel gelişiminin her döneminde olduğu gibi- etkileriyle birlikte görülen birçok muhtelif faktörün

neticesidir. Bu unsurlar: İslâm tevhid nazariyesine dair teorik gelişmeler, Hristiyan zühd ve mistisizmi, Gnostisizm, Yunan ve Hint felsefeleridir. Nitekim son zamanlara kadar bu problem yanlış bir biçimde ortaya konulmaktaydı (Nicholson, 1980, s. 11).

Öyle görünüyor ki, Nicholson tasavvufun menşei hakkındaki teorilerinde zaman içerisinde İslâmî unsurları belirginleştirirse de genel görüşleri çerçevesinde çelişkili ifadelerini ve ikircikli yaklaşımlarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu husus, bazen iki müstakil çalışması karşılaştırıldığında fark edilebileceği gibi bazen tek bir çalışmasından da belirgin biçimde takip edilebilecek bir sorun olarak görüşlerinde kendini göstermiştir. Öyle ki yukarıdaki ifadelerin bir kısmının da içerisinde yer aldığı çalışmalarının bazısında, haricî unsurlardan menşe mesabesinde bahsederken aynı çalışmanın başka bir yerinde onlardan tasavvufun teşekkül sürecinde kaynağına 'dâhil olan' ya da 'etki eden' unsurlar şeklinde bahsetmiş, böylece onların tasavvufa kaynaklık teşkil etmeleri cihetiyle ehemmiyetlerini azaltan bir yaklaşım sergilemiştir. Onun çelişki arz eden bu tereddütlü ifadeleri, hemen her husustaki görüşlerinden fark edilebileceği gibi *zühdden vahdet-i vücûda* geçişe -ki bu görüşlerinde *vahdet-i vücûd* konusunda yaklaşık olarak hicrî III. asra gönderme yapmaktaydı- hazırlayıcı sebepler hakkında aynı sayfada bulunan görüşlerinden bilhassa takip edilebilir (Nicholson, 1980, s. 11). Bu durum, değişen görüşlerine rağmen değişmeden kalan görüşlerini de teorisinde muhafaza etmeye çalışan yaklaşımlarının, çalışmalarına yansımaları şeklinde değerlendirilebilir (Nicholson, 1980, ss. 11-12).

Erken dönem tasavvuf literatürünün Nicholson'ın kaynaklarına dâhil olması, her şeyden önce bu literatür müelliflerinin tasavvufu, din bilimine yaklaştırma ve tasavvufu bu bilimlerle uzlaştırma temayülünü fark etmesine olanak sağlamıştır. Bu durum da yukarıda görüleceği üzere, görüşlerinde birtakım kırılmaların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir (Sarraj, 1914, s. v-ix; Hujwiri, 1990, s. xii-xiii; Nicholson, 1908, s. 294; 1913 ss. 59-60; 1926, s. 31; 1980, s. 14). Nicholson söz konusu müellifleri bu konuda birleştiren asıl çerçevenin, tasavvufu *sünnî* bir çizgide yorumlamaları olduğuna dikkat çekmiş, erken dönem tasavvufunu belirleyen unsurların, bu çerçevenin sınırları ile ilişkili olduğuna işaret etmiştir. Nicholson, tasavvufun yanlış yorumlanmasından kaynaklanan problemlerde de bu çerçevenin belirleyici etkisine dikkat çekerek kimi sūflilerin bu çerçevenin içerisinde, kimilerinin ise dışarısında kaldığını ifade etmiştir. Bu kritik ayırmada da görüşlerini belirginleştirmiştir. Bu konuda onun *fenâ* ve onun yanlış yorumlanmasından kaynaklı

problemler üzerine özellikle görüşlerini temerküz ettiğinden söz edilebilir (Nicholson, 1908, ss. 294-297; 1913, ss. 59-64). Binaenaleyh, Nicholson'ın tasavvufun menşei hakkındaki teorilerinin yönünü, önemli ölçüde erken dönem tasavvuf literatürüne ait eserlerin belirlediğinden söz edilebilir. Bu husus en açık biçimde, aynı zamanda nihai görüşlerini teşkil eden şu ifadesinden takip edilebilir:

Her şeyden önce tasavvuf, İslâm'daki tıpkı diğer bilim/hareketler gibi köklerini Kur'ân ve Sünnet'ten almıştır. İlk kaynaklarından hareketle araştırılmadığı sürece de bunun anlaşılması söz konusu değildir (Nicholson, 1976, s. 3).

Nicholson, İslâmî unsurlara dikkat çektiği bu görüşüne mukabil tasavvufun dış kaynaklı olduğu konusundaki görüşlerini de nihai teorisinde sürdürmeye devam etmiştir (Khalil & Shiraz, 2014, s. 360). Fakat onun İslâmî unsurları belirginleştirdiği görüşlerinde, en az tasavvufun dış kaynaklı olduğunu ileri sürdüğü görüşler kadar problemlerin olduğu görülmektedir. Bu husus, Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı ifadelerin mistik yorumlarının, tasavvufa kaynaklık ettiğini ileri süren görüşlerinde ve *fenân*'ın, genel olarak da erken dönem tasavvufunun maksadı olarak telakki ettiği *tevhide* ilişkin görüşlerinde bilhassa kendini gösterir. Esasında onun, "ilâhî şahsiyet"e ilişkin görüşleri fark edilmediği takdirde bu problemlerin anlaşılması da mümkün değildir (Nicholson, 1926, s. 31; 1976, s. 9, 13; 1980, s. 11; 1982, s. 21-22). Zira ona göre Hz. Muhammed, Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat yazarıdır. Öyle anlaşılıyor ki Nicholson içerisinden geldiği oryantalist geleneğe sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber erken dönem tasavvuf literatürüne de bu bağlamda yaklaşmıştır. Tüm bu durumlar dikkate alındığında, onun İslâmî unsurlara dikkat çekmekle beraber görüşlerinde çok problemlili noktaların da olduğu açığa çıkar (Nicholson, 1976, s. 5). Bu sorun aşağıda "Nicholson'da İlâhî Şahsiyet (Divine Personality) Problemi" başlığında hususi olarak değerlendirilecektir.

Öte yandan Nicholson'ın kaynaklarındaki değişen literatür ile irtibatlı olarak zaman içerisinde değişen görüşlerindeki mühim kırılmaları anlama açısından bazı teoriler hakkındaki ifadeleri özellikle önem arz eder. Bunlardan birine, *vahdet-i vücûd* öğretisine ilişkin görüşleri gösterilebilir. Nicholson, erken dönem tasavvuf literatürü ekseninde tasavvufun din bilimlerinin kaynaklarına yaklaştığı gibi Tanrı tasavvuruna da yaklaştığını ileri sürmüştür. Bu yapıyla da *fenân*'ın, erken dönem tasavvufundaki nihayetinin "tevhidin derecelenmiş makamlarından yalnızca birine" karşılık geldiğini ifade etmiş, ayrıca bununla da sınırlı olduğuna işaret etmiştir (Nicholson, 1913 s. 58). Nicholson, İslâm'ın Tanrı anlayışından farklı telakki ettiği *vahdet-i vücûdun*

Tanrı tasavvuruna ise İslâm bilimleri ile uzlaşa sağlamış erken dönem tasavvufu ile erişilemeyeceğini belirtmiş, ilk sûfilerin ifadelerinde *vahdeti vücûda* ilişkin bir terennümün dahi yer aldığını ifade etmenin yanıltıcı olduğunu ileri sürmüştür (Nicholson, 1982, ss. 22-23). Bu yaklaşımının uzantısı olarak da tasavvuf tarihinde *vahdet-i vücûd* öğretisini, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile başlayan sonraki döneme yerleştirmiştir (Nicholson, 1976, s. 27). Nitekim bu görüşler, aynı zamanda Nicholson'ın en nihai görüşlerini teşkil etmektedir ve tasavvufun menşesine, tarihine ve dönemlendirme problemlerine ilişkin genel teorisinin ana gövdesini şekillendirmiştir.

Nicholson'ın Teorilerindeki Örtük İddia: *İlâhi Şahsiyet* (Divine Personality) Problemi

Nicholson'ın kullandığı, hatta bir eserini bu kavramın açılımına inhisar kıldığı “personality” kavramı, “şahsiyet” olarak Türkçeye tercüme edilse de müphem kalmaktadır. Nitekim *şahsiyet* terimi, ana akım İslâm düşüncesinde de karşılığı bulunmayan bir anlayışa denk gelmektedir. Öyle ki Nicholson'ın kendisi de en az kavramın kapalılığı kadar çağdaş Müslüman düşüncenin dilinde, kavramın tam olarak tercüme edilemeyeceğine dikkat çekmiştir (Nicholson, 1976, s. 1). Bu sebeple onun *şahsiyet* hakkındaki düşüncesi aynı zamanda görüşleri içerisinde anlaşılması en güç konulardan biri olagelmıştır (Nicholson, 1947, s.).

Öte yandan Nicholson'ın şahsiyet kavramına yüklediği anlamın benzer problemlerini, Kremer ve Browne'ın Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) ile Hristiyan teolojideki Mesih arasında irtibat kuran fikirlerinde de bulmak mümkündür. Fakat problemin, Nicholson'da olduğu kadar başka hiçbir müsteşrikin görüşlerinde belirginleşmediğinden bahsedilebilir (Kremer, 1868, ss. 70-74; Browne, 1902, ss. 429-434; Arberry, 1942, s. 22). Nicholson'ın *şahsiyet* kavramı hakkındaki görüşlerini kişi üzerinden değil, tasavvuf tarihi problemi olarak daha büyük alanda tartışması bu konuda etkili olmuş olsa gerektir.

Nicholson, *şahsiyet* kavramını İslâm'daki Tanrı-âlem münasebetinin bir meselesi olarak ele almıştır. Kavrama yüklediği anlamlara ilişkin problemler, tasavvufun İslâm kaynaklı olduğunu ileri sürdüğü iddialarını, sûfilerin tevhid nazariyesi üzerinden temellendirmeye çalıştığı görüşlerinde büyük ölçüde cereyan etmiştir. Bu sebeple *şahsiyet* problemi, Nicholson'ın nihai görüşlerindeki ana unsurları anlama açısından çok önemli bir yere sahiptir. Buradan

hareketle şöyle bir sorgulamada bulunulabilir: Nicholson sûfîlerin tevhid anlayışını ve Kur'ân-ı Kerîm'deki ifadeleri -ki özellikle de Tanrı ve peygamber sevgisine karşılık gelen ayetlerin mistik yorumlarını- tasavvufun menşesine izafe ederken (Nicholson, 1926, s. 31; 1976, ss. 13-16; 1980, s. 11) tam olarak neyi kastetmektedir? Onun tasavvufun dâhilî unsurlarına dikkat çektiği sanılan bu hususların, İslâm teolojisinde gerçekten bir karşılığı var mıdır?

Nicholson İslâm'ın Tanrı anlayışının, Hristiyanlık'taki gibi insan ile Tanrı arasında ilişki ve irtibata imkân sağlayan bir şahıs Tanrı (*personal God*) olmadığını ifade etmiştir. Diğer taraftan bu Tanrı anlayışının her şeyden münezze ve mutlak oluşuna karşılık gelen *zat* terimiyle ifade edilemeyecek ölçüde de kapalılık arz ettiğini vurgulamıştır (Nicholson, 1921, ss. 140-142; 1976, ss. 1-3; 1982). Söz konusu irtibat ve münasebete, *ilâhî şahsiyet* düşüncesi etrafındaki görüşleriyle sûfîlerin yer açtığını öne sürmüştür. Öyle anlaşılmaktadır ki Nicholson'ın görüşlerinde bu düşünce, Tanrı'nın ilâhî sıfatlarıyla vasıflanıp kendisinde bu sıfatları yansıtarak Tanrılaşan (*deification*) bir varlığa, onun ifadesiyle "Tanrı-insana" (*Cod-man*) karşılık gelmektedir (Nicholson, 1976, s. 58, 60). Bunu, sûfîlerin tevhide ve onun idrakine dair geliştirdikleri hususi yöntem ve anlayışlar ile ortaya koyduklarını ileri sürmüştür. Bu minvalde daha önceki görüşlerinde tevhidin makamlarından biri olduğuna işaret ettiği *fenânın*, yeni görüşleriyle birlikte bu sefer de *şahsiyet* düşüncesi ile tam bir uyum içinde olduğunu ileri sürmüştür (Nicholson, 1976, ss. 13-16).

Nicholson *ilâhî şahsiyet* düşüncesinin, ilk sûfîlerin kavram ve ifadelerine ne şekilde yansıdığı üzerinde fazla durmamıştır. Çünkü söz konusu görüşleri ele alan erken dönem tasavvuf metinlerinin, Tanrı ile birey arasında *şahsiyete* ilişkin bir irtibata müsaade etmediğini savunmaktadır. Bunun sebebine de söz konusu metin yazarlarının tasavvufu ana akım İslâm düşüncesi ekseninde yorumlama yöntemlerini göstermiştir. Bu amaçla da onların *fenânın* aksine *bekâyı* öne çıkardıklarını öne sürmüştür. Bu konuda özellikle de Hücvîrî ve Serrâc'a dikkat çekmiş ve onların, *fenâ* kavramının yanlış yorumlanmasından kaynaklanan problemler hakkındaki görüşlerinde *şahsiyetin*, Tanrı'nın varlığında birleşip yok olunacağı doktrinine karşı ciddi bir eleştiri getirdiklerini ileri sürmüştür. Diğer bir ifadeyle Nicholson, erken dönem tasavvuf müelliflerinin sünnî çerçevede yorumladıkları Tanrı tasavvurunun, tasavvuf içerisinden bir *şahsiyet* fikri çıkarmaya engel teşkil ettiklerini ileri sürmüştür. Bunun en temel sebebine, sünnî karakteri dolayısıyla tasavvufun diğer din bilimleri ile uzlaşmasını göstermiş, tasavvufun tıpkı bu bilimlerde olduğu gibi ancak aşkın yönü ağır basan bir Tanrı anlayışının olacağını ve

sünnî karakterinden uzaklaşmadıkça da Hristiyanlık'taki gibi bir Tanrı anlayışına sahip olamayacağını öne sürmüştür (Hujwiri, 1990, s. xiii; Nicholson, 1908, ss. 294-297; 1982, ss. 21-23). Ayrıca Nicholson, içkin yönün ağır bastığı *panenteizmin* Tanrı tasavvuru içerisinden de bu irtibatın sağlanamayacağına dikkat çekmiştir (Nicholson, 1976, s. 2, 27).

Nicholson *şahsiyet* fikrinin her şeyden önce Müslümanların, İslâm Peygamberi hakkındaki düşüncelerine karşılık geldiğini ve bu konuda sûfilerin, "Muhammed'i bizzat Tanrı ile özdeşleştiren" (*identifying him with God*) birtakım teoriler geliştirdiklerini ileri sürmüştür (Nicholson, 1976, s. 11, 21; 1980, s. 15). Bunu ise en kapsamlı biçimde "içkin ancak aynı zamanda aşkın" Tanrı tasavvuruna sahip *vahdet-i vücûd* öğretisi ile geliştirdiklerinden bahsetmiştir (Nicholson, 1976, s. 2, 16, 24-25). Öyle anlaşılıyor ki Nicholson'a göre tasavvuf, *vahdet-i vücûd* düşüncesi ve onun etrafında geliştirdiği teoriler neticesinde daha önce erken dönem tasavvuf literatürü sayesinde sünnî din bilimleri ile sağladığı uzlaşmayı feshetmiştir. Öte yandan Nicholson, Hz. Muhammed'in ilâhî vahyin doğrudan bilincinde olduğunu ileri sürerek onunla aynı zamanda Hristiyan teolojideki İsâ Mesih'in *şahsiyeti* arasında da bir irtibat kurmuştur. Nicholson bununla da kalmaz, sûfilerin de *şahsiyete* ilişkin birtakım anlayışlar geliştirdiklerini ifade etmiştir. Onların Hristiyanlık'taki *ilâhî kelime/logos* doktrini, Hz. Muhammed'in şahsında kabul ettiklerini ileri sürmüştür (Nicholson, 1976, s. 6-7, 67-68; 1982, s. 21-22).

Logos; diğer ifadesiyle *kelime*, en genel anlamıyla Tanrı'nın evreni yönetme biçimiyle alakalı bir mevzudur ve muhtelif din ve felsefî düşüncelerde karşılığı olan bir meseledir. Hristiyan teolojide *logosun* en genel ifadesiyle karşılığı, Baba-Tanrı ile âlem arasındaki aracı rolüdür (Afîfî, 2011, s. 64-65, 100). Nicholson bu anlayışın, Müslüman düşüncedeki karşılığının *insân-ı kâmil* olduğunu; sûfilerin, varlığın nihaî gayesi ve âlemin koruyucusu olarak Hristiyanlık'taki aracı anlayışı gibi İslâmî bir *logos* nazariyesi geliştirdiklerini ima etmiştir (Nicholson, 1982, s. 59). Sûfilerin de bu nazariye ile en temelde, Hz. Muhammed'in ezeli varlığına işaret ettiklerine dikkat çekmiştir (Nicholson, 1980, s. 15; 1982, s. 11, 43).

Nicholson'un ifadelerinde *ilâhî şahsiyet* hakkında yer alan kapalılık, *insân-ı kâmil* ile onun ilişkisine işaret ettiği açıklamalarında bir ölçüde belirmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki Nicholson, *insân-ı kâmil* ile Tanrı'nın şahsiyetinde kendini gerçekleştiren ideal insandan, onun ifadesiyle "Tanrısal varlık"-tan (*Divine man*) bahsetmektedir (Nicholson, 1976, s. 58). Diğer bir ifadeyle

Nicholson, *insân-ı kâmilî*, Tanrı ile insanın birleşeceği bir merteye olarak ele almıştır. Bu mertebedeki insanı ise Tanrı'nın ilâhî ve beşeri iki yönünü birleştiren; böylece ilâhî şahsiyet düşüncesinin (*the idea of divine personality*) kendisinde bedenleştiği bir varlık olarak telakki etmiştir (Nicholson, 1976, s. 57; 1980, s. 15). Nicholson söz konusu sistemin temelini teşkil etmesi bakımından Hz. Muhammed'i, Tanrı'nın yeryüzündeki şahsiyeti anlamında "Tanrı-insan" (*God-man*) olarak tarif etmiştir (Nicholson, 1976, s. 60). Buradan hareketle Nicholson'ın görüşlerine ilişkin şöyle bir genel yaklaşımda bulunulabilir: Nicholson'ın ifadelerindeki *insân-ı kâmilî*, Peygamberin ahlâkıyla ahlâklanan kâmil insandan ziyade onun ezeli varlığı ile birleşen ve bunun neticesinde *Tanrısallaşan* bir varlığa karşılık gelir. Nicholson, bu nazariyenin teslis inancından farkına, Hristiyanlık'ta yalnızca oğul ile sınırlı Tanrılaşma doktrininin, İslâm'da *insân-ı kâmilî*nin potansiyel olarak gereklerini yerine getiren tüm Müslümanlara şâmil olduğunu göstermiştir (Nicholson, 1980, ss. 14-16). Nicholson'ın şahsiyete dair bu görüşleri, tasavvufun menşei konusunda nihai teorisinde işaret ettiği "tevhid nazariyesine dair teorik gelişmeler" hakkındaki görüşlerinin anlaşılmasında önemli ipuçları sağlar (Nicholson, 1976, ss. 1-73) Böylece onun, İslâmî unsurlar diye tasavvufun kaynağı hakkında öne sürdüğü görüşlerine bilinenin çok dışında bir anlam yüklediği açığa çıkar.

Sonuç Yerine

Çalışmada tasavvufun menşei hakkındaki oryantalist tartışmalarda merkezî yere sahip Nicholson'ın görüş, yaklaşım ve dayanaklarını inceledik. Bu sayede oryantalistlerin tasavvufun menşei hakkındaki tartışmalara nasıl dâhil olduğu, hangi çalışmalar üzerinden sorunu takip ettiği ve teorilerin gelişmesi ile hangi teorilerin tahkim edildiği ve hangilerinin dışarıda bırakıldığıнын yanı sıra zaman içerisinde teorilerin başladığı gibi ilerlemediği ve buna sebep olan çelişkilerin ve kırılma noktalarının neler olduğuna ilişkin sorunları açığa çıkardık. Buna göre söz konusu kırılmalarda en belirleyici faktörün, İslâm bilimlerine ait literatür olduğunu söyleyebiliriz. Literatürün çalışmalara dâhil olması ile birlikte oryantalistlerin tasavvufun menşei hakkındaki teorilerinde önemli değişimler yaşanmıştır.

Öte yandan bir hakkı teslim sadedinde söylemek gerekir ki, Nicholson'ın erken dönem tasavvuf literatürü ile tasavvufun söz konusu metinler içerisinde belli bir ekseninde yorumlandığını fark etmesi ve buna bağlı olarak da tasavvuf tarihindeki dönemseller geçişlere görüşlerinde gönderme yapması,

tasavvuf araştırmalarında mühim bir dönüm noktasıdır. Ancak bu literatürün, Nicholson'ın dayanaklarına süreç içerisinde dhil olması, onun birden fazla görüş değişikliğine gitmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte başından beri Nicholson'ın görüşlerinde ikircikli yaklaşımlar kendini göstermiştir. Bu durum, zaman içerisinde değişen görüşlerine rağmen değişmeden kalan görüş ve yaklaşımlarını da teorisinde biteviye sürdürmesiyle neticelenmiştir. Değişmeden kalan görüşlerinin ekseriyetinin, tasavvufun dış kaynaklı olduğu hususunda ilk etapta Kremer, daha sonra Goldziher ve Browne'in ne sürdüğü, yani kendisinden önceki iddialar olduğu grlmştir. Bu durum öyle gösteriyor ki, Nicholson içerisinden geldiği oryantalist geleneğe sımsıkı bağlı olmanın yanında erken dönem tasavvuf literatürüne de bu ekseninde yaklaşmıştır. O halde tüm bunların neticesinde ifade etmek gerekir ki, tasavvufun menşei hakkındaki oryantalist teoriler, zaman içerisinde değişen araştırmacılarına, dayanaklarına ve referanslarına rağmen önemli lde değişmeden kalmıştır.

Kaynakça

- Afif, E.A. (2011). İslam Düşüncesi zerine Makaleler, (E. Demirli, ev.). İz Yayıncılık.
- Andrae, T.J.E. (1987). In the Garden of Myrtles: Studies in Early Islamic Mysticism. State University of New York Press.
- Arberry, A. J. (1942). An Introduction to the History of Sufism: The Sir Abdullah Suhrawardy Lectures for 1942. Longmans, Green and Co.
- Arberry, A. J. (1960). Oriental Essays: Portraits of Seven Scholars. George Allen & Unwin Ltd.
- Browne, E.G. (1902). A Literary History of Persia (1. Cilt). T. Fisher Unwin.
- Ernst, C.W. (1997). The Shambhala Guide to Sufism. Shambhala.
- Geaves, R. (2014). Sufism in the West. *The Cambridge Companion to Sufism*, (233-256 ss.). Ridgeon L. Cambridge University Press.
- Gibb, H.A.R. (1959). The Dictionary of National Biography 1941-1950. (L. G. Wickham Legg & E. T. Williams). Oxford University Press.
- Hermansen, M. (Ed.) (2012). Sufism in the West. *Sufism: An Entry from Encyclopaedia of the World of Islam*, (197-203 ss.). EWI Press Ltd.
- Hishmat, R.S. (Ed.) (2012). Sufism and Orientalism. *Sufism: An Entry from Encyclopaedia of the World of Islam* içinde (205-211 ss.). EWI Press Ltd.

- Hujwiri, A. 'U. (1990). *The Kashfal-Mahjub*, (Çev. Nicholson, R.A.). Pakistan: Dâru'l-Ishaat.
- Kalâbâdhî, A. B. (1935). *The Doctrine of the Şūfis: (Kitâb al-ta'arruf li-madhhab ahl al-taşawwuf)*. (A. J. Arberry). Cambridge University.
- Khalil A. & Sheikh, S. (2014). Editorial Introduction: Sufism in Western Scholarship, a Brief Overview, *Studies in Religion*, 43 (3), 293-297.
- Kremer, A.V. (1868). *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams: der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee*. F. A. Brockhaus.
- Kremer, A.V. (1868). *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams: der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee*. F. A. Brockhaus.
- Muḥāsibî, Ḥ.A. (1940). *al-Ri'āya li-ḥuqūq Allāh*, (Ed. M. Smith). E. J. W. Gibb Memorial.
- Nicholson, R.A. (1908). The Oldest Persian Manual of Sufiism, *Transactions of the Third International Congress for the History of Religions*, 1, 293-297.
- Nicholson, R.A. (1906). A Historical Enquiry Concerning the Origin and Development of Sufism. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 38 (2), 203-348.
- Nicholson, R.A. (1913). The Goal Muhammadan Mysticism. *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 45 (1), 55-68.
- Nicholson, R.A. (1921). *Studies in Islamic Mysticism*. Cambridge University Press.
- Nicholson, R.A. (1926). Şūfiism. *The Encyclopaedia Britannica* içinde, XIII, 31-32.
- Nicholson, R.A. (1947). *Fi't-tasavvufi'l-İslâmî ve târihihi*. (E. A. Afîfî, çev.). Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr.
- Nicholson, R.A. (1976). *The Idea of Personality of Sufism*. Jayed Press.
- Nicholson, R.A. (1980). Sufis. *Encyclopaedia of Religion and Ethics* içinde, XII, 10-17.
- Nicholson, R.A. (1982). *The Mystic of Islam*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Nicholson, R.A. (1999). *Selected Poems from the Dīvāni Shamsi Tabrîz*. Routledge Ltd.
- Nicholson, R.A. (2018). *Tasavvufun Menşei Problemi*. (A. Kartal). İz Yayıncılık.
- Tusi, A.N.S. (1914). *The Kitab al-Luma fi'l-tasawwuf*, (Thk. Nicholson, R.A.). E. J. Brill.

*Kosova'da Bir Tekkenin Görsel ve Maddî Kültürü:
Yakova Şeyh Ban Sâ'di Tekkesi*

The Visual and Material Culture of a Tekke in Kosovo: The Yakova Sheikh Ban Sa'di Lodge

Neslihan Süleyman¹

Abstract: After the Ottoman Empire's period of transition in Rumelia, many of the Sufi orders that had survived through this period have kept operating to the present in the Balkans. One of these Sufi orders is the Sa'diyye. This particular order started to spread in the Balkans between the 18th-19th centuries, and the order is attributed to Sa'deddin Muhammed al-Jibavi (d.1180), the founder of the Tariqa. Compared to other Rum cities, the city of Gjakova situated in Kosovo emerges as one of the regions where the Sa'diyye still actively operates. Furthermore, Gjakova has around 10 Sa'di Sufi Lodges. One of these Sufi lodges is the Sheikh Ban's Sâ'di Lodge and is the main subject of this study. The case study of this paper attempts to evaluate the visualist and material aspects that have extended into the Gjakovar culture in terms of the art history of the Sheikh Ban's Sa'di Lodge. The study seeks to depict the masterful Arabic calligraphies, dervish clothing and items, and musical instruments found in the lodge and to examine them in this context. Some artist names and dates were found in the octagonal dome of the lodge, which is decorated with conic paintings of cities. In addition, the study examines the mihrab in the semahane [building where dervishes perform their sema/dance] and searched the traces of different sects at various places in the lodge. The study also examined instruments still used in the lodge, as well as dervish objects such as the jilbent, table, skewer, and mace. In addition, the study attempted to understand the visual preferences of the Sa'di order by researching the iconic paintings and Arabic calligraphy frames placed in different locations in the lodge.

Keywords: art history, Balkans, Kosovo, Gjakova, Sa'dism, Sheikh Ban Sâ'di Lodge, Sufi lodge culture, Sufi lodge structures, descriptive arts, visual culture, material culture

¹ Hacettepe University, neslihan.slymn@gmail.com

Giriş

Anadolu Türkleri'nin Balkan coğrafyasına geçişi 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Anadolu Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus (ö. 1278), aralarında Sarı Saltuk'un (ö. 1297) da bulunduğu bir gazi grubuyla birlikte Dobruca bölgesine geçmiş, böylece pek çok Türkmen, Rumeli topraklarına yerleşmiştir (Sümer, 2022). Daha sonra Orhan Gazi'nin (ö. 1362) oğlu Süleyman Paşa'nın (ö. 1357) 1352'deki akını sayesinde, Rumeli toprakları kalıcı bir yurt hâline gelmiştir (İnalçık, 2008). İlgürel'in (2001) eserinde vurguladığı gibi Osmanlı Devleti'nin uyguladığı istimâlet politikasının bir uzantısı olarak, Anadolu'dan gelen derviş gruplarına yeni fethedilen boş araziler vakfedilmiş, böylece kolonizasyon hareketini başlatan dinî gruplar kendi zaviyelerini kurarak barınma ve faaliyetlerini sürdürme imkânı bulmuştur (Barkan, 1942). Böylelikle Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 14. yüzyıl başından itibaren çeşitli derviş grupları Balkan coğrafyasında zaviyeler kurarak teşekküllerini sağlamışlardır. Takip eden yüzyıllarda Halvetilik, Kadîrîlik, Sa'dilik, Bektaşilik, Rifâilîlik gibi tarikatlar, çeşitli kollar vasıtasıyla Balkan coğrafyasına yayılmıştır (İzeti, 2013). Eski Yugoslavya dönemindeki siyasi karışıklıklar ve savaş nedeniyle tekkelerin faaliyetleri zaman zaman kesintiye uğrasa da günümüze kadar devam edebilmiştir.

Çalışmaya konu olan Şeyh Ban Sa'dî Tekkesi'nin de yer aldığı Kosova'nın Yakova şehri, Sa'dî tarikatının yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği bir şehir konumundadır. Bildiride, Şeyh Ban Sa'dî Tekkesi sanat tarihi açısından değerlendirilerek; tekkelerdeki faaliyetlerin dinî boyutlarının yanı sıra, hâlen faaliyette olan bir tekkenin görsel ve maddi kültürünü ne şekilde ortaya koyduğu incelenmeye çalışılmıştır. 2021 yılının Temmuz ayında söz konusu tekke ziyaret edilerek çeşitli fotoğraflar çekilmiştir. Tekkedeki bütün eserlerin çalışmaya eklenmesi mümkün olmadığından, resimli ve yazılı levhalardan bazıları seçilerek değerlendirmeye alınmıştır. Tevhidhâne bölümündeki süslemeler, resimli ve yazılı levhalar, törenlerde kullanılan müzik aletleri ve derviş eşyaları incelenerek tekke mensuplarının kültürlerini nasıl yansıttıkları ve bir tarikatın dinî uygulamalarının yanı sıra, görsel tercihlerini ne yönde kullandıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tekke ve cami gibi dinî mekânlarda kullanılan malzemenin daha iyi anlaşılabilmesi için bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar yol gösterici olmuştur. Bunlardan bir kısmına örnek vermek gerekirse; ilk olarak Yahyâ Âgah Efendi'nin "*Mecmû'âtü'z - Zarâ'if Sandûkatü'l - Ma'ârif*" isimli eserinden bahsedilebilir (Tayşî ve Yılmaz, 2014). Yahyâ Âgah Efendi, tarikat adabını, tarikat mensuplarının

kullandığı kıyafetleri, tâc-ı şerifleri ve sembolleri anlattığı eserinde ayrıntılı çizimlere yer vermiştir. Eser, tâc-ı şeriflerin ve bazı başlıkların hangi tarikata ait olduğu konusunda bugün de başvurulan birincil kaynak niteliğindedir. Tarikat kıyafet ve sembolleri ile ilgili bir diğer önemli eser Nurhan Atasoy'un "*Derviş Çeyizi*" kitabıdır. Dervişlere ait her türlü kıyafet ve malzeme ayrıntılı bir şekilde fotoğraflanarak kategorize edilmiştir (Atasoy, 2019). Annemarie Schimmel'in Arap harflerinin ortaya çıkışı ve bir sanata dönüşmesi üzerine yazdığı makalesi, hat sanatı ile ilgili yapılan çalışmalarda yol göstericidir (Schimmel, 1992). Hümeýra Uludağ'ın Osmanlı tekke yazılarıyla ilgili yazmış olduğu tezi pek çok tarikata ait hat levha örneklerini içermesi bakımından oldukça önemlidir. Tarikatlara ait yazılar, tarikat ismine göre sınıflandırılmıştır. Böylece tarikatlara ait yazıların bir arada incelenbilmesi açısından kolaylık sağlamaktadır (Uludağ, 2005). Ressam Mâlik Aksel ise; Türk resmindeki yazı-resim örneklerinin izini sürmüş ve bunları konularına göre sınıflandırarak "*Türklerde Dinî Resimler*" isimli kitabında yayınlamıştır (Aksel, 2015). Snjezana Buzov, Bosna'daki Hacı Sinan Kadirî Tekkesi'nde 18. yüzyılda yapıldığı düşünülen duvar yazılarını inceleyerek, hat yazılarının bir tekkede ne şekilde konumlandırıldığına dikkat çekmektedir (Buzov, 2013).

Sa'diyye Tarikatı ve Balkanlardaki Konumu

Çalışmaya konu olan tekkenin mensup olduğu Sa'diyye tarikatı, kurucusu Sa'deddin el- Cibâvî'ye (ö. 1180) nispet edilmektedir. Abdülkâdir Geylânî (ö. 1165) ve Seyyid Ahmed er-Rifâî (ö. 1182) ile aynı dönemde yaşayan Sa'deddin el-Cebâvî, Hz. Hasan'ın torunlarının soyundan gelmektedir (Yücer, 2008). Adap ve erkânı 16. yüzyılda Şam'da oluşturulan tarikat; Şam, Halep, Hama gibi şehirlerin ardından 18. yüzyılda İstanbul ve Balkanlara yayılmıştır (Yücer, 2008). Sa'dîlik; Âciziyye, Vefâiyye, Tegallübiyye ve Selâmiyye olarak dört ana kola ayrılmıştır. Abdüsselâm eş-Şeybânî'nin (ö. 1752) temsil ettiği Selâmiyye kolu ile tarikat, 18. yüzyıldan itibaren İstanbul'da da görülmeye başlanmış ve yaklaşık otuz adet tekke inşa edilmiştir (Kara, 2017). İçlerinden Mirza Baba, Kadem-i Şerif, Abdüsselam Tekkeleri İstanbul'da faaliyet gösteren önemli Sa'dî tekkeleri olarak anılmaktadır. Ayrıca Abdüsselâm Tekkesi, 1718 yılında Celvetiyye'den Sa'diyye'ye intikal etmesinden itibaren tarikatın İstanbul'daki âsitânesi konumunda olmuştur (Tanman, 1994) (Işın, 1998). İstanbul'un ardından Bursa, Afyon, Kütahya gibi şehirlerde de Sa'dî tekkeleri açılmıştır (Kurt, 2004).

Sa'dî tarikatının Balkanlara yayılması ise dört ana koldan biri olan Âciziyye kolu vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İstanbul'da Şeyh İbrahim isimli bir Sa'dî

şeyhinden icazet alan İşkodralı Âcizî Baba, ilk olarak Kosova'nın Yakova şehrinde bir Sa'dî tekkesi kurmuştur. Büyük Sâ'dî Tekkesi adındaki bu tekkeyi oğlu Şeyh Danyal'a (ö. 1758-59) bırakan Âcizî Baba; Prizren şehrine gelerek burada da bir tekke açmış ve bu tekke, tarikatın Balkanlardaki âsitânesi konumunda faaliyet göstermiştir. Tekke ne yazık ki İkinci Dünya Savaşı sırasında yıkılmış geriye sadece türbe kalmıştır (Özergin et al., 1968). Âcizî Baba'nın oğlu Şeyh Danyal'ın vasıtasıyla tarikat; Berat, Avlonya, Tepedelen gibi farklı bölgelere yayılmıştır. Tarikatın Balkanlarda ilk olarak görüldüğü Yakova şehri, geçmişten günümüze dek Sa'dîliğin merkezi olma özelliğini korumaktadır. Şehirde yaklaşık on adet Sa'dî tarikatı kurulmakla birlikte bu tekkeler günümüzde de faaliyetlerini sürdürmeye devam etmektedir. Bu tekkeler: Şeyh Cemal Tekkesi, Şeyh Bekir Tekkesi, Şeyh Muhyiddin Tekkesi, Şeyh Reşat Tekkesi, Şeyh Yahyâ Tekkesi, Şeyh İdris Tekkesi, Şeyh Naki Şehu Tekkesi ve Şeyh Ban Tekkesi'dir (İzeti, 2013). Ekrem H. Ayverdi, Yakova'da "Büyük Sa'dî Tekkesi" ve "Şeyh Emin / Tebdil Tekkesi" olarak sadece iki Sa'dî tekkesini gezmiş ancak toplamda yedi adet Sa'dî tekkesi olduğunu belirtmiştir (Ayverdi, 1981). 19. yüzyılda aktif oldukları anlaşılan bu tekkeler zaman zaman devlet tarafından da maddi olarak desteklenerek taâmiyye masrafları için maaş tahsis edilmiştir (BOA, DH.MKT.nr.804/30) ; (BOA, tfr.ışkt.NR.90/8912).

Yakova Şeyh Ban Sâ'dî Tekkesi

Çalışmaya konu olan Şeyh Ban Sa'dî Tekkesi, 19. yüzyılda Yakova'nın Kül Mahallesi'nde² kâgir ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kurucuları, türbeleri tekkede bulunan Baba Sadık ve Baba Ahmet'tir. Kosova Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı'na bağlı Kültürel Miras veri tabanından edinilen bilgiye göre; tekke bugünkü adını 1911-1942 yılları arasında tekkenin postnişinliğini yapan Şeyh Ban veya Şeyh Şaban'dan almıştır³. Ayrıca tekkede şeyh türbeleri dışında 1683-1699 Osmanlı Devleti-Kutsal İttifak savaşlarında şehit düşen üç kız çocuğunun mezarlarının bulunduğu belirtilmektedir⁴.

Tekke genel olarak; semahane, türbe bölümü, mutfak ve iki misafir odasından oluşmaktadır. Semahane dikdörtgen planlı olup sekizgen kubbe ile örtülüdür. Kâgir olan binanın genelinde yoğun olarak ahşap malzeme

2 Mahallenin Arnavutça kullanılan resmi ismi : "Mahalle e Qylit" dir.

3 Arnavutça halk dili kullanımında "Ban" kelimesi Şaban kelimesinin kısaltması olarak kullanılmaktadır.

4 <https://dtk.rks-gov.net/Objekti?heritageId=2180>

kullanılmıştır. Semahanenin ikinci katında, güney ve batı yönünde konumlanmış bir asma kat bulunmaktadır. Ahşap kafeslerle örtülü olan bu alan kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Kible ve doğu duvarına açılan ahşap çerçeveli pencereler ile mekânın ışık alması sağlanmıştır.

Tekkenin görsel ve maddi kültürü

Şeyh Ban Sa'dî Tekkesi'ne ait incelemeler üç grupta yapılmıştır. Bunlar: mihrap ile derviş eşyalarının incelenmesi, kubbe bölümünün incelenmesi ve resimli-yazılı levhaların incelenmesi şeklindedir.

Mihrap ve derviş eşyaları

Semahanenin mihrabı, oldukça renkli bir şekilde boyanmıştır. Sarı, yeşil ve turuncu renklerin hâkim olduğu mihrabın içinin daha önceden bezemeli olduğu anlaşılmalı birlikte bu bezemeler günümüzde oldukça silinmiş durumdadır. Mihrabın içine çizilen dört adet sütun, belli belirsiz fark edilmektedir. Mihrabın tepe noktasında üç boyutlu beyaz renkli bir taç monte edilmiştir. Dört terkli olan tacın alınlık kısmı yeşile boyanmış ve siyah renkle çizgiler çekilerek destarlı bir başlık görünümü verilmeye çalışılmış olmalıdır⁵(Tanman, 1996) (Ögel, 1997. (Foto 1) Mihrabın en dikkat çekici unsurları kabartma şeklinde yapılan sarı teslim taşları ve çift teberlerdir. Daha çok Bektaşî ikonografisinde karşılaşılan teslim taşı ve yine Rifâî ya da Bektaşî tasvirlerinde sıklıkla karşımıza çıkan çift teber, Sa'dî tekkesinde de yerini almıştır. Mihrap üstünde bozuk bir hatla *"Ya Hazreti Pir Sâ'deddin el-Cebâvî"* yazılıdır. Mihrap içine, sehpa üzerine konulmuş bir Sa'dî tacını resmeden levha yerleştirilmiştir. Bu taç ilk bakışta Mevlevî sikkelerini anımsatmaktadır. Bu durum, İstanbul'daki Sa'dî tekkelerinin 19. yüzyılda Mevlevîyye tarikatı ile iyi ilişkiler içerisinde olmasını (İnançer, 1994) (Tanman, 1997) akla getirirse de burada bir Mevlevî etkisinin varlığı konusunda yeterli bilgi mevcut değildir. Bu levhanın altında ise kubbedekine benzer bir şekilde beyaz taç resmi bulunmaktadır. (Foto 2-3)

5 Mihrapta kullanılan taç motifi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Baha Tanman, "Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler", Oktay Aslanapa Armağanı, İstanbul, 1996, s.258 ; Semra Ögel, "18. Yüzyıl Mihrap Dekorasyonları", 18.Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyum Bildirileri 20-21 Mart 1997, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s.183-193

Foto. 1 Mihrap içinde Taç

Foto. 2 Mihrap ayrıntı

Foto. 3 Mihrap genel görünüm

Mihrabın içine beyaz bir post, onun önüne de lacivert post yerleştirilmiştir. Mihrabın sağ ve sol duvarına yerleştirilen askılarda topuz, asa, cilbent gibi derviş eşyaları görülmektedir.

Cilbentler , dervişlerin ufak tefek eşyalarını koydukları ve kemerlerine takarak taşıdıkları ufak çantalar (Tayşi ve Yılmaz, 2014). Tekkedeki cilbent örnekleri oldukça eski olduğundan, sergilenmek üzere asılmış oldukları düşünülmektedir. Deri malzemeden yapılmış cilbentler üzerine müsenna şeklinde "Ali" ismi yazılmış ve kabartmalar yapılmıştır. Topuzlar ve cilbentler bir sıra hâlinde yan yana dizilerek sergilenmektedir. Yine tarikat eşyalarından olan nefir de buradaki yerini almıştır. Cilbentlerin yanında örneğine çok az rastlanan, ileri derecede yıpranmış ve parçalanmış bir derviş sofrası görülmektedir. "İmam Ali Sofrası" da denen bu eşya, sergilenmek üzere burada konumlandırılarak tekkenin maddi kültürü yansıtılmaktadır. (Tayşi ve Yılmaz, 2014). (Foto 4-5)

Foto. 4 Cilbentler ve sofrası

Foto. 5 Mihrabın sağındaki topuzlar

Sa'dî tarikatında semahanede yapılan tören ve merasimlerde kudüm, zil, bendir, nevbe gibi vurmali müzik aletleri önemli bir yer tutmaktadır (İnançer, 1994). Bugün de ayinlerde kullanılan müzik aletleri geçmişten günümüze semahanedeki yerlerini alarak sergilenmektedir. Semahanenin batı duvarında törenler sırasında kullanılan davul, zil, bendir gibi müzik aletleri ile çeşitli asalar yan yana sıralanmıştır. Hem törenler sırasında kullanılan hem de kullanılmayacak kadar eski olan eşyalar özenle sergilenerek tekke mensuplarının tekkenin maddi kültürüne verdiği değeri gözler önüne sermektedir. (Foto 6)

Foto. 6 Ayinlerde kullanılan çeşitli derviş eşyaları ve vurmali müzik aletleri

Semahane Kubbesi

Semahanenin kubbesi, şüphesiz tekke yapısının en dikkat çekici bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sekizgen formda olan kubbenin çerçevesinde ahşap malzeme kullanılmış; köşelerde kahverengi, yeşil, sarı gibi renklerle, üçgen ve dikdörtgen geometrik şekiller oluşturulmuştur. Kubbenin merkezinde, iç içe geçmiş üç adet on iki köşeli ahşap çerçeve bulunmaktadır. Bu çerçevelerin etrafında yine iç içe geçmiş iki halka görünmektedir. İç halkada bitkisel motiflere yer verilirken, daha geniş olan ikinci halkada “*Ali el-Mürtezâ, İmam Hasan, İmam Hüseyin, İmam Zeynel Abidin*” isimlerine rastlanır.

Kubbenin içi sarı renk ile boyanmış olup çizgilerle sekiz dilime bölünmüştür. Kubbe eteklerinde ise on iki imam içerisinde yer alan sekiz adet imamın isimleri vardır. Bunlar: “İmam Muhammed Bâkır, Cafer el-Sâdık, İmam Musa er-Rıza, İmam Ali Nâki, İmam Muhammed el-Mehdî, İmam Hasan’ul Askerî, İmam Muhammed Tâkî, İmam Musa el-Kâzım”dır. Bu isimler arasına çeşitli şehir, doğa tasvirleri ve bitkisel bezemeler yapılmıştır. Tekke şeyhinin oğlu Kushtrim Shehu ile yapılan görüşme⁶ neticesinde, kubbede yer alan bina tasvirlerinin Kosova’daki diğer Sa’dî tekkelerinin resimleri olduğu anlaşılmıştır.(Foto 7)

Foto 7.Semahane kubbe genel görünüm

On iki imamdan biri olan Ca’fer es-Sâdık’ın isminin yazılı olduğu bölümün hemen yanında bulunan tasvirin yanına, sapları birbirine geçmiş gül ve ters lale motifi işlenmiştir. (Foto. 8) Kubbe eteğinde bulunan bina tasvirlerinin yanı sıra doğa manzaraları, ağaç toplulukları ve üzerinde iri zeytin taneleri olan zeytin dalları resmedilmiştir.

6 Kushtrim Shehu ile yapılan görüşme 17 Temmuz 2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Foto. 8 Semahane kubbe içi ayrıntı

Kubbenin kible yönüne denk gelen diliminde, köşelerine püsküllü perde motifleri çizilmiş oldukça dikkat çekici bir kompozisyon karşımıza çıkmaktadır. Kompozisyonun tam ortasında, önden dört terkli olarak görünen beyaz renkli bir taç resmedilmiştir. Tacı çevreleyen yarım daire üzerinde oldukça silinmiş bir yazıyla : “*Hazreti Pir Seyyid es-sultan Sa’deddin Cebâvî*” yazılıdır. Tacın iki yanına sapları çapraz olacak şekilde çift teber ve sancak resmi çizilmiştir⁷ (Kañçal-Ferrari ve Taşkent, 2016). Çift sancak ve teberler Rifâî tarikatında karşımıza çıkan imgeleri de hatırlatmaktadır. Tacın tam altında teberlere nazaran oldukça küçük bir şekilde çizilmiş olan iki adet topuz görülmektedir. Sağdaki beyaz sancağın aleminde “*Allah*”, sancağın üzerinde ise “*Lâ ilâhe illallah Muhammed Resulallah Yâ Ali Edrikna Ya Cebâvî*” yazmaktadır. Soldaki sancağın aleminde “*Muhammed*”, sancak üzerinde ise “*Lâ ilâhe illallah Muhammedun Resulallah Meded Yâ Ali Edrikna Yâ Cebâvî*” yazısı vardır. Sağ teberin altında siyah renkle “*Şâh-ı merdan şir-i Yezdân kuvvet-i pir ü derdkar?*”, sol teberin altında ise “*Lâ fetâ illâ Ali Lâ seyfe illâ Zülfikar*”⁸ yazısı

7 Çift sancak ve teberlerin Rifâî tarikatındaki benzer örnekleri için bkz. Baha Tanman, “Geç Dönem Osmanlı Tekke Sanatında Seyyid Ahmed el-Rifa’î Türbesi Tasvirleri”, Tasvir Teori ve Pratik Arasında İslam Görsel Kültürü, Ed.Nicole Kañçal-Ferrari, Ayşe Taşkent, Klasik Yayınlar, 2016, s.269-295

8 “Ali’den başka yiğit, Zülfikâr’dan başka kılıç yoktur.”

okunmaktadır. Sancakların altında kırmızı renkle “*Yâ mazlum Hasan*” ve “*Yâ mazlum Hüseyin*” yazılarının arasında *Fî 20 Şubat sene 1325* (M. 1907) tarihi görülmektedir. Bu tarih, tasvirlerin yapılış tarihinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. (Foto. 9)

Foto. 9 Kubbe içi kompozisyon ayrıntı

Tacın üst kısmına geçildiğinde ise oldukça orijinal bir kompozisyon karşımıza çıkmaktadır. Kompozisyonun sağ tarafında “*Allah*” sol tarafında ise “*Muhammed*” yazılıdır. Kubbeli ve iki minareli bir caminin önünde kanatlı bir at ile onu zincirinden tutan bir figür görülmektedir. Figürün bütün vücudu örtülü olup baş kısmından çiçekler çıkmaktadır. Tasvire ilk bakıldığında, figürün bütün vücudunun örtülü olması ve boynundan zincirle bağlı bir hayvanı tutması, İslam sanatında örneklerine sıkça rastlanan ve İrvin Cemil Schick’in geniş bir seçkisini sunduğu Hz. Ali’nin devesi ikonografisini⁹ hatırlatmaktadır. (Schick, 2014) Ancak, Miraç hadisesinden bir kesit resmedilmiş olmalıdır. Kompozisyonun hemen üstünde bozuk bir hatla görülen ve bir kısmı

9 Hz. Ali’nin devesi tasvirleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: İrvin Cemil Schick, “Hz. Ali ve Devesi Levhaları”, *Deve Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Erkan Demir, Kitabevi Yay., İstanbul, 2014

okunan yazının alt kısmında “*Sallallahu aleyhi ve sellem*” ibaresi, her tarafı örtülü olan figürün Hz. Muhammed olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. İslam sanatında Miraç sahnesinin resmedildiği örneklerde, Hz. Peygamber genellikle Burak denilen binek hayvanının üzerinde ve yolculuk esnasında resmedilmiştir (Aksay, 2016). Burada ise; Hz. Peygamber hayvanın üzerinde değil, ondan bir basamak yukarıda ayakta resmedilmiştir. Büyük kanatları, siyah yelesi ve kuyruğuyla resmedilen hayvanın boynundan zincirle bağlı olduğu görülmektedir. Hz. Muhammed’in başının üstündeki veya arkasındaki çiçeklerden, bu yerin yeryüzünün son noktasında yer alan “Sidretü’l-Müntehâ” ağacı olduğu düşünülmektedir (Uludağ, 2019). Ancak yine de bu kompozisyonun neyi temsil ettiği kesinlik kazanmamıştır. Kompozisyonda ayrıca, üç şerefeli ve iki minareli bir cami görülmektedir. Kubbenin alt kısmındaki bir bölümde etrafı nurlarla kaplanmış bir türbe resmedilmiştir. Miraç sahnesi ve etrafı nurla dolu türbeden yola çıkarak burasının Hz. Muhammed’in kabrinin bulunduğu Mescid-i Nebevî olduğu düşünülmektedir. Bu sahnenin kompozisyon olarak aynı olan bir örneği, siyah beyaz renklerle kullanılarak çizilmiş ve semahanenin batı duvarına asılmıştır. (Foto. 10-11)

Foto. 10 Kubbe içindeki kompozisyon ayrıntı

Foto. 11 Aynı kompozisyonun levha hâlindeki görünümü

Bu tasvirin tam karşısında kubbenin güneyinde yer alan bölümde ise; bir daire içerisine çizilmiş kır manzarasıyla karşılaşılmaktadır. Taş köprüyle ayrılmış iki yakada, bacasında dumanlar tüten iki adet ev, ağaçların ve kuşların arasına konumlandırılmıştır. Köprünün altından akan suyun üstünde

bir de kayık görülmektedir. Ağaçlar ve kuşlar, evlere oranla oldukça büyük çizilmiş, sanatçı tarafından derinlik etkisi yaratılmaya çalışılmış olmalıdır. Daire içindeki bu kompozisyonun üstünde ise kubbenin tasvirlerini yapan sanatçının ismi ile karşılaşılacaktır. Çerçeve içine alınmış bölümde “*Nakkaş Arslan Hacı Şaban 1326*” yazmaktadır. Aynı sanatçı Yakova Rifâi tekkesi ve Rahoveç Şeyh İlyas tekkelerinde de çalışmış bir Rifâi dervişidir (Karaaslan, 2020). Sanatçının bu üç tekke dışında, çevredeki başka tekke ve yapılarda da çalışma ihtimali bulunmaktadır. Tekrar kompozisyona dönüldüğünde ise; sağ üst köşede üzüm salkımı, sol üst köşede ise bıçak saplanmış karpuz tasviri görülmektedir. İslam resim sanatında pek çok örneği bulunan bu tasvirler (Altier, 2021), Nakkaş Arslan’ın çalıştığı Yakova Rifâi tekkesinde de karşımıza çıkmaktadır (Karaaslan, 2020). (Foto. 13)

Foto. 12 Kubbe içi kompozisyon ayrıntı

Tekke Binasında Yer Alan Levhalar

Yazılı Levhalardan Örnekler

Tekke binasında pek çok levha bulunmakla birlikte, içlerinden birkaç tane örnek seçilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. İlk olarak mihrabın sağ yanındaki duvarda asılı olan sıralı levhalar dikkat çekmektedir. Sekiz sıra hâlinde dizilmiş levhalarda sağdan sola: “Allah, Muhammed, Ali, Hasan, Hüseyin, Ebubekir, Ömer, Osman” yazmaktadır. Burada dikkati çeken husus, her biri ayrı ayrı çerçeveli olan levhaların bir sıraya sokularak asılmasıdır. Dört halifenin sadece ilk üçü yan yana getirilmiş, Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan isimleri Hz. Ali’nin ardından yazılmıştır. Allah lafzından başlayan sıralama, Hz. Peygamber, damadı ve torunları ile devam etmektedir. Ardından diğer üç halifenin isimleri konumlandırılmıştır. Böylece tekkede Hz. Ali dışındaki üç halifeye de saygı duyulduğu ancak Ehl-i beyt sevgisinin ve ona verilen önemin yansıtıldığı görülmektedir. Hz. Hüseyin’in isminin yazılı olduğu levhada, ismin hemen altında: “İzmirli? Taşçı Rıza 1322” (H. 1904) ibaresi ile hattatın ismi ve hattın yazılış tarihi öğrenilmektedir. (Foto. 13)

Foto. 13 Mihrabın sağ duvarına konumlanmış levhalar

Aynı hattata ait başka bir levha tekkenin misafir odasında karşımıza çıkmaktadır. Âl-i Abâ’nın isimlerinin yazılı olduğu levhanın tarihi de diğer levhayla aynıdır. Yaygın olarak üretilen “Ali” isimli kompozisyonlara örnek olarak gösterilebilecek levhanın ortasına çizilen teslim taşının etrafına müsenna yazı ile “Yâ Ali” yazılmıştır. Elif harflerinin ucuna yine aynalı olarak iki adet teber yerleştirilmiştir. Teslim taşının hemen altında daha küçük bir hatla “Fatma, Hasan, Hüseyin” yazılıdır. Teslim taşının hemen üzerinde ise yine aynalı

olarak “Meded”, sağ üst köşesinde “Allah”, sol üst köşede ise “Muhammed” yazılıdır. Levhanın en altında ise “Lâ fetâ illâ Ali, Lâ Seyfe illâ Zülfikâr 1322 (H. 1904) İzmirli? Rıza” yazısı vardır. (Foto. 14)

Yine aynı hattata ve aynı tarihe ait başka bir baskı levhada ise; günümüze pek çok örneği ulaşılmış olan Hz. Ali'nin ismi kompozisyonlarından biri görülmektedir. Levha; üst köşelerine çizilen püsküllü perdeler, gül ve lale motifleri ve yaldızlı yazısıyla diğer levhalardan ayrılmaktadır. Levhanın en üst kısmında “Allah” ve “Muhammed” isimlerinin hemen altında “Yâ Hazreti Pir Seyyid Sâ'deddin el-Cebâvî Kudûse sırrıhu” yazılıdır. “Meded Yâ Ali” müsenna şeklinde yazılmış, Lam harflerinin ucu Zülfikâr şeklinde resmedilmiştir. (Foto. 15) Â-i Abâ'nın isimlerinin yazılı olduğu bir diğer levhada “Yâ Ali” ve “Muhammed” isimleri müsenna şeklinde yazılmıştır. Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin isimlerinin tam ortasında “Ebubekir, Ömer, Osman” olarak üç halifenin ismi de yazılmıştır. Çerçevesi renkli çiçeklerle boyanmış olan levha, diğer hat levhalarına göre daha çok yıpranmış ve eski durumdadır. Tarih ve sanatçı bilgisi bulunmayan levhanın sağ üst köşesinde görülen “755” rakamı 1755 yılına işaret edeceği gibi, tarihin genellikle levhanın alt kısmına atılması geleneği düşünüldüğünde bu ihtimal zayıflamaktadır. Ancak yine de bu rakamın levhaya ait bir tarih veya başka bir numaralandırma olup olmadığı kesin değildir. Ayrıca hat yazılarının arasına renkli çiçek ve gül motifleri çizilmiştir. (Foto. 16)

Foto. 14 “Yâ Ali” hat kompozisyonu
1322 / M. 1904

Foto. 15 “Yâ Ali” hat kompozisyonu
1322 / M. 1904

Foto. 16 Tarihsiz Müsenna hat kompozisyonu

Resimli Levhalardan Örnekler

Hat levhaları kadar, resimli levhalar da tekkenin çeşitli bölümlerinde asılı bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çeken üç tanesi seçilerek incelenmiştir. Hat levhalarında olduğu gibi resimli levhalarda da Hz. Ali vurgusu ön plana çıkmaktadır.

Levhalarından ilki tarihsiz ve imzasızdır. Resme bakıldığında, kucağında ceylan yavrusu tutarak oturan bir figür ve arkasında üç adet derviş görülmektedir. Dervişlerden biri kollarını bağlamış, diğer ikisi ise yüzünü tutarak ve parmağını ağızına götürerek şaşkınlık ifadeleri yaparken görülmektedir. Şaşkınlıkları, önlerinde oturan kişinin aslanı sakinleştirerek ona hükmetmesinden dolayı olmalıdır. Figürün önünde oturan ve daha sakin görünen aslan arkasından gelen ve çok daha vahşi gözükken aslana bakmaktadır. (Foto. 17) Karaca Ahmed, Seyyid Ahmed er-Rifâi ve Hacı Bektaş-ı Velî gibi şahsiyetlerin vahşi hayvanlara hükmetmelerini anlatan menkıbeler ve anlatılar tasavvuf tarihi içerisinde mevcuttur (Şahin, 2021). Ancak bu örnekteki figürün kim olduğu anlaşılmamakla birlikte Ankara Etnografya Müzesi'nde karşılaşılan aynı kompozisyona ait baskı bir resimde Osmanlı Türkçesiyle "İbrahim Edhem'in resmidir" ibaresi yazılıdır¹⁰. (Foto. 18) İki resim birebir aynı olmakla

¹⁰ Ankara Etnografya Müzesi, Envanter no:9420. Resme ulaşmamı sağlayan Serpil Ayhan'a teşekkür ederim.

birlikte renklerinde farklılıklar vardır. Baskı olan bu resimler, farklı renklerle basılmış ve bu şekilde dolaşıma girmiş olmalıdır. Levhası ve kendisi oldukça yıpranmış olan resim, çerçevesinden çıkartılamadığından aynı yazının mevcut olup olmadığı tespit edilememiştir.

Foto. 17 Tarihsiz baskı resim

Foto. 18 Ankara Etnografya Müzesi
Env .no: 9420

Hız. Ali'nin imge veya suretleri hat sanatında olduğu kadar mimaride ve diğer sanat dallarında da sıkça kullanılmıştır. Hız. Muhammed'in Ehl-i Beyti içerisinde yer alması sebebiyle önem atfedilen Hız. Ali, göstermiş olduğu kahramanlıklar ile de efsanevi bir kişilik hâlini almıştır (Bağcı, 2014). Bu noktada, tekkeye ait görsel malzemenin dikkat çeken diğer iki örneğinde de, Hız. Ali'nin devle savaşmasını gösteren sahneler dikkat çekicidir.

İlk örnek, tarihsiz ve yazısız bir baskı resimdir. Atın üzerindeki figür; boynuzları, kuyruğu ve tüylü vücuduyla bir canavarla savaşırken görülmektedir. Elinde tuttuğu Zülfikar ile bu kişinin Hız. Ali olduğu anlaşılmaktadır. Hız. Ali yüzü açık hâlde, sakallı ve bıyıklı bir şekilde resmedilmiştir. Diğer bir örnekte de Hız. Ali'nin devle yaptığı mücadele resmedilmiştir. Hız. Ali; heybetli atının üzerinde, başında bir hale ve sarı bir başlıkla, sakallı, pala bıyıklı resmedilmiştir. Halifenin hem başının etrafında nurani bir ışıkla hem de yüzü açık bir şekilde resmedilmesi, kutsallık atfedilen bir kişinin kültürel hafızadaki imgesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Karşısındaki dev, ilk örnekteki gibi kuyruklu, boynuzlu, tüylü bir canavar görünümündedir. Hız. Ali elindeki oldukça uzun kılıcı ile dev ortadan ikiye yarmıştır. Elinde tuttuğu

kılıç ilk bakışta sapıyla beraber bir asaya benzese de ucundan anlaşıldığı üzere bu Zülfikar'dır. Hz. Ali'nin devi tam ortadan ikiye ayırdığı anı gösteren resim oldukça dinamiktir. Dev, Hz. Ali ve Hz. Ali'ye yardıma gelen beyaz başlıklı bir melek aynı anda izleyenlere bakmaktadır. Az önce ikiye yarılan devin kanı yere akmaktadır. Tarihsiz olan baskı resmin üzerinde el yazısıyla: "Hz. Ali efendimizin divle muharebe ettiği resmidir" ibaresi yer almaktadır. Atın ayakucunda da "Hüseyin Avni" ismi görülmektedir. (Foto. 19-20)

Fot.19 Hz. Ali'nin devle savaşı
tarihsiz baskı res.

Fot.20 Hz. Ali'nin devle savaşı
tarihsiz baskı res.

Tekkenin misafir odasında bulunan bir diğer levha, cam altı örneklerine çok sayıda rastlanan ancak burada baskı olarak karşımıza çıkan tarihsiz bir resimdir. Levhanın ortasında bir Bektaşî tacının altında insan yüzü şeklinde çizilmiş bir teslim taşı görülmektedir. Müsenna şeklinde yazılan "Yâ Ali", "Meded" ve "Allah" isimleri görülmektedir. Zülfikarları pençeleriyle tutmuş aslanların yüzleri insan yüzü şeklinde resmedilmiştir. Bu örnekte harflerin görünümü daha az belirgin olmakla birlikte figürler daha çok ön plana çıkmaktadır. Zülfikarların ortasında armut şeklinde kandil olduğu tahmin edilen bir nesne, onun iki yanında da simetrik olarak yerleştirilmiş mızrak, teber, asa gibi derviş eşyaları çizilmiştir. Arka planda ağaçların önünde yine simetrik şekilde ayakta duran dervişler, ellerini önde bağlayarak ayakta durmaktadır (Aksel, 2015). (Foto. 21)

Foto. 21 Tarihsiz baskı resim kompozisyonu

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 14. yüzyıl başlarından 20. yüzyılda gerçekleşen Balkan Savaşları'na kadar pek çok tarikat Balkan coğrafyasında faaliyet göstermiştir. Ancak bu tarikatların varlığı, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarındaki hâkimiyetini kaybetmesinden sonra da devam etmiştir. Tekke yapılarının işleyişi 90'lı yıllarda Eski Yugoslavya'da yaşanan savaş nedeniyle tahribata ve kesintiye uğrasa da, Tarikat şeyhleri ve dervişleri kendi çabalarıyla tekkeleri onarmış ve faaliyetlerine devam etmiştir.

Çalışmaya konu olan Şeyh Ban Sa'dî Tekkesi de Kosova'nın Yakova şehrinde yıllar boyunca faaliyetini sürdüren Sa'dî tekkelerinden bir tanesidir. 19. yüzyılda kurulan tekkenin kubbe süslemeleri, derviş eşyaları, hat levhalarının semahane bölümünde nasıl konumlandırıldığı ve tekke mensuplarının görsel malzemedeki tercihlerini ne yönde kullandıkları incelenmeye çalışılmıştır. Bu noktada semahanenin mihrabı ve etrafında konumlandırılmış derviş eşyalarıyla müzik aletleri incelenmiştir. Bugün kullanılmaya devam eden müzik aletleri olduğu gibi, kullanılmayacak kadar eski derviş eşyaları da tekkenin köklü maddi kültürünü ortaya koymaktadır.

Semahanenin kubbesindeki dikkat çeken kompozisyonlar incelenmiş ve bir sanatçı ismine rastlanmıştır. Nakkaş Arslan Hacı Şaban isimli bu sanatçının başka tekkelerde de çalışmış bir Rifâî dervîşi olduğu öğrenilmiştir. Balkan coğrafyasında karşılaşılan Rifâî tekkelerinde de görüleceği üzere çalışmaya konu olan tekkede ve kubbede oluşturulmuş kompozisyonlarda; Hz.

Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve 12 imam isimleri ile Ehl-i Beyt sevgisinin yoğun olarak yansıtıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bir Rifâî dervişinin mensup olmadığı bir tekkenin süslemelerini yapması, aslında yabancı olmadığı ortak kültürel ve dinî hafızanın bölgede oluşturduğu zenginliği göstermektedir. Nitekim aynı sanatçının Yakova Rifâî Tekkesi'nde de benzer kompozisyonlar ürettiği görülmektedir.

Ehl-i Beyt sevgisi sadece kubbe kompozisyonlarında değil, tekkenin levhalarında da yoğun bir şekilde görülmektedir. Tekkenin semahane ve misafir odaları gibi farklı bölümlerinde bulunan üç farklı levhada hat sanatçısının ismine rastlanmıştır. Oldukça eski oldukları anlaşılan levhalar, bulunabilen tarihlerine göre 20. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Levhalarda genel olarak Ehl-i Beyt ve Hz. Ali temalarının ön planda olduğu tespit edilmiştir. Halife Hz. Ali'ye duyulan sevginin yanında levhalarda karşılaşılan diğer üç halifenin isimleriyle, genel olarak Hulefâ-yi Râşidîn'e de sevgi ve saygı duydukları ortaya çıkmaktadır

Aynı kişiye ait üç adet levha ve farklı tekkelerde çalışmış Nakkaş Arslan Hacı Şaban göz önüne alındığında, gezici sanatçıların veya dolaşımda olan hat levhalarının varlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Nakkaş Arslan sayesinde tekkedeki sanat faaliyetleriyle uğraşan dervişler olduğu meydana çıkmaktadır. Etnografya Müzesi örneğinde olduğu gibi, aynı yazıların Türkiye'deki müzelerde de olması, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyaya yayılmış, kalıplaşmış yazı kompozisyonlarının zengin bir çeşitliliği olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

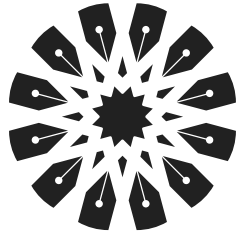
- Schimmel, A. (1992). Calligraphy and Sufism in Ottoman Turkey. *The Dervish Lodge*, (R. Lifchez, ed.) içinde (ss. 242-252). University Of California Press.
- Tanman, B. (1998). Abdüsselâm Tekkesi. *D.İ.A.*, (C.1, ss. 302-303). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tanman, B. (1997). Hasîrîzâde Tekkesi. *D.İ.A.*, (C.16, ss. 384-387). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tanman, B. (1996). Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ne İlişkin Bazı Gözlemler, *Oktay Aslanapa Armağanı*, İstanbul, 258.
- Baha Tanman, "Geç Dönem Osmanlı Tekke Sanatında Seyyid Ahmed el-Rifa'î Türbesi Tasvirleri", *Tasvir Teori ve Pratik Arasında İslam Görsel Kültürü*, Ed.Nicole Kançal-Ferrari, Ayşe Taşkent, Klasik Yayınlar, 2016, s.269-295

- Ayverdi, E. H. (1981). *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya (C.3)*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Işın, E. (1994). Sa'dîlik", *D.B.İ.A.* (C.6, s. 392), Kültür Bak. Ve Tarih Vak. Yayınları.
- Aksay, E. (2016). *15-16. Yüzyıl Timurlu, Türkmen ve Osmanlı Miraç Tasvirleri* [Yüksek Lisans Tezi, F.S.M. Vakıf Üniversitesi].
- Sümer, F. (2022). Keykâvus II. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (C.25, ss.354-356). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalçık, H. (2008). Rumeli. *D.İ.A.*, (C.35, s.232-235). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şahin, H. (2021). *Dervişler, Fakihler, Gaziler*, Y.K.Y.
- Uludağ, H. (2005). *Osmanlı Hat Sanatında Tekke Yazıları* [Y.Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Hür Mahmut Yücer, "Sa'deddin el- Cebâvî", *D.İ.A.*, C.35, İstanbul, 2008, s.387-388
- Kurt, H. (2004). Sa'dîliğin Anadolu'ya Gelişi ve Bazı Sa'dî Tekkeleri. *Harran Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 10(13), s.85-125
- Schick, İ. C. (2014). Hz. Ali ve Devesi Levhaları. *Deve Kitabı* (E. Gürsoy Naskali, E. Demir, ed.) içinde. Kitabevi Yayınları.
- Kosova Cumhuriyeti Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Kültürel Miras Veritabanı <https://dtk.rks-gov.net/Objekti?heritageld=2180>
- Kaleşi, H., & Özergin, K. (1968). Prizren Kitabeleri. *Vakzflar Dergisi VII, İstanbul*, 75-95.
- Derman, M. U. (2014). Osmanlı Hat Sanatında Hz. Ali. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali* (A.Y. Ocak, yayına haz.) içinde (ss. 297-308). T.T.K. Yayınları).
- Aksel, M. (2015). *Türkler'de Dini Resimler* (B. Ayvazoğlu, yayına haz.). Kapı Yayınları.
- İzeti, M. (2013). *Balkanlarda İslam*. İnsan Yayınları.
- Buzov, S. (2019). Wall-Less Walls: The Calligraphy at the Hadži Sinanova Tekija in Sarajevo. *Calligraphy and Architecture in the Muslim World*, ed. Mohammad Gharipour and Irvin Cemil Schick (Edinburgh, 2013), 67-82.
- Kara, M. (2017). *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Karaaslan, M. (2020). Kosova'daki İki Rifai Tekkesi'nden İmgeler, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı, 29, 117
- İlgürel, M. (2001). İstimâlet. *D.İ.A* (C.23, s.362-363). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Atasoy, N. (2019). *Derviş Çeyizi*, İBB Kültür A.Ş.

- Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-304
- İnançer Ö. T. (1994). "Sa'dilik'te Zikir Usulü ve Musiki", *D.B.İ.A.* (C.6, s. 396). Kültür Bak. Ve Tarih Vak. Yay.
- Semra Ögel, "18.Yüzyıl Mihrap Dekorasyonları", *18.Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyum Bildirileri 20-21 Mart 1997*, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s.183-193
- Altıer S. (2021). Tarikat Kültüründen Bir Kesit: Osmanlı Mimari Süslemesinde Karpuz ve Karpuz-Bıçak Tasvirleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 100, 397-426
- Bağcı, S. (2014). Metinlerden Resimlere: Elyazma Tasvirlerinde Hz. Ali. *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*, (A.Y. Ocak, haz.), T.T.K. Yayınları.
- Uludağ S. (2009). Sidretü'l-Müntehâ, *D.İ.A.* (C. 37, ss. 151-152). Türkiye Diyanet Vakfı.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, DH.MKT. 804-30 ; TFR.I..ŞKT.90-8912
- Yahyâ Âgah Efendi. (2014). *Mecmû'âtü'z - Zarâ'if Sandûkatü'l - Ma'ârif* (M. S.Tayşi, yayına hazırlayan) (Coşkun Yılmaz, ed.). Hassa Mimarlık.

LITERATURE

*Üsküp Türk Ağızlarının Ölçünlü Türkçeye Etkileşimi
Üzerine Birkaç Söz*

A Few Words on the Interaction of Skopje Turkish Dialects with Measured Turkish

Dr. Elifnur Yıldız Yalçındağ¹

Abstract: Dialect studies examine the differences in the geography where a written language is used. At the same time, dialects carry the archaic features of languages up to the present. In line with this, languages' sound and morphological elements should be recorded before the dialects are lost. Dialects in standard Turkish are distinct in terms of sound, morphology, and vocabulary. With the advancement of technology, people can communicate with different societies and receive news from the world through social media. At the same time, languages interact more easily with one another. Due to these reasons, dialects will lose their features after a certain period and gain practically the same phonetic and morphological features as the standard language. This article was produced from my doctoral dissertation titled "Turkish Dialects in the Center and Surroundings of Skopje (Review-Texts-Dictionary)," which I defended on January 27, 2022. Skopje Turkish Dialects are included in the Western Rumeli dialects, a branch of Turkey's Turkish. Skopje Turkish dialects show their characteristic features intensely these days. In addition, the effect of standard Turkish is also revealed in the texts I deciphered in my dissertation, such as the effect of Turkish TV series broadcast on Turkish channels on Macedonian televisions, Turkish-speaking people in Skopje who've lived in Turkey for a long time, as well as the frequent visits of some people living in Skopje to their relatives in Turkey. As a result of these reasons, Skopje Turkish dialects also interact with standard Turkish. This article deals with the issues in standard Turkish that affect Skopje Turkish dialects in terms of morphology. Standard Turkish will gain greater prevalence in Skopje Turkish dialects over time, and as a result, the characteristic features of these dialects will gradually decrease.

Keywords: dialects, standard Turkish, Skopje Turkish dialects, morphology

¹ Kırklareli University, elifnuryldz023@gmail.com

Giriş

Yazı dilinin farklı bölgelerde konuşulan, farklı ses ve şekil bilgisiyle söz dizimi özelliklerine sahip biçimi olan ağızlar, kaybolmadan kayıt altına alınıp yazılı metinler hâline getirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bir yazı dilinin farklı bölgelerde konuşulan ağızları, birbirinden farklı ses ve şekil bilgisi özellikleri göstermektedir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Söz konusu yazı dilini farklı bölgelerde konuşan insanlar, yaşadıkları bölgenin coğrafi özellikleri, kültürel yapısı, dini, ekonomik durumu, etnik yapısı, vb. dış etmenlerden etkilenebilmektedir. Bu ve benzeri durumlar ağızlar arasındaki farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Bir dilin dalları olan lehçe, şive ve ağızlar; insanın bir şeyleri meydana getirme gücü ve yukarıda bahsi geçen dış etmenlerin etkisi sebebiyle oluşmaktadır. Bu oluşum bazen yüzlerce, binlerce yıl sürmektedir. Ayrıca oluşum sürerken toplumun yapısıyla ve kuruluşuyla genişlemeye devam eder ve mekânlara yayılır. Zaman ve mekân içerisinde süregelen bu yayılma bazen kökten kopmalarla neticelenip bir toplumu parçalayabilir, bazen de söz konusu kopmalar kökten olmadığı için toplumlar; boylar, etnik topluluklar, devletler, beylikler, siyasî topluluklara bölünerek hayatını idame ettirir. Bu bölünerek hayatını devam ettiren toplumların dilleri de bölünmeyi meydana getiren şartların nitelik ve niceliğiyle orantılı olarak bölünür ve değişmeye uğrar. Bu bölünmeyi oluşturan şartlar yukarıda bahsedilen dış etmenlerin yanında yeni bir devlet kurma, yeni bir ülkeye yerleşme, göçler, bir başka toplumun yönetimi altına girme, kültür alışverişi vb. sosyokültürel şartlar da olabilir. Bölünme sonucu oluşan topluluklarla birlikte meydana gelecek değişimin derecesine göre bir ana dil; dillere, lehçelere, şivelere ve ağızlara ayrılır (Gemalmaz, 1999). Ağızlar, bir ülkenin sınırları içerisinde konuşulabileceği gibi savaşlar, göçler vb. zorlayıcı şartlar sebebiyle ülke sınırları dışında da konuşulabilmektedir.

Ağız ve dil birbirine karıştırılmamalıdır. Ağızın dilden ayrılmasında karşılıklı anlaşılabilirlik ölçütü olarak kullanılmaktadır. Bir yazı dilinin bir varyantını konuşanlar ile diğer varyantını konuşanlar karşılıklı olarak anlaşabiliyorsa bu iki kişinin dili aynı yazı dilinin ağızlarıdır (Karaağaç, 2013, s. 76). Her toplumun konuşması bir dildir. Bu topluluk bir aile olabileceği gibi bir aşiret, bir etnik grup, bir millet de olabilir. Bir konuşma varyantı bir devletin resmî yazışma dili olmuşsa ona “yazı dili” denmektedir. Yazı dili olmamış konuşma varyantlarına da “ağız” denmektedir. Buna göre yazı dilleri birer ağızdır ya da ağızlar da birer dildir (Gülsevin, 2017, s. 11). Geçmişte olduğu gibi günümüzde de

araştırmacıların, yazarların ve özellikle eğitim düzenlemelerini gerçekleştiren idari kuruluşların çoğu defa devlet dili olan edebî dilleri yaşatmak ve yaygınlaştırmak için harcadıkları büyük çabaya rağmen ağızlar her dilde, dilin bağlı olduğu tüm evreleri geçirerek hayatlarını sürdürmeye devam etmektedirler (Gemalmaz, 1999, s. 5).

Ağızlar, bulunduğu bölgelerdeki diğer ağızlarla benzer özellikler gösterebilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinin bir kolu olan Rumeli Ağızları kendi içinde Doğu Rumeli ve Batı Rumeli Ağızları olarak ikiye ayrılmaktadır. Doğu Rumeli Ağızlarına dâhil olan şehirlerde konuşulan dil, konuşulduğu şehirler arasında ufak tefek farklılıkları olmasına rağmen ortak karakteristik özellikler taşımaktadır. Aynı şekilde Batı Rumeli Ağızları da birbirinden ufak tefek farklılıklarla ayrılmaktadır. Bu küçük farklılıkların tespit edilmesi ve belgelendirilmesi Türk Dili açısından büyük önem taşımaktadır.

Anadolu ve Rumeli Ağızları yüzyıllar boyunca ölçünlü yazı dilinin etkisinden uzak kaldığı için Türk boylarının Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdiği tarihî dönemlere ait ses ve şekil bilgisiyle söz varlığı unsurlarını Eski Anadolu Türkçesi vasıtasıyla büyük ölçüde korumuştur (Korkmaz, 2007, s. 90). Günümüzde Anadolu ve Rumeli Ağızları karakteristik özelliklerinin yerini ölçünlü Türkçedeki unsurlara bırakmaya başlamıştır. Bunun birden fazla sebebi vardır.

Hızla değişen ve gelişmeye devam eden dünyada eğitim, iletişim, ekonomik ve sosyal şartlar, ağızları yazı diline yaklaştırmakta ve karakteristik özelliklerinden gün geçtikçe uzaklaştırmaktadır. Günümüzde bir bölgedeki ağız özelliklerinden bir kısmının, 30-40 yaşın altındaki insanlarda azalması veya çoğunlukla yok olması ağızların zamana ve yukarıda bahsi geçen şartlara ne kadar dayanıksız olduğunu göstermektedir (Karahana, 1999, s. 26).

Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte insanların birbirleriyle olan iletişimi artmıştır. Yaklaşık 15-20 yıl öncesinde insanlar internete daha az erişim sağlayabiliyorlardı. Günümüzde ise internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte insanlar birbirleriyle kolaylıkla iletişim kurmaya başladı. Bunun yanında insanlar, sosyal medya aracılığıyla farklı toplumlarla iletişim kurabilmekte ve dünyadan haber alabilmektedir. İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte diller de birbirleriyle daha kolay etkileşime geçmektedir. Teknoloji sayesinde ağızlar, ölçünlü dillerle daha çabuk etkileşim kurmaktadır.

İnternetin yanında görsel ve işitsel öğelerin yaygınlaşması neticesinde de dil öğrenmek daha kolay hâle gelmiştir. Görsel ve işitsel öğelerin en başında video, film ve diziler gelmektedir. İnsanlar bir diziyi izlerken dizinin her

bölümünü merak ve heyecanla beklemektedirler. Bu merak ve heyecan onlarda dil öğreniminin kolayca gerçekleşmesine yardımcı olur (Yıldız Yalçındağ, 2021, s. 48). Görsel ve işitsel öğelerin en başında gelen diziler, farklı farklı ülkelerde izlenmektedir.

Türk dizileri de dünya çapında yaygın olarak izlenmektedir. Balkan ülkelerinde de Türk dizileri, bu ülkelerin televizyon kanallarında yayınlanmakta ve burada yaşayan insanlar tarafından merak ve heyecanla takip edilmektedir. Türkiye'deki diziler, Kuzey Makedonya'nın başkenti olan Üsküp'te ve diğer şehirlerinde de yaygın bir şekilde takip edilmektedir. 15 ile 20 yaş aralığındaki bazı Türkler, Yetişkinleri Makedonca konuşan Türk toplulukları, Arnavut gençleri çeşitli Türk dizilerini izlemekte ve Standart Türkiye Türkçesine yakın bir dille Türkçeyi konuşmaktadırlar. Bu kaniya saha çalışmasında yaptığımız gözlemler neticesinde vardık. Bu da Türkçenin keyifle öğrenildiğinin bir delili olarak gözler önüne serilmektedir (Yıldız Yalçındağ, 2021, s. 49). Bunun yanında "Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)" isimli doktora tezimizde teze dâhil ettiğimiz 40 ve 40 yaş üstü kaynak kişilerde de ölçünlü Türkçenin ses ve şekil bilgisi özellikleri tarafımızca tespit edilmiştir. Bu da Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özelliklerini yaygın olarak kullanan kaynak kişilerin ölçünlü Türkçeden etkilendiğini gözler önüne sermektedir. Söz konusu etkinin birçok sebebi vardır. Yukarıda bahsi geçen hususların yanında Kuzey Makedonya televizyon kanallarında yayınlanan Türk dizilerinin etkisi, Üsküp'te Türkçe konuşan insanların Türkiye'de uzun bir süre yaşamış olması, aynı zamanda Üsküp'te yaşayan bazı kişilerin Türkiye'deki akrabalarını sık sık ziyaret etmesi vb. sebepler neticesinde Üsküp Türk Ağızları da ölçünlü Türkçe ile etkileşim içerisine geçmiştir. Bu ve benzeri sebepler dolayısıyla Üsküp Türk Ağızları, belli bir süre sonra taşıdıkları özellikleri tamamıyla kaybedecek ve ölçünlü Türkçeyle hemen hemen aynı ses ve şekil bilgisi özelliklerini taşıyacaktır.

Makalemiz, Üsküp Türk Ağızlarını şekil bilgisi açısından etkileyen ölçünlü Türkçedeki hususları ele almaktadır. Bu hususlar, "Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)" isimli doktora tezimizdeki deşifre ettiğimiz metinlerden örneklendirilmiştir. Makalemizin içeriğinde öncelikle Türkiye Türkçesinin bir dalı olan Anadolu ve Rumeli Ağızlarından bahsedilmiş, Doğu ve Batı Rumeli Ağızlarının konuşulduğu bölgeler belirtilmiştir. Sonrasında genelden özele karakteristik özellikler değerlendirilmiştir. Öncelikle Gyula Németh'in tespit ettiği Batı Rumeli Ağızlarını Doğu Rumeli Ağızlarından ayıran 8 madde verilmiştir. Daha sonra Batı Rumeli Ağızlarından

biri olan Üsküp Türk Ağızlarının bazı karakteristik şekil bilgisi özellikleri ele alınmış, bu karakteristik özelliklerin ölçünlü Türkçeyle etkileştiği durumlar mukayeseli olarak incelenmiştir. Bahsi geçen şekil bilgisi özellikleri Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük) isimli doktora tezimizden tarafımızca taranmış ve başlıklar hâlinde incelenmiştir. Daha sonra tespit ettiğimiz hususlar neticesinde sonuç kısmı oluşturulmuştur. Makalemizin amacı, Üsküp Türk Ağızlarından yola çıkarak ağızların ölçünlü dillerle gün geçtikçe daha fazla etkileşim içerisine geçeceğine dikkatleri çekmek ve aynı zamanda ağızların karakteristik özellikleri kaybolmadan kayıt altına alınıp belgeler hâline getirilebilmesini hızlandırabilmektir.

Üsküp Türk Ağızlarının Bazı Karakteristik Şekil Bilgisi Özellikleri ve Ölçünlü Türkçeyle Etkileşimi

Türkiye Türkçesinin bir dalı olan ağızlar Anadolu Ağızları ve Rume-
li Ağızları olarak ikiye ayrılmaktadır. Anadolu Ağızları, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırları dâhilinde konuşulan ağızlar olarak kabul edilmektedir². Rumeli Ağızları kendi içinde Doğu Rumeli Ağızları ve Batı Rumeli Ağızları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğu Rumeli Ağızlarının bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınırları içinde yer alırken bir kısmı da diğer Balkan ülkelerinde yer almaktadır. Batı Rumeli Ağızları, Türkiye'de değil, diğer Balkan ülkelerinde konuşulmaktadır. Gyula Németh'in "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması" isimli makalesinde Doğu Rumeli Ağızları, Doğu ve Batı Trakya'yı içine almaktadır. Bulgaristan'da Lom, Vraça, Sofya, Samokov ve Köstendil şehirlerinin doğusundan itibaren ülkenin tamamı, Yunanistan, Makedonya'nın güney kesimleri ve Türkiye'nin Trakya'sı (Doğu Trakya) bu sahanın içerisinde yer almaktadır. Batı Rumeli ağızları; Bulgaristan'ın batısındaki Vidin, Lom, Sofya, Köstendil; Makedonya'nın kuzeyindeki Üsküp, Kumanova, Kalkandelen, Gostivar vd., Kosova, Arnavutluk, Sırbistan, Bosna-Hersek bölgesini içine almaktadır. (Nemeth, 1983).

Batı Rumeli ağızlarını Doğu Rumeli ağızlarından ayıran 8 madde, Gyula Németh'in "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" isimli makalesinde belirtilmiştir. Bu maddeleri şöyle sıralayabiliriz:

2 Anadolu Ağızlarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Leyla Karahan, 2014, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları.

1. Doğu Rumeli ağızlarında sözcük sonundaki /ı/, /u/, /ü/ sesleri, Batı Rumeli ağızlarında çok heceli sözcüklerde /i/ biçiminde görülmektedir.
2. Doğu Rumeli ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman eki {-mXş} biçiminde görülürken; Batı Rumeli ağızlarında sadece [-miş] biçimi görülmektedir.
3. Doğu Rumeli ağızlarında ilk heceden sonra görülen /i/ sesi, Batı Rumeli ağızlarında bazı durumlarda kurallı olarak /i'/ya dönüşmüştür.
4. Eski Türkçede /ö/ ve /ü/ seslerinin /o/ ve /u/ sesleri ile karşılanması Batı Rumeli ağızlarında dar alanda yaygındır.
5. Büyük ünlü uyumu kuralının dışına çıkan kullanımlar yaygındır.
6. Eski Osmanlıcadaki /ö/ sesi Batı Rumeli ağızlarında sıkça kullanılan bazı sözcüklerde /ü/, /w/ ve /u/ sesleri ile karşılanır.
7. Batı Rumeli ağızlarında iki ünlü arasında bulunan /g/ sesi sızıcılaşmamış, korunmuştur.
8. Batı Rumeli ağızlarında şimdiki zaman eki [-y], [-ay], [-ey], [-iy] biçimlerinde görülmektedir (Nemeth, 1983).

“Üsküp Türk Ağızları, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinin devamı niteliğindedir. Söz konusu ağızlarda Eski Türkçenin ve Eski Anadolu Türkçesinin bazı kalıntıları tespit edilmiştir. Bunun yanında tarihsel süreç içerisinde bölgeye Kuman-Kıpçak Türkleri yerleşmiş, bunun bazı etkileri Üsküp Türk ağızlarında da karşımıza çıkmıştır: sözcük başında /o/ > /u/ ve /ö/ > /ü/ değişimi; sözcük sonunda /ğ/ > /v/ değişimi gibi. Üsküp, Balkan coğrafyasında etnik karışıklığın yoğun olduğu bir bölgede bulunmaktadır. Bu etnik grupların içerisinde Slavlar ve Arnavutlar baskındır. Söz konusu durumun neticesinde Slav dilleri ve Arnavutçanın etkisi Üsküp ağızlarında sıklıkla görülmektedir” (Yıldız Yalçındağ, 2022, s. 43).

Yukarıda sıralanan ses ve şekil bilgisi özelliklerinin tamamı Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızlarında tespit edilmiştir. Bu karakteristik özelliklerin yanında özel olarak Üsküp Türk Ağızlarının bazı karakteristik şekil bilgisi özellikleri ve bu özelliklerin ölçünlü Türkçe ile etkileşime geçtiği durumlar aşağıda mukayeseli olarak maddeler hâlinde ele alınmıştır.

İyelik Eklerinde

Üsküp Türk Ağzlarında düz, ön ünlülü kelimelere teklik 1. şahıs iyelik eki çoğunlukla [+ (i)m]; teklik 2. şahıs iyelik eki çoğunlukla [+ (i)n]; çokluk 1. şahıs iyelik eki çoğunlukla [+ (i)mız]; çokluk 2. şahıs iyelik eki çoğunlukla [+ (i)nız] biçimlerinde eklenmektedir. Bu özellik, Batı Rumeli ağzlarının karakteristik özelliği olduğu gibi bu ağzlardan biri olan Üsküp Türk Ağzlarının da karakteristik özelliğidir.

evim (evim) LXXI-50

maallem**mız**de (<mahallemiz) XV-22

sesin (<sesin) XXII-28

eş**iniz** (<eşiniz) XLVII-2 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında birkaç örnekte düz, ön ünlülü kelimelere teklik 1. şahıs iyelik eki [+ (i)m]; teklik 2. şahıs iyelik eki [+ (i)n]; çokluk 1. şahıs iyelik eki [+ (i)mız] biçimlerinde eklenmiştir. Söz konusu kullanım, ölçünlü Türkçenin bahsi geçen ağzlardaki etkisini gözler önüne sermektedir.

bey**im** XXXIX-4

misafir**imiz** XLV-53

ev**in** LXXI-63 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında teklik 3. şahıs iyelik eki düz, art ünlülü kelimelere çoğunlukla [+si] ve [+i] ön ünlülü biçimiyle eklenmiştir. Bu özellik, Batı Rumeli ağzlarının karakteristik özelliği olduğu gibi bu ağzlardan biri olan Üsküp Türk Ağzlarının da karakteristik özelliğidir.

boğaz**i** (<boğazı) XLV-278

çorbasi**si** (<çorbası) XXIV-24

arabasi**si** (<arabası) XXVI-150

turşus**isi** (<turşusu) XXIV-26

babasi**si** (<babası) XV-65

arkas**isi** (<arkası) XXX-62 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında teklik 3. şahıs iyelik eki düz, art ünlülü birkaç örneğe [+sı] ve [+i] art ünlülü biçimiyle eklenmiştir. Bu kullanım ölçünlü Türkçenin söz konusu ağzlar üzerindeki etkisini göstermektedir.

ortas**ında** XL-61

kulağ**ına** XLI-120

baş**ında** XLI-130

duvağ**ını** XLV-65

parmağ**ına** XLV-25 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

İlgi Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında ilgi eki ön, düz ünlülü kelimelere genellikle [+im], [+in], [+nin] art ünlülü biçimleriyle eklenmiştir. Bu özellik, söz konusu ağızların karakteristik özelliğidir.

ëvet benim kızlarım dā çok unlen sever “Evet, benim kızlarım daha çok unla sever.” XXXIX-63

üç kişinin de elini üper “Üç kişinin de elini öper.” XXXIX-30

annemin tarafi onlardırlar doğuğ burda “Annemin tarafi burada doğmuş.” XL-15 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarında ölçünlü Türkçenin etkisiyle birkaç örnekte ilgi eki ön, düz ünlülü kelimelere [+im], [+in], [+nin] ön ünlülü biçimleriyle eklenmiştir.

bağ bağ nerede dayım benim “Bak bak benim dayım nerede?” LXXI-176

çıkarken erkegin tarafın çıkaylar “Çıkarken erkeğin tarafi çıkıyorlar.” XXXIX-32

isteyS bu maallenin adını koyalım məcır maalle “Bu mahallenin adını Muhacir Mahallesi koymak istiyoruz.” XL-18 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Yükleme Hâli Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında yükleme hâli eki art ünlülü kelimelere genellikle [+i], [+ (y)i], [+ni] ön ünlülü biçimleriyle eklenmiştir. Bu kullanım, Batı Rumeli ağızlarından olan Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özelliklerindedir.

şimdi biz **ni** demeyz bizde farklı “Şimdi biz onu demiyoruz, bizde farklı.” XLV-55

sōra da çıkaydın üpeydın ellerini “Sonra da çıkıyordun, ellerini öpüyordun.” XLV-47

bosn**yi** biliysınız artık ne anlattıram “Bosna’yı artık biliyorsunuz, ne anlatayım?” XLVI-26

suy**i** içildi mi zeytin koyarsın “Suyu içti mi sıvıyağ koyarsın.” XLIV-26 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarında, ölçünlü Türkçenin etkisiyle yükleme hâli eki

bazı art ünlülü kelimelere [+ı], [(y)ı], [+u] art ünlülü biçimleriyle eklenmiştir
 sen sor bilki cevabını veririm “Sen sor, belki cevabını veririm.” XLV-1
 ameriķa bozdi yuĝoslavyayı “Yugoslavya’yı Amerika bozdu.” XL-67
 o etin suyunu **u** aşılay, evet “Evet, o etin suyunu haşıyoruz.” XLV-90 (Yıldız
 Yalçındaĝ, 2022)

Soru Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında ön-düz ünlülü kelimelerden sonra ön-düz ünlü-
 lü ve art-düz ve yuvarlak ünlülü bazı kelimelerden sonra genellikle ön-düz
 ünlülü soru eki [+mi] gelir. Üsküp Türk Ağzlarının bu karakteristik kullanımı
 aşıĝıda örneklendirilmiştir³.

osmanlılardan paşalardan **mi** ne bileym nası artık. “Osmanlılardan mı
 paşalardan mı ne bileyim nasıl artık” XXXIV-82

yedi yaşınd a sekiz yaşında **mi** o zaman oķula başladıķ. XXXIV-20

şim burda kralin kızi **mi** bilmeym. “Şimdi burada kralın kıızı mı bilmiyo-
 rum.” XXI-54

iç ederleze kâ olur **mi**? “Hiç Hıdırellez’e kadar olur mu?” XXI-54 (Yıldız
 Yalçındaĝ, 2022)

Soru ekinin yuvarlak-ön ve art ünlülü biçimleri, kaynak kişilerden kay-
 dederek deşifre ettiğimiz metinlerde nadir de olsa tespit edilmiştir. Üsküp
 Türk Ağzlarında genellikle [+mi] tek şekliyle görülen soru ekinin [+mu] ve
 [+mü] varyantlarının da birden fazla kaynak kişide karşımıza çıkması ölçünlü
 Türkçenin Üsküp Türk Ağzlarının karakteristik özellikleri üzerindeki etkisini
 gözler önüne sermektedir.

üçlen iķi **mi** iki buçuķ **mu** üçlen üç **miydi** eh öyle. “Üçle iki mi ik buçuķ
 mu üçle üç müydü eh öyle.” XLI-106

te söüt **mü** ne deylar o aĝaçtan. “Te söĝüt mü ne derler o aĝaçtan.”
 XLV-157

yoksa eskid en kimse bilmezdi ki türk **mü** var makedonya için evet. “Ma-
 kedonya’da Türk mü var eskiden kimse bilmezdi.” XX-22

3 Detaylı kullanım için bk. Elifnur Yıldız Yalçındaĝ, 2022, Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağzları (İnce-
 leme-Metinler-Sözlük), Yayınlanmamış Doktora Tezi. ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

siz büro **mu** dersiniz? “Siz büro mu dersiniz?” LXXI-40

olur **mu** üyle? “Öyle olur mu?” XXXIII-35

sonna demiş duydun **mu** ki ölecem sen gel aç mezari bütün altınlar senin olsun “Sonra duydun mu ki öleceğim, sen gel, mezarı aç, bütün altınlar senin olsun demiş.” XXXV-84 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Zamir Kökenli Şahıs Eklerinde

Üsküp Türk Ağızlarına ait incelediğimiz metinlerde de zamir kökenli çokluk üçüncü şahıs ekinin Batı Rumeli ağzlarında olduğu gibi genellikle ön ve art ünlülerden sonra [-lar] geldiği tespit edilmiştir. Bu kullanım Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özelliklerindedir.

e temizlik yapar**lar**. XLVII-38

onlar epsi gitmiş**lar**. “Onlar hepsi gitmişler.” LXIV-19

altın verir imiş**lar** fakir fuçaraya “Fakir fukaraya altın verirmişler.” XXXV-10

yüzde doksan beşi konuşmuş**lar** tür ‘ kçe. “Yüzde doksan beşi Türkçe konuşmuşlar.” XXXVI-1

türçe der**lar** sırali pite o saçlı ateşte “Türkçe saçlı ateşte sıralı pide derler.” XLV-167 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde bazı ön ünlülü kelimelerden sonra zamir kökenli çokluk üçüncü şahıs eki [-ler] biçimiyle eklenmiştir. Bu kullanım, Üsküp Türk Ağzlarında ölçünlü Türkçenin etkisini ortaya koymaktadır.

elbiseler diker**ler** gelinlere. “Gelinlere elbiseler dikerler.” XLVII-56

nasıl evlendirecek**ler**? “Nasıl evlendirecekler?” LIV-81

sonra söylemiş**ler** LXVII-40

ā çocuk büle gelinlen görüşmüş**ler** “Çocuk böyle gelinle görüşmüşler.” L-5

onlar mecbur imiş**ler** gelsinlar burda ki okul için her şey için. “Onlar buraya okul için her şey için gelmeye mecburlarmış.” LV-26 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

İyelik Kökenli Şahıs Eklerinde

Üsküp Türk Ağızlarında iyelik kökenli çokluk ikinci şahıs eki ön, dar ve art, dar ünlülerden sonra [-nız] biçimiyle görülmektedir. Bu kullanım bahsi geçen ağızlarda karakteristiktir.

bi yiğit paşaya gitt**niz** mi? “Yiğit Paşa’ya gittiniz mi?” LXXI-105

te şey ziyaret ett**niz** mi? “Te şey ziyaret ettiniz mi?” XXVIII-109

küpriden geçtin**niz** mi, taş küpriden? “Köprüden geçtiniz mi, taş köprüden?” XXXIII-127

biz deym üsküp dedin**niz** mi kadınların bayramıdır. “Biz, Üsküp dediğiniz zaman kadınların bayramıdır diyorum.” XLVII-1 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarında iyelik kökenli çokluk ikinci şahıs eki bazı ön, dar ünlülerden sonra [-niz] biçimiyle tespit edilmiştir. Bu şekilde kullanım derlediğimiz metinlerde iki örnekte görülmüştür. [-niz] biçimini kullanan kaynak kişiler, ölçünlü Türkçenin etkisi altında kalmaya başlamıştır diyebiliriz.

siz içtin**niz** mi? LXIX-43

a içtin**niz** mi dışarda? “A dışarıda içtiniz mi?” I-38 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Geniş Zamanda

Geniş Zaman Ekinin Üstüne Eklenen Şahıs Eklerinde

Teklik Birinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde düz-geniş-ön ünlü fiilere [-er] geniş zaman ekinin üzerine genellikle [-ım] teklik birinci şahıs eki eklenmektedir. Bu kullanım Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özelliklerindedir.

başkalara dıķerım ama benim için yok “Başkalarına dikerim ama benim için yok.” VII-120

ă şindi geldi mi üte sabā derım episine birer ķāve “A şimdi öteye geldiğinde sabah hepsine birer kahve söylerim.” XXV-49

aç sen telefon ben aci kızımda beklerım sizi orda “Sen telefon aç, ben Hacı Kazım’da sizi beklerim.” XXXIV-73 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde düz-geniş-ön ünlülü bazı örneklerde [-er] geniş zaman ekinin üzerine [-im] teklik birinci şahıs eki eklenmiştir. Bu kullanım da ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağızlarına etkisini göstermektedir.

o kaynadi mi sonra ben keser**im** “O kaynadığı zaman sonra ben keserim.” XLIV-34

ben te meselâ sever**im** imam bayıldı. “Mesela ben İmambayıldı severim.” XXVIII-20

onlari bekler**im** şimdi gelsin. “Şimdi onların gelmesini beklerim.” I-33 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Teklik İkinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında [-er] ve [-ir] geniş zaman eklerinin üzerine genellikle [-sın] teklik ikinci şahıs eki eklenmektedir. Bu kullanım Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özelliklerindedir.

hem beklers**ın** biraz bi saat kadar beklers**ın** “Hem beklersin biraz, bir saat kadar beklersin.” XXI-124

önce soğani kavırır**ısın**, pirinci kavırır**ısın** sonra et suyuni atars**ın**, fırına verir**ısın**, etlerini üstten dizers**ın** üyle “Önce soğanı kavurursun, pirinci kavurursun, sonra et suyunu atarsın, fırına verirsın, etlerini üstten öyle dizersin.” XXVI-31 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait incelediğimiz metinlerde bazı örneklerde [-er] geniş zaman ekinin üzerine [-sın] teklik ikinci şahıs eki eklenmiştir. Söz konusu kullanım, ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağızlarına etkisini gözler önüne sermektedir.

burdan giders**ın**. “Buradan gidersin.” LIX-34

çarşamba gecesi kesers**ın**. XLV-253

istersin oturursun burda, istersin giders**ın** almanyada yoksa türkiyede. “İstersen burada oturursun, istersen Almanya'ya yoksa Türkiye'ye gidersin.” LXIV-34

ders**ın** onnara burda o iğmet. “Onlara o burda ikamet ediyor dersin.” IV-13 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Teklik Üçüncü Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında /l/ ünsüzüyle biten düz-dar-ön ünlülü fiillere, geniş zaman eki genellikle [-ır] art ünlülü biçimiyle eklenmektedir. Söz konusu ağzlarda geniş zaman teklik üçüncü şahıs çekimi Ölçünlü Türkçede olduğu gibi eksizdir.

afta başı gelir kız lki “Hafta başı kız halkı gelir.” XLIV-45

eski üsküpli o türçe bilir onuşsun “Eski Üsküplü o, Türkçe konuşmayı bilir.” LVIII-10

acilar yolundan sonra gelir azi baba “Hacılar yolundan sonra Gazi Baba gelir.” LX-122 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarına ait incelediğimiz metinlerde /l/ ünsüzüyle biten düz-dar-ön ünlülü bazı fiillere [-ır] geniş zaman eki eklenmiştir. Söz konusu kullanımın ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağzlarına etkisiyle meydana geldiğini düşünmekteyiz.

en ız yüz yüz defa mi alla bilir ne ā. “En az yüz defa mı ne kadar Allah bilir.” XXII-6

kimin var evinde gelinleri onlar gelir bir gece yaparlar evde onlar “Kimin evinde gelinleri varsa onlar gelir, bir gece evde yaparlar.” XLVII-61 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk Üçüncü Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında geniş zaman ekinin üzerine eklenen çokluk üçüncü şahıs eki [-lar] biçiminde kullanılmaktadır. Bu kullanım Üsküp Türk Ağzlarının karakteristik özelliklerindedir.

der**lar** ki akşam oldi mi şimdi mecbur işe çıkasın bi şey beyaz afana atacan “Akşam olduğu zaman dışarı çıkmak zorundaysan başına beyaz bir şey atacaksın derler.” XLIV-63

burda ep gelirl**ar** turiz ba çok evet “evet, buraya hep çok turist gelir.” LXIV-26 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarına ait incelediğimiz metinlerde bazı örneklerde geniş zaman [-ır] ekinin üzerine [-ler] çokluk eki getirilmiştir. Bu kullanımlar, ölçünlü Türkçenin söz konusu ağzlar üzerindeki etkisini göstermektedir.

hediyeye getirirler dā ya para ya eşya ya o şey bōçalık kıyāfet o şey. “Daha hediyeye getirirler ya para ya o şey bohçalık kıyāfet.” XXI-110

episi bilirler ğazi babayı. XXXIV-57

ayni onlar ise gelirler. XLI-150

siz giderseniz alırlar burasını. LIX-64

burda ep arnavutlar kaldı ama bilirler türkçe. LXX-20 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Şimdiki Zamanda

Üsküp Türk Ağızlarında şimdiki zaman eki ünlü ile biten fiillerden sonra [-y]; ünsüzle biten kelimelerden sonra [-ay], [-ey], [-iy], [-iy], [-i] biçimlerinde görülmektedir. Söz konusu kullanım Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özelliklerindedir.

eym buralıym, buralıym di**ym**. “Buralıyım diyorum, buralıyım diyorum.” XXV-124

bayramlarda özel o baklava yap**aym**. “Bayramlarda özel baklava yapıyorum.” XXVIII-33

sıra at**aysın**, karıştı**risin**. “Sıra sıra atarsın, karıştırsın.” XVII-37

o gün çalış**may**. “O gün çalışmıyor.” XLVII-37 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarında yukarıda bahsi geçen karakteristik şimdiki zaman eklerinin yanında ölçünlü Türkçede kullanılan [-yor], [-yo] biçimleri de bazı kaynak kişilerde tespit edilmiştir. Batı Rumeli Ağızları ve Üsküp ağızları ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ölçünlü Türkçede kullanılan şimdiki zaman eki [-yor]’un söz konusu ağızların hiçbirinde kullanılmadığı vurgulanmaktadır (Nemeth, 1983). 2019 yılında yapmış olduğumuz saha çalışması neticesinde derleme yaptığımız metinlerde dikkatimizi çeken bir husus, birçok kaynak kişinin konuşmaya başlarken şimdiki zaman ekini ölçünlü Türkçedeki [-yor] ve [-yo] biçimleri ile kullanmasıdır. Konuşmanın ortalarında genellikle [-y], [-ay], [ey], [-iy], [-i] biçimlerine çevrilen bu ek, konuşma sürerken [-yor] ve [-yo] biçimlerine dönmektedir (Yıldız Yalçındağ, 2022, s. 251). Derleme yaptığımız bazı kaynak kişiler ses kayıt cihazını görünce konuşmasını düzeltmek için büyük bir çaba içerisine girmekte ve ölçünlü Türkçede olduğu gibi konuşmaya çalışmaktadır. Kaynak kişiler konuşmalarını düzeltmeye

çalışırken en çok şimdiki zaman ekinin ölçünlü Türkçedeki [-yor] biçimini kullanmaktadır. Bunun yanında yukarıda bahsi geçen kullanımın en önemli sebebi ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağzlarındaki etkisidir. Ölçünlü Türkçenin etkisiyle kullanılan şimdiki zaman ekinin tezimizde geçtiği bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

limon tozlen, limondan onlar nije o şey nije tağ gibi topluyorum koyurum suya, atarım limon tozi, hem birağarım bir hafta “Limon tozuyla onlar limondan nasıl bir şey topluyorum, suya koyuyorum hem limon tozu atarımı bir hafta bırakırım.” I-16

reçberlik yapıyor biber, domates, bostan ekiyorlar. üle şeylerle “Çiftçilik yapıyor. Biber, domates, bostan öyle şeyler ekiyorlar.” II-17

bayramda yapıyorum piriçlen ē tavuğlen yapıyorum yāni biliysin yāni etlen yāni yapıyorum “Bayramda piriçle tavukla yapıyorum, yahni biliyor musun? Yahni etle yapıyorum.” IV-126

ben bilmiyom ama yani oğulluyo yāsin oğullu oğunuy. “Ben bilmiyorum ama yani okunuyor, Yāsin okunuyor⁴.” XIV-61

o ne yapıyosun dedi XXXI-48 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk Üçüncü Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında şimdiki zaman çokluk üçüncü şahsın olumsuz çekimi [-ma-y-lar], [-me-y-lar] olarak tespit edilmiştir.

yemeylar e ondan yapmay. “Yemiyorlar, e ondan yapmıyor.” XXXIX-64

şincık şey yapmaylar o kadar. “Şimdıcik o kadar şey yapmıyorlar.” XLII-84 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Bunun yanında bazı kaynak kişilerde bu ek [-me-y-ler] biçiminde görülmektedir. Çokluk üçüncü şahıs ekinin [-lar] biçimiyle kullanıldığı Üsküp Türk Ağzlarında [-ler] biçiminin de görülmeye başlaması ölçünlü Türkçenin etkisini gözler önüne sermektedir.

ama bilmeyle ne o kadar bizim küvde. “Ama bizim köyde o kadar bilmiyorlar.” XXXVIII-10

4 Söz konusu örneğe baktığımızda şimdiki zaman ekinin Üsküp Türk Ağzlarındaki [-y] biçimi ve ölçünlü Türkçedeki [-yo] biçimi aynı cümlede kullanılmıştır. Söz konusu ikili kullanımlar yerini zamanla ölçünlü Türkçedeki kullanıma bırakacaktır.

yök bil**me**yle**r** türkçe o kadar. “Yok, o kadar Türkçe bilmiyorlar.” LV-17 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Bilinen Geçmiş Zamanda

Bilinen Geçmiş Zamanın Ekinin Üstüne Eklenen Şahıs Eklerinde Teklik Birinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında bilinen geçmiş zaman teklik birinci şahsın olumsuz çekimi, [-ma]-[-me] olumsuzluk eklerinin üzerine[-dı] bilinen geçmiş zaman eki ve [-m] teklik birinci şahıs ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Bu kullanım söz konusu ağızlarda karakteristiktir.

ē öylē bi şey duym**adım** “E öyle bir şey duymadım.” XIV-48

sōna evlendim burda çalış**madım** artık “Sonra evelendim, artık burada çalışmadım.” XV-5

beş sene git**medim** babama şāmısız “Babama beş sene başörtüsüz gitmedim.” XXIV-118

kızıma süyle**medim** iç “Kızıma hiç söylemedim.” XXIV-185 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarında bilinen geçmiş zaman teklik birinci şahsın olumsuz çekimi birkaç örnekte [-me-di-m] biçimi ile yapılmıştır. Bu kullanım, ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağızlarına etkisini göstermektedir.

ben halami hiç gör**medim** XXIV-215

ne zaman ben geldim buraya gelin git**medim** bir iki sene “Ben buraya gelin geldiğim zaman bir iki sene gitmedim.” XXXIII-97 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Teklik İkinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında bilinen geçmiş zaman teklik ikinci şahıs ekinin [-dı-n], [-du-n], [-dü-n], [-tı-n], [-tu-n] biçimleri karakteristik olarak görülmektedir.

yav isa abi niye durdurma**dın** ütede? “Yahu İsa abi niye ötede durdurmadın?” II-244

nerē **ko**ydun **ka**ranfili “Karanfili nereye koydun?” XXIV-161

gürdün ki su **ko**yveriy yavaşta başlat “Gördün ki su koyveriyor yavaşça başlat.” XXXIII-66 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında bilinen geçmiş zaman teklik ikinci şahıs ekinin [-di-n], [-ti-n] biçimleri birkaç örnekte karşımıza çıkmıştır. Söz konusu biçimler, ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağzlarına etkisini göstermektedir.

ne yedi**n** ne iç**ti**n türkiyeda? “Türkiye’de ne yedin, ne içtin?” LXXI-227

ne gür**di**n dey bende “Bende ne gördün diyor” XLVI-248

gitt**i**n mi gitme**di**n LXV-34 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Teklik Üçüncü Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında bilinen geçmiş zaman teklik üçüncü şahıs ekinin [-di] ve [-ti] biçimleri karakteristik olarak görülmektedir.

ne yapı**ti** insanlar “İnsanlar ne yaptı?” LXVII-45

çok çok de**ği**şti “Çok çok de \dot{g} işti.” LXVIII-32

kapand**i** bizim oō ma \dot{g} zamız “Ooo bizim ma \dot{g} zamız kapandı.” LXIX-3 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında bilinen geçmiş zaman ekinin [-du], [-dü], [-tu], [-tü] biçimleri birkaç örnekte tespit edilmiştir. Ekin bu biçimleri söz konusu ağzların karakteristik özelli \dot{g} i de \dot{g} ildir. Bahsi geçen kullanım, ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağzlarına etkisini göstermektedir.

dü \dot{g} ün evde old**du**, dü \dot{g} ün de evde old**di**⁵. “Dü \dot{g} ün evde oldu, dü \dot{g} ün evde oldu.” XLVII-54

tekrar dü**ndü** burda, işini bıraktı. “Tekrar buraya döndü, işini bıraktı.” LXVII-5

konu**ştu** böyle. “Böyle konuştu.” XXV-149

ë şimdi üç güne dü**ştü**. XXVI-124 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

5 Söz konusu örneğe baktığımızda bilinen geçmiş zaman ekinin Üsküp Türk Ağzlarındaki [-di] biçimi ve ölçünlü Türkçedeki [-du] biçimi aynı cümlede kullanılmıştır. Söz konusu ikili kullanımlar yerini zamanla ölçünlü Türkçedeki kullanıma bırakacaktır.

Çokluk Birinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında bilinen geçmiş zaman çokluk birinci şahıs ekinin [-dı-k], [-du-k], [-dü-k], [-tı-k], [-tu-k], [-tü-k] biçimleri karakteristik olarak kullanılmaktadır.

ağşam da bind**ık** kamyonlara “Akşam da kamyonlara bindik.” II-136

kaç gün gütür**ük** üteye problem degidi iç “Kaç gün öteye götürdük, hiç problem değildi.” III-14

acılığı yapt**ık** ikisi gitt**ık** “Hacılığı yaptık, ikimiz gittik.” III-7 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarında bilinen geçmiş zaman çokluk birinci şahsın [-di-k], [-ti-k] biçimleri birkaç örnekte görülmüştür. Ekin bu biçimleri bölgemiz ağızlarının karakteristik özelliği değildir. Söz konusu kullanım, ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağızlarına etkisini göstermektedir.

gene devam et**tik** beraber. LXXI-142

te verd**ik** bir kurban. LXXI-157

ayır görüşmed**ik**. “Hayır görüşmedik.” IX-2 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk İkinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağızlarında bilinen geçmiş zaman çokluk ikinci şahıs ekinin [-dı-nız], [-du-nuz], [-dü-nüz], [-tı-nız], [-tu-nuz] biçimleri karakteristik olarak kullanılmaktadır.

bugün geld**iniz** siz bugün “Siz bugün geldiniz bugün” III-15

eyi bul**dunuz** beni “Beni iyi buldunuz.” XXXV-189

taş küpridan nereye kaç gitt**iniz**? “Taş köprüden nereye kadar gittiniz?” XLVI-282 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde bir örnekte bilinen geçmiş zaman çokluk ikinci şahıs ekinin [-ti-niz] biçimi tespit edilmiştir. Bu kullanım, ölçünlü Türkçenin Üsküp Türk Ağızlarına etkisini göstermektedir.

siz iç**tiniz** mi? LXIX-43 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk Üçüncü Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında bilinen geçmiş zaman çokluk üçüncü şahıs ekinin [-di-lar], [-ti-lar] biçimleri karakteristik olarak görülmektedir.

h₂episini öldür**dilar** “Hepsini öldürdüler.” II-122

tabi hep türçe konuş**tilar** burda “Tabi burada hep Türkçe konuştular.” VI-40 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında birkaç örnekte bilinen geçmiş zaman çokluk üçüncü şahsın [-du-lar], [-dü-ler] biçimleri tespit edilmiştir. Söz konusu kullanım, Üsküp Türk Ağzlarının etkisini gözler önüne sermektedir.

konuşuy**dular** çok güzel türkçe. “Çok güzel Türkçe konuşuyorlardı.” II-3
dönd**üler** gene geldi. XIV-45 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Öğrenilen Geçmiş Zamanda

Öğrenilen geçmiş zaman ekinin, [-miş] tek şekilli biçimi Batı Rumeli Ağzlarının karakteristik özelliklerindedir. Batı Rumeli Ağzlarından biri olan Üsküp Türk Ağzlarında da bu ek genellikle [-miş] biçiminde görülmektedir.

şindi zaman zamane değiş**miş** “Şimdi zaman değişmiş.” LXIV-26

ben ortancısı k**almış**ım yalnız “Ben ortancası yalnız kalmışım.” LXVIII-48

onlar türkçeyi konuş**muş**lar “Onlar Türkçeyi konuşmuşlar.” LXVIII-9 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında ölçünlü Türkçenin etkisiyle öğrenilen geçmiş zaman ekinin [-miş], [-muş], [-müş] biçimleri de görülmeye başlanmıştır.

annemden k**almış** bu söz bilmeym. “Bu söz annemden kalmış, bilmiyorum.” XLV-154

orda doğ**muş** annem “Annem orada doğmuş.” V-4

şimdi hepsi ölm**üştür** “Şimdi hepsi ölmüştür.” I-87 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Teklik Birinci Şahıs Ekinde

Üsküp Türk Ağzlarında öğrenilen geçmiş zaman teklik birinci şahıs çekimi, [-miş] öğrenilen geçmiş zaman eki ve [-ım] teklik birinci şahıs ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Bu kullanım söz konusu ağızlarda karakteristiktir.

hep evde doğur**mişim** yapayalınız, tek başına “Hep evde yapayalınız, tek başıma doğurmuşum.” I-4

ben mitrovitsada askerlik yap**mişim** “Ben Mitrovitsa’da askerlik yapmışım.” VI-116

ben üsküpte en güzel yerde otur**muşum** “Ben Üsküp’te en güzel yerde oturmuşum.” VII-18 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında ölçünlü Türkçenin etkisiyle bu ek birkaç örnekte [-miş-im] ve [-muş-um] biçimlerinde de görülmeye başlanmıştır.

şimdi pişmanim niçin git**mişim** “Niçin gitmişim, şimdi pişmanım.” XXI-69

ben ok**muşum** sekis sene tefeyyüzde “Ben sekiz sene Tefeyyüz’de okumuşum.” XXXVII-9

h. iç bilm**emişim** bu maalleye. “Bu mahalleyi hiç bilmemişim.” XLV-311 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Teklik İkinci Şahısta

Üsküp Türk Ağzlarında öğrenilen geçmiş zaman teklik ikinci şahıs çekimi, [-miş] öğrenilen geçmiş zaman eki ve [-in] teklik ikinci şahıs ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Bu kullanım bahsi geçen ağzlarda karakteristiktir.

sen bilmem ne nerden gel**mişin** “Sen nereden gelmişsin, bilmem.” II-401

sen çık**mışın** dışarda “Sen dışarıya çıkmışsın.” XV-44 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında ölçünlü Türkçenin etkisi sebebiyle birer örnekte öğrenilen geçmiş zaman teklik ikinci şahıs eki [-miş-in], [-muş-sun], biçimlerinde görülmüştür.

hoş gel**mişin**. LXV-28

burda du**muş**sundur balқан. LVII-27 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk Üçüncü Şahısta

Üsküp Türk Ağzlarında öğrenilen geçmiş zaman çokluk üçüncü şahıs çekimi, [-miş] öğrenilen geçmiş zaman eki ve [-lar] çokluk üçüncü şahıs ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Bu kullanım söz konusu ağzlarda karakteristiktir.

şimdi öğren**mişlar** biraz . “Şimdi biraz öğrenmişler.” XXII-53

arabayla askeriyede arabayla saman taşı**mişlar** “Askeriyeye arabayla saman taşımişlar.” XXV-97 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarında ölçünlü Türkçenin etkisiyle, öğrenilen geçmiş zaman çokluk üçüncü şahıs eki iki örnekte [-miş-lar] biçiminde görülmüştür.

şimdi burda k**almışlar** işsiz. “Şimdi burada işsiz kalmışlar.” II-30

e düğünde benim düğünümde şimdi yap**mişlar** büle isteym deym sarma yap**mişlar**⁶ “E düğünde benim düğünümde şimdi böyle yapmışlar demek istiyorum sarma yapmışlar” XXIV-34 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Emir Kipinde

Teklik Üçüncü Şahısta

Üsküp Türk Ağzlarında emir kipinin teklik üçüncü şahıs eki genellikle [-sın], [-sun], [-sün] biçiminde görülmektedir. Bu kullanım bahsi geçen ağzlarda karakteristiktir.

gels**sin** güzel ekşilensin sō .a yeysin “Gelsin, güzel ekşilensin sonra yiyorsun.” XVII-101

Ílāzım parēn de ols**sun** da çıkasın dışarı “Lazım paran olsun da dışarı çıkasın.” XVIII-113

uyusun da büyü**sün** ninni XXVI-22 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağzlarına ait derlediğimiz metinlerde ölçünlü Türkçenin etkisi sebebiyle emir kipinin teklik üçüncü şahıs çekimi bir örnekte [-sin] biçimiyle görülmüştür.

allā cennedine mekân e**tsin**. “Allah, mekânını cennet etsin.” XLV-296 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

6 Örneğe baktığımızda öğrenilen geçmiş zaman ekinin Üsküp Türk Ağzlarındaki [-miş] tekli biçimi ve ölçünlü Türkçedeki [-miş] biçimi aynı cümlede kullanılmıştır. Söz konusu ikili kullanımlar yerini zamanla ölçünlü Türkçedeki kullanıma bırakacaktır.

Çokluk Birinci Şahısta

Üsküp Türk Ağızlarında emir çokluk birinci şahıs eki [-alım], [-elim] biçimleriyle kullanılmaktadır. Bu kullanım bahsi geçen ağızlarda karakteristiktir.

evet ne yapal_{ım} şind_i “Evet şimdi ne yapalım?” XXIII-26

yok_ı idi dey ne yiyelim “Ne yiyelim, yoktu diyor.” XII-78

bdedim gezelim biraz “Biraz gezelim dedim.” XXXI-108 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde ölçünlü Türkçenin etkisiyle birkaç örnekte bu ek [-elim] biçiminde tespit edilmiştir.

bandı koverelim, dinleyelim diyor. “Bandı koyverelim, dinleyelim diyor.” LXV-29

zamanımıs var idi dinlenelim “Dinlenmeye zamanımız vardı” XXVI-90

zamanımıs var idi gezelim “Gezmeye zamanımız vardı.”XXVI-91 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk İkinci Şahısta

Üsküp Türk Ağızlarına ait incelediğimiz metinlerde emir kipinin çokluk ikinci şahıs çekimi [-ın], [-un] ekleriyle yapılmaktadır.

gidın biraz tetova taraf. “Biraz Tetova tarafına gidin.” LXIX-59

buyrun. LIX-37 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde ölçünlü Türkçenin etkisiyle bir örnekte [-(y)in] biçimi tespit edilmiştir.

dedim şimdi gidın bekleyin sıra. “Şimdi gidin, sıra bekleyin dedim.” LXXI-153 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Çokluk Üçüncü Şahısta

Üsküp Türk Ağızlarında emir kipinin çokluk üçüncü şahıs çekimi karakteristik olarak [-sınlar], [sunlar], [-sünler] biçimleriyle yapılmaktadır.

büyle gitsınlar şindi “Şimdi böyle gitsinler.” XVII-108

koym kireç suyuna bir iki saat dursunlar “Kireç suyuna koyarım, bir iki saat dursunlar.” XVIII-62

oni o gör**sünler** XXIX-97 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Üsküp Türk Ağızlarına ait derlediğimiz metinlerde birkaç kaynak kişi ölçünlü Türkçenin etkisiyle çokluk üçüncü şahıs emir ekinin hem [-sınlar] hem de [-sinlar] biçimini kullanmıştır.

evet büyü**mesinlar**. “Evet, büyümesinler.” XVII-107

onlar tekrar gelsin**lar**. “Onlar tekrar gelsinler.” VI-53

aylıklarını üdesin**lar**. “Aylıklarını ödesinler.” XXII-81

ver birer kaşık yesin**lar**. “Birer kaşık ver, yesinler.” XXXV-193 (Yıldız Yalçındağ, 2022)

Sonuç

Batı Rumeli Ağızlarının içerisinde yer alan Üsküp Türk Ağızları, bulunduğu bölgede yaygın bir şekilde konuşulan Makedonca, Arnavutça, Sırpça vb. dillerden büyük oranda etkilendiği gibi ölçünlü Türkçeden de büyük oranda etkilenmektedir. Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte insanların birbirleriyle olan iletişimi ve etkileşimi günden güne artmaktadır. Birbirinden farklı ya da birbirine yakın olan kültürler etkileşim içerisinde geçtiği gibi diller de birbirleriyle daha kolay etkileşime geçmektedir. Teknoloji sayesinde ağızlar, ölçünlü dillerle daha çabuk etkileşim kurmaktadır. Makalemizde Üsküp Türk Ağızlarının ölçünlü Türkçeyle etkileştiği şekil bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Bu özellikler yoğun olarak iyelik ekleri, ilgi eki, yükleme hâli eki, soru eki, zamir kökenli ve iyelik kökenli şahıs ekleri, bildirme kipleri (geniş zaman, şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman), emir kipinde görülmüştür. Bazı cümlelerde Üsküp Türk Ağızlarının karakteristik özellikleriyle ölçünlü Türkçedeki biçimi birlikte kullanılmıştır. Bu ikili söylemin zamanla yerini ölçünlü Türkçedeki biçimine bırakması kaçınılmazdır. Bu sebeple Anadolu ve Rumeli Ağızlarının çalışılmamış bölgelerinde vakit kaybetmeden derleme çalışmaları yapılmalı ve derlenen metinler deşifre edilip incelenmeli, belgeler hâline getirilmelidir.

Kaynakça

- Gemalmaz, E. (1999). Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* içinde (s. 4-13). TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2017). *XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları*. TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Karahan, L. (1999). Ağız Araştırmaları Alanında Yapılması Gereken Çalışmalar. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* içinde (s. 24-28). TDK Yayınları.
- Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller. *TDAY Belleten*, s. 87-110.
- Nemeth, G. (Ankara 1983). Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine. *TDAY Belleten 1980-1981*, 113-167.
- Yıldız Yalçındağ, E. (2021). Üsküp'te Türkçe Eğitimi ve Türkçenin Genç Nesil Tarafından Öğrenilmesi Üzerine. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 39-52.
- Yıldız Yalçındağ, E. (2022). *Üsküp Merkez ve Çevresi Türk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Çanakkale.

*Türkiye’de Hungaroloji’nin Kuruluşu,
Çalışmaları ve Kaynakları*

The Foundations of, Studies on, and Sources of Hungarology in Turkey

Seyithan Altaş¹

Abstract: Hungarology is a field that studies research on the Hungarian language, history and culture. The earliest studies in this field begin with the activities of researching the roots of the ancient Hungarian language and its history. These studies, which started in Hungary, later turned into a field of Turcology studies. The most important source of these studies can be said to be the times when Turkish-Hungarian relations started. Hungarology studies in Turkey cannot be evaluated independently of these early studies. Although the scientific infrastructure of Hungarology studies in Turkey goes back to ancient times, it started with the establishment of the Faculty of Language, History and Geography as formal research and the opening of a Hungarology Institute in this Faculty. Atatürk showed how much importance he attached to this issue by bringing a Hungarian scientist Laszlo Rasonyi to the head of the Hungarology Chair he had founded. Studies in this field are accepted as a part of Atatürk’s civilization and cultural policies. The studies initiated by Atatürk within the scope of the Turkish History Thesis and the Sun Language Theory were carried out in connection with the studies in the field of Hungarology, together with the philologies established within this faculty. Atatürk brought Laszlo Rasonyi to the chair and connected Hungarology studies to a scientific discipline. Hungarology studies, which was a sub-research field of Turcology in the beginning, was transformed into a classical philology after the 1980s. The sources and researches of Hungarology in Turkey could not be carried out in parallel with the Hungarology studies in the world. The aim of this study is to evaluate and analyze the sources of scientists who work in Hungarology studies and work in this field in Turkey.

Keywords: Hungaroloji, Macar, DTCF, Türk-Macar İlişkileri, Laszlo Rasonyi, T. Halasi-Kun

¹ Recep Tayyip Erdoğan University, seyithan.altas@erdogan.edu.tr

Giriş

Bu çalışma, Atatürk'ün, DTCF'de Hungaroloji Enstitüsü'nü bizzat kurması ile birlikte yapılan çalışmaları, enstitüde görev yapmış bilim insanlarını ve çalışmalarını ve bunların ışığında Hungarolojinin kaynaklarının bir değerlendirilmesini yapmak amacıyla yapıldı. Çalışma, "Türkiye'de Hungaroloji (1935-1989)", adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlandı. Türk-Macar kültürel ilişkileri kapsamında ele alınan konu, şimdiye kadar özelde değerlendirilmemiştir. Çeşitli ülkelerdeki Macaroloji çalışmalarının bir versiyonu olan Türkiye'deki Hungaroloji çalışmaları bizzat Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda başlatılmış ve çalışmalar sürdürülmüştür. Bu yönüyle Türk Tarih Tezi ve Türk dili çalışmalarının Macar Türkolojisi ile ilişkilendirilmesi yoluyla hem geçmişi aydınlatmak hem de Türk-Macar kültürel ilişkilerine kaynak oluşturmak amaçlanmıştır. Konunun Atatürk, Macarlar ve onların Türklerle ilişkileri bakımından farklı bir yanı olduğu söylenebilir.

Hungaroloji, bir bilim dalı olarak 1935'te bizzat Atatürk'ün isteği doğrultusunda kurulmuştur. Hungaroloji'nin kurulmasının temel amacı tarihte Türk-Macar ilişkilerinin ortaya çıkarılması, Macar dilini, kültürünü, edebiyatını; yani Macarların yazı ile meydana getirdiği medeniyeti araştıran bir ilim dalının Türkiye'de tanıtılmasıdır. Bu yönüyle de Hungaroloji, Macarların geçmiş tarihlerini araştırmaya yönelik olmasına karşın sadece Macarca olmayan bir bilimdir. (Güngörmüş,1995:23) Daha çok, Türkiye'de yapılan Hungaroloji çalışmalarının amacını yansıtmaktadır. Hungaroloji Kürsüsü /Enstitüsü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşuyla birlikte açılan ilk 13 kürsü arasında yer alır. Kürsünün başına da yine Atatürk'ün isteğiyle, kürsü kurucusu ve hocası olarak ünlü Macar Türkolog ve kütüphaneci Prof. Dr. Iászló Rásonyi getirilir.

1935 yılından beri kurulu olan Hungaroloji Kürsüsü/Enstitüsü hâlen faaliyetlerini sürdürmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de Hungaroloji çalışmalarının tarihi yirminci yüzyıldan daha öncelerine dayanmaktadır. "Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde böyle bir kürsünün kurulmasına neden ihtiyaç duyulmuştur?" sorusu zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Bu sorunun bilinen en etkili cevabı bizzat Atatürk'ün direktifi ve görüşleriyle kurulmuş olmasında aranmalıdır. Burada amaç, Macarların en eski tarihlerinden itibaren yaşamlarının Türk kavimleri ile iç içe geçmiş olması, bundan dolayı da bütün bunların bilimsel araştırmalarla ortaya çıkarılmasının amaçlanmasıdır.

Türk-Macar ilişkilerinin tarihsel boyutu çok eskilere dayanmaktadır. Bu eski ilişkilerin kültürel açıdan birbiri ile ilintili iki temel konusu vardır. Farklı

Macar bilim insanları tarafından savunulan bu konuların birincisi Macarların etnik kökenlerinin, ana yurtlarının ve tarihteki geçmişlerinin, yapılan çalışmalarla ortaya koyduğu veriler, diğer yandan dil yapısı açısından Macarca ile Türkçe arasındaki bağlantının niteliği durumudur. (Güngörmüş, 2017: 68) Dolayısıyla Macarların tarihsel geçmişleri ve etnik kökenleri, yapılan etraflı çalışmalarla bu konuda Macar bilim insanlarını birbiri ile zıt iki temel görüşe götürdü. Ármin Vámbéry'nin başını çektiği grup Macarların Türk kökenli olduklarını savunurken, Josef Budenz'in temsil ettiği grup ise Fin-Ugor kökenli olduklarını savundular.

Ármin Vámbéry ve onun fikirlerini savunanlara göre Macarlar, ana yurtları ve kökenleri açısından Orta Asya'dan gelmektedir; İskitler, Hunlar, Avarlar ve Türkler ile aynı kökene bağlıdır. (Doğan, 2007: 3) Josef Budenz'e ve taraftarlarına göre ise Macarlar, Ural Dağları bölgesinde yaşayan Fin-Ugor kavimleri ile aynı soydan gelmişlerdir; konuştuğu dil de Fin-Ugor dil ailesine mensuptur. (Çolak, 2012: 529) Macar bilim insanları 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın başlarında genellikle bu iki görüşün etrafında toplanmışlardır. Yapılan araştırmalara rağmen bu farklı iki görüşün ortaya çıkmasının en temel nedeni ise, Macarların eski tarihlerine ait yerli kaynakların ya olmayışı ya da yabancı kaynaklarda bilgilerin eksik ve yetersiz, bazen de birbiriyle çelişkili bulunmasıydı. (Korkmaz, 2012: 152-53)

Macarların etnik kökenlerinin izlerini arayan ilk kişi Sandor Köröse Csoma (Şandor Köröşe Çoma) olmakla birlikte, (<http://csoma.mtak.hu/en/csoma-konyvei.htm>. (28.03.2022) onu takip eden ve Macarların Fin-Ugor kökenli bir kavim olduğunu savunan Antel Reguly (1819-1859), Etnik köken konusunun çözümü için Semerkand'a kadar uzanan ünlü Macar doğu bilimcisi (Orientalist) Ármin Vámbéry (1832-1913) ile Doğu Türkistan'daki Uygur dönemi kazılarında önemli bir yeri olan Aurel Stein'in bilimsel gezileri de üzerinde durulmaya değer görülmektedir.

Orta Asya'dan Kuzey Karadeniz yoluyla batıya göç eden Macarlar, siyasi teşkilatlanma ve sosyal yaşam açısından Türkler ile birçok bakımdan ortak özelliklere sahiptirler. Bu konuda yapılan bilimsel açıklamalara göre, Batılı kavimlerin Macarlara verdikleri Ungri, Ungar, Hongrois, Venger gibi adlar Hun adından değil doğrudan doğruya Türk On-Ogur boy adından geliştirilmiştir. (Eckhard, 1949)

Türk-Macar ilişkileriyle ilgili araştırmalar ve araştırmacılar, Asya ve Avrupa'da Türklük biliminin gelişme çağlarını ve özelliklerini araştırıp

göstermişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Türk-Macar ilişkilerini hem Macaristan'da hem de Türkiye'de yapılan Türklük bilimi araştırmaları olarak kabul etmek gerekir. Türkoloji çalışmalarının bilimsel anlamda ilk olarak Budapeşte'de kurulmuş olması (1870) Türk ve Macar araştırmalarını ortak bir zeminde buluşturmuştur. Bu konudaki çalışmalar ana yurt ve etnik köken tartışmalarının yanında Macarca ile Türkçe'nin akraba diller olduğu üzerinde de tartışmalar neden oldu. Batıda Orta Asya ile ilgili çalışmalar dilbilimciler arasında Macarca ve Türkçe'nin aynı dil ailesi ya da farklı dil ailesi içinde olduğu yönünde tartışmalarla daha 1730'lu yıllardan itibaren başlamıştı. (Korkmaz, 2005:154) Bu entelektüel mücadelenin adı daha sonraları "Ugor-Türk Savaşı" olarak adlandırılacaktır. (Çolak, 2012:529)

Macarca ile Türkçe dillerinin ortak köken akrabalığı konusunda başlayan tartışma, uzunca bir süre devam etmiştir. Bu konuda Macarca ile Türkçenin akraba diller oldukları görüşünü savunanların başında yer alanlardan biri Pál Nágy (1750-1828)'dir. Pál Nágy Beregszász (Beregsas) ile aynı görüşü paylaşanlardan biri de Györg Prag'dır. Prag, Macar dilindeki Fin-Ugor kökenli sözlerin, Macarcaya yalnızca Macarların Fin-Ugor kavimleri ile birlikte yaşadıkları dönemlerden geçme alıntı sözler olduğunu söylemektedir. Macaristan'da Türkoloji'nin kurucusu olarak kabul edilen Ármin Vámbéry (Baştav, 2006:5-13) de aynı görüşü ısrarla savunanlardandır. (Çolak, 2012:529) Buna karşı Macar-Fin-Ugor dil akrabalığını savunanlar arasında Eberhard Fischer, József Budenz (1836-1892) gibi dil bilimciler gelmektedir. (Çolak, 2012:529)

Macarca'ya Türkçeden ve Fin-Ugor dillerinden geçen sözlerin bir dil akrabalığından ziyade dil ilişki ve etkileşimine dayanan alıntı sözler olduğu görüşünü savunanlar arasında Pál Humfalvy (1810-1891), Gyula Németh (Košay, 1977:177) (1890-1976) ve Lajos Ligeti' (1902-1982)'nin de önemli yeri vardır. (Kahraman, DİA: 188-89; Paulik, 2002:5-23; Karaağaç, 1991:153-170; Ligetti, <http://www.ek.szte.hu/ligeti-lajos-1902-oktober-28-1987-majus-24/>.) Németh'in bu konudaki sayısız makaleleri 1990 yılında "Török és Magyarok" başlığı altında iki cilt olarak yayımlanmıştır (Güngörmüş,1998:123-139). Bütün bu tartışmalar, Macaristan'daki ilk Türkoloji çalışmalarının başladığı Budapeşte Türkoloji Enstitüsü'nün kuruluşuna kadar gitmektedir. Meşrutiyetten sonraki yıllarda bu düşünceler Türk aydınları arasında oldukça rağbet görmüştür. Ayrıca I. Dünya savaşı yıllarında müttefik olan iki tarafın birbirine yakınlaşması savaş sonunda ortak bir kader ile karşıya kalmalarına da yol açmıştı. Bu kader, Macarlar için adeta çarmıha geriliş olarak değerlendirilen Trianon; Türkler içinse Sevr oyunu olarak değerlendirilmiştir.

Türklerin mevcut statükoyu beğenmeyip başkaldırıışlarını ve bu amaçla verdikleri millî mücadeleyi hep takdir eden Macarlar, Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni kurulan devlete ve kurucusu Atatürk’e de hayranlıkla bakmışlardır. (Çolak, 2003:1257) Nitekim Atatürk de Türk tarihi ve dili üzerinde çalışmalar yaparken Macar bilim insanları ve devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuş (Çolak, 2010:56-60) ve karşılıklı Türkoloji ile ilgili çalışmalar yapmıştı. Atatürk’ün Türk tarihi ve dili üzerindeki çalışmalarını daha bilimsel ve esaslı bir faaliyete dönüştürme arzusu Ankara’da ilk üniversitenin de temelini oluşturmuş, bu gelişmeler onun DTCF’yi kurmasına yol açmıştı.

DTCF’nin ve Hungaroloji Kürsü/Enstitüsü’nün kurulması

Adını Mustafa Kemal Atatürk’ün bizzat verdiği ve onun yüksek uygarlık idealini gerçekleştirme isteği üzerine, 14 Haziran 1935’te Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilen 2795 sayılı kanunun 22 Haziran 1935 tarih ve 3035 sayılı Resmî Gazete ’de yayımlanarak yürürlüğe girmesiyle kuruluşu (Ulus, 10 Ocak 1936:1; Akşam,10 Ocak 1936:2; Kurun, 10 İkinci kanun 1936:2) tamamlanan “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi”, Türk devriminin önemli kültür kurumlarından biridir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na sunulan kanun tasarısında bu fakültenin kuruluş gerekçesi şöyle belirtilmiştir: “Hükümet merkezimizde bir taraftan Türk kültürünü bilgi metodu ile işleyecek tetkik ve araştırma kurumlarına olan ihtiyaç, diğer taraftan ortaöğretim kurumlarımıza ulusal dil ve tarihimizin bilimsel ve en yeni anlayışlarına göre hazırlanmış öğretmen yetiştirmek ve bugünkü öğretmenlerimizin bu yönden bilgilerini tamamlamak gereği, Ankara’da bir Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulmasını icap ettirmiştir” (<http://www.dtcf.ankara.edu.tr/kurumsal/fakulte-hakkinda/>; İnan,1974:1-52)

Çağdaş Türk millî kimliğinin XIX. yüzyıldan beri beslendiği Türkoloji’nin yanı sıra Sinoloji, Hungaroloji, Slavistik, Klasik Filoloji, Tarih, Arkeoloji, Antropoloji, Felsefe gibi disiplinlerin yer aldığı okul, sosyal ve beşerî bilim uzmanlarının ve cumhuriyetin yeni kuşak öğretmenlerinin ocağı olmuştur. Bunun yanı sıra düzenli olarak yayımlanan fakülte dergisi de dünya çapında bilimsel bir yayın organı hâline gelmiştir. (Öner, 2018: 269-276)

Aslında Ankara’da Cumhuriyet’in ilanından önce Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu’nun öncülüğü ile on iki enstitüden oluşacak bir “İçtimaî İlimler Fakültesi” kurulması gündeme getirilmişse de bu girişim yarım kalmıştır. (Toprak, 2012:89-98) Gerek bu girişimde gerekse DTCF’nin kuruluşunda pozitif

bilimlerin değil de bu sosyal bilimlerin öne çıkması, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk İnkılabı'nın tabiatı gereği olmalıdır. Coğrafi özelliklerin tarihin bir parçası olduğu ve bunların hesaba katılmadan tarihin yapılamayacağını vurgulayan çağdaş tarihçilik akımının “Jeo-tarih” denebilecek bir yaklaşımla Batı Avrupa’da oluşmaya başladığı devirde, andığımız fakülteyi “dil ve tarih-coğrafya” başlığı altında bütünleştirmek, şüphesiz ki modern bir Türk milleti yaratmak hamlesinin parçasıdır. (Toprak, 2012:89-98)

Dünyadaki Milliyetçilik akımlarının güç kazandığı bir zamanda millî bir kimlik, millî bir dil ve tarih yaratmak için Türk Ocağı, (Akyüz: 1986; Üstel: 2004) Halkevi (Arıkan: 1999) ile Türk Dil ve Tarih Kurumları özel bir görev üstlenmiş gibiydiler. (İğdemir, 1973; Çoker,1983) Türkiye’de yeni bir kültür, yeni bir sosyetenin temellerini ileride bu kurumlar atacak, çağdaşlaşma yolunda özellikle kültürel yaşamın gelişmesinin de anahtarı olacaklardır.

1931 yılında kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ile 1932’de faaliyetlerine başlayan Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin de çağdaşlaşma yolunda doğrudan ilgileri vardı. Türk tarih ve uygarlığını bilimsel bir biçimde incelemek ve araştırmak üzere kurulan Tarih Kurumu, sadece tarih, arkeoloji ve coğrafya gibi alanlarda araştırma ve inceleme faaliyetleriyle yetinmemiş ilk ve ortaöğretim kurumları için ders kitapları da hazırlamış, kongreler tertip etmişti. 1928 yılında gerçekleştirilen Dil Devrimi sonrası kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti de Türk dilini ilmî yöntemlerle araştırmak, yazı dili ile konuşma dili arasındaki ayrılıkları ortadan kaldırmak, dili sadeleştirmek ve zenginleştirmek yönünde araştırma ve çalışmalar yapmıştı. Temmuz 1932’deki Birinci Türk Tarihi Kongresi’nden (Cumhuriyet, 3 Temmuz 1932:1-6, Milliyet, 3 Temmuz 1932:1-6; Vakit, 3 Temmuz 1932:1-6; Ergin, 1977: 2018; Vakit, 3 Temmuz 1932:1-6.) hemen sonra Eylül 1932’de Dil Kurultayı toplanmış, (Milliyet, 18 Ağustos 1934:1; Cumhuriyet, 18 Ağustos 1934:1-3; Akşam, 18 Ağustos 1934:1-2; Son Posta, 18 Ağustos 1934:1-8; Hâkimiyeti Milliye, 18 Ağustos 1934:1; Hâkimiyeti Milliye, 19 Ağustos 1934:1-2) ve Türkçenin yabancı sözcüklerden arındırılması konusu bu kongrede gündemin ana maddelerini oluşturmuştu. (Turan, 2008:3-21)

Türk tarih ve dil cemiyetlerinin kaynak diller ve vesikalar üzerinde yürütülen araştırmalarını Mustafa Kemal yakından takip etmiş ve bu çalışmaları Türk Tarih Tezi (Günaltay,1938: 337-365) ve Güneş Dil Teorileri (Beyazıt, 2002:593; Üçüncü Türk Dil Kurultayı, 1936, Tezler, Müzakere, Zabıtlar,1937:457; Demir, 2010:391) ile gündeme getirmişti. Bu kongrelerde, Türklerin Mezopotamya ve Anadolu’da kurulan uygarlıklarla olan bağları araştırılmış, bunlar

üzerindeki etkileri vurgulanmış, Türkçenin ilk dillerden olduğuna ait iddia ve tezler tartışma konusu yapılmıştı. Tarih ve dil konusundaki bu çalışmalara arkeolojik ve antropolojik araştırmalar da yardımcı olmuştur.

Atatürk'ün Türk tarih tezini ortaya atması 1928 yılına kadar gitmektedir.1931 yılında henüz lise tarih kitaplarının birincisinin yazımında esas alınan H.G.Wells'in "Cihan Tarihinin Ana Hatları" adlı eseri Atatürk tarafından Türkçe 'ye kazandırılmıştı. Ayrıca Fransız coğrafya kitaplarında Türkler hakkında var olan yanlış yargıların da değişmesi gerektiğini düşünüyordu. Türk tarih tezinin oluşmasında çok katkısı olan Afet İnan, bir keresinde Atatürk ile konuşurken; *"bu kitaplarda Türklerin sarı ırktan olduklarının, Avrupa zihniyetine göre uygarlıkça geri olduklarının , ikinci sınıf insan olduklarının yazılı olduğunu kendisine gösterdiğini"* söyleyerek *"Böyle midir? Dedim."* *"...Hayır , olamaz. Bunun üzerinde meşgul olalım. Sen çalış"* dediler, diyor . (İnan,1939; 244) *"Türkler bir aşiret olarak Anadolu'da imparatorluk kuramaz. Bunun başka türlü bir izahı olmak lazımdır. Tarih ilmi bunu ortaya çıkarmalıdır."* (İnan,1939:244)

Nitekim batı kaynaklı bir Türk tarihinden kendi öz kaynaklarımıza dayalı araştırmalarla ulusal bir tarih tezi ortaya koyulmalıydı. Türk tarih tezi özet olarak Türklerin Orta Asya'da yüksek bir uygarlık yarattıkları, ancak iklim değişiklikleri sonucunda dünyanın dört bir yanına göç ettikleri; Türk kavimlerinin göç ettiği yerlere yarattıkları uygarlıkları taşıdıkları, yeni dünyaya uygarlık yayan bir ulus oldukları tezine dayanıyordu. Öte yandan Türklerin Anadolu'ya binlerce yıl öncesinden geldikleri, Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğu vurgulanıyordu. (Kabapınar,1992:144)

DTCF'nin kurulmasının düşünce aşamasını hukuki süreç takip etmiş, 14.VI.1935 tarihinde TBMM'de yapılan görüşmelerden sonra, 22.VI.1935 tarihli kanunla Maarif Vekâleti 'ne bağlı olarak "Ankara'da bir Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi kurulması" sağlanmıştı (BCA. 30.18.1.2. 53.22.4, Tarih: 28.03.1935; BCA.30.18.1.2. 54. 40.15. Tarih: 20.05.1935; Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kurulmasına Dair Kanun Lâyihası ve Maarif ve Bütçe Encümenleri Mazbataları (1/224), Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, Sayı: 0/1607, Tarih: 23/V/193-5; Akşam, 27 Haziran 1935: 2; 5 Teşrinisani 1935:2; TBMM Bütçe Encümeni Mazbatası, 10.VI.1935, Mazbata No: 105, Esas No: 1/224). Fakültenin kuruluş kanunu gerekçesi üzerinde Melek Delilbaşı şu değerlendirmeyi yapmaktadır. (A.Ü. DTCF Öğrenci Rehberi" 2000-2001:18)

“DTCF’nin kuruluş aşamasındaki çalışmaları, yasası ve dönemin tartışmaları incelendiğinde bu bilim yuvasından üç önemli görevin beklendiği görülmektedir. Bunlar: 1. Türk halkının bilinçlenmesi; Türk kimliğinin orijinal kaynakları üzerinde yapılacak bilimsel çalışmaları yürütmek ve sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında bilim adamları yetiştirmek. 2. Ortaöğrenim öğrencilerini yetiştirecek, ulusal tarih ve dil bilimci yetiştirecek aydın öğretmen yetiştirmek. 3. Evrensel bilgi kaynaklarına ulaşmak, çağdaş bilgi üretmek, bu yolla bilgiyi ve modern bilimleri Türkiye’de etkin kılmak”

Lise mezunu veya altı yıllık öğretmen okulu mezunlarının kabul edildiği fakülte ’ ye gündüzlü talebeler dışında sınavla 40 yatılı talebe de alınmış; başlangıçta 100 civarında olan öğrenci sayısı, kısa bir süre içinde 750’yi bulmuştu (Koç, 2016: 32). Öğrenci alımıyla eş zamanlı olarak öğretim üyelerinin temin edilmesi çabası da hızlanmış, özellikle Nazi Almanya’sından ayrılmak zorunda kalan yabancı hocaların da dâhil olduğu birçok öğretim elemanı temin edilmişti. (Çelebi, 2003: 259-272.)

Atatürk’ün Türk Tarihinin araştırılması konusundaki kararı bütüncül manada değerlendirilse de Türk- Macar ilişkilerinin tarihsel boyutu ve Türkiye’de Hungaroloji çalışmaları daha özeldir. Bu tür bir anlayış Türk-Macar ilişkileri boyutu kadar, Türk Tarihinin seçkin bir yanını oluşturmaktadır. Diğer taraftan Türkiye’de Hungaroloji kürsüsünün kurulması, bu alanlarda yapılan bilimsel araştırmaların artmasına, Türk tarihinin ve özellikle Macar Türkoloji’sinin de aydınlatılmasına yardım edecektir.

Atatürk’ün bu konuda çok özel düşüncelere sahip olduğu bilinmektedir. O’nun Macarlara karşı gösterdiği sevgi, saygı ve muhabbeti birçok resmî belge, yazışma ve konuşma metni ile açıklamak mümkündür. Macar Kralı Naibi Amiral Horthy’e 30 Mayıs 1924 tarihinde yazdığı bir mektup ile Macarlar hakkındaki temel düşüncesini ortaya koymuştur. Mektubunda;

“Manevi ve fikrî meziyetlerini ziyadesiyle takdir ettiğim Macar milletinin samimi bir hayranıyım. Memleketlerimiz arasında mevcut olan asırlık dostluk münasebetlerini bir kat daha takviye etmek için bir şeyden kaçınmayacağım.”

Diyerek hem Macarlara duyduğu samimi hayranlığı ifade etmiş hem de Türk-Macar dostluğunu daha da ileri taşıma isteğini belirtmiştir (Atatürk’ün Bütün Eserleri,1998:267). TBMM’nin açılışında yaptığı konuşmasında da bu düşüncesini şu şekilde dile getirmişti; (TBMM’nin IV. Dönem I. Yasama yılını Açış Konuşması. Millet Meclisi Tutanak Dergisi. C.4, S. 31 Kasım 1931)

“Kardeş Macar milleti ile dostluk belirtileri her zaman istediğimiz, gerekli bulduğumuz mutlu olaylar arasındadır”

Atatürk’ün Macarlarla olan tanışıklığı Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine rastlamaktadır. Bu tanışıklık, cumhuriyetin kurulması ile birlikte daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Türk-Macar resmî ilişkileri, yeni Türkiye Cumhuriyeti ile Macaristan devleti arasında imzalanan ilk resmî antlaşma ile başlamıştır. (BCA.030.18.01.01.09.15.04 Tarih: 18.12.1923) Bu resmî antlaşma bir bakıma tarihin eski devirlerine dayanan kültürel ilişkilerin de bundan sonra daha bilimsel bir temelde araştırılmasını ve pekiştirilmesini sağlamıştır. Bu yüzden Ankara’da DTCF’nin açılması ve Hungaroloji Kürsüsünün kurulması Cumhuriyetle birlikte Türk dili, Türk Tarihi ve kültürünün evrensel değerini ortaya çıkarmak amacına yöneliktir. Bunun yanında Macaristan’daki Türkoloji çalışmalarını Türk bilim dünyasına tanıtmak, Türk-Macar bilimsel iş birliğini harekete geçirmek, Türk Dili ve Tarihi ile ilgili uzmanlar yetiştirmek gibi amaçlar Hungaroloji kürsüsünden beklenen hedeflerdi. (Kakuk, 1990: 116)

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Türkiye’nin kalkınması ve çağdaşlaşması için ihtiyaç duyulan sanayi, ekonomi, tarım, meteoroloji ve diğer alanlarda Macar uzmanlardan yararlanılmıştır. (Yıldırım, 2012:121-150) Bu uzmanlar arasında arkeolog, etnograf ve Türkologlar da önemli yer tutmaktaydı. Bunlardan biri olan Gyula Meszaros, 1925 yılından itibaren Türkiye’de Etnografya mütehasısı olarak bulunmuş ve Türk diline olan yatkınlığı nedeniyle Maarif Vekaleti’nin talebi (BCA. 030.18. 147.16. 1930, Maarif Vekâlet’inin 21.6.1930 tarih ve 20750.983 sayılı yazısı.) ile Dil Heyeti’nde görevlendirilmesi yapılmıştı (BCA. 030.18.01.02. 12.42.10, Dosya No: 147/16, 21.6.1930/21.6.1930 tarihli ve 9563 sayılı Başvekalet Muamelat Müdürlüğü’nün yazısı.). Türkolog Macar tarihçi ve arşivist Lajos Fekete (David, 1995: 299-300; Örs, 1968: 200), László Rásonyi (Güngörmüş, 1994:8-10; Baştav, 2006: 4) gibi Macar bilim insanlarının katkılarıyla Macarcanın öğretilmesi ile Macar dili ve kültürünün Türkiye’de tanıtılması da amaçlanmıştır. Bunu çeşitli alanlarda olmak üzere bilim insanlarının katkıları izleyecektir. (Bacak, 2018) Tarih çalışmaları sırasında Macar bilim insanlarından yararlanan Atatürk oluşturmaya çalıştığı Türk Tarih Tezi ile Macar Tarihi ve dili üzerinde de bu iş birliğini ihmal etmeyecektir.

Macaristan’da uzun bir geçmişe sahip Türkoloji çalışmalarına paralel olarak Türkiye’de de Hungaroloji çalışmaları aynı özellik ve kapsamda devam etmiştir. Bu amaçla da önce Ankara’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ni kuran Atatürk, bu fakültede Asya, Ön Asya ve Balkanların tarihlerini araştırmaya yönelik bölümler kurdurmuştu. Bu araştırma alanlarından biri de Hungaroloji

Enstitüsü'dür. Bu durum Macaristan'da Türklere karşı farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Nitekim Türkoloji Enstitüsü'nün Macaristan'da yaptığı araştırmalar Türkiye'de Hungaroloji çalışmalarını büyük ölçüde desteklemiştir.

Macaristan'da Türkoloji çalışmaları; 1870'li yıllardan itibaren kendilerini Avrupa'nın ortasında tecrit edilmiş hisseden, sürekli aldatılan yalnız bir ulusun (Eren, 2015: 333-342) geçmişini araması, köklerine ulaşmaya çalışması ve yalnızlıktan kurtulması çalışmalarına önemli kaynaklık etmiştir. Bu amaçla yıllarca süren araştırmalar sonunda Macar aydınlar iki temel konuda ayrılmışlardır. Bunlardan biri kökenlerinin ve dillerinin Asyatik olduğu; yönündeki görüş, diğeri ise karşı bir görüş olarak kökenlerinin Avrupalı ve Fin-Ugor oldukları görüşü... Macar Türkoloji'sinin bundan sonraki en temel tartışma alanı bu olmuştur. (Çolak, 2012: 527-552)

Bu akademik tartışmalar devam edip giderken bir yandan da siyasal koşullar gereği savaş sonunda ağır bir bedel ödeyen Macarlar devletler arası ilişkilerde revizyonist politikalara yönelmişlerdi. Bu arada Türklere savaşta ittifak olmaları kültürel tanışıklığın yanında onları siyasal bakımdan da iş birliği yollarını aramaya yöneltmişti. Türklerin, I. Dünya Savaşı'ndan sonra mevcut statükoyu beğenmeyip verdikleri ulusal kurtuluş savaşını ve Atatürk'ü dikkatle izleyen Macarlar, Lozan'da bağımsız bir devlet kuran Türklere büyük hayranlık duymuşlardı.

Buna karşın Türklere ise Macarları "Kardaş" (Çolak, 2010:376) olarak tanımlamış, Atatürk de Macarlara karşı derin bir sempati duymuştur. (Çolak, 2010: 377) Atatürk'ün Macarlara olan ilgisinin temelinde daha I. Dünya savaşı yıllarında Gyula Nemeth'in yazdığı bir gramer kitabı yer almaktadır. Atatürk'ün giderek Macarlara ilgisinin artması ve bilim insanlarıyla tanışarak onlarla dil ve tarih konularında sohbetleri cumhuriyetle birlikte adeta zirve yapmış 1934 yılında yine Gy.Nemeth'in yazdığı bir mektupla birlikte gönderdiği kitaplar bu ilgiyi artırmıştı. (Çayan, 2013:124; <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2013-1/24.pdf>);

Nemeth'in 14 Eylül 1934 tarihli Atatürk'e yazdığı bu mektup (Altaş, 2022: 169-202) Budapeşte Szechenyi Kütüphanesi El Yazmaları Bölümünde 121/322 numaralı dosyada bulunmaktadır. (OSZK Kézíráttár Németh Gyula hagyatéka Fond 121-322), (Çolak, 2010:56-60) Bu mektupta Atatürk'ün istediği ve incelediği kitaplar (Çolak, 2010: 377; Karagülmez, 2018:634) Atatürk'ün Macar dili ve tarihi ile ilgili düşüncelerini geliştirmiş, bilahare Macar bilim adamlarının çalışmaları Türkiye'de Hungaroloji çalışmalarını önemli ölçüde desteklemiştir.

Hungaroloji Enstitüsü Kurulması, Çalışmaları ve Kaynakları

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin açılan filolojilerinden biri de Hungaroloji’dir. Hungaroloji; Macar dili ve tarihinin araştırılmasını, Türk-Macar ilişkilerinin ve kardeşliğinin geliştirilmesini , ülkeler arasında birlik ve dostluğu sürdürmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bilimsel çalışmalarla Türk ve Macar tarihlerini aydınlatacak çalışmalar yapmaktadır. Bu yönüyle Türkiye’deki Hungaroloji, Macarlara yönelik ancak Macarca olmayan bir bilimdir (Güngörmüş, 1995: 24). Macar halkının tarihi geçmişini ve bugünkü kültürü ile ilgili her şeyi mümkün olduğunca keşfetmek, önemsemek ve analiz etmek amacıyla oluşturulmuş evrensel Macar çalışmalarının Türkiye’de gerçekleştirilmesini sağlamaya yönelik uluslararası bir disiplindir. (Güngörmüş, 1995: 25)

Türkiye’de Hungaroloji ile ilgili çalışmaların başlangıcı 1907 yılında İstanbul’a gelen ve Türk bilim çevreleriyle ilişki kurmak amacı taşıyan Rahip İmre Karacson’un yazdığı makalelerle bir Konstantinopolis Bilim Enstitüsü kurulması fikrinin ortaya çıkmasına atfedilebilir. (Çolak, 2009: 93) Enstitü 1916 yılında Macaristan devletinin resmî bir kurumu olarak açıldı. (Fodor, 2020: 103-117) Enstitü’nün çalışmaları arasında arşiv çalışmaları yapmak ve bu konuda bilim camiası ile iş birliğini sağlamak vardı. Karacson Osmanlı Tarihi ve Macarca-Türkçe araştırmalara yönelmiş, Macar aydınlarının doğuya yönelik araştırmalarında Türk entelektüelleri arasında ilişkileri güçlendirmeye çalışmıştır. İstanbul’daki bu Macar Bilimleri Enstitüsü, yayınları ve çalışmaları ile kısa zamanda uluslararası alanda kendisini tanıtmıştı. (Güngörmüş, 1995:25; Çolak, 2009: 93)

Bilim Enstitüsü sağladığı burslarla Macaristan’a Türk öğrencileri gönderdi. Bu öğrenciler Macar Turan Cemiyeti tarafından “Anadolu’nun Neferleri” (Önen, 2005: 90-91) olarak tanımlanmıştı. Bu öğrencilerden biri de Hamit Zübeyir Koşay’dır. (Çolak, 2010: 273-278; Bayram,1986: 1-23) Koşay 1923’te Eötvön Koleji’nden mezun oldu. Daha sonra Zoltan Gombocz ve Gyula Nemeth’in öğrencisi olarak Budapeşte Üniversitesi’nden doktora derecesi aldı. 1925’te Türkiye’ye döndü. Türk kültür yaşamında olduğu kadar, Türk-Macar kültürel ilişkilerinin gelişmesinde de önemli çalışmalar yaptı. Birçok Macar tarihçi , dilbilimci ,arkeolog ve etnografin Türkçe tercümelerini yaptı. (Bayram, 1986:1-23)

Macarların eski tarihini, Türkiye’de Macar köy yerleşim yerlerinin adlarını tespit etti. Bu çalışmalar ölümünden sonra kitaplaştırıldı. (Güngörmüş, 1995:

25) Ayrıca birçok Macar bilim insanını Türkiye'ye davet etti. Koşay, Macaristan'da lászló Rásonyi ile tanıştı ve onu 1934'te Türk Dil Kurumu'nda bir konferans vermesi için Türkiye'ye davet etti. Bu konferans hem Rasonyi'nin hem de Hungaroloji Enstitüsü' nün geleceğini ve çalışmalarını etkileyen önemli bir başlangıç oldu. Macar dilbilimci, tarihçi ve doğu bilimcilerini takip eden Mustafa Kemal, lászló Rásonyi'nin konferansını dinledi. O'nu kurulacak olan Hungaroloji Kürsüsü'nün başına getirdi.

Hungaroloji Enstitüsü başlangıçta Türk Tarihi ve Dili Araştırmaları bölümüne bağlı olarak çalıştı. Mustafa Kemal'in arzusu ve düşünceleri doğrultusunda kurulan Hungaroloji Enstitüsü'nün amacı ve görevlerini şöyle sıralamak mümkündür: (Güngörmüş, 1995: 26)

- Uzun zamandan beri devam eden Macar araştırmalarının sunuş ve yöntemlerinin Türkçeye çevrilmesi; Türkoloji'nin, Türk dilbiliminin ve Türk Tarihinin Hungaroloji'den yararlanması
- Macar dilinin tanıtılması
- Macar dil ve tarih eserlerinin tanıtılması
- Yapılan çalışmaları takip etmek, diğer disiplinlerle ilişkilerin geliştirilmesi
- Ortak çalışmaların yapılması
- Macar dilinin öğretilmesi, Macar edebiyatı ve tarihinin tanıtılması

lászló Rásonyi, 1935'ten 1941 yılına kadar eğitim ve araştırmalarını başarıyla sürdürdü. 1937'de İstanbul'da toplanan Uluslararası Arkeoloji ve Tarih Kongresi'nin başkanlığını yaptı. Dolmabahçe Sarayı'nda Orta Asya Türk ve Macar Tarih Sergisi'nin açılmasını sağladı. (Çolak, 2010: 384) Rásonyi zamanında Hungaroloji Enstitüsü'nde yetişen Türk öğrenciler Macarca dil becerilerini geliştirdikçe Macar edebî eserlerini, makaleleri ve kitapları Türkçe 'ye çevirmeye başladılar.

Türkiye'de Hungaroloji çalışmaları alanında lászló Rásonyi başta olmak üzere Tibor Halasi Kun (Üstüner, 2017: 26), Müzik araştırmacısı Bela Bartok (Bacak, 2018:15; Sarıkaya ve Tunalı, 2014: 299-313) ve ulusal arşivin kurucusu lajos Fekete (Bacak, 2018: 64; Bak. Macar Asıllı Türk Tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete'nin Arşivciliğimizdeki Yeri" Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No. 20, Ankara 1994), Gyula Kaldy Nagy (Kovács, 2008: 5-13; DTCF Arşivi: Gyula Káldy-Nagy Özel

Dosyası: 161) gibi bilim insanları başta gelmektedir. Rasonyi, daha sonra 1941 yılında Kolosvar Üniversitesi’ne Profesör olarak atanmasıyla birlikte Hungaroloji bölümünün başına Tibor Halasi Kun (Çoban, 2016: 413-439; Güngörmüş, 1995:23-34; Kakuk, 1990:116-126; György, 1992:503-504; Schamiloğlu, 2017: 179-186; Eren, 1998; Eren, 1997: 229-230; Kırbaç, 2012) geçmişti. Onun önderliğinde yapılan çalışmalarla pek çok Macar klasiği yayımlandı. Ancak II. Dünya savaşının çıkması bu çalışmalarını sekteye uğrattı. 1945 yılında Hungaroloji Enstitüsü, Millî Eğitim Bakanlığı ile birlikte klasik Macar edebiyatının eserlerini çevirdiler (Duran, 2019: 3204-5). Bu çevirileri Macaristan’da okuyan Türk öğrenciler yaptılar. Yapılan bu çevirilerin sayısı yaklaşık 50’den fazlaydı. Tercüme edilen bu eserlerin içinde Macar edebiyatına dair Janos Eckman’ın “Macar Edebiyatı”, Ferenc Eckhard’ın “Macaristan Tarihi” ve Lajos Ligetti’nin “Bilinmeyen İç Asya” adlı eserler önemliydi. (Güngörmüş, 1995: 27)

İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında mevcut şartlar Macaristan’da siyasal yönetimleri etkiledi. Böylece Türk-Macar kültürel ilişkilerinin de etkilenmesi kaçınılmaz duruma geldi. 2. Dünya Savaşı’ndan sonra Kürsünün/Enstitünün başında bulunan Halasi-Kun, Macaristan yönetimi tarafından ülkesine geri çağrıldı. Ancak o bunu kabul etmedi. Bu durum Enstitünün başından ayrılmasına neden oldu. Halasi-Kun daha sonra Amerika’ya gitti. Columbia Üniversitesi’nde çalışmalarını yürüttü.

Hungaroloji Enstitüsü 1950-1970 yılları arasında zor şartlar altında çalışmalarını sürdürdü. En önemli gelişme Enstitünün yönetimine Macar bilim adamları değil Türk bilim adamlarının geçmesiydi. Halasi-Kun’un Amerika’ya gitmesinden (21.12.1950 tarihli ve IV.B. 10994 sayılı MEB Bakanlığı yazısı. DTCF Arşivi. Halasi-Kun özel Dosyası 170-4) sonra Hungaroloji’nin başına, (1951-1952 ve 1974-1982) tarihleri arasında iki kez olmak üzere Şerif Baştav geldi. (Profesörler Kurulu’nun 1.11.1952 tarihli ve 137/24 sayılı kararı, DTCF Arşivi: Dosya No: 40.202.597/ 050.02.04,) Bir süre Almanya’da kalan Baştav Enstitü ile yeteri kadar ilgilenemedi. Öğrenci sayısı da giderek azaldı. Yedi yıl süreyle Hungaroloji çalışmaları yapılamadı.

Bir süre sonra lászló Rásonyi’nin emekli olmasına rağmen, öğrencileri onu Türkiye’ye tekrar davet ettiler. Böylece 1963’te Ankara’ya gelerek yeniden Hungarolojinin başına geçti. (Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi Başkanlığı’nın 2.2.1963 tarihli ve 6/1378 sayılı kararnamesi. DTCF Arşivi: lászló Rásonyi Özel Dosyası: 289; BCA. 030.18.01. 168.7.17. Dosya No: 27-167/B Tarih: 2.2.1963; Rásonyi’nin Tayyip Gökbilgin’e yazdığı 2.6.1963 tarihli mektup,

Duran, 2020:73-76) lászló Rásonyi Enstitünün kütüphanesini yeniden düzenledi. Ancak mevcut şartlar eskisi gibi değildi. İmkânlar giderek azalıyordu. Buna rağmen lászló Rásonyi iyi niyetle çalışmalarını sürdürdü. Ayrılmadan önce Enstitünün başında mutlaka bir Macar bilim adamı olmasını arzulu-yordu. Eğer bu olmazsa da iyi yetişmiş birinin bölümün başında bulunması sağlanmalıydı. (Güngörmüş, 1995: 31) lászló Rásonyi 8 yıl Türkiye’de kaldı. 1971’de evine döndü. 1970-1985 yılları arasında Enstitüye Hasan Eren ve Şerif Baştav sırasıyla başkanlık yaptılar.1986 öğretim yılından sonra Hungaroloji bölümü, Batı Dilleri ve Edebiyatları Ana bilim dalı bünyesine katıldı ve Alman Dili ve Edebiyatı bölüm başkanı Germenist Gürsel Aytaç bölümde yeniden yapılanmaya gitti. 1987-90 yılları arasında bir başka Germenist, Yüksel Baypınar bölüm başkanlığını sürdürdü. (Kakuk,1990:120) Bölümü açık tutmak ve işlevini devam ettirmeye yönelik bu çabalar 1990’dan itibaren Hicran Akın’ın Hungaroloji Anabilim dalında yöneticilik yapması ile sürmüştü, daha sonra Naciye Güngörmüş ve bugüne kadar da Erdal Çoban bu yöneticiliği devam ettirmişlerdir.

1985 yılından itibaren yeni bir müfredat belirlendi. Macar dilinin öğretilmesi için ders saatleri artırıldı. Ayrıca Macar Kültür Tarihi dersleri koyularak herhangi bir üniversite öğrencisinin bunları alabileceği belirtildi (Güngörmüş, 1995: 34)

Kısa süreli zamanlarla sözleşmeli görevlendirilen Macar lektörlerin çabaları da sonuç vermedi. Hungaroloji bölümü bu tür gelişmelerden sonra eski canlılığını kaybetti. Enstitünün 1980’li yıllardan itibaren birtakım sorunlarının biriktiği ve çözülmesi gerektiği anlaşıldı. Genel başlıklarıyla bu sorunlar şu şekilde ifade edilmekteydi: (Güngörmüş, 1995: 35)

1. Öğrenciler bölüme eskisi gibi rağbet göstermemektedirler.
2. Eğitim-öğretim için yeterli ve iyi yetişmiş akademik eleman bulunmamaktadır.
3. Doğrudan Türk öğrenciler için Macarca ders kitabı ve sözlük bulunmamaktadır.
4. Kitap okuma, pratik yapma alışkanlığı yoktur.
5. Özellikle Macar dilinin öğretilmesi zor olmaktadır.
6. Bütün bunları çözmek için profesyonelyardıma ihtiyaç bulunmaktadır.

Türkiye’de Hungaroloji’nin Kaynakları

Hungaroloji Türkiye’de kurulduğu yıldan itibaren Macar bilim adamlarının çabalarıyla; daha sonra yetiştirdikleri Türk öğrencilerin çalışmalarıyla Türkiye’de yeni bir tarih, dil ve kültür anlayışı ortaya koydu. Yapılan çalışmalar ve bu çalışmalarda kullanılan kaynaklar büyük önemi haizdir.

Türkiye’de Hungaroloji özel bir çalışma alanı olarak kurulmuştur. Tamamen Atatürk’ün fikir ve düşüncelerinden doğmuştur. Bugün klasik bir filoloji eğitimi olarak bakılmasının ötesinde gerçek amacın, bir yandan Türk tarihi ve dilinin araştırılması diğer taraftan bu çalışmaların Macar tarihi ve dili ile alakasının ortaya konulması olduğu bilinmektedir. Bu iki amaç dün olduğu gibi bugün de Türkiye ve Macaristan arasında kültürel ve siyasal ilişkilerin sürdürülmesini sağlayan temel faktörlerdir.

Türkiye’de Hungaroloji ile ilgili yapılacak araştırma ve çalışmalarda öncelikle Devlet Arşivleri’nde bulunan belgelere müracaat edilmektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi’nde; Başbakanlık, Muamelat Umum Müdürlüğü’nün atama kararnameleleri, İçişleri Bakanlığı, Kültür Bakanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı’na ait yazışma belgeleri, önemli yer tutmaktadır.

Diğer taraftan konunun ana araştırma merkezi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi arşivi ve kütüphanesidir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arşivi’nde ulaşılabilir kaynaklar arasında Fakülte Yönetim Kurulu ile Profesörler Kurulu Kararları (DTCF Arşivi. Profesörler Kurulu Kararları. Dosya No: 40.202.597 /050.02.04;) önemli arşiv kayıtları içermektedir. Ayrıca yine sınırlı ulaşılabilir olanlar itibarıyla, Hungaroloji’de görev yapmış hocaların kişisel dosyalarına ulaşmak mümkündür. László Rásonyi ve T.Halasi-Kun ile ilgili dosyaların diğerlerine nazaran daha tatmin edici kayıtlara sahip olduğu söylenebilir. (DTCF Arşivi: László Rásonyi Özel Dosyası: 289; DTCF Arşivi. Tıbor Halasi-Kun Özel Dosyası No: 170-4). Bu dosyaları inceleyebilmek, kişisel verilerin korunması kanunu çerçevesinde izinle ve gözetim altında mümkün olmaktadır. Açıkça ifade etmek gerekirse, bir devlet memurunun sicil dosyasının içeriğinden farklı değildir. Böyle olmasına rağmen yine de önemli kayıtların bulunduğunu belirtmeliyiz. Yapılan araştırmalar sırasında görülen eksiklikler itibarıyla arşivin düzenlenmesinin, tasnifinin ve kayıtlarının bir an önce yapılması gerekli görülmektedir. Aslında Ankara Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı bir kurum olarak “BEYAS” (Belge Yönetimi ve Arşiv Sistemi) bu konudaki çalışmalarını devam ettirmektedir. Ankara Üniversitesi’nin kurulmasından sonraki (1946) dönemle ilgili çok sorun gözükmemektedir. Ancak öncesi için (1935-1946) ciddi bir tasnif ve arşivlemeye

muhtaç görünmektedir. Bir yandan da 2019 yılı Sayıştay Raporundaki bilgilere dayanarak DTCF arşivi ve kütüphanesine ait 440 adet, bazısına göre 15.000 adet yazma eserin kaybolduğu veya henüz tasnif edilmediğine dair basında haberler çıkmış, (17.3.2021. Hürriyet Gazetesi, Eser var kayıt yok – Kitap-sanat haberleri., <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat-var-kayit-yok-41341146>) buna karşın DTCF yönetimi bir basın açıklaması yaparak bu eserlerin ayniyat kayıtlarının bulunmaması ile kayıp olduklarına dair iddiaların ayrı şeyler olduğunu ve yüksek seviyede korunan yazma eserlerin kaybının söz konusu olmadığı kamuoyuna duyurulmuştur. (17.3.2021 tarihinde “Basında Çıkan Yazma eserlerle İlgili Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığının Basın Açıklaması. <http://www.dtcf.ankara.edu.tr/2020/11/06/basinda-cikan-yazma-eserle-igli-dil-ve-tarih-cografya-fakultesi-dekanligi-basinaciklamasi/>)

Diğer taraftan DTCF’de görevlendirilmiş yabancı profesör ve lektörlerin uluslararası görevlendirme ve diğer konulardaki yazışmaları da önemlidir. Ancak bu konuda da Hungaroloji çalışma ve araştırmaları için bir sınırlılıktan bahsetmek mümkündür. Bu konuda Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgeleri henüz erişim ve araştırmalara açılmamıştır. Hakeza İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü’nün kayıtları da böyle bir sınırlılığa sahiptir.

Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu arşiv ve kütüphaneleri kuruldukları 1931 ve 1932 yıllarından itibaren önemli bilgi ve kaynaklar ihtiva etmektedirler. Özellikle kaynak eserlerin yanında Belleten ve Türk Dili dergileri çok önemli bilimsel makaleler ile araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

TBMM arşivi ve kütüphanesi bu alanda yararlanılacak temel kaynaklar açısından oldukça zengindir. Kanunlar, TBMM zabıt tutanakları bu konuda fazla öneme sahiptir. Meclis görüşmeleri, meclis tutanakları, kanun teklifleri ve kanunlar TBMM arşivinden elde edilebilmektedir. Zabıt Cerideleri, Resmî Gazete, Ayın Tarihi gibi basılı resmi yayınlar da taranarak değerlendirilebilmektedir.

Atatürk’ün bu bölümün kurulması için verdiği direktifler, kurucular, bu bölümde okuyan öğrenciler ve bu yıllarla ilgili tutulan kayıtlar Hungaroloji araştırmalarında, kullanılabilir. Diğer taraftan aynı zamanda ulusal basında ve Macar basınında çıkan yazılar incelenip kaydedilebilir. Ulus, Cumhuriyet, Akşam, Kurun, Tan, Hakimiyet-i Milliye , Son Posta gibi gazeteler taranarak dönemin olaylarıyla ilgili kayıtlar elde edilebilmektedir. Hungarolojiye hizmet etmiş bilim adamlarının biyografileri ve çalışmaları da bu tür çalışmalara önemli ölçüde katkı sunmaktadır.

Hungaroloji araştırmaları ve çalışmalarının amacına ulaşması bakımından araştırma eserlerinin incelenmesi, kayıtlanması önem arz etmektedir. O dönemin bilim adamlarının Hungaroloji ile ilgili kitapları, makaleleri, yazıları, röportajları, anıları bu bakımdan değerlendirilebilir. Akademik makaleler ve kitaplar taranarak konuyla ilgileri ve yorumları, düşüncelerin analizleri yapılabilir. Bu konuda lászló Rásonyi, Tibor Halasi-Kun başta olmak üzere, M. Şerif Baştav, Hasan Eren, H. Zübeyir Koşay gibi birincil kişilerin kitap ve yazıları taranarak Hungaroloji ile ilgili temel bilgilere ulaşabilmek mümkündür.

Macar Turan Dergisi, (Touran Revue De La Société Touranienne. (Société Asiatique De Hongrie.) Paraissant Six Fois Par An. Prix D'abonnement: Un A 6 Cour., Le Numéro 1 Cour. Rédacteur: Aloyse De Paikert. Budapest 1913) Macar Turancılarının çıkardığı bir yayın organı olup Turancılıkla ilgili etraflıca bir bilgi kaynağıdır. Turan fikri ve çalışmalarını, Macar Turancılarının Türklerle ve Türk Turancılığına bakışlarını, yeni Türkiye devletinin başarılarını, tarih ve dil konusunda Atatürk'ün çalışmalarlarıyla ilgili bilgileri fazlaca içermektedir.. Özellikle, Móricz Péter, (Turan 1930: 17-22) Paikert Alajos, (Turan 1930: 6-11) Pékár Gyula, Jenő Vegy, (Turan 1928:34-37) Cholnoky Jenő, (Turan 1944: 1-5) Andor Medricky, (Turan 1939:115-119) Horvath Bela, (Turan 1939:119-122) Bán Aladár, (Turan 1940:57-59) Vikár Béla gibi Macar Turancıları, Turan dergisindeki makaleleri ile Türkiye, Atatürk cumhuriyeti, Türk dili ve tarihi hakkında değerli fikirler ortaya koymuşlardır. Török Füzetek (Türk Defterleri), (A Magyar-Török Barati Tarsasag İdözsaki lapja) Türk-Macar kültürel ilişkileri bakımından değişik güncel yazılara yer vermektedir. Türk Yurdu Dergisi (Tutibay Yay.1998), Türk aydınlarının Türklük ve Turancılık konusunda entelektüel yazılarını bulunduran hâlâ etkili bir dergidir. DTCF Dergisi, (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1942) genel tarih ve Hungaroloji araştırmaları bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Türkiye'de Hungaroloji çalışmalarının tarihsel arka planını izah ederken şüphesiz Macaristan dışındaki Hungaroloji çalışmalarının da örneklerini ve bağlantısını ortaya koymak gereklidir. Bu bakımdan Macaristan dışında kurulan Hungaroloji Enstitüleri'nin nerelerde ne amaçla ve nasıl kuruldukları ile ilgili yapılan çalışmalar değerlendirilmelidir. Roma, Berlin merkezli Hungaroloji Enstitüleri başta olmak üzere Avrupa'nın ve dünyanın diğer merkezlerindeki Hungaroloji Enstitülerinin kuruldukları üniversitelerdeki işleyişi ve temsilcileri tanıtılmalıdır. Bu açıdan bakıldığında özellikle İstanbul'da kurulan Macar Bilim Enstitüsü (Fodor, 2020: 103-117; Fodor, 2018: 479-489; Çolak, 2009; Ágoston, 2002: 92-98; Nagy, 2010; Tóth, 1995:1380-1395) Türkiye'de

Hungaroloji çalışmalarının kurumsal bakımdan da ilk çekirdeği kabul edilmektedir.

Aynı zamanda hem Macaristan ve hem de Türkiye ayağı olması sebebiyle Macaristan arşivleri ve kütüphaneleri de oldukça önemlidir. Bu sebeple Budapeşte’de Macar Milli Arşivi (MNL-Magyar Nemzeti Levéltár) Hungaroloji ile ilgili en zengin arşiv imkânlarına sahiptir. Iászló Rásonyi’nin yıllık raporlarını içeren HU_MNL_OL_K_0636_1932_1936_0065_0287_01-31 ve MOL, K 66 532 bağ 1942; K 636 1932/36-65-287; numaralı dosyaları; Halasi-Kun’un 5 Ocak 1943 tarihli kültürel faaliyetlerle ilgili MNL K 66 570. Fond raporu; 28 Kasım 1936 tarihli 28.822 numaralı raporuna ek ve 7 Ocak 1937 tarihli Rásonyi’nin yazışmalarını içeren MNL K636 713. tie 65-287. Title; raporu; Macaristan Din ve Eğitim Bakanlığı’nın 6 Kasım 1936 tarih ve 28366 sayılı raporuna ek olarak 20 Ekim 1936 tarihli MNL K636 713. tie 65-287. Title; Raporu, 1989- J-117-152-7-4495 ve 1989- J-117-152-7- 4495-1 numaralı Ankara Üniversitesi Macarca bölümü ile ilgili raporlar, Ankara Üniversitesi ve Macar Araştırmaları Bölümü Prospektüslerini içeren 1989-J-117-152-7-4495-3 dosyalar, önemli bilgiler içermektedir.

Éva Csáki ve János Sipos’un Türkiye’deki halk müziği araştırmalarıyla ilgili 1989- J-117-152-7- 4495-3 raporların yanında Macar Türkolojisinin önemli şahsiyetleriyle ilgili bilgileri içeren, 1989- J-116-152-1-4001-9 numaralı dosyalar, Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Macaroloji Bölümünün tarihçesini veren 1989-J-116-152-1-4001-7 numaralı dosya ile Ankara Üniversitesi Macar Bölüm Başkanının davasına ait 1971-J-101-152-72-001747/52 numaralı belgeler yine oldukça önemlidir.

1979-J-130-152-1-19-003763/1 ile 1988-J-101-152-93-00769/1 numaralı Macaristan’ın Ankara ve İstanbul Büyükelçiliğinin siyasi personelinin yıllık raporları, Yabancı Macar Kültür Enstitüleriyle ilgili 1967-J-9-004169-004170 numaralı dosya, 1968-J-84-002894/6 numaralı Macar Enstitülerinin çalışmalarının değerlendirilmesini içeren raporları, Ankara Üniversitesi Macarca Bölümü’nün durumunu gösteren 1974- J-112-from 001866/4’ up to 152-72 ve 1987- J-132-133-152-724-003214 numaralı raporlar, Türkiye’deki Macar Bilimler Akademisi ile ilişkileri değerlendiren 1982-J-135-152-73- 002976/1’up to, raporları, Macaristan büyükelçilerinin 1983-J-121-152-142-003585; 1983-J-121-152-142-003585/2;1987-J-132-133-152-142-003749; 1987-J-132-133-152-142-003749/2 numaralı raporları, Macaristan-Türkiye ilişkilerini kapsayan 1983-J-121-152-145-002337/1-2 ile 1986-J-143-152-14-002528/1-6 numaralı raporları, Ankara elçiliğinin 1924-1945 yıllarını içeren MNL OL K 79 numaralı belgeleri, Hungaroloji ile ilgili önemli arşiv belgeleri olarak oldukça önem arz etmektedirler.

Hungaroloji çalışmalarının asıl merkezi Macaristan olduğundan Szechenyi Kütüphanesi (National Széchényi Library) ve diğerleri araştırmacılar için oldukça zengin bir kaynak teşkil etmektedir. Burada pek çok kaynak ve arşiv bilgisine ulaşmak mümkün olsa da lászló Rásonyi ve Tibor Halasi-Kun, Janos Eckmann ve Gy.Kaldy Nagy ile bilim insanlarına ait belgeler araştırılabilir. Bunlar arasında da daha çok mektuplar ön plana çıkmaktadır. (National Széchényi Library (Szechenyi Kütüphanesi Arşivi) MNL. hu. b1. Fond: 1.2676; MNL. hu.b1. Fond: 1289; MNL. hu. b1. Fond: 121.511)

Diğer bir Macar arşivi, Macaristan Bilimler Akademisi arşivi ve kütüphanesidir. (MTA. Magyar Tudományos Akadémia.) Çok eski bir geçmişi olan Macaristan Bilimler Akademisi, Macar bilimini temsil eden bir ulusal kurumdur. Detaylı olarak araştırmak uzun zaman alabilmektedir. Çalışmamız için ancak laszlo Rasonyi'ye ait olan mektuplar elde edilebilmiştir. (Magyar Tudományos Akadémia. (Macar Bilimler akademisi) MTA.KIK.KL.MS Fond: 2455; MTA. KIK.KL.MS Fond: 5175; MTA.KIK.KL.MS Fond: 6498)

Diğer taraftan internette geniş bir Macar literatür taraması yaparak oldukça yararlı kaynaklara ulaşmak mümkündür. Nitekim Finlandiya, Almanya, Polonya, Hollanda, İsveç, Estonya, Bulgaristan, Rusya, Çek Cumhuriyeti ve Japonya gibi ülkelerde Hungaroloji çalışmaları için Hungarologische Beiträge dergisi, Uluslararası Macaristan Filoloji Derneğinin yayını olan Hungarológiai Értesítő dergisinin muhtelif sayıları, Macaristan Devlet Üniversitesinin yayın organı Acta Hungarica'nın değişik fasikülleri, Uluslararası Hungaroloji Merkezi yayını Hungarológiai Ismerettár gibi resmî yayınların farklı sayıları taranabilmektedir. Arcanum.com sitesi, dijitalleştirilmiş kültürel içerikten oluşan devasa yapılandırılmış veritabanları oluşturan çevrim içi bir yayıncıdır. Abonelikte pek çok kaynağa erişme imkânı sunmaktadır. Yine Hungaroloji araştırmaları alanında Kőrösi Csoma Derneği Dergisi, Keletkutatás, Uluslararası Macar çalışmaları dergisi Spectrum Hungarologicum, Zsuzsa Kakuk'un Hungarian Turcology 1945-1974, Bibliography, genel başvuru kaynakları arasındadır.

Sonuç

Tarihte Türk-Macar ilişkileri başlangıcından günümüze karşılıklı bir ilgi üzerine kurulmuştur. Türkoloji ile ilgili ilk çalışmaların Avrupa'da Macaristan'da başlaması daha sonra Türkler arasında Türklük fikrinin uyanmasına yol açmıştı. Türkoloji araştırmaları, bir yandan da Macar Turancılarını Türkoloji ile

yakından ilgilenme ve araştırmalar yapmaya ve Türk aydınlarını da Turancılık konusunda uyanmaya sevk etmiş, bu alanda karşılıklı çalışmalar ve yayımlar Türk-Macar kültürel ilişkilerinin boyutunu zamanımıza kadar taşımıştır.

Macar Türkologların çalışmalarının yanında özellikle cumhuriyetin ilanı ile birlikte başlayan yeni dönemde siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin boyutu hem içerik olarak değişti hem de daha gerçekçi ve bilimsel bir tabana oturdu. Bunda Mustafa Kemal Atatürk'ün düşüncelerinin ve çalışmalarının oldukça yönlendirici bir etkisi olmuştur. Mustafa Kemal'in Türk tarihi ve dili üzerindeki çalışmaları Macarlara özel bir ilgi uyanmasına neden oldu. Türk Tarih Kurumu'nun ve Türk Dil Kurumu'nun kurulması, bu alandaki çalışmaları daha derli toplu ve bilimsel bir temele oturtma ihtiyacını ve bu kurumların arkasından Ankara'da DTCF'nin kurulmasını gerekli kılmıştı.

Böylece 1935 yılında Ankara'da ilk fakülte olarak kurulan DTCF'de çeşitli filolojiler kuruldu. Bunlardan biri de Hungaroloji idi. Tarih ve dil alanındaki çalışmalar Türk ve Macar bilim adamlarını ortak bir amaca yönlendirdi. İki kardeş milletin ortak geçmişini araştırmak her iki tarafta heyecan yaratmıştı.

İászlıó Rásonyi'nin başkanlığında başlayan çalışmalar ilk yıllarda başarılı bir şekilde devam etti. Ancak 2. Dünya Savaşı'ndan sonra giderek azalmaya başladı. Ne var ki her iki ülke arasında gerek resmî gerekse kültürel anlamda, halklar arasında canlı bir ortak duygunun hâlâ var olduğunu söylemek mümkündür. Mevcut kaynaklar ışığında Hungaroloji faaliyetlerinin aydınlatılması yeterli olmamakla birlikte bu konuda diğer arşiv belgelerinin yayımlanması ile bu konudaki açıklar da giderilecektir. Böylece iki akraba halk arasında geçmişten gelen ve geleceğe taşınan tarihsel ilişkileri; siyasi, kültürel ve ekonomik bir geleceğe taşımak kolaylaşmış olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı
Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
DTCF Arşivi
Macar Millet Arşivi (MNL)
Macaristan Bilimler Akademisi Arşivi (MTAK)
Budapeşte Szechenyi Kütüphanesi ve Arşivi (OSZK)

Gazeteler

Milliyet
Cumhuriyet
Akşam
Ulus
Son Posta
Kurun
Dergiler
Belleten
DTCF Dergisi
Türk Yurdu
Turan
Török Füzetek

Araştırma Eserler ve Makaleler

ÁGOSTON, G., (2002). Siyaset ve Historiografi: Macaristan'da Türk ve Balkan Çalışmalarının Gelişimi ve İstanbul'daki Macar Araştırma Enstitüsü *Türkler*, C.3, (Derleyenler:, Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay), Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, ss. 92-98.

AKYÜZ, K., (1986). „Türk Ocakları“, *Belleten*, S. 196 C. 50, 201-228.

- ALTAŞ, S., (2022). „Macar Başvekili Gyula Gömbös'ün Atatürk'e Gönderdiği Mektup ve Kitaplar Çerçevesinde Türk-Macar Kültürel Münasebetleri“ *İÜ. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 42, ss. 169-202.
- ARIKAN, Z., (1999). „Halkevleri'nin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi“, *Atatürk Yolu*, C.6, S.23, ss. 261-281.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*. Kaynak Yayınları
- ATA, A., (2017). „Darülfünundan DTCF'ne Türkoloji Öğretimi“ *ÇÜTAD*, C. 2, S.1. ss. 8-22.
- BACAĞ, N., (2018). Türkiye'de Macar Uzmanlar. (1850-1950), *YL. Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muğla.
- BAŞTAV, M. Ş., (1996). „Türk-Macar Münasebetlerinde Hungaroloji'nin yeri“ *A.Ü. DTCF, Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve DTCF Sempozyumu Bildirileri, Ankara (24-26 Nisan 1996)*, Ankara, ss.37-44.
- , „Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Râsonyi Anma Töreni“, (23 Ocak 2001) *Türk Kültürü Dergisi*, S.457, Mayıs 2001, (8-11), Ankara, ss. 264-267.
- BAYRAM, S., (1986). „Bir Çınarın Arkasından“ *Türk Kültürü Araştırmaları, Phil. Dr. Hamit Zübeyir Koşay'ın Hatırasına Armağan*, Ankara, ss. 1-23.
- BEYAZIT, Y., (2002). „Atatürk ve Türk Tarih Tezi“, *Yeni Türkiye Dergisi, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları, Özel Sayı: 4*, ss. 588-593.
- ÇAYAN, G., (2013). «Atatürk'ün Macar Dostluğu» *Hukuk Gündemi, Atatürk Özel Sayısı*, 124.
- ÇELEBİ, N., (2003). «Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki Mülteci Profesörler» *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43, 1, ss. 259-272.
- ÇOBAN, E., (2016). «Türkiye'de Bir Macar Türkolog: Tibor Halasi Kun» *DTCF Dergisi*, 56, 2, ss. 413-439.
- ÇOKER, F., (1983). *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*. TTK Yayınları, Ankara
- ÇOLAK, M., (2010). «Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi» *SÜTAD*, 27, ss. 371-402.
- , (2009). „İstanbul'da Macar Bilim Enstitüsü. 1916-1918“, *Karadeniz Dergisi*, / S.3 Y.1. ss. 91-105.
- , (2012). „Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macar Türkoloji'si ve Ugor-Türk Savaşı“ *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Muğla, Cilt: 1, 22-24 Aralık 2011, Bildiriler*, Ankara ss.527-552.

- , (8-12 Aralık 2003). „Türk-Macar İlişkileri ve Macaristan'ın Türk İnkılabına Bakışı (1919-1938)“, *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi, C.II, 8-12 Aralık 2003-Ankara*, Bildiriler, AAMD
- , (2010). „Gyula Nemeth'in Atatürk'e Yazdığı Mektup“, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 287, ss. 56-60.
- DAVİD, G., (1995). „Fekete Lajos“ *DÍA* C.12 ss. 299-300
- DELİLBAŞI, M., (2001). „Sunuş. A.Ü. DTFC Öğrenci Rehberi“ 2000-2001
- DEMİR, G. Y., (2010). „Türk Tarih Tezi ile Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi“ *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y.11 S.19 ss.385-396.
- DURAN, A., (2019). „Türk- Macar Kültürel İlişkileri Bağlamında Geçmişten Günümüze Edebi Eser Çevirileri“ *Turkish Studies* 14 6 ss. 3199-3209.
- , (2020). *Türk-Macar İlişkilerinde Tayyip Gökbilgin Laszlo Rasonyi ve Tayyip Gökbilgin Mektuplaşmaları*, İstanbul,
- ECKHARD, F., (1949). *Macaristan Tarihi* (Çev: İbrahim Kafesoğlu) TTK Yayınları. Ankara
- ERBAŞ, H., (2007). *Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklarla DTFC'nin 75 Yılı Türkiye İş Bankası Yayınları*. Ankara
- EREN, H., (2001). „Geçmişine Bakan Yalnız Bir Ulus: Macarlar“ *Tarih ve Toplum Dergisi*, S.215, ss. 333-342.
- , (1997). „HALASI-KUN, Tibor (1914-1991), Macar Türkologu“ *DVIA*, C. XV., ss. 229-230.
- FODOR, G., (2020). „Harp İstanbul'unda Macar Arkeolojisi: Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü (1916-1918)“, *Yıllık: Annual of İstanbul Studies* ss.103-117.
- , (11-13 Mayıs 2018). „Konstantinopolis Macar Bilim Enstitüsü'nün Kuruluşu. Gizli Müzakereler, Planlar ve Kültür Diplomasisi“, *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu-VI*, ss. 479-489.
- GÜNGÖRMÜŞ, N., (1995). „Hungarologia Törökorszagban“, *Hungarologische Beiträge* 4. *Hungarologia Magyarorszagon kivüljvaskyla*, ss. 23-34.
- , (1998). Macar Dilinde Bulunan Türkçe Alıntı Sözcüklerin Dil Tarihi Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi *Batı Dilleri ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTFC Yayınları, C. 3, ss. 123-139.
- HAZAI, G., (1962). „Gyula Nemeth“, *Nemeth Armağanı* (Hazırlayanlar: J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu) DK Yayınları S.191, ss.1-41
- İĞDEMİR, U., (1973). *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu. Ankara

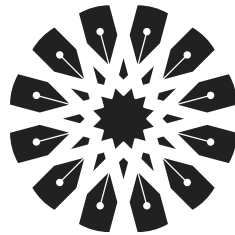
- İNAN, A., (1939). "Atatürk ve Türk Tarih Tezi", *Bellekten*, C.3, S. 10, ss. 243-246.
- , (1959). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* 1.Baskı (Yayına Haz: Arı İnan) İş Bankası Yayınları Ankara
- , (1974). Ankara Üniversitesi DTCF'nin Kuruluş Hazırlıkları ve Açılışı. 9 Ocak 1936, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*. A.Ü. DTCF Yayını No. 239
- KABAPINAR, Y., (1992). Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi AİT Enstitüsü* C. 1 S. 2, ss. 143-177.
- KAHRAMAN, K., (2003). "Ligetti Lajos 1902-1987 maddesi", *DİA* C.27, ss. 188-189.
- KAKUK, Z., (1990). "Az Ankarai Egyetem Hungarologia intézete", *Keletkutatas, Tavasz, Budapests*, ss.116-127.
- KARAAĞAÇ, G., (1991). "Ligetti Lajos (1902-1987)", *E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. V, ss. 153-170.
- KIRBAÇ, S., (2012). *Balkan Türkoloji Tarihçesi ve Balkan Türkologları* 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- KOÇ, B., (2016). "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kuruluş Süreci, İlk Mezunları ve Halil İnalçık", *OTAM*, 40/ Güz, ss. 27-43.
- KORKMAZ, Z., (2012). "Türk Macar İlişkilerinde Türklük Bilimi (Türkoloji)'nin Yeri", *Türk Dili Dergisi*, C.II S. 722, ss. 152-156
- , (2005). "Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri", *Türk Dili ve Kompozisyon*, Ekin Yayınları, ss. 27-35
- KOŞAY, H. Z., (1977). "Nekroloji: GYÚLA NÉMETH 2 Kasım 1890-15 Aralık 1976", *Bellekten*, XLI 161, ss. 177-187.
- KOVÁCS, N. E., (2008). "BIBLIOGRAPHY OF PROFESSOR GYULA KÁLDY-NAGY", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61 ½ 5-13.
- Macar Asıllı Türk tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete'nin Arşivciliğimizdeki Yeri (1994) *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı*, Yayın No.20 Ankara
- NAGY, N., (2010). "A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916-1918)", *Balkán Füzetek* No. 7. Pécsi Tudományegyetem, 1-42
- ÖNER, M., (2018). "Türklerde Dil ve Tarih-Coğrafya", *2017 Türk Dili Yılı Armağan Kitabı*, (Hazırlayanlar:, B. Çakıcı, N. Gözaydın, H. Zülfikar) Türk Dil Kurumu Yayınları 1280
- ÖRS, H., (1968). "Fekete Lajos" *Türk Ansiklopedisi* C.16, s. 200.
- PAULİK, A., (1980). "Bibliography Of Louis Ligetti", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1-3, ss. 5-23.

- SARIKAYA, H. Serhan, Sancar T, (2014). “Bela Bartok’un Çağdaş Türk Müziğine Katkılarının İncelenmesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 299, C. 16 S. 2, ss. 299-313.
- Schamiloğlu, U., (2017). “Tibor Halasi-Kun (1914-1991)”, *Türk Diline Gönül Verenler Yabancı Türkologlar* 3. Baskı (Editör: Ahmet Buran), Akçağ Yayınları. Ankara, ss. 179-186
- SÜSLÜ, A., (1986). *DTCF’nin 50 Yıllık Tarihi*. Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara
- TOPRAK, Z., (2012). *Darwin’den Dersim’e Cumhuriyet ve Antropoloji*. Doğan Kitap. İstanbul ss. 89-98
- TBMM’in IV.Dönem I.Yasama TBMM’in IV.Dönem I.Yasama Yılına Açış Konuşması. 1931 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*. C. 4 S. 31
- TURAN, Ş., (2008). “Türk Aydınlanmasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin Yeri” *Cumhuriyet ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, (Yayına Hazırlayanlar: Remzi Demir-Doğan Atılğan) Ankara Üniversitesi Basımevi ss. 3-21.
- TÓTH, G., (1995). “Az első külföldi tudományos intézet” *Századok*, 129, 6, ss. 1380-1395.
- ÜSTEL, F., (2004). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)* İletişim Yayınları. İstanbul
- Üçüncü Türk Dil Kurultayı,1936, *Tezler, Müzakere, Zabitlar*, TDK 1937, İstanbul Devlet Matbaası, s. 457.
- ÜSTÜNER, A., (2017). “János Eckmann (21.08.1905–22.11.1971), Türkçeye ve Türkiye’ye Gönülden Bağlı Macar Türkolog”, *Bizim Külliye Dergisi*, Haziran-Temmuz-Ağustos, ss.24-29.
- YILDIRIM, S., (2012). “Cumhuriyet Döneminde Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde İstihdam Edilen Macar Uzmanlar”, *CTAD*, Y. 8, S. 15, ss. 121-150.

İnternet yazıları

- DTCF Dergisi’nin açık arşivi <http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=26>
- <http://www.dtcf.ankara.edu.tr/kurumsal/fakulte-hakkinda/>
- <http://www.dtcf.ankara.edu.tr/2020/11/06/basinda-cikan-yazma-eserle-ilgili-dil-ve-tarih-cografya-fakultesi-dekanligi-basin-aciklamasi/>
- <https://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat-var-kayit-yok-41341146>
- <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/hgdmakale/2013-1/24.pdf>

**POLITICAL SCIENCES & MEDIA
AND COMMUNICATION STUDIES**

*Kimlik, Güvenlik, Dış Politika Reflekslerinden Hareketle
Batı Balkanlar'da Avrupalılaşıma*

Europeanization in the Western Balkans Based on Identity, Security, and Foreign Policy Reflexes

Seda Nur Tezcan¹

Abstract: This study aims to analyze the attitudes of Western Balkans regarding Europeanization under the headings of identity, security, and foreign policy. While benefiting from studies in the field, the research is based on interviews with 11 participants from variable occupational groups, such as academicians, civil society representatives, and researchers from six countries and various ethnic and religious backgrounds. The interviews are understood to reveal a difference between Europeanization and integration into the EU, although each country has its responses regarding EU membership. The issue of identity is observed to have come to the fore concerning security and foreign policy. Nevertheless, countries' interests and regional relations, the presence of foreign powers, and conformity with EU policies become more self-evident with regard to security and foreign policy. Despite all the uncertainties, Western Balkans agree on full membership, especially with regard to the prospect of economic development and political stability. Despite Europeanization being accepted in terms of fulfilling the criteria, a distance occurs between EU criteria and Europeanization when addressing identity and the values around identity. While full compliance with the EU criteria cannot be mentioned regarding security and foreign policy, EU compliance is achievable in various areas of regional relations. However, deciding whether Europeanization occurs is not possible solely within the framework of membership criteria. The fact that the institutions of the member states have already become Europeanized and have had a European identity for a sufficient period cannot prevent them from displaying different responses in certain areas. Therefore, how many of the problems of the Western Balkans will be answered by entering the EU is not yet known.

Keywords: European Union, Western Balkans, Europeanization, identity, security, foreign policy

¹ Istanbul Medeniyet University, sedanur.tezcan@gmail.com

Giriş

Avrupa ve Batı Balkanların coğrafi ve kısmen dinsel yakınlıkları geçmişten günümüze bu iki tarafı birbirine yeterince yakınlaştırmaya yetmemiştir. Avrupa, her ne kadar jeopolitik ve coğrafi açıdan kendisi için önem arz eden bu bölgenin üstünden elini çekmese de Balkanların kendi içinde yaşadığı kimliksel, dinsel ve coğrafi sınırları kapsayan ayrılıkları, Yugoslavya dönemindeki siyasal farklılıkları taraflar arasında yeterli düzeyde bir ilişki gelişmesine engel olmuştur. Bir zamanlar “öteki” olarak görülen Balkanlar ile Avrupa’nın ilişkisi ancak kurumsal olarak AB üzerinden gelişmeye başlamıştır. Buradaki yakınlaşmanın ise taraflar açısından çekinceli olduğu söylenebilir. Sosyalizmin bitişi ve Batı’nın yükselişi olarak adlandırabileceğimiz yeni dünya düzeninde Doğu Avrupa’nın hızla AB’ye entegre olması Batı Balkanlar için AB’nin geçmişten geleceğe bir çıkış kapısı olarak görülmesine neden olmaktadır. Özellikle ekonomik sebeplerin ve sarsıntılı siyasal süreçlerin varlığı AB’yi tüm uluslararası seçenekler arasında cazip kılmaktadır. Fakat bu süreç kendi içinde hem AB’yi hem de Batı Balkanları arada bırakan ve üyelik sürecinin nihayete ermesine engel unsurlar barındırmaktadır.

Bu çalışma ile Avrupa Birliği üyelik sürecinde bulunan altı Batı Balkan ülkesinin geçmişten günümüze AB’nin üyelik kriterlerine yönelik tutumları ve bakış açıları araştırılmaktadır. Aynı zamanda Avrupalılaştırmanın mümkün olup olmadığı sorusunun kimlik, güvenlik ve dış politika konularına ilişkin tutumları üzerinden cevaplanması amaçlanmaktadır. Araştırmanın kapsamını altı ülkeden farklı etnik-dinî kökenden akademisyen, sivil toplum temsilcisi ve araştırmacı gibi farklı meslek gruplarından oluşan 11 katılımcı ile gerçekleştirilmiş yarı- yapılandırılmış mülakatlar şekillendirmiştir. Mülakatlarda entegrasyon, Avrupalılaştırma, alternatif güçler, AB kimliği, güvenlik sorunu, AB’ye uyum gibi başlıklarda geniş kapsamda bölgeye ilişkin sorular olmakla birlikte mülakat soruları her ülkenin dinamiğine uygun sorularla zenginleştirilmiştir. Mülakat yapılan kişilere ilişkin detaylar aşağıdaki Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Mülakat Detayları

NO	ÜLKE	UYRUK	KİŞİ	UNVAN	GÖRÜŞME TARİHİ	GÖRÜŞME YERİ VE BİÇİMİ
1	Arnavutluk	Arnavut	Mülakat 1	STK Temsilcilik Çalışanı-Dış Ticaret	07.03.21	İstanbul-Arnavutluk /Çevrim içi
2	Arnavutluk	Türk	Mülakat 2	STK Temsilcisi	05.03.21	İstanbul/Yüzyüze
3	Bosna Hersek	Boşnak	Mülakat 3	Akademisyen-Şair	15.03.21	İstanbul-Bosna Hersek/Çevrim içi
4	Kosova	Arnavut	Mülakat 4	Araştırmacı-Doktora Öğrencisi	28.09.21	İstanbul/Yüzyüze
5	Makedonya	Türk	Mülakat 5	Araştırmacı	16.07.21	İstanbul/Yüzyüze
6	Makedonya	Türk	Mülakat 6	Akademisyen (İlahiyatçı)-STK Başkanı	15.11.19	Üsküp/Yüzyüze
7	Makedonya	Arnavut	Mülakat 7	Bakanlık Müsteşarı	13.11.19	Üsküp/Yüzyüze
8	Makedonya	Arnavut	Mülakat 8	Akademisyen	11.11.19	Üsküp/Yüzyüze
9	Makedonya	Makedon	Mülakat 9	Akademisyen (Sosyolog)	11.11.19	Üsküp/Yüzyüze
10	Makedonya	Arnavut	Mülakat 10	Akademisyen	11.11.19	Üsküp/Yüzyüze
11	Sırbistan-Karadağ	Sırp	Mülakat 11	Akademisyen (Tarihçi)-Doktora Öğrencisi	02.11.21	İstanbul-Karadağ/Çevrim içi

Yapılan mülakatlarda AB'ye üyelik konusunda her ülkenin kendi refleksleri bulunmasına rağmen Avrupalılaştırma ile AB'ye entegrasyon arasında bir fark ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Kimlik meselesi güvenlik ve dış politika reflekslerinde ön plana çıkmasına rağmen ülkelerin çıkarları, bölgesel ilişkileri, dış güçlerin varlığı, AB politikaları ile uyum ya da uyumsuzluk konusunun somut olarak bu iki başlıkta daha ağır bastığı görülmüştür. Bu araştırmanın önemli kılan birkaç nokta bulunmaktadır. İlki, AB ve Batı Balkan ilişkileri hâlihazırda gündemini ve sıcaklığını korumaktadır. Bu açıdan çalışmanın güncel ve toparlayıcı bir araştırma olarak literatüre katkı sunması beklenmektedir. İkincisi, Balkanların AB ile ilişkisi ele alınırken pek çok bütünleşme teorisinden yararlanılmaktadır. Ancak Avrupalılaştırma, AB'ye uyum sürecinin etkilerinin ulusal düzeyde ele alınmasına yardımcı olduğu için bu çalışmanın da temelini oluşturmaktadır. Üçüncüsü ise literatürde var olan kaynaklarla birlikte çalışma, Batı Balkan ülkelerinden gerek yerinde ziyaretlerle yüz yüze gerekse çevrim içi olarak farklı arka planlara sahip insanlarla yapılan mülakatlarla desteklenmiştir. Mülakatların daha fazla etnik kimlik içermemesi, ilgili katılımcının ülkesinin bölgedeki durumu, AB ile ilişkileri, etnik kimlikleri ve konuyla ilgili bireysel bakış açıları mülakatların sınırlılığı olarak düşünülmektedir.

Batı Balkanlar her şeye rağmen özellikle ekonomik kalkınma ve siyasi istikrar için tam üyelik konusunda hemfikirdir. Kriterleri yerine getirmek

açısından Avrupalılaşıma kabul edilebilirken kimlik ve kimliğin etrafında şekillenen değerler söz konusu olduğunda AB kriterleri ile Avrupalılaşıma arasına mesafe koyulmaktadır. Güvenlik ve dış politikada AB kriterlerine tamamen uyumdan söz edilememekle birlikte bölgesel ilişkilerdeki çeşitli alanlarda AB'ye uyum sağlanmaktadır. Ancak dış politikadaki en büyük çekincelerden birinin bölgedeki alternatif güçlerin varlığı olduğu düşünülmektedir. Bölgesel olarak sadece üyelik kriterleri çerçevesinde Avrupalılaşımanın olup olmadığına karar vermek ve bununla ilgili ortaya tam anlamıyla net bir cevap koymak mümkün değildir. AB üyesi ülkelerin hassas konularda AB'den farklı olarak ulusal tercihlerini gözetmelerine, krizlere verdikleri cevaplara veya krizlerden etkilenmelerine bakılırsa, üye devletlerin kurumlarının çoktan "Avrupalılaştırmış ve yeterli süredir Avrupalı kimliğini" taşımaları belli alanlarda farklı refleksler ortaya koymalarının önüne geçememektedir. Dolayısıyla AB'ye girmenin Batı Balkanların sorunlarının ne kadarına cevap vereceği henüz tam olarak bilinmemektedir.

Kısaca Balkanların AB Serüveni

Yugoslavya'nın dağıldığı 1990'lar sadece Balkanlar için değil, tüm dünya için değişimlerin yaşandığı bir süreçti. Öncesinde Sovyetler Birliği'nin dağılması, Berlin Duvarı'nın yıkılması bilinen dünyadan başka bir dünyaya geçişi işaret etmekteydi. İki kutuplu Doğu ve Batı Bloğu'nun sonlanması aynı zamanda komünizmin yıkılışı Batı'nın yükselişi anlamına gelmekteydi. Üstelik bu durum sadece ideolojik algıların değil, güvenlik ve dış politika gibi zincirleme olarak birbirini takip eden algıların, politikaların ve yaklaşımların da değişmesi demektir.

AB, Yugoslavya'nın dağılması ile rotasını Balkanlara çevirerek kendi açısından bölgede "kurtarıcı" bir rol üstlendi. Bu yeni dünyanın çıkmazı arasında AB, Balkanlar için komünizmden demokratik yönetime ve piyasa ekonomisine geçiş için bulunmaz bir fırsat olarak gözükmekteydi. Balkanların yeniden dönüşüm sürecinde AB'nin birazdan değineceğimiz hızlı açılımları bu bölge için yeni bir çehre oluşturmanın sinyallerini vermektedir.

İlk açılım 1995 yılında Royaumont Süreci ile gelmiştir. Bu süreç Bosna Savaşı sonrası hayata geçtiği için önemlidir. Çünkü Avrupa'nın savaş boyunca yaşanan olaylara karşı tepkisizliği, ekonomik ya da diplomatik yaptırımlar konusunda ortak bir karara varamaması eleştirilere neden olmuştur (Emiroğlu ve Çakır, 2008, ss.102-105). Bosna Hersek'te yaşananlar Avrupa'nın bu

bölgede verdiği ilk kötü sınavlardan biri olmuştur. Savaşın sona devreye sokulan Dayton Anlaşması ise Bosna Hersek'in bugün yaşadığı siyasi karmaşanın temelini oluşturmaktadır. Ancak AB'nin savaş sonrasında bölgede yeniden konumlanma isteği, ABD'nin etkinliğini kısıtlamak, Dayton Antlaşması'nı sürdürülebilir ve işlevsel kılmak, bölgede güvenlik ve istikrarı sağlamak amacıyla Balkanlara yönelik ilk kapsayıcı süreçte bu şekilde ortaya çıkmıştır (Tikici, 2012; Özgöker ve Batı, 2017, s. 32, Çetin, 2005, s. 54). Fransa'nın öncülüğünde Kasım 1995 yılında Paris yakınlarındaki Royaumont kasabasında 15 AB üyesi ülke, Balkanlar ve diğer tarafların katılımı ile Güney-Doğu Avrupa'da İstikrar ve İyi Komşuluk İlişkileri Süreci Deklarasyonu kabul edilmiştir (Çeviköz, 1997-1998, s. 2; Ehrhart, 1999, s. 331; Roumeliotis, t.y.). Royaumont Süreci bölge için kapsayıcı bir yaklaşım olmasına rağmen beklentileri karşılayamamıştır.

1996 yılında hayata geçirilen Bölgesel Yaklaşım uzun vadede sonuçları alınabilecek bir hedef çizmekteydi. Bölgesel Yaklaşım'ın da etkileri beklendiği gibi olmamış ve aradan çok zaman geçmeden 1999 yılında çıkan Kosova Savaşı bunun bir kanıtı olmuştur (Anastasakis ve Bojicic-Dzelilovic, 2002, s. 22; Jano, 2010, s. 40; Žarin, 2007, s. 514). 1998 yılında Kosova'da Sırp larla Arnavutlar arasında artan gerilim dolayısıyla 1999 yılında savaş çıkmıştır. AB, Bosna'da düştüğü hataya düşmeyerek Sırp larla müdahale eden NATO'ya destek vermiştir (Bartlett ve Samardzija, 2000, s. 250). 1998 yılı tarihli ilerleme raporunun² ülkelerin AB'nin beklentilerini yerine getiremediğini ortaya koyarak Bölgesel Yaklaşım'ın başarısızlığını doğrulaması 1999 yılında Güneydoğu Avrupa İstikrar Pakti'nin hayata geçirilmesini zorunlu kılmıştır.

Bosna'da geç kalınan ancak Kosova'da zamanında müdahaleyle savaşın bitirilmesinin hemen ardından gelen İstikrar Pakti, bölgede uzun süredir varlık gösteren sorunlara çözüm bulma umuduyla devreye girmiştir. Yaşanan politik istikrarsızlık ülkeleri ekonomik olarak da çıkmaza itmiştir (Bartlett ve Samardzija, 2000, s. 246). Paktın Özel Koordinatörü Bodo Hombach (2000, ss. 1-2), İstikrar Pakti ile ilgili beklentilerini, "Ortak vizyonumuz, politik ve ekonomik ayrışmaların olmadığı demokratik ve birleşmiş bir Avrupa'dır... Bölgenin Avrupalılaşmasının esasen bizim çıkarımıza olduğu konusunda net olmalıyız. Eğer yine başarısızlık söz konusu olursa, tekrardan Avrupa politikalarının Balkanlaşması tehdidi ile karşı karşıya kalacağız" şeklinde açıklamıştır. Bu

2 İlgili rapor için bakınız: Commission of the European Communities. (1998). Regional Approach to the countries of South-Eastern Europe: Compliance with the conditions in the Council Conclusions of 29 April 1997

süreçte ülkelerin kendi içinde yaşadığı gerilimin azalmasıyla birlikte 2001-2006 yılları arasında CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation) yardımları devreye girmiş ve böylece Batı Balkanlarda AB reformları için gerekli altyapıyı oluşturacak projelere destek verilmesi hedeflenmiştir.

Güneydoğu Avrupa İstikrar Pakti'nin bir aşaması olarak ortaya koyulan 1999 yılı İstikrar ve Ortaklık Süreci ülkelerin potansiyel adaylar olduğunun teyit edilmesi açısından önemlidir (Progress on the Stability Pact for South-Eastern Europe, 2002). Pakt, Balkan ülkeleri için daha cazip hâle gelmiştir. Bu süreçte yine Batı Balkan ülkeleri ile AB arasında ayrı ayrı İstikrar ve Ortaklık Anlaşmaları imzalanmıştır. Anlaşma kapsamında ülkeler kendi şartlarına uygun olarak önlerine konulan siyasi ve ekonomik hedefleri yerine getirmekle yükümlüdür ve SAA, AB genişlemesi doğrultusunda ülkelere “potansiyel aday” statüsünü getiren ilk adım olarak görülmektedir (Elbasani, 2008, s. 299; Jano, 2008, s. 11; Trauner, 2009, s. 70). Ülkeler ekonomik beklentileri doğrultusunda İstikrar ve Ortaklık Anlaşmasından yararlanmışlardır. İstenilen kriterleri yerine getirmesi hâlinde kalkınma ve diğer reformlar için CARDS ya da IPA (Instrument for Pre-accession Assistance) gibi özel yardım fonları devreye girmiştir.

2000'li yıllardan beri özellikle Almanya'nın öncülüğünde sürdürülen zirveler aynı şekilde taraflar arasında iş birliğinin sürdüğü bir aşamanın teyididir. Bu zirveler sırasıyla 2000 yılında Zagreb'de, 2003 yılında Selanik'te, 2014 yılı Berlin Süreci'nde, 2018 yılında Sofya'da, 2020 yılında Zagreb'de son olarak ise 2021 yılında Berlin'de gerçekleştirilmiştir. Selanik Zirvesi'nde potansiyel aday ilan edilmelerinden günümüze kadar Batı Balkan ülkelerinin adaylık süreçleri belirsizliğini korurken Romanya ve Bulgaristan 2007 yılında, Hırvatistan 2013 yılında AB üyeliğine kavuşmuştur. Bu dönemde bölge için en olumlu sayılabilecek gelişme Kosova dışında 2009 yılında Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve 2010 yılında Arnavutluk ve Bosna Hersek'e vize serbestisinin tanınmasıdır (“Visa Liberalisation Report”, 2017). Ancak zirve süreçleri de 2009-2010 yılları olmak üzere etkileri özellikle Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve İspanya'da hissedilen “Euro Krizi” ya da bir diğer adıyla “Avrupa Borç Krizi” ve arkasından gelen 2015 yılı mülteci krizi nedeniyle kesintiye uğramış ve tarafların ilişkileri bu yüzden gerilmiştir. Birlik içindeki ülkeler hem ekonomik kriz hem de Balkan sınırlarından ülkelere gelen mülteciler dolayısıyla Batı Balkanların üyelik süreçleriyle ilgili farklı tutumlar benimsemişlerdir (Balfour ve Stratulat, 2011, ss. 4-17; Progonati, 2020, ss. 51-52; Serbes ve Tokatlıoğlu, 2019, s. 171).

Genişlemede güncel durum aşağıda Tablo 2'de net bir şekilde görülmektedir. Kosova'nın hâlen AB ülkelerinden İspanya, Slovakya, Romanya, Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi (Progonati 2020, s. 131) tarafından tanınmamasından ve Bosna Hersek'in, siyasi yapısındaki karmaşanın süregelmesinden ötürü müzakerelere başlanmamıştır.

Tablo 2. Batı Balkan Ülkeleri Üyelik Tarihleri ve Statüleri³

Ülke	Adaylık Tarihi	Müzakere Başlama Tarihi	Statü
Arnavutluk	24.04.2009	25.03.2020	Aday Ülke
Bosna	15.02.2016	-	Potansiyel Aday
Kuzey Makedonya	22.03.2004	25.03.2020	Aday Ülke
Kosova	-	-	Potansiyel Aday
Karadağ	15.12.2008	29.06.2018	Aday Ülke
Sırbistan	22.12.2009	28-06-2013	Aday Ülke

Bu çalışmanın kapsamı olan Batı Balkan ülkelerinin her biri için Avrupa Birliği Komisyonu'nun hazırlamış olduğu raporlar, genişlemeye ilişkin güncel durumları tek tek ortaya koymaktadır. Ancak yolsuzluk, hukukun üstünlüğü, azınlık hakları ve insan hakları, medya özgürlüğü, ekonomik istikrarın sağlanması, iyi yönetim gibi konular Batı Balkan ülkeleri nezdinde üzerinde durulması gereken ve reform talep edilen ortak başlıklar olarak yer almaktadır.

Avrupalılaştırma Nedir?

AB'nin entegrasyon süreci, üye ve aday ülkeler üzerindeki ekonomik, politik ve kültürel etkileri farklı teori ve kuramlar üzerinden tartışılmaktadır. Avrupa bütünleşmesine federalizm, işlevselcilik, yeni işlevselcilik, işlemsevcilik, hükümetarasıcılık, liberal-hükümetarasıcılık, çok düzeyli yönetim, sosyal

3 Negotiations Status. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/check-current-status_en [Erişim 18.02.2021].

inşacılık gibi çeşitli kuramlar üzerinden yaklaşımlar geliştirilmiştir (Akgül Açıkmeşe, 2004; Balkır ve Soyaltın, 2018, ss. 21-28; Börzel ve Risse, 2009, s. 1; Grünhut, 2017, ss. 159-162; Ladrech, 1994, s. 70).

Ancak bu çalışmanın da konusunu oluşturan Avrupalılaştırmanın bir yaklaşım olarak önemi, entegrasyon sürecinde yaşanan değişimlerin etkisinin ulusal düzeyde incelenmesine izin vermesinden gelmektedir. Avrupalılaştırmaya ilişkin çalışmalar 1970'lerde ilk nesil ve 1990'larda ikinci nesil çalışmalar olarak ikiye ayrılmaktadır. İlk nesil çalışmalar Avrupa'nın ulusal düzeydeki etkisine, kurumlara ve kamu politikalarına odaklanmaktadır. İkinci nesil çalışmalar ise "Avrupalılaştırma" kavramı üzerinden siyasi süreçlere, gayri resmî kurumlara, çıkarılara, inançlar, değer ve fikirlere daha fazla yer vermektedir (Bache, 2005, s. 4-5; Bandov ve Kolman, 2018, s. 136; Olsen, 2002, s. 932).

Avrupalılaştırma kavramının kabul edilen ilk tanımı, 1994 yılında Robert Ladrech tarafından yapılmıştır (Balkır ve Soyaltın, 2018, s. 43; Graziano ve Vink, 2013, s. 37). Ladrech, Avrupalılaştırmayı "Avrupa Topluluğu politik ve ekonomik dinamikleri, ulusal politikaların ve politika yapmanın örgütsel mantığının bir parçası olana kadar politikaların yönünü ve şeklini yeniden yönlendirilen kademeli süreç" olarak tanımlamıştır (1994, s. 69).

Graziano ve Vink (2013, s. 37) Avrupalılaştırmayı "Avrupa bölgesel entegrasyonuna yerel adaptasyon" olarak tanımlarken, Sedelmeier ve Schimmelfennig (2005) "devletlerin AB kurallarını benimsediği bir süreç" olarak ele almaktadır. Olsen, farklı isimlerin bakış açılarıyla Avrupalılaştırmanın tarihsel olarak Avrupa bölgesinin dışında dünyanın geri kalanında Avrupa'ya dair din, dil, gelenek, kimlik, politika ve hatta yeme içme alışkanlıklarının ve yaşam tarzının yayılması olarak anlaşıldığını dile getirmektedir (2002: 937).

Avrupa entegrasyonu çalışmalarının neden Avrupalılaştırmaya evirildiği sorusuna Graziano ve Vink (2013) AB'nin gücünün genişlemesi ile yerel düzeyde göçmenlik, sosyal ve dış politika gibi çeşitli politikaların yeniden gözden geçirilmesi ve yeni düzene ayak uydurma gerekliliği şeklinde cevap vermektedir. Radaelli'ye (2004, s. 2) göre Avrupalılaştırma çalışmalarının en önemli noktası "uluslararası politikanın yerelde etkisinin anlaşılması ve analiz edilmesi, iç politika modellerinde uluslararası yönetişimin nasıl içselleştirileceği ve aktör ile değişim arasındaki ilişkiye" yeni bir bakış açısı getirmesidir.

AB; siyasi, ekonomik ve kurumsal açıdan değişim sürecine giren bu ülkelerin uyum sağlamaları için sürece bizzat müdahil olmuş ve üye ülkelere uygulamadığı şekilde topluluğa katılım göstermek isteyen bu ülkelerin

önüne pek çok kural ve kriter koymuştur. Doğu Avrupa açılımı ile genişleyen AB sınırları çerçevesinde birliğe katılmak isteyen aday ülkelerin yerine getirmesi gereken kriterler siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının (acquis) benimsenmesi olarak üç ana başlıkta 1993 yılında gerçekleşen Kopenhag Zirvesi'nde "Kopenhag Kriterleri" başlığıyla kayda alınmıştır ("Accession criteria", t.y.). Ayrıca üye ya da aday ülke fark etmeksizin Avrupalılaşıma çerçevesinde ülkeler "topluluk müktesebatı"na tabidir (Jano, 2010, s. 32).

Avrupalılaşıma süreci üye ülkeler ve aday ülkeler için çeşitli yaklaşım biçimleri ile hayata geçmektedir. Avrupalılaşımanın etki alanlarına siyasi yapılar, temsili yapılar ve kavramsal ve normatif yapılar girmektedir. Kavramsal ve normatif yapıların çatısı altında ise normlar ve değerler, siyasi meşruiyet ve kimlikler gibi çeşitli alt başlıklar bulunmakta ve Batı Balkanlar da benzer şekilde bu etki alanına dâhil olmaktadır (Radelli 2000:2).

Avrupalılaşıma Batı Balkanlarda "yukarıdan aşağıya" yaklaşım biçimiyle ilerlemektedir. Üyelik öncesi Avrupalılaşıma açısından Batı Balkan ülkelerinin iç politika koşullarıyla üyelik kriterleri arasındaki uyum düzeyinin düşük olması değişim noktasında AB'nin baskı düzeyini yükseltmesine neden olmaktadır (Bandov ve Kolman, 2018; Hang, 2011, s. 139; Sedelmeier, 2011, s. 6). Bu bölgede değişim için AB, doğrudan koşulluluk yani "teşvik, ödül, ceza, yaptırım" gibi mekanizmaları içeren bir süreç ile hareket etmektedir (Sedelmeier 2011, s. 3). Şüphesiz aday ülkeler için en büyük ödül üyelik kazanmakken (Trauner 2009, s. 67) vize serbestisi, ticari ağı dâhil etme gibi teşviklerle uyum artırılmakta (Baş, 2017, s. 112; Sedelmeier, 2011, s. 14) ve koşullar yerine getirilmediği takdirde müzakere ve mali yardımların durdurulması, kınama gibi yaptırımlar uygulamasının yanı sıra ülkelerin üyelik süreci askıya alınarak "bekleme odasına" alınmaktadır (Balkır ve Soyaltın, 2018, s. 76; Schimmelfennig, 2010, s. 326).

Entegrasyon ve Avrupalılaşıma Algısı

Jezernik (2004, ss. 291-295) Balkanların Osmanlı idaresinden bağımsızlıklarını kazandıklarında nihayet Balkanlaştıklarını belirtmekte, özellikle mimaride ve modada geçmişin izlerini silip Avrupalılaşıma serüvenlerinin başladığına değinmektedir. Batı Balkanların da son 20 yıldaki hedeflerinin AB'ye entegrasyon doğrultusunda olması bu durumu doğrulamaktadır.

Batı Balkanlarda Avrupalılaşıma ile entegrasyon arasında bir ayrım bulunduğu dile getirilebilir. Kültürel kodlar, bölgenin siyasi meseleleri, etnik

çatışmalar ve hatta geçmişten gelen AB'ye karşı güvensizlik durumu, bir Avrupalı kimliğinin inşasının mümkün olup olmadığı sorusunu en başta sormamıza neden olmaktadır. Zira Avrupalılaştırma; sosyal, politik ve ekonomik bir dönüşüm ile "Avrupalı" kimliği inşa ederken, AB entegrasyonu yine sosyal, politik ve ekonomik kriterleri yerine getirmeye yönlendirip bir Avrupa bölgesi oluşturmaktadır (Eriksen, 2015, ss. 195-196; Subotic, 2011, s. 309). Entegrasyon ve Avrupalılaştırma arasına bir ayırım koyan Major (2005, s. 178) entegrasyonun devletlerin neden egemenliklerini bir uluslarüstü kuruma devrettiklerini açıkladığını, Avrupalılaştırmanın ise ulusal düzeyde aktör ve kurumlarla ilgilendiğini belirtmektedir. Ancak entegrasyon olmadan Avrupalılaştırmadan söz edilememektedir.

Bu ayrımı vermemizin nedeni Avrupalılaştırmanın, tanımlarından da ileri geldiği üzere, bireysel kimliklerimizde değer atfedebileceğimiz unsurları da etkiliyor oluşudur. Bir örnek ile açıklamak gerekirse entegrasyon için cinsel yönelimi farklı bireylere AB kriterleri kapsamında belli başlı haklar tanınması gerekmektedir. Ancak bölge insanının bireysel değerleri, toplumsal kimlikleri ve inanç unsurları bunun olmasına müsaade etmemektedir. Dolayısıyla insan hakları, hukukun üstünlüğü, kurumların şeffaflığı ve güçlendirilmesi gibi konularda entegrasyona sıcak bakılırken kimliği dönüştürebilecek ve kültürel bir erimeye sebep olabilecek konularda Avrupalılaştırmaya uzak durulmaktadır.

"Avrupalılaştırma deyince AB entegrasyon sürecinden biraz farklı anlıyorum... Avrupalılaştırma aynı zamanda kültürel bir şey, yani bir erime. Bu hem kültürel alanda adet, örf, gelenek, din alanında... Mesela her anlamda biraz taviz verip ben artık Avrupalılaştım demek... Biraz da modernleşme kavramıyla paralel bir şey. Ama Müslüman olarak mesela Arnavut etnisite olarak Arnavut olarak ben AB'ye giriyorum. Sizinle ortak olarak öngördüğümüz adalet, eşitlik, demokrasi ve saygı kavramlarını da benimsiyorum. Ama ben kendi özümü koruyacağım bir şekilde AB'ye entegrasyon sağlamak istiyorum..." (Mülakat 4).

Subotic (2011), ülkelerin dinî ve etnik kimlikleri bağlamında iç dinamiklerinin Avrupalılaştırmaya ne kadar etki ettiğinin üzerinde durmaktadır. Bulgaristan'ın AB'ye girerken kimliğini inşa eden tüm tarihsel ve kültürel kodlarından arınarak mı girdiği sorusu da Eriksen tarafından sorulmaktadır (2015, s. 198). Batı Balkanların Avrupa'ya coğrafi yakınlığı onu teoride Avrupa bölgesi içinde tanımlamaya yeterken pratikte politik ve sosyal kimlik olarak bu çerçeveye dâhil olamamaktadır. Batı Balkanların üyelik sürecinde yaşadığı

değişimlerin kendi kimlikleri açısından ne kadar meşru kabul edildiği de tartışmaya açıktır. Yukarıda da belirttiğimiz şekilde “...modern aile yapısı, LGBT bunlar da dayatılıyor insan hakları ismi altında” diyen katılımcımız tarafından üyelik için onaylanması gereken kriterlere karşı hassasiyetler ortaya koyulmaktadır.

Kimlik bölgenin en önemli unsurlarından birisidir. Kimlik ve Avrupalılaşma ilişkisinde akıllara gelen ilk soru Birliğe katılmış olan Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan politik dönüşümün onları yeterince “Avrupalı” yapıp yapmadığıdır (Eriksen 2015, s. 196). Yunanistan, İspanya gibi Birliğin kadim üyelerinin tüm ekonomik ve politik dönüşümlerine rağmen krizi en ağır şekilde hissetmeleri Avrupalılaşmanın dönüştürücü gücünün de sorgulanmasına yol açmıştır. Çünkü Avrupalılaşma bir yönüyle de zaten az ya da çok Avrupalı olduğu varsayılan üye devletlerin sistemleri üzerindeki etkiyle tanımlanmaktadır (Keil, 2013, s. 344).

Avrupalılaşma bir yanıyla dönüşümün kabul edilmesiyle ilgilidir. Avrupa entegrasyonu ulusal politikaları ilgilendiren oldukça önemli meselelerde AB kriterlerine göre düzenleme yapmayı gerektirmektedir. Bu düzenleme ancak burada benimsenen politikaların Avrupalılaşması ile olacaktır. Dolayısıyla Batı Balkanlar'da ortaya çıkan durum, geçmiş pratiklerden hareketle bugünkü değişim sürecinde daha çok üyeliği elde etmek adına kriterlerin yerine getirilmesi ya da getirilememesiyle ilgilidir.

Kimlik Güvenlik ve Dış Politika Reflekslerinden Hareketle Avrupalılaşma

Kimlik

Kimlik konusu Batı Balkanlarda hem Avrupalılaşma pratiklerinin hayata geçirilmesinde hem de güvenlik ve dış politika kararlarında etkili olmaktadır. Burada hatırlanması gereken hususlardan biri, Avrupa entegrasyon sürecine uygun olarak Batı Balkanların ülkelerinin çıkarları doğrultusunda, her ne kadar masadaki en etkili unsur olsa da kimliği arka planda tutarak kararlar alabildiğidir. Avrupalılaşmanın AB kimliği oluşturmak üzere AB'nin dönüştürücü gücü olarak tanımlanmasına (Jacobs ve Maier, 1998, s. 18; Kütük, 2021) bağlı olarak Batı Balkanların kimlik ve Avrupalılaşmaya ilişkin reflekslerine bakmadan önce kısaca AB'nin kimlik oluşuma yer verilecektir.

AB, ekonomik bir birlik olmanın ötesine taşınmak ile ilgili en somut adımı 14 Kasım 1973 tarihli Kopenhag Avrupa Kimliği Deklarasyonu ile atmıştır (Declaration on European Identity, 1973/2013, ss. 2-4). Bu deklarasyon beraberinde birliğin sınırları genişledikçe “Avrupa kimliği” tartışmalarını da ortaya çıkarmıştır. Bu noktada üye devletlerde de AB kimliğine aidiyet ve Avrupalılık konusunun “elit düzeyde” kaldığı belirtilmektedir. Ancak her ne kadar ulus kimlik ve Avrupa kimliğine aidiyet tartışmaları ortaya çıksa da AB kendi sınırları, yönetim biçimi, para birimi, pasaportu olan uluslarüstü bir oluşumdur ve bir Avrupa vatandaşlığından söz etmek mümkündür. Genişleme sürecine Doğu Avrupa ülkelerinin dâhil edilmesiyle hem fiziki anlamda hem de anlayış bakımından Avrupa sınırlarının neresi olduğu sorusu daha çok dile getirilmektedir (Çilingir, 2007, ss. 47-50; Fligstein, 2009, s. 139- 140; Özyurt, 2008, s. 221).

Kimlik doğası gereği kendisini “öteki” üzerinde inşa etmektedir. “Öteki” olmak düşüncesinden hareketle kimlik meselesinde Batı Balkanların kendini Avrupa’nın neresinde gördüğü, bir parçası ya da ötekisi olarak kabul edip etmediği sorusuna mülakat yapılan isimlerden “*Bütünün bir parçası*” (Mülakat 10), “*Avrupa’nın bilmediği bir bölge*” (Mülakat 5), “*birbirleri (için) yeniler*” (Mülakat 9), “*bu bölge Batı Medeniyeti ve Doğu Medeniyeti arasında*” (Mülakat 8), “*Coğrafi olarak içeride ama siyasi olarak dışarıda*” (Mülakat 6) gibi çeşitli tanımlamalar gelmiştir.

Bu bölgede kimliğin tarihsel hafızadan bağımsız tartışılmayacağı Balkanların bugün bulunduğu noktanın buradan ayrı değerlendirilemeyeceği ise biri Sırp biri Boşnak olmak üzere iki katılımcımızın zıt görüşlerinden görülebilmektedir;

“Ulusal söylencelerimiz, Osmanlı İmparatorluğu’nun bizi Avrupa’dan kopardığı 5 yüzyıl boyunca Avrupa’nın parçası olmadığımız yönündedir. Sırbistan, Osmanlı’dan bağımsızlığını kazandığında, Avrupa yolu veya Avrupalılaşması başladı” (Mülakat 11).

“Biz Bosnalılar normalde Avrupa ülkesiyiz ve sadece Bosna ve Bosna Müslümanları değil, ...Osmanlı Devleti de aynı şekilde bir Avrupa devletidir. Sadece Müslümanlar değil. ...Pek çok Balkan Müslümanı ve Ortodoks, (bir) Avrupa devleti olarak Osmanlı İmparatorluğu’na dâhildi” (Mülakat 3).

Özellikle kendini “Avrupalı bir Müslüman” olarak tanımlayan Aliya İzzetbegoviç’in söylemleri burada ehemmiyet kazanmaktadır. İzzetbegoviç’in Avrupalılaşmayla gördüğünü Tarihe Tanıklığım (2003, ss. 307-308) kitabında

dönemin Hırvatistan Devlet Başkanı Tudjman hakkındaki sorulara verdiği cevaplardan görmekteyiz. İzzetbegoviç, Tudjman'ın "Federasyonun Hırvatistan'a Boşnakları Avrupalılaştırma görevi verdiği" ifadesini savaştaki tüm tarafların Avrupalı olduğu ancak burada önemli olanın insanların medeni ya da barbar olarak ayrılması gerektiği şeklinde cevaplamaktadır. O dönem Tudjman'ın "Boşnak Müslümanları Avrupalılaştırması" ve "Avrupa'da Müslüman bir ülkenin oluşması"ni engellemesinin yolunun ise "her şeyi ile yok edilmesi"nden geçtiğini belirtmektedir.

Kimlik dendiğinde Balkanlar'da dini kimliklerle ilgili refleksler de Avrupalılaşıma konusunda bakış açılarında etkili olmaktadır. Aliya İzzetbegoviç her ne kadar kendini "Avrupalı bir Müslüman" olarak tanımlasa da Avrupa coğrafyasında Müslüman Boşnak kimliğinin varlığını sürdürmek adına bir mücadele vermekteydi. Ağır komünizm şartları altında dinî tüm eylem, söylem ve sembollerini kaybeden Arnavutluk'ta bugün Müslüman Arnavutların kimlikleriyle Avrupa kimliği arasında bir "çatışma" yaşanmaktadır ve kimi görüşlerce Müslüman kimliğinin AB üyeliği için bir engel teşkil ettiği söylemi bulunmaktadır (Cami, 2014, ss. 84-85). Mülakat yapılan isimlerden *Mülakat 1* Arnavutların etnik kimliklerini korumakla birlikte "*yaşam şeklinin daha Avrupa gibi*" olduğu vurgusunu yaparken *Mülakat 2* bölgedeki azınlık Arnavutlardan farklı olarak Arnavutluk içinde yaşayan Arnavutların etnik, dinî ve kültürel kimliklerinin "*tamamen Avrupa'ya dönmüş*", "*Avrupa kültürünü yaşıyor*" olduğunu belirtmektedir.

Ünlü Arnavut Yazar İsmail Kadare ve Yazar ve Edebiyat Eleştirmeni Rexhep Qosja arasındaki Arnavut ulusal kimliğinin Avrupalılaşıma tartışmasında, Qosja'ya göre Arnavut kimliği "Hristiyan medeniyetine ait olduğu kadar İslam medeniyetine" de bağlıdır. Avrupa kimliğini Hristiyanlığa dayanan kültürel bir kimlik olarak gören Kadare'ye göre ise Arnavut kültürel kimliği ancak Avrupa'yla özdeşleşmekte ve "İslamı kültürel genlerinin bir deformesi olarak" görmektedir (Lika 2020, ss. 63-66).

Batı Balkanlarda yükselen etnik milliyetçilik Yugoslavya'nın dağılmasına sebep olurken bir yandan da içe içe geçmiş heterojen yapısı ve içinde azınlıkları barındıran yeni sınırlarıyla bugünkü kimlik karmaşasının temeli atılmıştır (Kut, 2005, ss. 92-98; Progonati, 2020, s. 62). Avrupalılaşıma, kimlikleri dönüştüren ve dolayısıyla insan seçimlerini ve çıkarlarını değiştiren bir süreç olarak ele alındığında devletlerin AB'ye dâhil olarak bir Avrupa kimliği çatısı altında yer aldığı varsayılabilir. Bu durumda Avrupa kimliği farklı dilden,

kültürden, dinden insanların ortak insanlık değerleri etrafında bir üst kimlik edinmesi olarak tarif edilmektedir (Eriksen, 2015, s. 198; Ongur, 1992, s. 33; Subotic, 2011, s. 312).

Buradan hareketle Batı Balkanlar gibi pek çok sorunun kimlik temelinde tartışıldığı bir coğrafyada bir üst Avrupa kimliğinin kabulünün bölge için birleştirici olup olamayacağı sorusunu sordüğümüz isimlerden alınan “*Yugoslavya kimliği vardı, önledi mi? Önlemez...*” (Mülakat 5), “*AB ve Avrupa kimliği ekonomik bir kimliktir*” (Mülakat 8) gibi çeşitli cevapların yanı sıra Balkanların kendine has tarih ve tecrübesinin de göz önünde bulundurulması gerektiği düşünülmüştür;

“Balkan milletlerinin Avrupa ve Avrupalı kimliği ile isimlendirilmesi bir eksiklik olur kanaatindeyim” (Mülakat 6), “kendi ülkelerimizde tarihimize, kültürümüze, asaletimize dayalı bir sistem kurarsak...” (Mülakat 7).

Jacobs ve Maier (1998, s. 32) Avrupa kimliğini inşa etmenin ilk hedefinin ulusal kimlikleri aşmak olmadığına ancak ulusal kimliklerle Avrupalı oluna- bileceğine dikkat çekmekle birlikte bunun ileride Avrupa kimliğinin dinamiğini nasıl etkileyeceği sorusunun ortaya çıktığına değinmektedir. Mülakatlar çerçevesinde kimlik ve Avrupalılaşıma meselesinin pek çok farklı perspektiften tanımlanmaya ve konuşulmaya açık bir konu olduğu görülmektedir. Batı Balkanları Avrupa ile yan yana koyarken tarihsel, kültürel, politik ve ekonomik pek çok kriter bu tanımlamaların çoğalmasına yön vermektedir. Batı Balkanların bir gün AB’ye girse dahi kurumsal olarak Avrupalılaşıma sürecinin zaman alacağı ancak kimlik ve değerlere dayalı bir değişimin olmayacağı düşüncesi de yer bulmaktadır (Eriksen 2015, s. 206).

Güvenlik

Soğuk Savaş döneminin bitişi AB’nin de güvenlik algılarını değiştirmiştir. Soğuk Savaş’ta Avrupa’da şekillenen Rusya’ya karşı bir ordu kurulması fikri, yeni düzende bu tehdit ortadan kalktığında yerini ortak bir savunma politikası geliştirmeye bırakmıştır (Efe, 2008, s. 71; Fligstein, 2009, ss. 7-8). Ancak yine Soğuk Savaşın bitişi bölgede başka bir bilinmezi ortaya çıkararak Avrupa’nın istikrar ve güvenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Ortak Savunma ve Güvenlik Politikalarının (OGSP) temeli Nisan 1992 yılında imzalanan Maastricht Anlaşması ile “gerçek bir Avrupa güvenlik ve savunma kimliği geliştirme” amacıyla atılmıştır. AB, güvenliğini sadece dışarıda askerî operasyonlarla değil, kendi iç sınırlarını kaldırıp dış sınırlarının korunmasına önem

göstererek de hayata geçirmiştir. 1985 Haziranı'nda Birliğin ilk üyeleri tarafından imzalanan ve daha sonra diğer AB üye devletlerinin de katılımıyla genişleyen Schengen bölgesi içinde sınırsız bir alan oluşturulmuştur⁴ ("Schengen Agreement", 2021).

Cüvenlik meselesinde yaşanan temel sıkıntıların başında 2015 yılında başlayan mülteci akını gelmekteydi. Batı Balkan ülkeleri üzerinden Schengen üyesi ülkelere yaşanan kaçak girişler Avrupa genişlemesinin nereye kadar olacağı konusunda sorgulamalara neden olmuştur. Batı Balkan ülkelerinden özellikle Makedonya, Sırbistan ve AB ülkelerinden Yunanistan bu akından yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Karadan ve denizden gerçekleşen bu akın boyunca mültecilerin sıklıkla Balkan rotasını kullanmalarının sebebi Bulgaristan ve Yunanistan'ın geçiş için sıkı önlemler alması, Batı Balkanlardaki vize serbestisiyle Avrupa'ya ulaşma düşüncesi ve karadan yapılan bu yolculuğun Akdeniz'den Yunanistan adalarına yapılan yolculuktan daha güvenli olmasıydı (Lilyanova, 2016, s. 23). 2016 yılında göç krizi doğrultusunda Avusturya öncülüğünde Viyana'da toplanan 6 Batı Balkan ülkesi ve Hırvatistan, Slovenya ve Bulgaristan'ın katılımı ile gerçekleşen toplantı sonunda bir bildiri yayınlandı (Europe Integration Foreign Affairs, 2016). Açıklanan bildirinin ardından ise 2016 yılında Balkan rotasındaki Hırvatistan, Makedonya, Sırbistan ve Slovenya sınırlarını kapattı (Göçmenlerin 'Balkan rotası', 2016). Krizin başlarında Balkanların, AB'den kurumsal düzeyde yeterli desteği görememesi ve mülteci akınının durdurulması konusunda bir baskıya maruz kalması tarafların arasının açılmasına neden olmuştur (Cocco, 2017). Doğu Avrupa ülkelerinin akınlar boyunca AB'den bağımsız tavır geliştirmeleri ve Dublin Anlaşması'nın (mültecinin ayak bastığı ilk ülkede işlemlerinin yapılması) uygulanmasına ilişkin belirsizlikler etkilerini ciddi şekilde hissettirmiştir. Batı Balkan ülkeleri üye ülkelerin aksine AB müktesebatıyla uyumlu olarak göç süreçlerini düzenleyecek "yabancılar, devlet sınır kontrolü, göçmenlik haklarının gözden geçirilmesi ve göçmen kaçakçılığını suç saymak" gibi yasaları kabul etmişlerdir (Lilyanova 2016, s. 3). Buna rağmen yukarıda da belirtildiği şekilde AB üyesi ülkelerin kendi içinde konuya farklı şekilde yaklaşımları ortak bir tutum belirlenmesinin önüne geçmiş ve AB kurumlarının kriz karşındaki belirsiz duruşu Batı Balkanlar üstünde negatif etkiye sebep olmuştur. Mülteciler hususunda güvenlik politikalarının Avrupalılaşıması

4 AB üyesi ülkeler normalde Schengen bölgesinin doğal üyeleridir ancak çeşitli nedenlerden dolayı Kıbrıs Rum Kesimi, Bulgaristan, Romanya ve Hırvatistan ile henüz Schengen Anlaşması imzalanmamıştır.

açısından Batı Balkanlar aday ülkeler olarak üye ülkelere nazaran AB ile daha uyumlu bir tablo çizmişlerdir. Tüm bunlara rağmen AB'nin öncelikli tavrı, kendi güvenliğini sağlamak için çevre ülkelere sınırları kapatması noktasında baskı uygulamasıydı. AB dâhil olmak üzere Batı'nın bu tavrı, yükün sadece belli ülkelerin omzuna bırakılması ve "tampon bölge" ihtiyacı olduğunda bölgeye ilgi göstermesi katılımcılarımız tarafından "*Batı'nın iki yüzlülüğü*" olarak da tanımlandığı gibi yine göçmenler yüzünden bölgenin "*güvensiz bir alan*" olduğu meselesinin "*abartıldığı*" görüşü de bulunmaktadır.

Güvenlik konusunda bir diğer sorun Suriye'de savaşmak üzere DAES saflarına katılan yabancı savaşçılardır. Avrupa'da çeşitli terör eylemlerine de katılım gösteren bu kişilerin tam sayısı bilinmemekle birlikte 2012'in ortalarında 218-654 arasında değişen sayıda kişinin Batı Balkanlardan DAES'e katılmak üzere Suriye'ye gittiği bildirilmektedir (Holman, 2014, s.). Son dönemde Kuzey Makedonya, Arnavutluk ve Kosova kendi vatandaşlarından DAES savaşçısı ailelerin Suriye kamplarından ülkelere geri gönderilmeleri ve bu kişilerin kabulleriyle ilgili sorunlarla uğraşmaktadır (Sinoruka, Bami ve Marusic, 2021). Burada AB ile Batı Balkanlar arasında ortaya çıkan başlıca çelişki ise AB üyesi ülkelerin savaşçı ailelerinin geri dönüşlerini kabul etmemesidir.

Balkanlardaki başlı başına bir başka güvenlik sorunu ise insan kaçakçılığı, uyuşturucu trafiği, kadın ticareti, silah kaçakçılığı ve finansal dolandırıcılık gibi organize suçlardır. Balkanların ortak sorunu olarak yolsuzluk, Soğuk Savaş sırasında yaşanan iç ve dış güvenlik sorunları, zayıf devlet yapısı hem bu suçlar için zemin sağlamakta hem de suçların tespitinde, engellenmesinde ve adalet sisteminin işleminde problemler oluşturmaktadır. Organize suçlarla mücadele kapsamında Batı Balkan ülkelerinin ulusal kurumları arasındaki uyum ve iş birliğiyle bölgesel iş birlikleri kritik bir meseledir. 2000'li yılların başlarından itibaren AB, Bosna'daki EUPM, Kosova'da EULEX ve Makedonya'da EUPOL Proxima ve EUPAT ile gerçekleştireceği polis reformları doğrultusunda organize suçlarla mücadele etmeye çalışmış ve çalışmaktadır⁵ (Ioannides ve Collantes-Celador, 2011).

Ulus-devletin kimliği ve kimliğin etrafında şekillenen siyasi çıkarlar Avrupalılaştırmanın rotasını zaman zaman değiştirebildiği gibi, esasen Avrupalılaştırmanın doğasına uygun olarak ulusal düzeyde bu sürecin etkisinin güvenlik ve dış politikaya yön vermesi beklenmektedir. Batı Balkanlarda çatışmanın odak noktasındaki kimlik meselesi yer yer bu değişimlere mâni olurken bir

5 Kosova'da bulunan EULEX haricindeki diğer birimlerin görev süreleri dolmuştur.

yandan da bölgesel ilişkiler açısından yeni bir rota çizilmesine yardımcı olmaktadır. Tarihsel bağlamda kimlik ve güvenlik tartışmalarına en belirgin örnek olarak Kosova-Sırbistan ilişkileri verilebilir. Kosova ve Sırbistan arasında diyalogların zor da olsa sürdürülmesini AB'ye girme isteğine ve politikalarının Avrupalılaşmasına bağlayabilmekle birlikte Sırbistan'ın hiçbir şekilde Kosova'yı tanımak üzere adım atmamasını da değişmeyecek bir kimlik sorunu olarak tanımlayabiliriz. Sırbistan'ın benimsediği kimlik politikaları düşünüldüğünde, AB ile ilişkisi var olan çıkarlarının değişmesi için yeterli görülmemektedir. Kosova'nın herhangi bir şekilde Sırbistan tarafından tanınmasının mümkün olup olmadığı sorusuna verilen cevap *"Kim böyle bir belge imzalarsa o belge kişinin siyasi ölüm cezasıdır"* şeklindedir.

"Kosova hiçbir teklifi kabul etmek istemiyor. Sırbistan, Kosova'yı asla ayrı bir devlet olarak tanımayacak. Aslında aklıma gelen bir çözüm yok...Belki Kosova ve Sırbistan (her ikisinin de) AB'de (olması) iyi olurdu, o zaman önemini kaybederdi diye düşünüyorum. Sınırlar olmayacaktı ve o kadar da önemli olmayacaktı" (Mülakat 11).

Aynı zamanda Kosovalı katılımcımız ise *"Ben ebedi olarak Kosova'ya sahip olacaklarını düşünmüyorum, hiçbir zaman"* (Mülakat 4) diyerek diğer görüşü doğrulamaktadır.

Kosova ve Sırbistan örneğinde olduğu gibi Batı Balkanlarda güvenlikle ilgili soruların "kime" yönetildiği ve kendi içinde belirlediği "öteki"nin "kim" olduğu önemlidir. Bir Boşnak ve Kosovalı için güvenlik tehdidi olarak Sırbistan ya da Sırp lar akla gelirken, Sırbistan için Kosova bir iç güvenlik meselesi olarak ilk bahsi geçen ülkedir. *"Tabii ki Kosova ile büyük bir sorunumuz var... ve iç güvenlik tehdidi kesinlikle budur"* (Mülakat 11).

"Bunu sorduğunuzda muhatabınızın etnik ve dinî kimliğine bağlı olarak bir cevap alırsınız. Şimdi bana göre tehdit, öncelikli tehdit nedir? ... Hani bir Kosovalı için en önemli tehdit Sırbistan'dır, Rusya'dır" (Mülakat 4).

"50 yılda katliamsız, savaşımsız, Sırbistan ve Hırvatistan'ın Bosna'ya saldırısı olmadan hayatta kalırsak..." (Mülakat 3) diyen Bosna savaşının yakın şahitlerinden biri olan Boşnak katılımcımız kendi açısından tehdidin kim olduğunu dile getirirken geleceğe ilişkin kaygıları da okunmaktadır.

Fransa ve Almanya'nın II. Dünya Savaşı'nda birbirlerini karşılıklı işgal planlarına rağmen 17 Haziran 1984 yılında Schengen'e ilk onay veren ülkeler (Schengen Agreement, 2021) olarak çözüm üzere hareket ettiklerini bilmez aynı şekilde bir Avrupalılaştırmanın Batı Balkanlarda ne kadar mümkün

olduğu sorusunu sordurmaktadır. Sınır sorunları hâlen canlılığını korurken bölgenin kendi içinde bir güvenli alan oluşturması mümkün müdür? Nitekim Bosna üçe bölünmüş siyasi yapısından ötürü Kosova'yı tanıyamazken, Kosova ve Sırbistan arasında hem tanınma sorunu hem de etnisiteye bağlı toprak değişimi iddiaları dile getirilirken aynı şekilde çoğunluğu Boşnaklardan oluşan Sırbistan ve Karadağ arasındaki Sancak'ın bağımsızlık talebi varken Open Balkan girişimleri de sınırlı ülkeyle kalmaktadır.

Bölge güvenliği açısından Batı Balkan ülkelerinin NATO üyeliği AB tarafından da önemsenmektedir ve bölgede iş birliği içinde çalışmaktadırlar (Progonati 2020, s. 82). NATO'nun bu bölgeye ilk müdahalesi 1995 yılında Bosna savaşı ile olmuş, Dayton Antlaşması sonrasında NATO'nun görevini AB üstlenmiştir ("Peace support operations" 2019). 1999 yılında ise Kosova müdahalesi gelmiştir.⁶ Batı Balkan ülkelerinden Sırbistan hariç Bosna, Kosova ve Makedonya'daki katılımcılarımız açısından NATO askerlerinin bölgede olması "güvence", "güvenilir bir kuruluş", "Bosna'daki tek pozitif faktör" ve Müslüman ya da gayrimüslimler açısından "siyasi anlamda yani iç karışıklıklar, sınırların değişmesi vs. bütün bunları bertaraf edecek bir güvenlik semsiyesi" olarak yorumlanmaktadır. Konu NATO-Sırbistan ilişkilerine geldiğinde ise kimseyi şaşırtmayacak bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Yaşanan bombardımanın hâlâ etkilerinin sürdüğü Sırbistan'da Rusya'nın da etkisiyle NATO'ya karşı bir duruş gelişmiştir ve bunu Sırp katılımcımız şu şekilde ifade etmektedir;

"NATO'ya karşı bu duyguları hâlâ besliyoruz elbette. Ve Sırbistan bunu Çin ve Rusya yüzünden yapmak istemiyor tabii ki. Özellikle Rusya. Çünkü NATO'ya katılmak Rusya'ya sırtımızı dönmek olur. Bunu asla yapmayız. Öte yandan Sırbistan son zamanlarda sırf bu nedenle orduya çok para yatırıyor. NATO'nun bir parçası değiliz ve kendimizi savunmak zorundayız. Kime karşı bilmiyorum çünkü yakın gelecekte tekrar savaşa gireceğini düşünmüyorum" (Mülakat 11).

Kurum olarak gerek AB gerekse NATO ya da Batı Balkanlarda güvenlik politikalarının Avrupalılaşması, hangi şartlarda olursa olsun bölgede güvenlik ve istikrarın sağlanması için atılacak her bir adımı önemi bulmaktadır. Çünkü "Balkanlar'da tek bir kurşun görmek istemeyen" AB, Batı Balkanlar'daki en ufak kıvılcımın dahi tüm coğrafyaya sıçrayabileceğinin farkında

6 Müdahalenin gerçekleşmesi Müttefik Güç Harekâtı (Operation Allied Force) kapsamında 78 gün sürmüş, Miloseviç ve Sırp ordusunun Kosova'dan geri çekilmesini sağlamıştır (Lambeth 2001, s. 1).

ve bunun kaygısını yaşamaktadır. AB güvenlik politikalarına uyum konusunda genişleme raporları 6 Batı Balkan ülkesinin de uluslararası alandaki AB misyonlarına çeşitli yerlerde destek vermeye devam ettiğini belirtmektedir. Ayrıca tüm ayrılıkçı söylemlere rağmen son olarak Makedonya'da 2003 yılında yaşanan Arnavut-Makedon çatışmaları dışında bölgede daha büyük bir olay gelişmemiştir. Bu durum her şeye rağmen umut verici gözükmemektedir. Ancak artık herhangi bir bölgesel tehdidin yaşanmamasının bir güç dengesiyle geliştiği yorumu da bulunmaktadır: *“Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan büyük Batı Balkan ülkeleri hemen hemen aynı ekonomik, askerî güce sahipler ve bir nevi denge kuruyorlar. Böylece aralarında savaş sürükleyecek bir güç bulunmuyor”* (Mülakat 8).

Güvenlik politikaları çatısı altında yukarıda Avrupalılaşma adımları olarak sayılan NATO üyelikleri, AB ile ortak hareket, bölgesel ilişkiler gibi bazı pratiklerin bölgede güvenliğin kalıcılığını garanti etmemekle birlikte ne kadar etkili olacağını gelecek gösterecektir.

Dış Politika

Avrupa, OGSP'nin temelini atmadan önce 1960'larda dış politikada bir siyasi birlik arayışına girmiştir. 1983 yılında Stuttgart'ta toplanan AB üyesi ülke devlet başkanları “dış politikada tek sesliliğin” barışa katkı sunacağı inancıyla “ortak bir kader bilinci ve Avrupa kimliğini teyit etme arzusu temelinde” Solemn Deklarasyonunu yayınlamışlardır (Solemn Declaration on European Union 1983/2013:2). Avrupa'nın ekonomik bir birlik olarak başlayan yolculuğu kimlik, güvenlik ve sonunda dış politikada birlik arayışıyla siyasi alana doğru genişlemiştir. Ancak dış politikada birlik için ortaya çıkan çeşitli çabaların ne kadar başarılı olduğu ve üye ülkeler üzerinde ne kadar bağlayıcılık sağladığı çeşitli durumlarda tartışılmaktadır. Çünkü dış politika alanı daha fazla ulusal egemenlikle bağdaştırılmakta ve genellikle ulusal çıkarlar devreye girmektedir. AB'nin ulusal yapıların bir araya gelmesinden oluşan bir üst yapı olması sebebiyle, üye devletlerin dış politika kararlarında daha serbest bırakıldığı belirtilmektedir. Üyelik süreci incelenen Macaristan, Romanya ve Slovakya'nın dış politikada Avrupalılaşmasının hem kurumsal hem de dış politikadaki elitlerin sosyalizasyonu ile olduğuna inanılmaktadır (Denca 2009, ss. 401-403). Üye devletlerin dış politika kararlarına ilişkin ayrışma ABD'nin 2003 yılı Irak işgaline destek veren İngiltere ve karşı çıkan Fransa arasında olduğu gibi, 5 AB üyesinin Kosova'nın bağımsızlığını ulusal çıkarları gereği tanımamasında

da görülmektedir. Yine mülteciler konusunda Dublin Antlaşması'na, imzacı üyelere adanmış ülkelerin AB dış politikası ile daha uyumlu davrandığı bilinmektedir (Wood, 2003; Fenko ve Stahl, 2019). Batı Balkanların dış politika yaklaşımlarını ise bölgesel ilişkileri, AB ile ilişkiler ve uluslararası güçlerle ilişkileri olmak üzere üç ayrı başlığa ayırabiliriz.

AB genişleme raporları dış politikaya uyum konusunda bölge ülkelerinin ilişkileri için genel olarak iyimser bir tablo ortaya koymaktadır. Yalnız Sırbistan-Kosova ilişkisi bölgenin genel dinamiğini de etkilemektedir. Ayrıca Bosna, Kosova'yı siyasi yapısından ötürü tanımadığı gibi karşılıklı seyahatlerde de sıkıntı çıkmaktadır. Burada farklı olarak Karadağ'ın bölgesel ilişkilerine değinilebilir. Karadağ'da Sırp yanlısı koalisyonla rağmen Cumhurbaşkanı Milo Đukanović, Kosova'yı bağımsızlığından 8 ay sonra tanımış ve AB hedefi konusunda kararlılığını korumakla birlikte Sırbistan'ın bölgede yıkıcı bir rol aldığını belirtmiştir⁷.

Söz konusu dış politika olduğunda yeterince ve çoktan Avrupalılaştırmış üye ülkelerin kararlarında ulusal çıkarların rahatlıkla ön planda tutulduğu görülmektedir. Batı Balkan ülkeleri gibi ülkeler ise katılımcılarımızın kendi ifadeleriyle *“derin milli gurur ve değerler”*ine öncelik vermekle *“bu evrensel veya küresel değerleri AB olarak kabul etmek”* arasında ikilemler yaşamaktadır. Katılımcımız bu değerleri korumak ve kabul etmek arasında kaldığında *“çoğunlukla AB ülkelerinin kabul edildiğini”* ve bu durumun *“AB'den başka bir alternatif veya bir çözüm yoktur”* (Mülakat 8) şeklinde ifade edildiğini söylemiştir. Bunu söylemesinin en önemli sebeplerinden biri sadece AB'den başka çözüm olmadığı düşüncesi değil, aynı zamanda Batı Balkanların dış politika tutumlarıyla ilgili *“baskı altında”* olmasından ileri gelmektedir. Batı Balkan ülkelerinin dış politika kararlarının Avrupalılaşması noktasında ikilem olup olmadığına ilişkin bir başka bakış açısı ise farklı bölgelerde farklı çıkarları olan büyük ülkelere göre küçük ülkeler adına dış politika açısından karar almanın daha kolay olduğudur. Ancak bunun temelinde yatan nedeni ise şöyle vurgulamaktadır; *“Batı Balkan ülkeleri için, dürüst olmak gerekirse, herhangi bir dış politikası olduğunu düşünmüyorum. Bunu saatlerce tartışabilirim”* (Mülakat 10).

Kuzey Makedonya, Karadağ ve Arnavutluk açısından bakıldığında bölgesel ilişkilerinden kaynaklı olarak büyük dış politika kararları alınırken söz

7 Đukanović, Milo. (16 Temmuz 2021). Western Balkans: The key puzzle piece of the European Security. GLOBSEC webinars. <https://www.youtube.com/watch?v=vw3J9XPEPII> [Erişim Tarihi 16.08.2021].

konusu ulusal çıkarlarla AB kriterleri arasında yaşanacak ikilemlerin bir şekilde bertaraf edildiği söylenebilir. Bu hem bölgede en güçlü seçeneğin AB olarak görülmesinden hem de katılımcımızın ifadesiyle “*kazanacaklarımız kaybedeceklerimizden fazla*” düşüncesinden ileri gelmektedir. Kuzey Makedonya, Yunanistan ile yaşadığı isim meselesini 2018 yılı Prespa Anlaşması ile çözüme kavuştururken yakın zamanda Bulgaristan'ın tarihsel kimlik iddialarıyla koyduğu vetonun kalkması için AB hedefi doğrultusunda yapıcı tavır almaya devam etmektedir. Ancak diğer ülkeler AB üyesi olarak aday ülkelerin müzakereleri konusunda veto gücüne sığınırken Kuzey Makedonya tarafında olduğu gibi “yeterince taviz” verilmesine rağmen üyelik garantisi bulunmamaktadır. Aynı zamanda bu durum Batı Balkanların kendi içinde birinin diğerinden önce üyeliği olması durumunda ne gibi sorunlarla karşılaşabileceğinin dile getirilmesine de neden olmaktadır;

“Bulgaristan şu anda Yunanistan'ın yerini aldı Makedonya açısından ama Sırbistan (AB'ye) girdiğinde Arnavutluk'a izin verecek mi? Ya da Arnavutluk Kosova ilişkileri nasıl etkilenecek? Ya da Arnavutluk girdiğinde Sırbistan'a nasıl baskı yapacak? ... (Makedonya'nın) Ulusal çıkarlarını AB kriterlerinden ziyade AB sistemi tehdit ediyor” (Mülakat 5).

Batı Balkan ülkelerinin dış politika tutumları konusunda en keskin görüş Sırp katılımcımızdan gelmiştir. Sırbistan dış politikasını “*hükümetimiz için kârlı olan her şeyi yapmak*” olarak tanımlarken “*Uluslararası politikamız ya da dış politikamız yok... Dış politika Cumhurbaşkanımız ne derse odur*” (Mülakat 11) vurgusu yapmıştır.

Batı Balkanların dış politikada AB'den bağımsız olarak hareket ettiği de görülmektedir. Buradaki ağırlıklı unsur ise alternatif güçler ile olan ilişkilere dir. Çünkü AB'nin genişleme konusundaki tavrından ötürü bıraktığı tüm boşluklar alternatif güçler tarafından doldurulmaktadır. Son dönemde öne çıkan önemli aktörlerden biri Çin'dir. Çin, Bir Kuşak Bir Yol Projesi kapsamında Batı Balkanlarda çok ciddi yatırımlar yaparken Kosova'yı bunun dışında tutmaktadır. Sırbistan ise bölgedeki en önemli müttefiki olup ulaşım altyapıları ve enerji projeleri için 1 milyar dolar kredi vermiştir (Tonchev 2017, ss. 2-3).

Çin, Sincan (Doğu Türkistan) ve Tibet bölgelerinin tanınma ve bağımsızlık isteklerine karşılık Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıkmaktadır (Tonchev 2017, s. 2). AB'nin yaptırım kararına karşın ise Batı Balkan ülkeleri arasında yatırım ve ekonomik kaygılarla bu tarz açıklamalara uzak duranlar bulunmaktadır. Sırbistan, Çin'in Sincan'daki uygulamalarını ,terörizm ve aşırı cılıkla

mücadele' olarak nitelendirdiği belgeyi desteklemiş ve "Çin'in toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu" belirtmiştir (Mojsilović, 2020). 2021 yılında BM İnsan Hakları Konseyi'nde Sincan'a acil olarak gözlemci gönderilmesine ilişkin ortak bildiriye Bosna Hersek Dışişleri Bakanı imza atmış fakat Milorad Dodik, Batı öncülüğünde ortaya konan bu bildiriye imza atılmasını "yasa dışı" olarak tanımlamış ve Dışişleri Bakanlığı'nı kınamıştır ("Bosnia and Herzegovina's FM", 2021; Norton, 2021).

2014 yılında yaşanan Ukrayna krizi sürecinde de Batı Balkanların konumunu, AB ülkelerine benzer olarak siyasi bağımlılıkları, ekonomik ilişkileri ve taraf oldukları ülkelerle kurdukları ilişkileri belirlemiştir. Sırbistan'ın uzun zamandan beri AB ve Rusya arasında kullandığı dengeleme politikasını Ukrayna krizinde yürütmekte zorlandığı ifade edilmektedir. Zira Sırbistan'ın Ukrayna krizine "hazırlıksız yakalandığı" görüşler arasındadır. AB, Rusya'nın Ukrayna'da yapacağı hamlelere karşı gerekli pozisyonu alacağını ve yaptırım uygulayacağını açıklasa da kendi içinde bir bütünlük bulunmamaktadır. Buna rağmen Kosova ve Arnavutluk, Doğu Avrupa ülkeleriyle Rusya'ya karşı benzer tutumları benimsemiş ve ABD öncülüğünde yapılacak askeri operasyona katılmaya hazır olduklarını beyan etmişlerdir (Isufi, 2021; Shankar, 2022).

Bölgenin bir diğer kaçınılmaz gücü ise ABD'dir. Özellikle ABD öncülüğündeki NATO gücünün Yugoslavya dağılırken müdahalesi bölge halkının zihnindeki yerini sağlamlaştırmıştır. Bugün ABD, askerî olarak çoğu görevini AB ve NATO güçlerine kaydırmış olmakla birlikte AB'den daha güvenilir bir aktör olarak görülmektedir (European and US Policies in the Balkans, 2004). ABD, Kosova ve Sırbistan ilişkilerinin normalleşmesi için AB'nin yürüttüğü diplomasiye destek vermekle birlikte en başından beri Kosova'yı tanıyarak her türlü alanda yardım etmiştir (Morelli 2018, ss. 14-16). Özellikle Arnavutluk, ABD yanlısı duruşundan dolayı ABD'nin bölgedeki etkisini artırmak adına stratejik bir ortaktır (Musabelliu 2021, ss. 1-4). ABD ile ilişkiler ayrı olmakla birlikte Arnavutluk, her ne kadar diğer ülkelere göre olumlu bir tablo çizse de özellikle AB'ye girme istediği katılımcımız tarafından "*bir yere olan bağlanma çabası*" olarak şu şekilde yorumlanmaktadır: "*Ama (Türkiye ile kıyaslanarak) Arnavutluk'a baktığın zaman küçük bir ülke. Hani böyle tek başına olacak bir ülke değil, böyle illaki bir yere yapışmamız gerektiğini düşünüyorum*" (Mülakat 1).

ABD ve AB'nin bölge geleceği için ortak hedefleri olsa da zaman zaman kurulan iş birlikleri sayesinde Batı Balkan ülkelerinin yaptığı dış politika hamleleri AB'nin kriterlerine ters düşmektedir. Bunun en yakın örneklerinden

biri Sırbistan ve Kosova'nın Başkan Trump ile masaya oturarak ekonomi, siyaset ve enerji alanında anlaşma imzalamasıdır. Anlaşmanın tarafları ayrıca büyükelçilikleri Kudüs'e taşımalarını beyan eden bir maddenin de altına imza atmışlardır. 4 Eylül 2020'deki anlaşma sonucunda mart ayında İsrail, Kosova'yı tanımış ve Kosova Kudüs'te bir elçilik açmıştır. Sırbistan bu hamle sonrasında henüz İsrail'de büyükelçilik açmamakla birlikte ulusal çıkarlarına uygun olarak karar alacaklarını beyan etmiştir (Dragojlo, 2021; Stojanovic ve Bami, 2020). Kosova'nın bu kararı AB tarafından "üzücü bir karar" olarak nitelendirilmiş ve "Kosova'yı AB'nin Kudüs konusundaki tutumundan uzaklaştırdığı" belirtilmiştir (Szucs 2021). Kosova'nın AB'nin dış politikada uyum çabalarına rağmen ABD ile hareket etmesinin temel motivasyonu ise şu şekilde özetlenmiştir: "*(Birincisi) Arnavutlar yüzde yüz Avrupa'ya güvenmiyor, ikincisi uluslararası ilişkilerde ABD'nin en önemli ve tek bir egemen güç olması, üçüncü neden de bizim bağımsızlaşma ve özgürleşme sürecimizde en önemli belirleyici konumdaki gücün ABD olması...*" (Mülakat 4).

Kütük'ün (2021) bölgedeki söz konusu aktörlerin hızlıca oluşan boşlukları doldurması ile ilgili yorumu AB'nin "bölge ülkelerine net bir genişleme politikası sunması gerektiği" ve "gerekli koşullar ve sözler yerine getirilmediği takdirde demokratikleşmede ve Avrupalılaşmada gerilemenin devam edeceği" üzerinedir. AB üyelik sürecinin uzaması elbette AB'ye karşı güveni azaltmaktadır. Avrupalılaşmama tartışmaları beraberinde üyelik sürecinin de sorgulanması getirmektedir. "*Şu an herkes AB ile ilgili şüpheli...(üyeliğin) herhangi bir zamanda olacağına ilişkin umutlarını kaybediyorlar*" (Mülakat 11) diyen Sırp katılımcımızın yanı sıra, Makedonya'daki katılımcılarımızdan biri Avrupalılaşmama tartışmalarına hak vererek "*AB'(nin) hiçbir zaman tam birlik olamadığını*" (Mülakat 5) söylemiş, bir diğeri "*Oyalama taktikleri bezdiriyor buradaki insanları*" (Mülakat 6) demiştir.

Sonuç

Tarih boyunca Balkanları daima "arka bahçesi" olarak gören Avrupa, Osmanlı ile güç savaşı verdiği bu bölgeye Soğuk Savaş zamanı komünizm etkisinden ötürü temkinli yaklaşmış, sonrasında ekonomik ve siyasi açılımlarla bölge sorunlarında devreye girerek Avrupalılaştırma anlayışı ile ülkelerin yeniden inşa süreçleriyle ilgili bir misyon edinmiştir. Şimdi de Batı Balkanlara evdeki yabancı gibi davranmaktadır. Bu yabancıyı ne dışarı koyabilmekte ne de ona kalıcı bir yer göstermektedir.

Karadağ Devlet Başkanı Dukanoviç (2021) tarafından “altın çağ” olarak tabir edilen AB’nin Güneydoğu Avrupa açılımı, Batı Balkanlar’ın siyasi sorunlarla ve savaşla boğuştuğu döneme denk gelmiştir. Birliğe dâhil edilen ilk üyelerin belli başlı uyum sorunları, küresel sorunlar, ortaya çıkan “genişleme yorgunluğu”, Fransa ve Bulgaristan’ın vetosu derken bu dönemden sonra hem kriterler ağırlaşmış hem de bugüne dek Batı Balkanlar belirsiz bir süre için kapının dışında bırakılmış ve süreç her iki taraf açısından da yavaşlamıştır.

Bölgenin en önemli meselelerinden biri olan kimlik, Batı Balkanlar açısından sürece yön vermektedir. Entegrasyon ile Avrupalılaştırma arasındaki ayırım da buradan doğmaktadır. Ancak entegrasyon olmadan Avrupalılaştırma olamayacağı gibi, kriterler yerine getirilmeden dönüşüm ve değişim yaşanamayacaktır. “Avrupalılaştırmanın” dinî ve etnik anlamda kimliklerine zarar vereceği düşüncesi doğrultusunda AB’yle atılacak her yeni adımda geçmişin hesabıyla hareket edenler bulunmaktadır. Sırbistan’dan AB’ye katılım konusunda çeşitli gruplarla yapılan bir çalışma AB’ye katılımın tarihî ve kültürel uyumsuzluklar düşünüldüğünde “Sırp kimliğinden ödün vermek” ve “kimliğin kaybı” olarak algılandığını ortaya koymaktadır (Obradović ve Sheehy-Skeffington, 2020, ss. 1432-1433). Zıt bir tavır olarak “biz zaten Avrupalıyız” yaklaşımı ile ortaya koyulan birtakım reformlar kapsamında ise geçmiş hiç var olmamış gibi reddedilmekte ve ülke içinde “Avrupalılaştırma” vesilesiyle bir başka öteki ortaya koyulmaktadır. Üsküp ikiye bölünen şehir yapısı ile yeni bir tarih inşasına girişmiş ve “Avrupalılaştırma”nın bir başka yüzü ortaya çıkmıştır.

Batı Balkanlardaki AB ve Avrupalılaştırma tartışmalarına rağmen ülkelerin ortak talebi AB’ye girmektir. Bunun temelinde yatan ağırlıklı sebep ise ekonomik beklentiler ve savaşız gelecek inşasıdır. Buna rağmen AB’nin son dönemdeki tutumundan da hareketle NATO’ya karşı güven ile AB’ye karşı şüphenin artması kaçınılmaz gözükmektedir. Güvenlik ve dış politika başlıklarında ortaya çıkan durum ise bölgedeki ülkelerin birbirleri ile kemikleşmiş sorunlarının bir şekilde çözümlenmesinden geçtiğidir. Çünkü bölgede tarihsel hafızadan bağımsız bir gelecek kurgusu zor olduğu gibi yukarıda saydığımız ve yer veremediğimiz daha pek çok alternatif gücün varlığı dış politika kararlarına, dolayısıyla Avrupalılaştırma etki etmektedir.

Bölgenin kendi içindeki sorunlarıyla birlikte ulusal düzeyde AB standartlarında gerçekleşecek kurumsal bir dönüşüm yine uzun vadede hayata geçecektir. Ancak maddi ve manevi anlamda değer odaklı ve kimlik odaklı bir

Avrupalılaşıma olup olmayacağı tartışmalıdır. Üyeliğe en yakın adaylar olarak Arnavutluk, Makedonya ve Karadağ'da görebileceğimiz "Avrupalılaşıma" hamlelerinin ulusal kimliklerin ne kadar önüne geçebileceğini önümüzdeki süreç gösterecektir. Özellikle AB üyesi ülkelerin hassas konularda AB'den farklı olarak ulusal tercihlerini gözetmelerine, krizlere verdikleri cevaplara veya krizlerden etkilenmelerine bakılırsa, üye devletlerin kurumlarının çoktan Avrupalılaşıma sürecini tamamlamış olmaları ve yeterli süredir Avrupalı kimliğini taşımaları belli alanlarda farklı refleksler ortaya koymalarının önüne geçememektedir. Dolayısıyla AB'ye dâhil olmanın Batı Balkanların sorunlarının ne kadarına cevap vereceği henüz tam olarak bilinmemektedir.

Balkanlar, I. Dünya Savaşı'nda "Balkanlaşma" ile içine düştükleri keşmekeşten "Balkanlar Balkanlılarıdır" diyerek çıkmaya çalıştıklarında kendilerini II. Dünya Savaşı'nın ortasında bulmuşlardır. Yugoslavya'nın dağılmasından sonra ise AB hedefi Balkanlaşmadan Avrupalılaşıma giden bir yol olmuştur. AB hedefi kalkınma yardımları doğrultusunda ekonomik açıdan, insani müdahaleler doğrultusunda güvenli ve istikrarlı bir ortam oluşturulması açısından ve üyelik kriterleri doğrultusunda kurumların gelişmesi açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bununla birlikte bugün geldiğimiz noktada AB'nin Batı Balkanların geleceğinde yeniden etkin bir rol oynayabilmesi için üyelik hedefi sunduğu tüm Batı Balkan ülkelerinde somut adımlar atarak, vadettiği ödülü vererek, eski reflekslerini kazanması gerekmektedir.

Bölgenin huzur ve istikrarını korumak adına gerek AB üyesi ülkeler gerekse bölge ülkeleri tarafından dile getirilen sınır değişimi tartışmalarına, 'non-paper' olarak tanımlanan mektuplara, tansiyonu yükseltecek ayrılıkçı seslere hem bölgeden hem de uluslararası alandan müdahale ve yaptırım gerektiği düşünülmektedir. Tüm bunlar Balkanlardaki çeşitli noktalarda ofisleri olan BM, NATO ve AB'nin birer tabela kurumu olmaktan çıkıp tam bir koordinasyonla etkin ve kalıcı çözüm kapasitelerini geliştirmeleri gerektiğini göstermektedir.

Kaynakça

Accession Criteria (Copenhagen Criteria). (t.y.). *EUR-Lex*. https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/accession_criteria_copenhagen.html [Erişim 01.02.2022].

Akgül Açıkmeşe, S. (2004). Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi. *Uluslararası İlişkiler*, 1(1), 1-32.

- Anastasakis, O. ve Bojicic-Dzelilovic, V. (2002). *Balkan Regional Cooperation & European Integration*. The London School of Economics and Political Science.
- Bache, I. (2005). *Europeanization: A Governance Approach*. University of Sheffield.
- Balkır, C. ve Soyaltın D. (2018). *Avrupalılaşma Tarih, Kavram, Kuram ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Balfour, R. ve Stratulat, C. (2011). *The Democratic Transformation of the Balkans. EPC Issue Paper*.
- Bandov, G. ve Kolman, N. H. (2018). Research on Europeanization in Literature. *Cadmus Journal*, 3(5), 134-144.
- Bartlett, W. ve Samardzija, V. (2000). The Reconstruction of Southeast Europe, the Stability Pact and the Role of the EU: An Overview. *MOCT-MOST Economic Policy in Transitional Economies*, 10(2), 245-263.
- Baş, N. (2017). *AB Batı Balkan İlişkileri Ve Bu Süreçte Batı Balkanlar'da Yaşanan Siyasal Dönüşüm* [Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi].
- Bosnia and Herzegovina's FM signed Xinjiang-related statement without authorization: Chairman of Presidency. (Jun 24, 2021). *Global Times*. <https://www.globaltimes.cn/page/202106/1227054.shtml> [Erişim 31.01.2022].
- Börzel, T. A. ve Risse, T. (2009). Conceptualizing the Domestic Impact of Europe. *K. Featherstone ve C. M. Radaelli (Edt.), The Politics of Europeanization* içinde (ss.57-80). Oxford University Press.
- Cami, E. (2014). Arnavutların Müslüman Kimliği. *Ortak Tarih Ortak Gelecek Balkanlar* içinde. Genç İDSB.
- Cocco, E. (2017). Where is the European Frontier? The Balkan Migration Crisis and Its Impact on Relations between the EU and the Western Balkans". *European View*, 16(2), 293-302.
- Çetin, Ö. (2005). *Europeanization and the Settlement of Ethno-Territorial Cross Border Conflicts the Case of The Western Balkans* [Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi].
- Çeviköz, Ü. (1997). European Integration and Regional Co-operation in Southeast Europe. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 2(4).
- Çilingir, S. (2007). Avrupa Kimliği Ve Ulus-Devlet Modeli. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 44-52.
- Declaration on European Identity. (14 December 1973-18/12/2013). Copenhagen, https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32/publishable_en.pdf [Erişim 20.06.2021].

- Denca, S. S. (2009). Europeanization of Foreign Policy: Empirical Findings from Hungary, Romania, and Slovakia. *European Research Institute*, 5(3).
- Dukanoviç, M. (16 Temmuz 2021) *Western Balkans: The key puzzle piece of the European Security*. GLOBSEC webinars. <https://www.youtube.com/watch?v=vw3J9X-PEPII> [Erişim 16.08.2021]
- Dragojlo, S. (July 1, 2021). *Serbian President Voices Hesitation Over Embassy's Jerusalem Move*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2021/07/01/serbian-president-voices-hesitation-over-embassys-jerusalem-move/> [Erişim 03.02.2022].
- Efe, H. (2008). Avrupa Birliği'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7(1). 66-78.
- Ehrhart, H. G. (1999). Prevention And Regional Security: The Royaumont Process and The Stabilization of South-Eastern Europe. OSCE Yearbook. *Centre for OSCE Research*.
- Emiroğlu, H. ve Çakır, M. F. (2008). Yugoslavya'nın Dağılması Sürecinde TransAtlantik Dış Politika Parametreleri (1990-1995). *Avrasya Etüdüleri*, 33(1), 83- 112.
- Elbasani, A. (2008). EU Enlargement in the Western Balkans: Strategies of Borrowing and Inventing. *Journal of Southern Europe and the Balkans* 10(3). 293-307.
- Eriksen, M. (2015). Europeanization of the Balkans within an Identity-Based Framework. *Politeja*, 12(37), 193-207. <https://doi.org/10.12797/Politeja.12.2015.37.12>.
- Europe Integration Foreign Affairs Federal Ministry Republic of Austria. (2016). *Managing Migration Together*. https://www.bmeia.gv.at/fileadmin/user_upload/Zentrale/Aussendungen/2016/Westbalkankonferenz_Draft_Declaration_Letztfassung.pdf [Erişim 26.07.2021].
- European and US Policies in the Balkans. (2004). <https://www.wilsoncenter.org/publication/297-european-and-us-policies-the-balkans> [Erişim 01.02.2022].
- Fenko, A. ve Stahl, B. (2019). Chips off the Old Block: Europeanisation of the Foreign Policies of Western Balkan States. *In The Europeanisation of the Western Balkans*. (Ed. J. Džankić, S. Keil, ve M. Kmezić), S. 39-62. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-91412-1_3
- Fligstein, N. (2009). *Euro Clash: The EU, European Identity, and the Future of Europe*. Oxford University Press.
- Graziano, P. ve Vink, M. (2013). Europeanization: Concept, Theory, and Methods. *Bulmer, S. ve Lesquene C. (Edt.), The Member States of the European Union* (2. Baskı) içinde (ss. 31-54). Oxford University Press. DOI:10.1093/hepl/9780198737391.003.0003.

- Grünhut, Z. (2017). Concepts, Approaches and Methods on Europeanisation – a Meta-Analysis. *Eastern Journal of European Studies*, 8(20), 157-176.
- Göçmenlerin 'Balkan rotası' fiilen kapandı. (09/03/2016). *Diken*. <https://www.diken.com.tr/gocmenlerin-balkan-rotasi-fiilen-kapandi/> [Erişim 23.12.2021].
- Hang, N. T. T. (2011). Europeanization: Simply A Top-Down Process? *Marmara Journal of European Studies*, 19(1). 135-151.
- Hombach, B. (2000). Stability Pact for South-Eastern Europe: A New Perspective for the Region. *Journal of International Affairs*, 5(3).
- Holman, T. (2014). Foreign Fighters from the Western Balkans in Syria. *CTC Sentinel*, 7(6).
- Ioannides, I. ve Collantes-Celador, G. (2011). The Internal-External Security Nexus and EU Police/Rule of Law Missions in the Western Balkans. *Conflict Security and Development*, 11(4). DOI:10.1080/14678802.2011.614127.
- Isufi, P. (December 7, 2021). *Kosovo, Albania Ready to Help any Potential US-led Ukraine Mission*. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2021/12/07/kosovoalbania-ready-to-help-any-potential-us-led-ukraine-mission/> [Erişim 04.02.2022]
- İzzetbegoviç, A. (2003). *Tarihe Tanıklığım*. (A Erkilet, A Demirhan, H. Öz, çev.). Klasik.
- Jezernik, B. (2004). *Vahşi Avrupa Batı'da Balkan İmajı*. (H. Koç, çev.). Küre Yayınları.
- Jacobs, D. ve Maier, R. (1998). European identity: Construct, Fact, and Fiction. *A United Europe: the quest for a multifaceted identity içinde* (ss. 3-13).
- Jano, D. (2008). From 'Balkanization' to 'Europeanization': The Stages of Western Balkans Complex Transformations. *L'Europe en formation*, (3), 55-69.
- Jano, D. (2010). *The Europeanization of Western Balkans a Fuzzy Set Qualitative Comparative Analysis of New Potential EU Member States*. VDM Verlag Dr Müller.
- Keil, S. (2013). Europeanization, State-building, and Democratization in the Western Balkans. *Nationalities Papers*, 41(3), 343-353. <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.768977>.
- Kut, Ş. (2005). *Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kütük, D. (May 07 2021). *Değişen Siyaset Balkanlar'ı Dönüştürmeye Yeter Mi?* *BalkanNews*. <https://www.balkannews.com.tr/balkanlar/analiz-degisen-siyaset-balkanlari-donusturmeye-yeter-mi-h228.html> [Erişim 31.01.2022]
- Ladrech, R. (1994). Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 32(1), 69-88.

- Lika, H. (2020). The Europeanization of the Albanian National Identity: The Identity Debate of Ismail Kadare Versus Rexhep Qosja. *Perspectives of Law and Public Administration*, 9.
- Lilyanova V. (2016). The Western Balkans Frontline of the Migrant Crisis. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRS_BRI(2016)573949_EN.pdf) [Erişim 21.01.2022].
- Musabelliu, M. (2021). Albania External Relations Briefing: A Summary of US – Albania Relations. <https://china-cee.eu/2021/03/05/albania-external-relations-briefing-a-summary-of-us-albania-relations/> [Erişim 21.01.2022].
- Major, C. (2005). Europeanisation and Foreign and Security Policy – Undermining or Rescuing the Nation State? 175-190. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2005.00242.x>.
- Mojsilović, J. (24.07.2020). *Brussels to Belgrade: Adjust policy toward Uyghur minority to those of EU*. N1. <https://rs.n1info.com/english/news/a623124-brussels-to-belgrade-adjust-policy-toward-uyghur-minority-to-those-of-eu/> [Erişim 01.02.2022].
- Morelli, V. L. (2018). Kosovo: Background and U.S. Relations. *Section Research Manager*. <https://doi.org/10.1787/d267dc93-en>.
- Norton, L. E. (2021). *Joint statement on the human rights situation in Xinjiang at 47th Session of UN Human Rights Council*. https://ishr.ch/wp-content/uploads/2021/06/HRC47_Canada-JST-on-China.pdf [Erişim 31.01.2022].
- Olsen, J. P. (2002). The Many Faces of Europeanization. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 40(5), 921-52.
- Ongur H. O. (1992). *Minorities of Europeanization the New Others of European Social Identity*. Lexington Books.
- Özgöker, C. U. ve Batı, G. F. (2017). Avrupa Birliği'nin Balkanlar Genişlemesi ve Balkan Ülkelerinde Barış ve Refaha Katkıları. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 28-36.
- Özyurt, C. (2008). Küreselleşme, Ulusal Eğitim ve Siyasal Toplumsallaşma, (Ed. M. Safran ve D. Dilek). *21. Yüzyılda Kimlik, Vatandaşlık ve Tarih Eğitimi*. Yeni İnsan Yayınevi.
- Peace support operations in Bosnia and Herzegovina. (26 Apr. 2019). https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_52122.htm [Erişim 03.02.2022].
- Progress on the Stability Pact for South-Eastern Europe: enhancing security and political stability through economic co-operation. (2002). <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-XrefViewHTML.asp?FileID=9938&lang=EN> [Erişim 21.01.2022].
- Progonati, E. (2020). *Avrupa Birliği'nin Arayışında Batı Balkanlar*. Pegem Akademi.

- Radaelli, C. M. (2000). Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change. *European Integration Online Papers*, 4(8).
- Radaelli, C. M. (2000). Policy Transfer in the European Union: Institutional Isomorphism as a Source of Legitimacy. *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, 13(1), 25-43.
- Radaelli, C. M. (2004). Europeanization: Solution or Problem? *European Intergration Online Papers*, 8(16),
- Roumeliotis, P. (t.y.). The Royaumont Process an Initiative for Stability and Good Neighbourliness in South-Eastern Europe. *A Journal of Foreign Policy Issues*. <http://www.hri.org/MFA/thesis/autumn98/royaumont.html> [Erişim 19.01.2022].
- Schengen Agreement. (2021). <https://www.schengenvisainfo.com/schengen-agreement/#:~:text=The%20Schengen%20Agreement%20signed%20on,as%20the%20%E2%80%9CSchengen%20Area%E2%80%9D>. [Erişim 19.01.2022].
- Schimmelfennig, F. (2010). Europeanisation Beyond the Member States. *Journal for Comparative Government and European Policy*, 8(3), 319–339.
- Sedelmeier, U. ve Schimmelfennig, F. (2005). Introduction: Conceptualising the Europeanization of Central and Eastern Europe. . *Schimmelfennig, F. ve Sedelmeier, U. (Eds.), The Europeanization of Central and Eastern Europe* içinde. Cornell University Press.
- Sedelmeier, U. (2011). Europeanisation in New Member and Candidate States. *Living Reviews in European Governance*, 6.
- Serbes, H. ve Tokatlıoğlu, M. (2019). Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türkiye ve Batı Balkan Ülkelerinin Ekonomik ve Mali Performansı: Küresel Kriz Sonrası Bir Değerlendirme. *Journal of Life Economics*, 6(2). S.163-196.
- Shankar, P. (2022). *Why can't Europe agree on how to deal with the Ukraine crisis?* AlJazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/26/why-europe-cannot-agree-on-russia> [Erişim 03.02.2022].
- Sinoruka, F., Bami, X. ve Marusic, S. J. (August 22, 2021). *Welcome Home? Islamic State Returnees Test Balkan Countries' Ability to Reintegrate*. Balkan Insight. <https://www.eurasiareview.com/22082021-welcome-home-islamic-state-returnees-test-balkan-countries-ability-to-reintegrate-analysis/> [Erişim 01.02.2022].
- Solemn Declaration on European Union (1983/2013). https://www.cvce.eu/en/obj/solemn_declaration_on_european_union_stuttgart_19_june_1983-en-a2e74239-a-12b-4efc-b4ce-cd3dee9cf71d.html [Erişim 10.08.2021]

- Stojanovic, M. ve Bami, X. (September 4, 2020). *Kosovo and Serbia Sign 'Historic' Deal Under Trump's Auspices*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2020/09/04/kosovo-and-serbia-sign-historic-deal-undertrumps-auspices/> [Erişim 01.02.2022].
- Subotic, J. (2011). Europe Is a State of Mind: Identity and Europeanization in the Balkans: Europe Is a State of Mind. *International Studies Quarterly*, 55(2), 309- 30.
- Szucs, A. (02.02.2021). *EU: Kosovo's Jerusalem embassy decision 'regrettable'*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/europe/eu-kosovo-s-jerusalem-embassy-decision-regrettable/2131771> [Erişim 01.02.2022].
- Tikici, U. (2012). *Avrupa Birliği'nin Batı Balkan Politikası*. Uluslararası İlişkiler Derneği Yayınları.
- Trauner, F. (2009). Deconstructing the EU's routes of influence in Justice and Home Affairs in the Western Balkans. *Journal of European Integration*, 31(1), 65-82. DOI:10.1080/07036330802503908.
- Tonchev, P. (2017). China's Road: Into the Western Balkans. *European Union Institute for Security Studies*.
- Visa Liberalisation Report: Questions and Answers. (2017). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/MEMO_17_5364 [Erişim 21.02.2022].
- Wood, S. (2003). The Iraq War: Five European Roles. *National Europe Centre Paper*. S. 1-17.
- Žarin, I. (2007). EU Regional Approach to The Western Balkans: The Human Security Dimension. *Medjunarodni problemi*, 59(4), 513-545.

*Neoklasik Bağlamda Balkanlarda Dış Politikanın Dönüşümü:
Komünizm Sonrası Bulgaristan Örneği*

The Transformation of Foreign Policy in the Balkans in the Context of Neoclassical Realism: The Case of Bulgaria in the Post-Communist Era

Mustafa Işık¹

Abstract: Using neoclassical realism as its theoretical framework, this study aims to explain the changes in Bulgarian foreign policy during the post-communist processes. While the communist regimes in Eastern Europe and the Balkans were collapsing in an environment where the balance of power would change with the triggering of systemic effects, this power vacuum led the former Eastern Bloc countries to seek new foreign policies. In this context, the main research questions involve how the pro-Euro-Atlantic foreign policy of Bulgaria can be explained as a former Eastern Bloc country after the Cold War and how the intra-state factors and leaders affected the transformation process of foreign policy. The post-communist period saw significant changes in Bulgaria's domestic and foreign policies. While new leader profiles emerged in domestic politics, pro-EU and NATO political formations were included in the political arena. In this change process, the Turkish and Muslim minorities assumed important roles in the political system and supported pro-EU and NATO policies. Although the Bulgarian Communist Party tried to carry out the representative policies of the past in this process, it could not resist the changes in domestic and foreign policies. Political parties founded by minorities and new political formations advocating European integration were two of the central dynamics of change at the intra-state level. Neoclassical realism considers the power changes within the international system while also including intra-state factors in its analyses. Neoclassical realist theory provides the opportunity to deal with the change in Bulgaria multidimensionally and opens an important area for leaders. Neoclassical realism offers a more systemic and comprehensive analytical framework by including internal factors in analyses regarding explaining the changes in foreign policy.

Keywords: foreign policy, international system, internal factors, leaders, Minorities

¹ Sakarya University, mustafa.isik9@ogr.sakarya.edu.tr

Giriş

Soğuk Savaş sonrası Doğu Avrupa ve Balkanlarda postkomünist dönem olarak ifade edilen süreçte hem sistemik düzeyde hem de yerel düzeyde büyük siyasal, ekonomik ve sosyal değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişim ve dönüşüm sürecinde birçok ülkede etnik çatışmalar ve gerginlikler baş göstermiştir. Balkanlarda meydana gelen etnik çatışmalar ve uluslararası sistemdeki güç değişimi Bulgaristan siyasi elitlerini yeni bir dış politika arayışına itmiştir.

Soğuk Savaş döneminden kalan eski siyasi gelenekler, ideolojiler ve ittifaklar bu değişime direnememiştir. Soğuk Savaş sonrası kurulan yeni dünya düzenine yönelik yeni bir politika geliştiren Bulgaristan, dış politikasında dengeli ve yenilikçi bir tavır alarak Avrupa-Atlantik dünya ile uyumlanma sürecine girmiştir. 90'larda komünist partinin devamı olan Bulgaristan Sosyalist Partisi, geçmişten gelen insan kaynağını ve devletin kurumsal imkânlarını kullanarak kontrollü bir değişime onay vermek zorunda kalmıştır. Bulgaristan içerisinde geçmişten gelen statüko ve revizyonist yaklaşıma örnek olarak iki ana siyasi ekolden bahsedebiliriz. Bu iki siyasi ekol kısaca Rusofiller ve Avro-Atlantikçiler olarak ifade edilebilir. Bu iki ekol arasındaki rekabet komünist dönemde Rusofillerin lehine iken post komünist dönemde ise Avro-Atlantikçilerin lehine dönmüştür. Burada sistemik etkiler ve iç politikanın konjonktürü değişimden yana olmuştur. Ortaya çıkan demokratik talepler, Bulgaristan içerisindeki azınlıkların konumunu bir daha tartışmaya açmıştır. Ülkenin en büyük azınlığı olan Türk ve Müslüman azınlık postkomünist dönemde siyasal arenaya girerek iç politikada etki alanını artırmıştır. Dış politikada ülkenin Avro-Atlantik ittifakına yönelik politikalarına yönelik Türk ve Müslüman azınlığın tutumu devamlı olumlu yönde olmuştur. Bulgaristan içerisindeki yenilik taraftarları AB ve NATO üyelik süreçlerinde azınlığın desteğini alabildiği için bu değişim ve dönüşüm süreci diğer Balkan ülkelerine nazaran daha sorunsuz gerçekleşmiştir.

Soğuk Savaş sonrası Bulgaristan'ın dış politikasında yaşanan değişimleri irdeleyeceğimiz bu çalışmada Neoklasik realist yaklaşımın çerçevesini kullanacağız. Sistemik etkilerin yoğun olarak hissedildiği 90'larda Bulgaristan'ın iç politikasında yaşanan gelişmeler yeni lider tipolojilerini ortaya koymuştur. Yeni lider imajı, azınlığın iç siyasete katılımı ve tüm kesimlerin demokrasi talepleri ara değişkenler olarak dış politika yapım sürecini uzun vadede Avro-Atlantik ittifak lehine çevirmiştir.

Dış Politika ve Neoklasik Realizm

Devletlerin diğer devletlerle yürüttüğü ilişkilerin tamamı dış politika kavramı içerisinde yer almaktadır. Diğer bir ifade ile uluslararası sistemde bir aktör olarak devletlerin diğer devletlerle yürüttüğü resmi ilişkilerin bütünüdür. Bir diğer tanımı ile “Dış politika bir ülkenin dış dünya ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri başta olmak üzere her çeşit ilişkilerinin yönetimi olarak da tarif edilebilir” (İskit, 2022). Geleneksel olarak dış politika; iç politikadan bağımsız, ulusal çıkarlar çerçevesinde açıklanmaktadır (Keyman, 2022a). Son yıllarda ekonomik ilişkilerin dış politika üzerindeki belirleyicilik etkisinin arttığını söyleyebiliriz. 21. yüzyılın şartlarına göre çok boyutlu ve çok yönlü bir dış politika tanımı gerekmektedir.

Bir başka ifade ile “bir tek devletin yani egemenin kendi amaçlarını gerçekleştirmek üzere dışındaki dünyaya ilişkin belirlediği stratejiler, araçlar ve hareketlerin bütünü” olarak ifade edilebilir. Dış politika kavramı çok boyutlu bir kavram olmakla birlikte; siyasal, ekonomik ve kültürel ve güvenlik boyutlarına sahiptir. Sadece bir yönüyle incelendiği zaman doğru bir dış politika analizi yapılması mümkün değildir. Son yıllardaki akademik çalışmalarda dış politikanın güvenlik boyutu siyasal ve ekonomik boyutunun önüne geçmiştir. (Ateş, 2014).

Realist yaklaşımda iç ve dış politika farklı alanlar olarak görülmektedir. Realist paradigma dış politikada devlet merkezli bir bakış sergilemektedir. Realistler dış politikada güç kavramına merkezî önem atfetmektedirler. Realistler dış politikayı tanımlarken ulusal çıkar ve güç kavramlarını birbirinden ayırmazlar. Ayrıca devletlerin rasyonel aktör olarak güç artırımına giderken ulusal güvenlik çerçevesinde hareket ettikleri varsayılmaktadır. Liberal yaklaşımda iç ve dış politika beraber değerlendirilmektedir. Tek aktör olarak devlet görülmeyip STK’ların yanı sıra ulusal ve uluslararası kurumların varlığı dikkate alınmaktadır. Toplumsal beklentilerin devlet dışı aktörler tarafından dış politika sürecine dâhil edildiği varsayımı liberal bakışı temsil etmektedir. Ayrıca liberal bakış açısında devletler arası ticaret ve ekonomik karma modellerin ön planda olduğu görülmektedir. Liberal yaklaşımda realistlerin önerdiği askerî harcamaların ön planda olduğu güvenlik devleti modeli yerine dışa açık ve ortak güvenlik anlayışı ile ticaret devleti modeli benimsenmiştir (Gülmez vd., 2020, ss.17). Liberal yaklaşımda askerî müdahale ve ekonomik zorlama ancak demokrasinin yayılması noktasında kimi zaman başvurulabilecek bir seçenek olarak masada bulunabilir (Efegil, 2014). Daha

çok kültürel, siyasal ve ticari etkileşimin ön planda olması liberal yaklaşımı tarz olarak soft power (yumuşak güç) kavramına yaklaştırmaktadır.

Uluslararası ilişkiler teorilerine göre dış politikada öncelikli amaçlar değişebilmektedir. Dış politika yapımında realist kuramın “ulusal güvenliği” öncelikli olarak tanımlamasına karşın liberal yaklaşımda ise “ekonomik çıkar, iş birlikleri ve kurumsallaşma” kavramları ön plana çıkmaktadır. İnşaaacı yaklaşımda ise “kimlik ve söylem” dış politikanın öncelliği olarak vurgulanmaktadır (Keyman, 2022a). Devletler dış politikada öncelik ve beklentilerini bazen örtülü olarak ifade eder. Devletler arasındaki iletişim ve irtibat dış politika üzerinden resmiyet kazanırken çıkarlar ulusal güvenlik süzgecinden geçirilip politikalara dönüşmektedir. Realist paradigmaya göre hükûmetler ve devletin karar alma organları dış politika yapım sürecini reel politik değerler üzerinden bina etmektedir. Ancak liderlerin ikili ve bölgesel ilişkilerin inşasında inisiyatif aldıkları durumlar da olmaktadır. Tarihsel anlamda sorunlu komşuluk ilişkilerine sahip olan devletlerin liderleri diplomasiyi ön plana çıkararak çıkarlarını çatışma olmadan “kazan-kazan” düzeyine yükseltebilir. Devletler dış politikasında hem reel politik argümanları hem de liberal söylemleri kullanabilmektedir.

Neoklasik Realizm

Devletleri uluslararası siyasi arenada yek pare bir aktör olarak gören realist yaklaşım, devletlerin iç yapısını ve liderlerin dış politikaya etkisinin yadsınamaz olduğunu zamanla kabul etmiştir. Soğuk Savaş sonrası 90’lar alternatif teorik yaklaşımların geliştirilmesi ve sistemik analizlere yönelik eleştirilerin arttığı bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır.² Neorealizm’in her devlet davranışını açıklama kapasitesi olmadığını ifade eden Gideon Rose, Kenneth Waltz’ın teorisini sıkı bir şekilde eleştiriye tutmaktadır.

Rose, (1998) yılında yazdığı *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy* isimli çalışmasında neoklasik realizm kavramı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “... bir ülkenin dış politikasının kapsamının ve amacının her şeyden önce uluslararası sistemdeki yeri ve özellikle görece maddi güç yetenekleri tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. İşte bu yüzden realisttirler. Bununla birlikte, bu tür güç yeteneklerinin dış politika üzerindeki etkisinin

2 Soğuk Savaşın bitimini hiçbir Uluslararası İlişkiler Teorisinin tahmin edememesi yeni teori arayışlarını 90’lı yıllarda canlı tutmuştur. Bilhassa Sosyal İnşacılık ve Neoklasik Realizm Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan tabloyu analiz ederken diğer teorilerin eksiklerini ortaya koymaktadır.

dolaylı ve karmaşık olduğunu, çünkü sistemik baskıların birim düzeyinde araya giren değişkenler aracılığıyla aktarılması gerektiğini ileri sürerler. Bu yüzden neoklasiktirler” (s. 144-147).

Neoklasik Realizm, neorealizmin sistemik bakış açısının sunduğu çerçeveyi yetersiz bulmaktadır. Neoklasik realistler, devlet içi faktörlerin dış politikada etkili olduğunu varsaymaktadırlar. Aynı sistemik baskıya maruz kalan devletlerin aynı dış politika izleyeceğini varsayan neorealizm eksik kalmaktadır. Neorealizmin devletlerin aynı sistemik etki altında farklı dış politika izlemesine bir açıklama getirememesi neoklasik realist paradigmayı güçlendirmektedir. Neoklasik realistlere göre devletlerin iç siyasal yapısı ve liderlerin siyaset yapma şekilleri dış politikayı derinden etkilemektedir. Neoklasik realistler devletlerin maddi kapasitelerini ve uluslararası sistemdeki güç dağılımı içerisindeki yerini öncelikli olarak ifade ederler. Uluslararası sistem içerisindeki güç dağılımının tek başına devletlerin dış politikasını açıklamaya yetmeyeceğini ifade eden neoklasik realistler, dış politikanın iç politikadan bağımsız şekilde ortaya konamayacağı konusunda hemfikirdirler (Ari, 2018, ss. 157-158). Fuat Keyman’a göre neoklasik realist kuram; devletlerin dış politikalarının uluslararası sistemin baskısı, ulusal ve ulus altı dinamiklerle şekillendiğini ortaya koymaktadır (Keyman, 2022).

Anarşi kavramını diğer realistler gibi kabul eden neoklasik realistler, dış politikayı analiz ederken sistemin yanı sıra liderleri ve iç siyasal koşulları değerlendirmektedir. Uluslararası koşulların getirdiği imkân ya da imkânsızlıkların yanı sıra iç siyasal aktörlere ve süreçlere odaklanan neoklasik realistler, karar vericilerin algılarını da hesaba katmaktadırlar. Liderlerin dış politikada karar verirken mevcut algıları devletlere ve olaylara yükledikleri anlamlar bu analizler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Mevcut uluslararası koşulların kısıtları, devlet-toplum ilişkileri ya da ülke içerisinde herhangi bir ideolojinin yükselişi dış politikaya etki eden faktörler olarak dikkat çekmektedir (Balci, 2017, ss. 140-142).

Neorealist yaklaşım, uluslararası sistemin ve sistemdeki güç dağılımının devletlerin davranışlarını açıkladığını varsaymaktadır. Bazı realistler tarafından bu yaklaşım eleştiriye tabi tutulmaktadır. 80’lerden itibaren teorisyenler uluslararası sistemin anarşik sistemin anarşik yapısında devletlerin davranışlarını çok boyutlu açıklama fikrini tartıştılar. Sistemik yaklaşımın üstüne bireysel ve devlet içi faktörlerin de dâhil edilmesiyle, devlet davranışlarının daha doğru analiz edilmeye başlandığı görüldü. Neoklasik realistler sistemik faktörlerin yanı sıra devlet içi değişkenleri de değerlendirmektedir. Stephen

Walt, Neoklasik realizmin iç ve dış faktörleri birleştiren çok boyutlu yaklaşımını *"iç siyaset, güç dağılımı ve dış politika davranışı arasında müdahale eden bir değişken olarak konumlandırır"*. Yapısalcı yaklaşım ile iç faktörler arasında ilişki kuran Neoklasik realistler, liderlerin uluslararası güç dağılımını nasıl algıladığı konusunu ara değişkenler içerisinde değerlendirmektedirler (Dunne vd., 2021, ss.188-189).

Neoklasik realist yaklaşımda birim düzeyindeki çeşitliliğin hâkim olduğu görülmektedir. Bu teorik yaklaşım devletler arasındaki ilişkileri daha güçlü açıklayacak argümanlar sunmaktadır. Devletin ulusal kimliği ve yapısı, liderlerin ideolojik bakışı, rejim tipi, devletin iktisadi ve askeri kapasiteleri, toplumsal yapı ve devlet toplum ilişkileri, azınlıklar, kültür-kimlik unsurları, dış politika yönelimlerinde etkilidir. Bu birim düzeyindeki çeşitlilik dış politika analizinin daha kapsamlı ve öngörülebilir olmasını sağlamaktadır (Lobell, E. vd ., 2009, ss. 35-40).

Neoklasik realist yaklaşıma göre yerel iç faktörlerin ve liderlerin etkisi ara değişken olarak değerlendirilirken, dış politika yöneliminin değişimi ise bağımlı değişken olarak ifade edilmektedir. Uluslararası sistemdeki güç dağılımı ve göreceli etkisi bağımsız değişken olarak tanımlanmaktadır (Lobell, E. vd ., 2009, ss. 20-35).

Postkomünist Dönemde Bulgaristan'ın İç Politikasındaki Değişimler

Liderlerin algıları ve iç faktörler dış politikanın şekillenmesi sürecini yakından etkilemektedir.

Liderler aynı zamanda bir fikrin ve siyasi görüşün de taşıyıcısı konumundadır. Liderler yaşadıkları dönemde birçok şeyden etkilendikleri gibi kendileri de devletin karar alma mekanizması dâhil birçok alanda etkili olabilmektedir. Devletlerin dış politikada aldıkları kararlarda uluslararası konjonktürün etkisi ağır bassa da liderlerin buradaki rolü göz ardı edilmemelidir.

Todor Jivkov'un SSCB lideri Gorbaçov ile uyumlu politikalar izlediği söylenemezdi. Gorbaçov'un glasnost (açıklık) ve peresteroyka (yeniden düzenleme) politikaları BKP'nin asimilasyon politikaları ile çelişmekteydi. Mihail Gorbaçov Batı'ya açılmaya çalışırken Bulgaristan Komünist Partisi, insan hakları ihlalleri ve asimilasyon politikaları ile dünya gündemine oturmuştu (Poulton, 1993, ss.197). Bulgaristan Komünist Partisi içerisindeki Batı ile yakınlaşmayı

arzu eden muhalif gurup Gorbaçov ile uyumlu politikalar inşa etmeyi arzu ederken BKP Politbüro içerisinde eski ve yeni tartışması başlamıştı. Ticaret Bakanı Anderey Lukanov ve Dönemin Dışişleri Bakanı Petır Mladenov bu süreçte Batı ile iyi ilişkileri dile getirmekteydi. Bu kısa sürede ortaya çıkan söylem düzeyindeki değişim, aslında uluslararası siyasal güç dengelerinde beklenen değişim ile benzerlikler taşımaktaydı. Bu reformist grup daha sonra demokrasiye geçiş sürecinde ılımlı tutumuyla yumuşak geçiş zemin hazırlamaktaydılar.

90 sonrası Bulgaristan iç siyaseti hızla değişim sürecine girmiştir. İç politikada Bulgaristan Komünist Partisi tekeli değişmiş, azınlıkların siyasal bir aktör oluşu ile beraber serbest piyasa ekonomisi ve yeni anayasa gündeme gelmiştir. Ülkede değişimin dinamosu olan anti-komünist oluşumlar, zamanla “Demokratik Güçler Birliği” adı altında birleşme yolunu tuttular. Yeni dönemde Türkler, zamanla ülkede belirleyici bir siyasal aktör konumuna gelirken Bulgaristan Komünist Partisi, ismini değiştirerek Bulgaristan Sosyalist Partisine dönüştü. 1991 yılında ilk girdiği seçimi kaybetmesine rağmen 1994 seçimlerini % 43,5 ile birinci parti olarak bitirdi. 90’lar adeta tüm oluşumlar için bir geçiş süreciydi (Ekinci, 2018a, ss. 54-55).

Ülke içerisindeki eski komünist uzantılar (nomenklatura), kurumlardaki ağları ile siyasete üstü örtülü müdahale etmekteydi. Ülkede azınlıklar açısından devam eden birçok tartışma vardı. Bu tartışmalar; “*Yeni Anayasa, Serbest Piyasa Ekonomisi ve Azınlık Hakları*” bağlamında gelişim göstermekte ve ülkede zaman zaman etnik tansiyon artırmaktaydı. Yeni Halk Meclisi peyderpey azınlıklara haklar vermekteydi, lakin anayasal anlamda “azınlıklar” kavramsal manada kabul edilmemekteydi. Yeni anayasa BSP’nin çoğunlukta olduğu bir mecliste kabul görmüştür. Yeni anayasa azınlıkların etnik ve dinî anlamda siyasi parti kurmalarının önüne geçmekteydi. Bu bağlamda demokrasi döneminde ortaya çıkan 4. Bulgar Anayasası’nın aslında demokratik değerler bağlamında tartışmaya açık yönleri bulunmaktadır.

Bulgaristan Komünist Partisi’nin devamı olan BSP, merkez sol parti olarak siyasal sistemde konumlanmıştır. 10 Kasım 1989 tarihinde Todor Jivkov’un görevi bırakmasının ardından Dışişleri Bakanı Pertır Mladenov kısa bir süre ön plana çıkmıştır. Bu süreçte Petır Mladenov ve BKP içerisindeki reformist kanat halka yönelik demokratik açılımlar yaparak toplumsal hareketleri yönlendirmek istemiştir. 11-13 Aralık tarihlerinde Komünist Parti’nin Merkez Komitesi Plenumu’nda ülkenin geleceğini ilgilendiren kararlar alınırken

rejimin yaptığı hatalardan özür dilendi. Demokratik seçimlerin önünü açmak ve gerçek parlamenter sisteme geçmek için bazı düzenlemelerin yapılacağı dile getirildi. Ülke içerisinde yenilik taraftarları ile eski politikaları savunan gruplar arasında karşılıklı protestoların düzenlendiği bir ortamda BKP'nin önde gelenleri muhalefet ile görüşmek istediler. Romanya'da başlayan demokratikleşme süreci kanlı çatışmalara sebep olunca, Komünistler ve DGB temsilcileri ülkenin iç kargaşaya mahal vermeden toplanması için harekete geçtiler. On dört yenilik taraftarı komünist olmayan grup Demokratik Güçler Birliği adıyla BKP ile yuvarlak masa toplantılarına katıldılar. Bu toplantıların ilk gündem maddesi ülkedeki totaliter yapının nasıl ortadan kaldırılacağı meselesiydi. Bu süreçte tüm kanunlar ve anayasa BKP'nin lehine olduğu için muhalif gruplar demokrasinin güçlendirilmesi için bazı taleplerde bulundular. Bu taleplerin en önemlisi 1971 Bulgaristan Anayasasının 1. maddesinin değiştirilmesiydi (Ekinci, 2018b, ss.196-197) Yuvarlak masa toplantılarına Türk ve Müslüman azınlığı temsilen bir STK ya da siyasi partinin katılmaması bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Yuvarlak masa toplantılarının ana hedefi ülkedeki totaliter rejimin nasıl bitirileceği meselesi etrafında şekillenmişti.³

Bulgar Komünist Partisi, parti içi bir müdahale ile demokratikleşme sürecine girdiği için ülke içerisindeki kurumsallaşmış siyasal elit gücünü muhafaza edip hemen dağılma sürecine girmemiştir. Geçiş dönemi içerisinde gücünü koruyan parti, diğer partilere karşı avantajlarını zaman içerisinde kaybetmemiştir. Ülkede demokratik seçimler 1990 yılından beri yapılmasına rağmen komünist dönemden kalan nomenklatura farklı partilerin içerisinde faaliyet göstermektedir. 90'lardan beri gücünü yitirmeyen sosyalistler kendi karşılarında dağınık hâlde yer alan liberal ve demokrat muhalefeti siyasal sistem içerisinde 1997 yılına kadar rahatlıkla dengeleyebilmiştir. Geçiş sürecinde BSP'nin milliyetçiliği de kullandığı görülmektedir. Demokratik Güçler Birliğinin liberal söylemlerine yönelik, daha devletçi ve milliyetçi bir söylemi benimseyen Bulgar Sosyalist Partisi, Yugoslavya Federasyonu'nun dağılma sürecinde bu tutumunu iç ve dış politikada ortaya koymuştur (Mandacı, 2020, ss.102).

Totaliter rejimin tasfiyesi dediğimiz süreç aslında BKP içerisinde meydana gelmiştir. Soğuk savaş süresince en çok iktidarda kalan Komünist Parti liderlerinden biri de Todor Jivkov'du.

3 Yuvarlak Masa modeli; Macaristan ve Polonya üzerinden örnek olarak alınmıştır. Macaristan ve Polonya'da Komünist Rejimin gizli servislerine çalışanların siyasete katılımı engellenirken bu durum Bulgaristan'da gerçekleşmedi.

R.J. Crampton'un (2007) ifadesi ile "Jivkov iktidarının düşüşü parti hiyerarşisinin işiydi ve devrimden ziyade bir saray darbesiydi. Bu bağlamda Bulgaristan'da halk iktidarına geçiş BKP içerisinde yaşanan liderlik değişiminin nedeni olmaktan çok sonucuydu" (s. 196).

10 Kasım 1989 tarihinden itibaren yeni parti oluşumları baş göstermeye başlamıştı. Haziran 1990'da yapılan seçimler eski ile yeninin Doğu ile Batı'nın rekabetiydi adeta. Bu yeni süreçte DBG, HÖH ve Çiftçi Partisi yapılan ilk seçimlerde meclise girecek olan oluşumlardı. DGB, ilk etapta farklı STK'ların bir araya gelerek oluşturduğu sivil inisiyatif ve demokrat görünümüne sahipken, Hak ve Özgürlükler Hareketi ise Türk azınlığı temsil eden bir oluşum imajı vermekteydi. Çiftçi Partisi ise Komünist Partinin yanında yıllarca gölge siyaseti yaptığı için ilk demokratik seçimlerde istediği oyu alamadı. BKP ise ilk seçimlerde yüksek oy olarak devlet içerisinde kurumsallaştığını adeta göstermiş oldu.

90'larda Bulgaristan'da üç siyasal grup kendini yeniden üreterek iç politikada devamlılık gösterdi. Bu üç siyasal grup Sosyalistler, Demokratlar ve Türklerdi. Bu üç grubun siyasal temsili de meclise yansımıştır. Çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu "Hak ve Özgürlükler Hareketi" yeni siyasal sistemde sadece Türklerin değil, Pomak ve Romanların da haklarını savunacak söylemleri tercih etmiştir. 90'larda HÖH, ülkede DGB gibi yenilikçi politikaların merkeziydi (Türkeş, 2002, ss.186-190).

Liberal ve demokrat söylemleri ön plana çıkaran Demokratik Güçler Birliği, ülkenin demokratikleşme ihtiyacını dile getiren on dört STK'dan oluşmaktaydı. Komünizm sonrası ülkenin içinde bulunduğu kaotik durum, yenilik taraftarlarını bir araya getirmişti. Birçok alanda reformlar gerektiğini dile getiren bu platform lider olarak Jelyu Jelev'i seçti. Jelyu Jelev, ülkenin tüm kesimleri tarafından kabul görecekt söylemlere ve vizyona sahipti. Avrupa Topluluğu'nun azınlıklarla ve demokratikleşme ile ilgili konularda Jelev'in olumlu tutumu Türk ve Müslüman azınlık tarafından da takdir edilmiştir.⁴ Jelev'i lider seçen Demokratik Güçler Birliği, ülkenin demokratikleşmesini arzu eden bir organizasyon olarak dikkat çekmesinin yanı sıra Batı yanlısı Bulgar entelektüellerinin toplandığı bir fikir birlikteliği olarak tanımlanabilir.

1997 yılına kadar siyasal sistem içerisinde hegomon aktör BSP olsa da AB ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi hususunda Filip Dimitrov (DBG) Hükûmeti kısa

4 Jelyu Jelev, Bulgaristan'ın Soğuk Savaş sonrası yapılan demokratik ilk seçimleri kazanan cumhurbaşkanıdır.

sürede adımlar atmıştır. AB ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi süreci diğer partilerin de gündemlerine oturmuştur. 1993 yılında Bulgaristan ve AB arasında imzalanan Ortaklık Antlaşması'nın 1995 yılında yürürlüğe girmesiyle ikili ilişkiler farklı bir boyut kazanmıştır. 1995 itibarıyla ortalık statüsünün resmîyet kazanmasıyla Bulgaristan AB üyesi olmak için başvuruda bulunmuştur. AB üyelik süreci içerisinde bir dizi reform yapmak durumunda olan Bulgaristan, birçok alanda AB ve NATO çizgisinde yeni politikalar belirlemiştir (Üste, 2014, ss.55). Özet olarak Demokratik Güçler Birliği, AB ve NATO ile geliştirilen ilişkilerin sağlam bir zeminde yürütülmesine katkı sağlayarak ülkenin güvenlik ve dış politikasının temel argümanlarını ortaya koymuştur.

90'larda Demokratik Güçler Birliği ile HÖH'ün demokrasi talepleri benzerlik göstermektedir. Zaman içerisinde HÖH, ülke siyasetinde denge unsuruna dönüştü. Ülkedeki tüm gruplarla iletişimini açık tutan HÖH'ün sosyalistlerle iş birliğine başvurduğu seçimler de olmuştur. HÖH, Georgi Pırvanov'un iki dönem üst üste Cumhurbaşkanlığı döneminde desteğini Sosyalistlerden yana kullanırken NDSV (II.Simeon'un Partisi) ile de 2001-2005 arasında hükümet ortağı olmuştur.

1990 seçimlerinde Hak ve Özgürlükler Hareketi barajı aşarak 500 bine yakın oyla 23 milletvekili çıkarmıştır. HÖH'ten seçilen milletvekillerinin ekseriyeti Türk ve Müslüman kökenli adaylardan oluşmaktaydı. Bu durum BSP'yi rahatsız etmiştir. BSP, 1991 seçimlerine giden süreçte Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin anayasaya aykırı davrandığı gerekçesi ile seçimlere katılmasının engellenmesi gerektiğini beyan etmiştir. Demokratikleşme sürecinde BSP'nin bu tutumu Avrupa Birliği tarafından dikkatle takip edilmiştir. Bulgaristan Anayasa Mahkemesi uluslararası eleştirilerden kaçınarak Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin seçimlere katılmasına bir engel getirmemiştir.

Hak ve Özgürlükler Hareketinin, azınlıklar ve ülkenin demokratikleşmesi bağlamında Bulgaristan iç politikasına katkılarını şu şekilde ifade edebiliriz:

- Ayrılıkçı bir tema işlememiştir.
- Yeniliği savunurken, çatışmasız bir söylem tercih etmiştir.
- Ülkenin demokratikleşmesi ve Avrupalılaşması yolunda demokratlarla iş birliği yapmıştır.
- Etnik barışı esas alan siyaset üretmiştir.
- İlk sivil cumhurbaşkanı seçilmesinde rol almıştır (Jelyu Jelevev'in cumhurbaşkanı seçilmesi) (Enstrogm, 2009, ss.81-96).

HÖH'ün aktif siyaset üretebilmesinin bir nedeni ise azınlık tarafından ekseriyetle tek temsilci olarak algılanması ve devamlı barajı geçebilecek şekilde desteklenmesidir. HÖH sadece Türk seçmenden oy almamaktadır, HÖH'ü ciddi bir şekilde Pomak ve Roman seçmenin yanı sıra az da olsa Bulgar seçmen desteklemektedir. 1990'dan bu yana girdiği tüm seçimlerde seçim barajını aşma başarısı göstermiştir.

Yıllara Göre HÖH'ün Milletvekili Sayıları (<https://results.cik.bg/>,2022).

Seçim	Oy	Yüzde %	Sandalye
1990	491,596	8.03	23/400
1991	418,168	7.6	24/240
1994	283,094	5.44	15/240
1997	323,429	7.6	19/240
2001	340,395	7.45	21/240
2005	467,400	12.81	34/240
2009	610,521	14.45	38/240
2013	400,466	11.31	36/240
2014	487,134	14.84	38/240
2017	315,976	9.2	26/240
4 Nisan 2021	336,306	10.51	30/240
11 Temmuz 2021	292,514	10.76	29/240
14 Kasım 2021	340,997	12.83	34/240

Hak ve Özgürlükler Hareketi kurulduğu günden beri seçimlerde barajı aşma başarısı göstermiştir. Ülkedeki değişimin sembolü olan parti AB Parlamentosunda liberal temaları savunurken iç politikada yıllar içerisinde “etnik partiden ulusal partiye” evrilmiştir. HÖH'ün en büyük başarısı ülkedeki Türk azınlığın siyasal anlamda beraber hareket etme yeteneğini canlı tutmasıdır. II. Simeon Hareketi ile beraber 2001 ve 2005 yılında kurulan ortak hükümetler döneminde Bakanlıklar düzeyinde temsil edilmiştir. HÖH'ün yerel aktör olma özelliği daha güçlü olmasına rağmen dış politikada Avro-Atlantik tavrı dikkat çekmektedir.⁵

5 Kırcaali ili HÖH'ün en güçlü olduğu yerleşim birimidir.

HÖH'ün özellikle 2000'li yıllardan sonra başarısının arttığı gözlenmektedir. Oy sayısının artışı ile ilgili olarak ülkede yükselen Bulgar milliyetçiliği Türk seçmene de etki etmektedir. 2005 yılında kurulan ırkçı ATAKA partisi HÖH'ün oy artışında belirgin bir faktör olmuştur.

HÖH yıllar içerisinde Türk azınlığın isteklerine çözüm üretememesine rağmen alternatifsiz bir azınlık oluşumu olarak değerlendirilmekteydi. 2017 seçimlerinde %9,2 oy oranına düşmesi yeni kurulan DOST Hareketi'nin yansımaları olarak yorumlanmaktadır. Yeni kurulan DOST Partisi, düşürülen Rus uçağı sonrası hızla Bulgaristan siyasetine giriş yapmış, ardından Bulgaristan'ın siyasal elitleri tarafından "ulusal güvenlik tehdidi" olarak değerlendirilmiştir. Bu durumu fırsat bilen HÖH ise ulusal Bulgar partileri ile aynı söylemleri kullanmış hatta zaman zaman Türkiye karşıtı tutumlarını söylem düzeyinde hem Brüksel'de hem Sofya'daki mecliste gündeme getirmiştir.

Genel manada Bulgaristan iç siyasetine bakıldığında Rusofil ve Rusofob ayrımı dikkat çekmektedir. Bu ayrımın kökleri tarihsel manada Osmanlı-Rus Savaşları öncesine kadar gitmektedir. Rusya'nın bu tarihsel etkisi hâlâ Bulgaristan siyasetinde kendini göstermektedir. Bulgaristan siyasetinde iç ve dış politikada karar alıcılar değişse de demokrasiye geçişle birlikte Avro-Atlantik kurumlara entegrasyonun getirdiği sorumluluk ve karşılıklı çıkarlar dış politikanın yönünü büyük ölçüde belirlemektedir. İç politikadaki dönüşüm, çok boyutlu bir şekilde yeni lider profilleri meydana getirmiştir. Bu yeni lider profili daha çok ülkenin çıkarlarının Batı ile uyumlanmasını savunmaktadır (Dragaš, 2022).

Kökleri 80'lere dayanan Soğuk Savaşın hemen sonrasında Bulgaristan'ın ulusal güvenliğinin ve çıkarlarının AB ve NATO içerisinde aranması gerektiğini savunan bazı vakıflar ve STK'lar kuruldu. Bulgaristan'da güvenliğin yeniden inşası sürecinde Batı ittifakı ile kader birliği yapmayı arzu eden STK'lar ve liderler ön plana çıkmaktaydı. Atlantik Kulübü bu STK'ların içerisinde en dikkat çekeniydi kuşkusuz. 1990 yılında Solomon Passy tarafından kurulan Atlantik Kulübü, Bulgaristan'ın NATO ve AB'ye katılımını hedefleyen bir sivil toplum kuruluşudur (<https://www.solomonpassy.com/>, 2022).

Uluslararası sistemde küçük bir ülke olan Bulgaristan, bölgesindeki çatışmalardan kendini izole edemeyeceği için Batı ittifakı ile yakınlaşma eğilimine girmiştir. Bosna Hersek ve Kosova krizlerinde ABD'nin izlediği dış politika ile uyumlu hareket eden Bulgaristan, daha sonra Afganistan ve Irak operasyonlarına verdiği katkılarla NATO üyelik sürecini kolaylaştırmıştır. İç

faktörler bağlamında ise DBG'nin ve II. Simeon Ulusal Hareketi'nin iktidar olduğu hükümetlerde NATO üyelik sürecinin hızlı ilerlemesi ve sonuca bağlanması dikkat çekmektedir (Özlem, 2019).

2008 yılın Bulgaristan'da "Rusya Yılı" olarak ilan edilmişti. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Bulgaristan'a resmi bir ziyarette bulundu (<http://en.kremlin.ru/>, 2008a). Burada Putin, yapmış olduğu konuşmada Bulgaristan ile Rusya arasındaki tarihsel bağların son derece güçlü olduğunu belirterek, "iki ülke arasındaki bağların kan bağıyla pekiştirildiğini" ifade ederken iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemine vurgu yaptı. Enerji sektörüne ve altyapı çalışmalarına öncelik verdiklerini beyan etti. Vladimir Putin, Bulgaristan'ın AB ve NATO üyeliğinin ilişkilere zarar vermemesi gerektiğinin altını çizdi (<http://en.kremlin.ru/>, 2008a).

Bulgaristan dış politikasında 3. Cumhurbaşkanı Georgi Pırvanov'un Rusya'yı yakın bir dost ülke olarak konumlandırmak istediği görülmektedir. AB ve NATO süreçlerine zıt gibi görünse de bu siyaset çok boyutlu bir dış politika mekanizmasına işaret etmektedir. Putin'in Sofya ziyaretinde Bulgaristan Cumhurbaşkanı Pırvanov: "*Bulgaristan için Rusya ya da Avrupa diye bir ikilem yoktur.*" ifadesini kullandı (<https://www.dw.com/>, 2008).

Bulgaristan'ın iç politikasındaki aktör değişimleri dış politikaya da kısa sürede tesir etmiştir. Bulgaristan'da Sosyalistlerin ve milliyetçi grupların hükümet kurduğu veya Cumhurbaşkanlığı makamını kazandırdıkları durumlarda, Rusya'nın etkisi daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Neoklasik realist yaklaşıma göre Bulgaristan iç politikasındaki aktörlerin çeşitlenmesi ve bu aktörlerin talepleri dış politika yönelimlerini zenginleştirmektedir. Azınlıkların ve liberallerin demokrasi talebinde bulunması ara değişken olarak ülkenin dış politika çıktılarında etkili olmuştur. 90 sonrası demokratik dönemde Bulgaristan içerisinde ortaya çıkan tartışmalar ülkenin yönünü uzun vadede Avro-Atlantik yapıya yönlendirmiştir.

Soğuk Savaş Sonrası Bulgaristan'ın Dönüşen Dış Politikası

Soğuk Savaş süresince Bulgaristan, Sovyetlerin bir uydusu gibi hareket etmiştir. Bu durum hatta SSCB'ye bağlanacak düzeye kadar ilerlemiştir. SSCB'ye bu derece bağlılık diğer Balkan ülkelerinde görülmemiştir. Bulgaristan Halk Cumhuriyeti, Georgi Dimitrov ve Todor Jivkov dönemlerinde izlenen bu

siyasetle hem iç hem dış politikada SSCB'nin direktifleri ile hareket eden ideolojik bir devlet görünümündedir. Soğuk Savaş süresince Doğu Avrupa'da meydana gelen krizlerde bilhassa 1968 Prag Krizi ve 1956 Macaristan Olaylarında Bulgaristan, Sovyet yanlısı dış politika ile dikkat çekmiştir. Soğuk Savaş sürecinin en önemli krizlerinden biri olan Doğu ve Batı Bloğu güçlerini karşı karşıya getiren Küba Krizi'nde, Bulgaristan izlediği dış politikayla Varşova Paktına bağlılığını yine ortaya koymuştur.

1945 sonrası düzende büyük güçlerle ilişkisini Sovyetler üzerinden düzenleyen Bulgaristan, yeni dünya düzeninde uluslararası sistem içerisindeki güç değişikliklerine binaen yeni bir dış politika izlemeye koyulmuştur. SSCB'nin çöküşü Bulgaristan'ı yeni bir siyasal sürece itmiştir. Komünist rejim sürecinde izlenen azınlık politikaları Bulgaristan'ın insan hakları karnesini olumsuz etkilemekteydi. Bu bağlamda Bulgaristan'ın kurulan yeni dünya düzeninde kendini anlatabilmesi için liberal söylemlere ve uygulamalara ihtiyacı vardı. Bu bağlamda Soğuk Savaş sonrası ortaya konulacak birçok adım olsa da ilk etapta Bulgaristan'ın iç politikada geçmiş ile yüzleşip asimilasyon politikalarına son vermesi gerekmektedir. Ardından gelecek adımlarla yeni dünya düzeninde yeni bir siyasal konum yakalayabilirdi. Bu yeni siyasal alanda iç ve dış dinamikler bağlamında Bulgaristan'ın önünde 3 seçenek olmasına rağmen Batı ile iş birliği ağır basmaktaydı.

1. SSCB ile iş birliği ihtimali: Bulgaristan Sosyalist Partisinin etkili olduğu 1997 yılına kadar olan süreçte aslında daima masada olmuştur.
2. Tarafsızlık:1990 sonrası Balkanlarda ortaya çıkan çatışma ve krizler Bulgaristan dış politikasında tarafsız kalamama durumunu ortaya çıkarmıştır. Bosna, Kosova ve Makedonya Krizlerinde NATO ile iş birliği yolunu tercih etmek durumunda kalmıştır.
3. Batı ile iş birliği: Bulgaristan yeni siyasal düzende AB ve NATO ile entegrasyon sağlayarak yeni güçler dengesinde Batı ittifakı tarafını seçmiştir. Bu yeni dış politik yönelim aslında stratejik bir tercihtir. Dağılan SSCB ve zayıf bir Rusya Balkanlardaki herhangi bir kriz sürecinde Bulgaristan'ın yanında olamayacağı için Bulgaristan dış politikası Batı ile iş birliği yolunu seçmek zorunda kalmıştır. Yunanistan ve Türkiye'nin uzun yıllardır NATO içerisinde olması ve Bulgaristan'ın Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan güvenlik ihtiyacı, Bulgaristan'ın yeni dış politikasının güvenlik eksenli bir yönelime girmesine zemin hazırlamıştır (Kenar vd., 2012, ss.74-75).

Bu siyasal süreç hem iç hem de dış politikada bazı yönelimler ortaya koymuştur. Soğuk Savaş'ın bitimiyle geçen sürede Bulgaristan dış politikasını akademisyenler çeşitli dönemlere ayırmaktadırlar. Bu kıstasların belirlenmesinde üç kavram ön plana çıkmaktadır: Avrupalılaşıma, Demokratikleşme ve NATO'ya uyumlu politikalar. Bulgar siyaset bilimci Boneva Boyka, Bulgaristan Dış Politikasını üç ana döneme ayırmaktadır:

- 1989-1996 Komünizm sonrası dış politika
- 1997-2007 Geçiş dönemi dış politikası
- 2007 sonrası AB ve NATO etkisinde gelişen dış politika (Boyka, 2012, ss.5-17).

1989-1996 arası halkın devlet kurumlarına güveninin azaldığı yıllardı, bu bağlamda hızlı reformlarla halkın güveni kazanılmıyordu. Hem azınlığın hem de çoğunluk Bulgar nüfusunun devletten demokratikleşme temayüllerini bekledikleri bir süreçti 90'lar. İç ve dış politikada bazı sorunlara cevap ve çözüm bulunması gerekiyordu. Akademisyen Mustafa Türkeş, Bulgaristan'ın 90'lardaki temel sorunlarını dört ana başlık altında incelemektedir.

1. Ülkenin genel yönelimine karar verebilecek, inisiyatifi ele alacak siyasi kadroların oldukça dağınık oluşu ve devlet kurumlarının ciddi sarsıntılar geçirmiş olmasıyla ilgili problemler.
2. Değişen uluslararası sistem karşısında Bulgaristan'ın uzun dönemli yönelimi hangi doğrultuda olacaktı? Rusya Federasyonu ile ilişkisi hangi zemin üzerine oturacaktı?
3. Değişen koşullarda Bulgaristan'ın bölgesel politikaları ne olacaktı?
4. Bulgaristan, iç bütünlüğünü nasıl gerçekleştirecekti? Azınlıklar sorununu hangi zemine oturtacaktı? (Türkeş, 2002).

Tüm bu soru ve sorunlar Bulgaristan'ın 90'lar ve sonrasında iç ve dış politikasını meşgul edecekti. AB ve NATO ile kurulan ilişki neticesinde bu sorunların bazısı zamanla çözüme kavuşmuştur. Bir başka ifade ile Bulgaristan dış politikasının Batı ittifakı ile çıkarlarını uyumlu hâle getirerek uzun vadede ve stratejik kültür noktasında bir büyük gücün peşine takılma temayülü gösterdiğini söyleyebiliriz. Dış politikasının yönünü tayin etme noktasında Bulgaristan'ın 1997 yılına kadarki olan süreç ağır işlemiştir. Bunun iç ve dış nedenleri mevcuttur. Soğuk savaş süresince Doğu Bloğunun bir uydusu olan Bulgaristan'ın kısa sürede Batı ittifakı ile uyumlu politikalar ortaya çıkarması

beklenemezdi. Komünist dönemde azınlıklara yönelik işlenen suçlar ve ağır ihlaller Bulgaristan dış politikası üzerindeki negatif miras olarak dikkat çekmekteydi. Birçok üst düzey devlet yetkilisi, örneğin Petır Mladenov, Jelyu Jelev, Petır Stoyanov ve Rosen Plevneliev farklı zamanlarda komünist dönemde işlenen suçlar ile ilgili özür dilemiştir. Azınlıklara yönelik işlenen suçlarla ilgili devlet mekanizmasının özür dilemesi Bulgaristan dış politikasına olumlu katkılar sağlamaktaydı. AB ve NATO içerisine girme sürecinde bu fazlasıyla hissedilmişti.

Türk akademisyen Birgül Demirtaş ise genel çerçevede Bulgaristan'ın dış politikasını Soğuk Savaş sonrasında 4 temel üzerine bina edilebileceğini ifade etmektedir (Demirtaş, 2001, ss.46).

1. Ülke siyasetine yıllarca hâkim olmuş komünist ideolojiye son vermek,⁶
2. Avrupa'yı örnek almak (Uluslararası problemlerde Avrupa'nın yaklaşımını benimsemek)
3. Dış politika karar alma mekanizmasının demokratikleşmesi, şeffaf hâle getirilmesi,
4. Karar alma sürecinde pragmatik olmak ve akılcı davranmak.

Bölgesel aktör olma hasebiyle Bulgaristan'ın Balkan politikasına şu iki madde eklenebilir:

1. Çok taraflılık (tek bir bölgesel güçle ittifak yapmaktan kaçınmak)⁷
2. Eşit uzaklık (bölgesel çatışmalara katılmamak)

Dış politikadaki gelişmelerin siyasal boyutu ile beraber güvenlik ve ekonomik boyutları da vardı. Ülke iç-dış dengesini sağlayıp istikrarlı bir şekilde kendi etnik sorunlarını da dış etkenlere kapamalıydı. Bu yüzden yeni ittifaklar kısa süre içerisinde önem kazandı. Bu bağlamda ülke hızla Rusya'dan uzaklaşırken Batı ittifakına yaklaştı. Çevresindeki ülkelerin yaşadığı sorunların etnik kökenli oluşu karar alıcı mekanizmayı azınlıklar konusunda daha

6 Komünist ideoloji 1940'ların sonunda Bulgaristan siyasetine hâkim olup 1991 yılına kadar devam etmiştir. Siyasal temsil anlamında Bulgaristan Komünist Partisi'nin yerine bugün Bulgaristan Sosyalist Partisi aynı mirasa sahip çıkmaktadır.

7 Soğuk Savaş sonrası Bulgaristan siyasetinde 90'lar "geçiş dönemi" olarak ifade edilmektedir. Bu geçiş dönemi 2000'li yıllara doğru AB ve NATO çizgisine doğru evrilmiştir. Bu evrilme sürecinde hem iç hem dış politik bağlamda azınlıkların tutumu diğer çatışma yaşayan devletlere nazaran ılımlı olmuştur. Batı kurumları bu yumuşak geçişe olumlu katkılar sağlayarak Bulgaristan'ın Batı ittifakına bağlanmasına zemin hazırlamıştır.

dikkatli hareket etmeye yöneltti. Dış politik anlamda Avrupa Birliği ve NATO üyeliği konuları hızla ülke gündemine girdi. Güvenlik boyutu bağlamında BSP'nin devamlı "*Rusya'nın Bulgaristan siyaseti üzerindeki geleneksel bağlarını hatırlatan yaklaşımları*" 1995 yılı sonlarında farklı bir noktaya gelmiştir. Rusya'nın siyasetindeki derin dönüşüm Bulgaristan'daki sosyalist oluşumları da zamanla Batı ittifakına yönelik ılımlı bir tavır almaya itmiştir. 1995 yılı içerisinde Rusya'nın Barış İçin Ortaklık Programı'na katılması ve Bulgaristan'ın AB'ye üye olabilecek ülkeler arasında yer alması ülke içerisindeki Avro-Atlantik çizgiyi güçlendirdi (Güntay, 2017, ss.96-97).

Bulgaristan Komünist Partisi'nde 80'li yılların sonuna doğru kendi içerisinde bir muhalefet meydana getirmiş olsa da Todor Jivkov'un tasfiyesine kadar parti içerisindeki muhalif kanat partinin karar alma sürecinde etkili olamadılar. Parti içi muhalefetin daha çok Dış İşleri Bakanı Petır Mladenov'un etrafında şekillendiği görülmekteydi. Bulgaristan Komünist Partisi içerisindeki reformcu kanat, partinin Sosyalist Parti ismini almasını sağladı. Bu tarz isim değişikliği Balkanlarda ve Doğu Avrupa'daki Komünist Partilerin 90'lı yıllarda sıklıkla başvurduğu bir yöntemdi. Bu isim değişikliği reform sürecine işaret etse de dış politikada öncelik Rusya'ya aitti (Özen, 2020a, ss.240-250).

90 sonrası yeni dönemde HÖH'ün dışında iki ana ekol olan DGB ve BSP'nin dış politik anlamda dinamiklerinin bir bölümünü besleyen dış unsurlar mevcuttu. DGB taraftarları Batı ittifakını tercih ederken BSP seçmeni ise eski nostalji siyaset üzerinden daha temkinli bir siyaseti temsil ediyordu. BSP'nin dış politik açılımlarında Rusya ve Yunanistan önemli bir yer tutarken DGB ve HÖH ise Batı ülkeleri ve Türkiye ile iyi ilişkileri savunmaktaydı. Bu bağlamda azınlıklar değişimi savunurken sosyalistler statükoyu temsil etmekteydi. 1990-1997 arasında BSP'nin Rusya ile ilişkileri canlandırma girişimleri başarılı olmamıştır. Büyük umutlarla işbaşına geçen Videnov, Başbakan olarak yaptığı ilk konuşmada üç ana hedef belirlemiştir. Bu hedeflerden AB kurumları ile bütünleşme hedefi dikkat çekicidir. Sosyalist Parti içerisinde AB ile bütünleşme temasının liderler seviyesinden duyurulması önemli bir gelişmedir. Ekonominin düzeltilmesi ve suçla mücadele konusuna da vurgu yapan Videnov, Rusya bozulan ile ilişkilerin tamir edilip geliştirileceğini duyurdu (Crampton, 2007, ss.196).

1997-2007 arasında hızlı bir Avrupalılaşma sürecine giren Bulgaristan dış politikası içerisinde azınlıkların, bilhassa ülkedeki Türk ve Müslüman

azınlığın bu dönüşüm hikâyesinde büyük etkileri olmuştur. Bulgaristan'ın NATO'ya üyelik sürecinde etnik barışın ve çatışmasızlık ortamının olmasında HÖH faktörü belirleyici olmuştur. AB sürecinde ise 2001 seçimlerinde iktidara gelen Kral Simeon Hareketi ve HÖH'ün uyumlu politikaları 2007 yılında ülkenin AB'ye girmesini kolaylaştıran faktörden biri olmuştur.

1997-2007 arasını Bulgaristan'ın "gerçek geçiş dönemi" sayan bir akademik çalışma mevcuttur, bu bağlamda İvan Kostov hükûmeti 1997-2001 arasında ülke siyasetinin Avrupalılaşması sürecince ve NATO ile ilişkilerde stratejik adımlar atmıştır. 1997'den 2004'e kadar ise Bulgaristan-Makedonya ilişkileri ve Türkiye-Bulgaristan ilişkileri açısından NATO bağlamında önemli adımlar atılmıştır. Türkiye, Bulgaristan'ın AB ve NATO çizgisinde siyaset yapmasını her zaman desteklemiştir (Crampton, 2007). İvan Kostov zaman zaman Türkiye'yi ziyaret ederek NATO üyeliği konusunda destek istemiş ayrıca 80'li yıllarda Bulgaristan'daki Türk azınlığa yapılan asimilasyon politikalarını da eleştirmiş ve Bulgar devleti adına özür dilemiştir (<https://www.hurriyet.com.tr/>, 1998).

2004 yılında NATO'ya giren Bulgaristan artık Batı ittifakına uyumlu siyasetler üretmek zorunluluğu hissediyordu. 2007 yılında AB'ye girmesiyle Bulgaristan'da azınlıklar için yeni bir siyaset alanı da açılmış oldu. Azınlıklar artık AB Parlamentosuna temsilci gönderip ülke içerisindeki etnik azınlık sorunlarını AB gündemine, Brüksel'e taşıyabileceklerdi. Bu bağlamda 2007 sonrası yapılan seçimlerde AB Parlamentosu'na gönderilen milletvekili sayıları az da olsa dikkat çekicidir.

HÖH'ün AB Parlamentosuna Gönderdiği Milletvekili Sayıları, (<https://results.cik.bg/>, 2022).

2007	2009	2014	2019
4	3	4	3

Soğuk Savaş sonrası dünya siyasetinde ortaya çıkan yeni güvenlik mimarisi, ulusal ve uluslararası etkiler, zamanla Bulgaristan'ın dış politikasındaki öncelikli devletleri değiştirmiştir. Balkanlardaki bölgesel sorunlar ve iç politikadaki talepler dış politikaya yapısal anlamda yansımıştır. Bulgaristan dış politikasındaki bu değişimler, ulusal çıkarların ne yönde değiştiği ve

geliştğine de yol göstermektedir. Bu bağlamda Bulgar Akademisyen Nikola Avreyski, Bulgaristan dış politikasındaki değişim ve dalgalanmaların ilk etapta içsel olduğunu söylemektedir. İç sorunları fazla olan bir ülkenin dış politikada daha fazla etkiye maruz kalacağını ifade eden Nikola AvreyAvreyski, Bulgaristan'ın 90 sonrası dış politikasındaki öncelikli olan devlet ve kurumların değişimi hakkında önemli tespitler yapmıştır:

- *Andrey Lukanov'un Başbakanlığı döneminde (1990) BSP Hükûmeti için dış politikada öncelik Sovyetler Birliği ve Avrupa Topluluğu olmuştur.*
- *Dimitar Popov'un (1990-1991) Başbakanlığı döneminde Almanya ve Yunanistan ile ilişkiler ön plana çıkmıştır.⁸*
- *Filip Dimitrov'un (1991-1992) Başbakanlığı döneminde Demokratik Güçler Birliği Hükûmeti için öncelik ABD, Avrupa Topluluğu ve Türkiye'dir.*
- *Lyuben Berov'un (1992-1994) Başbakanlığı döneminde Avrupa Topluluğu⁹*
- *Jean Videonov'un (1995-1997) Başbakanlığı döneminde Demokratik Sol Hükûmeti için Rusya, Almanya ve Yunanistan.*
- *İvan Kostov'un (1997-2001) Başbakanlığı döneminde SDS Hükûmeti için NATO ve Avrupa Birliği.*
- *II. Simeon'un (2001-2005) Başbakanlığı döneminde kurulan NDSV-DPS Hükûmeti için öncelik Avrupa Birliği ve NATO'dur.*
- *Sergey Stanişev'in (2005-2009) Başbakanlığı döneminde BSP-NDSV-DPS Hükûmeti için öncelik Avrupa Birliği.*
- *Boyko Borisov'un (2009-2013, 2014, 2017) Başbakanlığı döneminde GERB Hükûmetleri için dış politikada öncelik ABD, Avrupa Birliği ve Almanya (Avreyski, 2019a).*

8 Komünist Parti üyeliği olmayan ilk Başbakandır. Batı, özellikle Almanya ile ikili ilişkilerin gelişmesini sağlayan temel politikalar izlemiştir.

9 İktisat tarihçisi olan Prof. Dr Lyuben Berov'un tarafsız bir siyaset izlediği söylenebilir. 1990'da Lyuben Berov, Cumhurbaşkanı Zhelyu Zhelev'in danışmanı oldu ve 30 Aralık 1992'de Haklar ve Özgürlükler Hareketi ve Bulgar Sosyalist Partisi tarafından desteklenen uzman bir hükûmette başbakanlık görevini icra etti.

Soğuk Savaş sürecinde Sovyetler Birliği, Bulgaristan dış politikasının ana önceliği iken dağılma ile birlikte yönelimlerin değiştiğini görmekteyiz. 90'lı yılların başında kısa bir dönem Bulgaristan dış politikasında Sovyetler öncelikli olarak yer alsa da uzun vadede Bulgaristan, ulusal çıkarları çerçevesinde yeni güçler dengesine uygun bir dış politikaya yönelmiştir. Küresel ve bölgesel aktörlerle yeni bir döneme giren Bulgaristan, iç ve dış politikasındaki meseleleri çözme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda bölgesel sorunlara odaklanmaktan ziyade iş birliğine yönelik bir dış politika izlendiği görülmektedir. Bu süreçte komşularıyla ideolojik olmayan bir ilişki dönemine giren Bulgaristan, uluslararası arenadaki "Bulgaristan algısını" düzeltmek için bölgesel ve uluslararası platformları kullanmıştır. (Avreyski, 2019b, ss.33-37).

Balkanlar'daki post komünist sürecin içerisinde bölgesel liderlik peşinde koşan Yunanistan, bölgesel politikalarını ticari yollarla geliştirme yoluna gitmiştir. Yunanistan'ın 90'lı yıllarda Balkanlardaki güç boşluğundan yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Yunanistan'ın bu bölgesel liderlik siyasetine yönelik olarak Bulgaristan dengeleyici bir tutum sergilemiştir (Christidis, 2017). Bu bağlamda diğer komşularıyla ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. 6 Mayıs 1992'de Türkiye-Bulgaristan arasında imzalanan "*Dostluk, İyi Komşuluk, İş birliği ve Savunma Antlaşması*" Bulgaristan'ın bölgesel politikalarında geçmişten gelen Soğuk Savaş mantığını değiştirdiğini göstermesi bakımından önemlidir (<https://www5.tbmm.gov.tr>, 1992). Genel çerçevede 90 sonrasında Bulgaristan dış politikasında komşularının Balkanlarda ve Karadeniz'deki politikalarına yönelik olarak dengeleyici adımlar attığını söyleyebiliriz.

Bulgaristan'ın soğuk savaş sonrası dış politikasındaki değişimin güvenlik eksenli olduğunu ifade edebiliriz. Bulgaristan'ın 90 sonrası iç ve dış güvenliğini sağlayabileceği ulusal çıkarlarına hizmet eden bir dış politika izlediğini söyleyebiliriz. Varşova Paktı üyesi SSCB'nin uydu devletinden AB üyesi ve NATO ittifakına giden yolculukta Bulgaristan'ın kendi ulusal güvenliğini tehlikeye atacak politikaya başvurmaması akademik açıdan incelenmeye değer bir konudur.

Tüm bu süreçte eski bağlantılarını bir günde silemeyeceği için siyasal anlamda dönüştürmek durumundaydı. SSCB ile ilişkileri 1980'lerde Todor Jivkov ve Mihail Gorbaçov arasındaki uyumsuzluktan olumsuz etkilendiyse de Sovyetler Birliği dağılana kadar aradaki yakınlık merkez-uydu devlet ilişkisinin en canlı örneğiydi. Ayrıca komünizm fikri olarak çökse de devlet içerisinde

kurumsal varlığı devam etmekteyken Bulgaristan'ın eski Sovyet bağlantılarını ve geleneklerini kısa sürede değiştirebileceğini kimse ifade edemezdi. Burada dikkat edilecek husus Bulgaristan'ın kendi güvenlik stratejisini nasıl kurguladığı meselesidir. Bulgaristan'ın büyük güçlerle ilişkisi daima buradaki soru işaretini çözebilir. Soğuk Savaş sonrası geçiş döneminde iç ve dış politikaya dair verilen kararlara dikkat edilirse, Bulgaristan'ın uluslararası sistem içerisinde yükselen büyük güçlerin yükselişini algılayan bir devlet aklına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca ülkenin ulusal güvenlik meseleleri arasında yer alan azınlık sorunları güvenlik konuları arasında merkezî bir konumda yer almaktadır (Jivkov, 1979, ss.18-57).

Bulgaristan'ın bu değişen güvenlik stratejisi komşu ülkelerin dış politika eğilimleri ile uyumlu ilerlemiştir. Bu bağlamda iki NATO komşusu Türkiye ve Yunanistan, Bulgaristan'ın NATO üyeliği desteklemişlerdir. Komşu ülkelerin bölgesel yaklaşımlarında farklılıklar olsa da NATO'nun Balkanlardaki genişleme stratejisine yönelik olumlu yaklaşımları Bulgaristan'ın Batı ittifakı ile çıkarlarının uyumlanma sürecini kolaylaştırmıştır.

90'ların ilk yıllarında değişime direnen BSP, eskinin kurumlarını ve organik bağlarını kullanarak NATO ile ilişkilerini ötelemiştir. Bir diğer ifadeyle bu süreç içerisinde Bulgaristan'da iktidara gelen Sosyalistler, NATO üyelik sürecinin önünü tıkayarak alternatif modeller aramıştır. Bulgaristan'daki değişim sürecinin hem içerden hem de dışardan gelişen olaylarla birbirini tetikleyerek devam ettiğini söyleyebiliriz. Bulgaristan'ın 1990 yılında Kuzey Atlantik İş birliği Konseyine (NACC) katılmasının ardından gelişen süreçte inişli çıkışlı ilişkilere rağmen 1994 yılında devreye giren "Barış İçin Ortaklık" (Pfp) programı ile Bulgaristan-NATO ilişkileri bağlamında yakınlaşma ve iş birliği imkânlarının ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Kuzey Atlantik İş birliği Konseyi ve Barış için Ortaklık süreçlerinin Bulgaristan iç politikasında Sosyalist partinin alanını daraltırken, liberal ve demokrat oluşumlara siyasal bir alan açtığını söyleyebiliriz (Özen, 2020b, ss. 254-255).

AB ve NATO ile entegrasyon politikaları, Balkanlardaki etnik çatışmaları gören Bulgaristan karar alıcılarında etnik sorun çözümü bağlamında değer kazanmıştır. Balkanlarda bölgesel güvenliğin çöktüğü bir dönemde Bulgaristan iç siyasetinde etnik çatışmaların olmaması Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin meclis içerisindeki rolü ile anlaşılabilir. Balkanlardaki etnik çatışmaların ve sorunların hızla yayılma ihtimali, Bulgaristan'ın güvenlik algısını etnik meseleler üzerine odaklamaktadır. 90'larda azınlık sorunlarını söylem düzeyinde

tutabilmesi Bulgaristan'ın iç ve dış politikalarında diğer Balkan ülkelerine göre daha tutarlı bir yol izlemesini sağlamıştır. Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya'daki etnik sorunların çözümü noktasında Bulgaristan'ın AB ve NATO'yu dikkate alarak hareket etmesi ilk etapta NATO üyelik sürecini kolaylaştırmıştır. 90'larda etnik sorunların dış politikaları belirlediği bir ortamda Balkanların güvenliği NATO tarafından sağlanmaya başlamıştır. Dolayısıyla ulusal güvenliklerini sağlamak isteyen Balkan devletleri iş birliği için NATO ile beraber hareket etme durumunda kalmışlardır (Özgür,1998, ss.247-249).

Avrupa-Atlantik yapı ile entegrasyon sürecine giren Doğu Avrupa ve Balkan devletlerinde yeni lider profilleri ortaya çıkmıştır. Çıkarlarını ve dış politikasını farklı şekilde inşa eden yeni lider profilleri liberal ve demokrat fikirlerden etkilenmiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra daha özgür bir siyaset tarzını benimsemeye çalışan liderler, kendi kitlelerine yaşanan demokratikleşme süreçlerini tam manası ile açıklayamamıştır. Eski Sovyet ve komünist tipi devlet kurumlarının yapısı yeni lider tipolojisini 90'lı yıllarda etkilemeye devam ettiği için azınlık sorunları yaşayan Bulgaristan'da yumuşak bir retorik benimsediğini gözlemlemekteyiz. Avrupa-Atlantik yapıyı savunan siyasetçiler daha ılımlı bir lider tipi ortaya koyarken, sosyalist ekolden gelen lider tipolojisinde daha ulusalcı ve statükocu bir yaklaşım kendini göstermektedir. Ör: Bulgaristan cumhurbaşkanlarından Jelyu Jeleu ile Rosen Plevlinev'in liberal değerler açısından siyaset üretme tarzları ve liderlikleri birbirine benzerken Georgi Pirvanov ile de Rumen Radev'in ise sosyalist ekolden gelmeleri hasebiyle daha ulusalcı ve güvenlikçi yaklaşımları ön plana çıkmaktadır (K. Lilyana vd., 2017, ss. 30-48).

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dönemde Bulgaristan'ın dış politikasında yaşanan değişimleri incelediğimiz bu çalışmada, sistemik faktörlerin yanı sıra iç faktörlerin ve liderlerin de etkili olduğu görülmektedir. Neoklasik realist çerçevede bağımlı değişken olan dış politikanın ara değişkenler vasıtasıyla nasıl değiştiği AB ve NATO üyelik sürecinde gözlemlenmektedir. Bulgaristan dış politikasındaki yaşanan değişimler AB ve NATO üyelik sürecinde çok boyutlu olarak gözlenebilmektedir. Uzun vadede değişen liderler algılarının yanı sıra bölgesel gelişmelere endeksli olarak güvenlik faktörünün ön planda olduğu görülmektedir. İç faktör kaynaklı demokrasi talepleri ve yerel sınırlandırmalar iç ve dış politikanın birbirini etkileme durumunu yakından etkilemektedir.

Azınlıkların 90 sonrası iç politikadaki tavrı Avro-Atlantik dünya ile ilişkilerin güçlenmesini kolaylaştırmıştır. Bulgaristan için stratejik bir tercih olan Avro-Atlantik ittifakı uzun vadede ülkenin iç ve dış politikasında temel belirleyici konumuna yükselmiştir. 90'larda değişim ve dönüşüme daha yavaş iken, 2007 sonrası gelişen olaylar iç politikada AB ve NATO yanlısı grupları daha aktif bir konuma getirmiştir. Dış politikada alınan kararlarda sosyalistler ve milliyetçi gruplar Rusya faktörünü gözetmeyi her fırsatta ifade ederken liberal ve demokrat Batı yanlıları ve Türk ve Müslüman azınlık ekseriyetle Batı ile uyumlu bir siyaseti tercih etmektedir.

Bulgaristan dış politikası Soğuk Savaş sürecinde SSCB'nin en yakın müttefikliğinden AB ve NATO ile tam uyumlu bir dış politikaya evrilmiştir. Bu dış politikanın dönüşüm sürecinde uluslararası konjonktürün ve bölgesel çatışmaların yanı sıra Bulgaristan'ın iç politikasında yaşanan değişimlerin de etkili olduğunu ifade edebiliriz.

Kaynakça

- Arı, T. (2018). Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma, Hegemonya İş birliği. Aktüel 16 Yayınları.
- Ateş, D. (2014). Uluslararası Politika Dünyayı Anlamak ve Anlatmak. Dora Yayıncılık.
- Avreyski, N. (2019). Vinşna Politika na Republika Bılgariya Çast I, Regionalni İzmere-niya. Za bukvite - O Pismenhi Yayınları.
- Balcı, A. (2017). Realizm. Şaban Kardaş vd.,(Ed.), Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori, Kavram ve Konular. (s. 140-142). Küre Yayınları.
- Boyka, B. (2012). Bulgarian Foreign Policy Twenty Yaers of EU Integration and Black Sea Regional Cooperation: 1989-2009. Instute of International Economic Relations, September.
- Christidis,Y. vd., (2017). Greek-Bulgarian Relations: Present State and Future Challen-ges, Eliamep, Research Report.
- Crampton, R. (2007). Bulgaristan Tarihi. JeoPolitika Yayınları.
- Demirtaş, B. (2001). Bulgaristan'la Yeni Dönem. Avrasya Stratejik Araştırmalar Mer-kezi Yayınları.
- Dunne, T., vd., (2021). Realizm. J.Baylis vd., (Ed.), H. Basri vd., (Tercüme). Küreselleşen Dünya Siyaseti. (s.188-189). Küre Yayınları.
- Efegil, E. (2014). Dış Politika Analizi (Ders Notları), İstanbul.

- Ekinci, M. (2018). *Bulgaristan Siyasetini Anlama Kılavuzu*. SETA.
- Ekinci, M. (2018). *Bulgaristan Siyasetini Anlama Kılavuzu*. SETA.
- Enstrogm, J. (2009). *Democratisation and the Prevention of Violent Conflict: Lessons Learned from Bulgaria and Macedonia*. Routhledge.
- Gülmez, B. Gülmez, Didem (2020). *Dış Politika Analizi: Teorik Yaklaşımları*. B. Balamir Çoşkun ve İ. Rüma (der.), *Dış Politika Analizi Konu, Kuram, Yöntem* içinde. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Güntay, V. (2017). *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri*. P. Yürür vd. (ed.), *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Balkan Siyaseti* içinde (ss. 96-97). Detay Yayıncılık.
- Kenar, N., Ekinci D., Açar, D., Emiroğlu, H. (2012). *Balkan Ülkelerinin Dış Politikası*. Ş. Çalış, vd. (Ed.). *Balkanlar'da Siyaset* içinde (s. 174- 175). Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Mandacı, N. *Bulgaristan: Siyasal Hayat ve Kurumlar*. B. Tangör (Ed.), *Bulgaristan İdari, Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Yapı* içinde (s. 102). TİAV.
- Lilyana K. vd., (2007). *Rumen Radev Petiyat Prez. Trud*.
- Lobell, E. (2009). *Introduction: Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*. Ripsman M. vd., (Ed.). *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy* içinde (ss.20-35). Cambridge University Press.
- Özen, Ç. (2020). *Bulgaristan Dış Politikasının Dönüşümü: Tarihsel Bir Değerlendirme*. B. Tangör (Ed.), *Bulgaristan İdari, Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Yapı* içinde (s.254-255).TİAV.
- Özgür, N. (1998). *Balkan Devletlerinin Dış Politika Uygulamalarında Etnik Sorunların Rolü (1989-1997)*. Faruk Sönmezoğlu (Ed.), *Uluslararası Politikada Yeni Alanlar Yeni Bakışlar*. (s. 247-249). Der Yayınları.
- Özlem, K. (2019). *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri ve Türk Azınlık*. Dora Yayımcılık.
- Poulton, H. (1993). *Balkanlar Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler* (Y.Alagon, Çev.). Sarmal Yayınları.
- Rose, G. (1998). *Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy*. *World Politics*, 51 (1), 144-147.
- Türkeş, M. (2002). *Geçiş Sürecinde Dış Politika Öncelikleri: Bulgaristan Örneği*. İ.Uzgel vd. (Ed.), *Türkiye'nin Komşuları* içinde (ss. 186-190.) İmge Kitabevi.
- Üste, N. (2014). *Bulgaristan Cumhuriyeti*, N. Mandacı vd., (Ed.), *Çağdaş Balkan Siyaseti*, (s. 55). Seçkin Yayıncılık.
- Jivkov, T. (1979). *Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin İç ve Dış Politikası* (A. Arın, Çev.). Habora Kitabevi Yayınları.

Web Kaynakları

- Alkışlanacak Özür. 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/al-kislanacak-ozur-39046457> adresinden edinilmiştir.
- Bulgaristan'ın AB Parlamento Seçim Sonuçları. 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://results.cik.bg/> adresinden edinilmiştir.
- Dragas, O. (2022, 17 Mayıs). Europe's new leaders are coming from the periphery. <https://www.euractiv.com/section/future-eu/opinion/europes-new-leaders-are-coming-from-the-periphery/>
- İskit, T. (2022, 5 Mayıs). Dış Politika ve Dış Ekonomik İlişkilerin Yönetimi, <https://www.mfa.gov.tr/dis-politika-ve-dis-ekonomik-iliskilerin-yonetimi.tr.mfa>
- Keyman, F. (2022, 5 Mayıs). Realizm (Uluslararası İlişkiler), https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/realizm_uluslararasi_iliskiler
- Keyman, F. (2022, 5 Mayıs). Dış Politika, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/dis-politika>
- Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İyi Komşuluk, İş birliği ve Güvenlik Antlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/417). 8 Mayıs 2022 tarihinde <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c066/tbmm19066007ss0379.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Passy, S. (2022, 17 Mayıs). Solomon Passy ve Atlantik Kulübü hakkında. https://www.solomonpassy.com/static.php?content_id=16
- President Putin and Bulgarian President Georgi Parvanov officially opened the Year of Russia in Bulgaria. 13 Mayıs 2022 tarihinde <http://en.kremlin.ru/events/president/news/43660> adresinden edinilmiştir.
- Putin'in Bulgaristan Çıkarması. 13 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.dw.de/putin-bulgaristan-çikarması/a-3072974> adresinden edinilmiştir.
- Speech at the Opening Ceremony of the Year of Russia in Bulgaria. 13 Mayıs 2022 tarihinde <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24779> adresinden edinilmiştir.
- Yıllara Göre HÖH'ün Milletvekili Sayıları. 15 Temmuz tarihinde (<https://results.cik.bg/2022>) adresinden alınmıştır.

*Diplomacia publike e Turqisë kundrejt Ballkanit Perëndimor:
Narracioni diplomatik i Anadolu Agency në gjuhët ballkanike*

Turkey's Public Diplomacy Toward the Western Balkans: Anadolu Agency's Diplomatic Narrative Regarding Balkan Languages

Dr. Festim Rizanaj¹

Abstract: Given that public diplomacy is an element that incorporates communication and politics, it has appeared as a product of changes in communication and international relations with globalization. Public diplomacy has a strategic value in international relations, which is one of the important methods of communication that aims to win the minds and hearts of target societies without any coercion. The media, which informs the public about the problems of the country and the world and influences which of these issues should have priority in the public, is one of the main factors that have played a role in the emergence of public diplomacy. In addition, the media (international broadcasters) is one of the most effective tools that public diplomacy actors can use to reach the people of the target country to create a positive image of the country in their eyes. International broadcasters now take on the role of disseminating a country's image, regional influence and political stances, as well as advocating the country's targeted policies towards a particular country or area. This paper aims to present Turkey's diplomatic narrative towards the Western Balkans through the international broadcaster. In this context, public opinion is formed by examining the content presented by Anadolu Agency in the languages of the Western Balkans.

Keywords: Public Diplomacy, International Broadcasting, Western Balkans, Turkey, Anadolu Agency

¹ Anadolu University, festim.rizanaj@gmail.com

Hyrje

Me zhvillimin e teknologjive të komunikimit, shoqëria u ndërgjegjësua për zhvillimet në fushën e politikës së jashtme dhe u bë një faktor i rëndësishëm si në politikën e brendshme ashtu edhe në atë të jashtme. Duke e kuptuar këtë, shtetet filluan t'i jepnin më shumë rëndësi opinionit publik dhe u përpoqën të zhvillonin forma të ndryshme komunikimi kundrejt tyre. Me zhvillimin e teknologjive të komunikimit u shfaq nevoja që shtetet të jenë të përgjegjshme ndaj njerëzve dhe të kontaktojnë me shoqërinë e vendeve të tjera. Në këtë kontekst, qeveritë angazhohen në një proces komunikimi që tek shoqëritë e huaja për të përcjellin politikat e tyre kombëtare, qëllimet, kulturat dhe idetë rreth ngjarjeve dhe zhvillimeve të ndryshme. Për ta arritur këtë, përdoret procesi i komunikimit që njihet si diplomaci publike.

Në procesin e krijimit të një perceptimi për kulturat, institucionet dhe politikat e kombeve, masmedia funksionon edhe si mjet i diplomacisë publike. Transmetimi ndërkombëtar ka qenë një nga mënyrat tradicionale për ta aplikuar ose përmbushur atë. Pra, transmetuesit ndërkombëtarë shihen shpesh si instrument i diplomacisë publike dhe/ose politikës së jashtme të një shteti.

Transmetimet ndërkombëtare përgjithësisht përkufizohen si transmetime që synojnë opinionin publik të huaj. Në përgjithësi, transmetimet janë me valë të gjata, të mesme ose (në përgjithësi) të shkurtra radioje. Megjithatë, në vitet e fundit me zhvillimin e teknologjisë së transmetimit, transmetimet direkte satelitore dhe interneti janë përdorur si një mjet për të arritur audiencën. Një nga elementët kryesorë të një transmetuesi ndërkombëtar nuk është vetëm në sa vende transmetohet, por edhe nëse transmetohet në gjuhët e atyre vendeve (Rizanaj, 2022: 17).

Kështu, në këtë studim, përmes shembujve prezantohet roli i transmetuesve ndërkombëtar në funksionimin e menaxhimit të marrëdhënieve ndërkombëtare në kuadër të përcaktimit të agjendës publike në zhvillimin e veprimtarive të diplomacisë publike. Në këtë drejtim analizohen përmbajtjet e publikuara nga Anadolu Agency (AA) si transmetues ndërkombëtarë i Turqisë që i drejtohet Ballkanit me publikimin e përmbajtjeve në gjuhët ballkanike me qëllim të krijimit të opinionit publik në vendet e Ballkanit Perëndimor.

Diplomacia publike si komunikim strategjik

Përderisa diplomacia, e cila është përpjekja e aktorit ndërkombëtar për të zhvilluar politikën e jashtme duke vendosur marrëdhënie me aktorë të tjerë ndërkombëtarë, zhvillohet në mënyrë tradicionale përmes komunikimit shtet me shtet, diplomacia publike përpiket të krijojë marrëdhënie të drejtpërdrejta me opinionin publik të huaj (Cull, 2012: x). Aktivitetet e diplomacisë publike përfshijnë të gjitha fushat me interes publik (Rizanaj, 2020a: 193). Prandaj, tradicionalisht, ajo që nënkuptohet me diplomaci publike, është që shtetet të komunikojnë me opinionin publik global dhe të fokusohen në ndryshimin e ndjenjave dhe mendimeve të audiencës së synuar jashtë vendit, në mënyrë që të ofrojnë mbështetje për qëllimin kombëtar dhe politikën e jashtme të tyre (Szondi, 2008).

Termi diplomaci u përdor për herë të parë nga Edmund Burke në vitin 1796, ndërsa termi diplomaci publike u përdor për herë të parë në vitin 1965 nga ish-diplomati amerikan, Edmund Gullion (Zaharna, 2013). Gullion thekson se diplomacia publike ka të bëjë me ndikimin e qëndrimeve publike në formimin e politikës së jashtme. Sipas tij, përtej diplomacisë tradicionale, diplomacia publike përfshin dimensionet e marrëdhënieve ndërkombëtare; ndikimin e opinionit publik në vende të tjera, ndërveprimin e grupeve të interesit ndërmjet vendeve; mbulon ndikimin dhe marrëdhëniet me jashtë, komunikimin e diplomatëve dhe korrespondentëve të huaj dhe procesin e komunikimit ndërkulturor (Cull, 2009: 19). Diplomacia publike, e cila fokusohet në të kuptuarit e nevojave të vendeve, kulturave dhe popujve të tjerë, përcjelljen e këndvështrimit të shtetit, korrigjimin e perceptimeve të gabuara, kërkimin e fushave ku mund të gjenden interesa të përbashkëta, pra, ka të bëjë me ndërtimin e marrëdhënieve (Leonard, 2002: 2). Diplomacia publike, e cila është një nga mjetet më të rëndësishme të fuqisë së butë (soft power), përkufizohet si të gjitha aktivitetet e aktorëve shtetërorë dhe jo-shtetërorë që kontribuojnë në ruajtjen dhe promovimin e fuqisë së butë të një vendi (Gonesh & Melissen, 2005: 7). Me ndryshimin e bilanceve më 11 shtator 2001 filloi të evoluonte diplomacia publike në 'diplomacinë e re publike'. Sipas Melissen (Melissen, 2005), diplomacia e re publike mund të përkufizohet si një proces i zhvillimit të marrëdhënieve të drejtpërdrejta dhe ndërveprimit të ndërsjellë me qytetarët në një vend në emër të interesave të atyre që përfaqësohen, me pjesëmarrjen e aktorëve jo-shtetërorë, mbi aktorët shtetërorë dhe lokalë si dhe shtetet.

Nuk është arritur ende një konsensus mbi konceptin e diplomacisë publike, e cila është një metodë e komunikimit politik e përdorur që nga kohërat e lashta. Sipas Cull (Cull, 2010), diplomacia publike mund të përkufizohet si politika e shteteve për të komunikuar dhe influencuar popujt e huaj, përveç marrëdhënieve të tyre diplomatike me shtetet e tjera, duke përdorur mediat tradicionale (radio, gazeta, televizion, etj.) dhe promovimin/marrëdhëniet kulturore. Prandaj, “interesi i diplomacisë publike në politikën e jashtme shpjegon se audienca e saj e synuar janë popujt e huaj” (Rizanaj, 2020a: 194).

Diplomacia publike mund të konceptohet duke iu referuar aktiviteteve të bazuara në komunikim të shteteve dhe aktorëve të miratuar nga shteti ndaj grupeve jo-shtetërore në vende të tjera në pritje të arritjes së qëllimeve dhe objektivave të politikës së jashtme. Brenda këtij përkufizimi, diplomacia publike është një shtrirje e diplomacisë tradicionale për sa i përket aktorëve dhe objektivave dhe është njëkohësisht mjet i politikës së jashtme (Sevin, 2015: 563). Diplomacia publike shihet si një nga mjetet kryesore të “fuqisë së butë”. Fuqia e butë i referohet aftësisë për të ndikuar tek të tjerët për të arritur rezultatet e dëshiruara përmes tërheqjes dhe jo përmes detyrimit ose pagesës. Mendohet se fuqia e butë e një vendi bazohet në kulturën, vlerën dhe burimet e politikave (Nye, 2008: 94).

Tuch (Tuch, 1990, fq. 3), duke përcaktuar diplomacinë publike, thekson se “është një proces komunikimi që përfshin të gjitha aktivitetet që synojnë t’i shpjegojnë publikut të huaj idealet, synimet dhe politikat, institucionet dhe kulturat e një kombi”. Përveç kësaj, sipas Zaharnës, diplomacia publike përdor fenomenin e komunikimit si për bindje dhe transferim informacioni, ashtu edhe për vendosjen e marrëdhënieve dhe zhvillimin e bashkëpunimit. Prandaj, ajo e përkufizon diplomacinë publike si “një fenomen komunikimi po aq sa dhe çështje politike” (Zaharna, 2009: 86). Në këtë kontekst, diplomacia publike është tërësia e strategjisë së komunikimit në të cilën disiplina të ndryshme, veçanërisht shkencat e komunikimit, marrëdhëniet ndërkombëtare, marketingu dhe shkencat politike zhvillohen në harmoni (Rizanaj, 2019: 541). Prandaj, diplomacia publike është një strategji e përdorur në mënyrë aktive nga koncepte të tilla si fuqia e butë, vendosja e agjendës, brendimi i kombit, marrëdhëniet me publikun, diplomacia kulturore, avokimi dhe lobimi.

Cull (Cull, 2009) i klasifikon funksionet e diplomacisë publike të një vendi në mesin e dëgjimit, promovimit/avokimit, shkëmbimit akademik dhe

kulturës, zënë vend edhe transmetuesit ndërkombëtarë. Sipas tij, transmetimi ndërkombëtar konsiderohet si një mjet për të tërhequr vëmendjen e popujve të huaj duke përdorur teknikat e radios, televizionit dhe internetit për të menaxhuar mjedisin ndërkombëtar.

Transmetimi Ndërkombëtar si hapësirë e aplikimit të diplomacisë publike

Masmedia funksionon edhe si mjet i diplomacisë publike në procesin e krijimit të perceptimeve për kulturat, institucionet dhe politikat e kombeve. Nëpërmjet këtyre mjeteve, vendet gjithashtu gjejnë mundësinë për t'u shprehur në vendet dhe shoqëritë e tjera; Kështu, imazhet e kombeve mund të krijohen me mesazhe të përcjella përmes mediave masive (Kılıç, 2015: 370).

Për Monroe Price transmetimi ndërkombëtar është “një term elegant për një kombinim kompleks lajmesh, informacioni dhe argëtimi të sponsorizuar nga qeveria që synojnë një shoqëri jashtë kufijve të shtetit mbështetës”. Në një masë të madhe, kjo nënkupton “përdorimin e mediave elektronike nga shoqëria për të formuar opinionin e njerëzve dhe udhëheqësve të tjerë”. Media elektronike përfshin përdorimin e radios, televizionit dhe, gjithnjë e më shumë, transmetimeve të bazuara në ueb që synojnë një shoqërinë jashtë kufijve të shtetit në krahasim me popullsinë vendase.

Ashtu si në përkufizimet e tjera, parashtrohen definicione të ndryshme për transmetimet ndërkombëtare, të cilat vlerësohen nga këndvështrime të ndryshme. Prandaj, këto përkufizime të ndryshme përgjithësisht e karakterizojnë transmetimin ndërkombëtar si një lloj transmetimi të sponsorizuar nga shteti që synon publikun e huaj. Për disa, transmetimi ndërkombëtar përfshin atë që dikur quhej me krenari “propaganda”. Ky funksion aktualisht është në një rubrikë disi më të gjerë të njohur si “diplomacia publike” dhe fuqi e komunikimit për formimin e opinionit publik në shoqëritë e vendeve të huaja për çështjet politike, lidhjen e institucioneve private me institucionet e vendeve të tjera (Price et al., 2008: 53). Studiues të tjerë kanë argumentuar se transmetimi ndërkombëtar në përgjithësi është një mjet i diplomacisë publike dhe/ose i politikës së jashtme (Browne, 1982).

Përdorimi i medias në krijimin e diplomacisë publike është rritur gradualisht pas Luftës së Dytë Botërore. Qeveritë shtetërore, përdorën mjetet dhe fuqinë e komunikimit për formimin e opinionit publik në shoqëritë e vendeve

të huaja për çështjet politike, lidhjen e institucioneve private me institucionet e vendeve të tjera, transferimin e marrëdhënieve të brendshme dhe të jashtme, ndërveprimin dhe shkëmbimin e diplomatëve me kolegët e tyre të huaj në politikën ndërkombëtare (Bostanci, 2012: 99).

Ertekin e vlerëson “rolin dhe rëndësinë e mjeteve ndërkombëtare të komunikimit, të cilat përfshihen në mjetet ligjore, në formimin e diplomacisë publike dhe opinionit publik në favor të vendit dhe strategjive në pyetje” (Ertekin, 2012: 323). Sipas tij, “media ka një rol të madh në krijimin e diplomacisë publike. Të gjitha vendet që janë në një pozicion drejtues ose një aktor dominues në botën globale, përdorin fuqinë e medias në platformën ndërkombëtare” (Ertekin, 2012: 335). Për vendet që janë të vendosura të zhvillojnë diplomacinë e tyre publike, gazetaria ndërkombëtare është bërë mënyra kryesore e avancimit të interesave ndërkombëtare dhe përdorimit të fuqisë së butë. Krahas përmirësimit të diplomacisë publike, vlerat kombëtare barten në arenën ndërkombëtare dhe nëse përmbushet një standard i caktuar në këto iniciativa, kjo do të sigurojë besueshmëri dhe do të jetë instrumentale në përmirësimin e reputacionit dhe imazhit të vendeve në planin afatgjatë (Bostanci, 2012: 51).

Transmetimi ndërkombëtar lindi nga nevoja për të krijuar një shkëmbim të informacionit midis vendeve të botës. Së pari radioja, pastaj televizioni në shekullin e 20-të. Përparimet teknologjike në internet sollën konvergencën e medias, e cila rriti shumë komunikimin ndërkufitar nëpërmjet valëve të transmetimit. Midis viteve 1930 dhe 1940 të Luftës së Dytë Botërore dhe Luftës së Ftohtë, radioja u përdor si një mjet i fuqishëm propagandistik. Televizioni zuri skenën qendrore që nga fundi i viteve 1940, kur u shfaq si media masive më magjepsëse në botë. Me shpikjen e teknologjisë satelitore në vitet 1960, transmetimi kapërceu barrierat ndërkombëtare si kurrë më parë përmes transmetimit të drejtpërdrejtë satelitor. Nga vitet 1990, teknologjia e televizionit kabllor ishte bërë e njohur, duke rritur rrjedhën e komunikimeve nga hemisfera perëndimore e pasur me informacion, në vende të tjera.

Në fund të Luftës së Dytë Botërore, kompania më e madhe e transmetimit në botë, BBC, transmetoi në të gjithë botën, në shumë gjuhë. Nga qeveria britanike është shprehur se vazhdimi i transmetimeve të jashtme të BBC-së për këtë çështje është domosdoshmëri e interesave të tyre kombëtare dhe është theksuar se është thelbësore për mbrojtjen e efektivitetit dhe reputacionit të Britanisë së Madhe jashtë vendit. Duke e parë BBC-në si një

mjet, Anglia ruajti interesat dhe efektivitetin e saj (Öymen, 2003: 61). Siç thotë Price, “qëllimi i Zërit të Amerikës është të ndihmojë në transformimin e shoqërive autoritare, të promovojë lirinë e shtypit siç praktikohet në Shtetet e Bashkuara, të promovojë vlerat amerikane, të rrisë mundësitë arsimore, të komunikojë politikën amerikane me botën dhe t’i shërbejë kulturës, tregtisë dhe turizmit të SHBA-së” (Price, 2003: 61).

Një nga elementët kryesorë të shërbimeve transmetuese ndërkombëtare të kryera nga vitet 1920, janë transmetimet rajonale dhe në gjuhë të përzgjedhura. Sipas Hamid Mowlana (Mowlana, 1996: 108) shumica e transmetimeve ndërkombëtare dhe zgjedhja e gjuhës që ata përdorin, bazohet në interesat strategjike politike dhe ekonomike të vendit që transmeton. Përdorimi i gjuhës nga fuqitë e huaja për të arritur pakicat etnike brenda kufijve kombëtarë është bërë pjesë e pranuar e diplomacisë dhe konfliktit ndërkombëtar, thotë Mowlana. Sancar theksoi se, duke qenë se diplomacia publike është një aktivitet komunikimi që synon audiencën e huaj, transmetimet e institucioneve mediatike në procesin e komunikimit duhet të jenë në gjuhë të huaja. Ajo vlerëson se, “ashtu si diplomacia publike duhet të japë mesazhet e saj në gjuhët e vendeve të synuara dhe nëse audienca e synuar janë popujt e huaj, transmetimet e kryera për ato vende duhet gjithashtu të jenë në gjuhën e atij vendi” (Sancar, 2015: 463). Sipas Sancar, pika e rëndësishme këtu nuk është vetëm që një kanal (media) transmeton në mjaft vende; është gjuha në të cilën transmeton kanali i cili ofron përmbajtje në gjuhët e vendeve që transmeton (Sancar, 2015: 450).

Transmetuesit ndërkombëtarë të vendeve të botës ndikojnë pozitivisht në opinionin publik botëror për vendet ku ndodhen. Për më tepër, kompanitë ndërkombëtare të transmetimit nuk ndikojnë vetëm në dobi të vendit ku ndodhen ose përfaqësojnë. Kur shqyrtohen lajmet për Lindjen e Mesme dhe vendet e tjera të botës së tretë, shihet se ato përgjithësisht përmenden me lajme negative. Ndërsa Lindja e Mesme përkujtohet me terror dhe kaos, vendet e botës së tretë me uri, varfëri dhe fatkeqësi natyrore; SHBA dhe vende të tjera të fuqishme evropiane shfaqen me koncepte si demokracia, të drejtat e njeriut dhe zhvillimi. Prandaj, është e vështirë të thuhet se transmetuesit ndërkombëtarë i qasen temës me një këndvështrim të paanshëm gjatë prezantimit të lajmeve politike (Erzen, 2012: 148).

Programet transmetuese ndërkombëtare janë të destinuara për audiencat që jetojnë përtej kufijve të vendit pritës të transmetuesit dhe shpesh

mund të ofrohen në disa gjuhë. Shërbimet e transmetimit ndërkombëtar shpërndahen nëpërmjet valëve të shkurtra dhe të mesme (metodat tradicionale të transmetimit të transmetimeve ndërkombëtare), si dhe modulimit të frekuencës lokale (FM) të transmetuara nëpërmjet stacioneve partnere jashtë vendit, rrjeteve kabllore, satelitore dhe internetit (Zöllner, 2006).

Metodologjia

Në përputhje me transmetimin ndërkombëtar të Anadolu Agency (AA), i cili mendohet të ketë ndikim në diplomacinë publike me përmbajtjet e prodhuara nga kryerja e detyrës së agjencisë publike në Turqi, do të analizohen përmbajtjet dhe politikat e tij të transmetimit në gjuhët ballkanike. Përmbajtja e prodhuar nga Anadolu Agency, e cila transmeton në uebfaqen në gjuhën shqipe, boshnjake, kroate, maqedonase dhe serbe, është analizuar në kontekstin e diplomacisë publike. Gjithashtu, në përputhje me informacionin e marrë u diskutua për vendin e Anadolu Agency në proceset që lidhen me diplomacinë publike dhe kontributet e tyre në proces. Gjatë periudhës shtator 2020 – shkurt 2021 janë analizuar lajmet në rubrikën Ballkani në gjuhët ballkanike duke u fokusuar në narrativat strategjike kundrejt Ballkanit Perëndimor në përgjithësi dhe shteteve përbërëse në veçanti.

Narrativat strategjike të Anadolu Agency kundrejt Ballkanit Perëndimor

Ekzistojnë dy kritere bazë që duhen marrë parasysh gjatë vlerësimit të gjeografisë së Ballkanit; së pari, ekzistenca e etnive, feve dhe gjuhëve të ndryshme dhe së dyti, marrëdhëniet ndërmjet tyre. Ekzistenca e etnive, feve dhe gjuhëve të ndryshme në fakt krijon vështirësi në përcaktimin e politikës së jashtme ndaj këtij rajoni. Transmetuesve ndërkombëtarë u kërkohet të ndjekin politika të ndryshme transmetimi gjatë përcaktimit të përmbajtjes së transmetimeve të tyre për këtë rajon (Rizanaj, 2021: 217-240).

“Agjensia Anadolu (AA) sot, si një agjenci ndërkombëtare e lajmeve me bazë në Turqi, me 13 gjuhë që transmetojnë, të cilat shërbejnë afërsisht 6 mijë përdorues në 93 vende, me më shumë se 3,000 të punësuar në 100 vende, dhe si burim i lajmeve të besueshme që transmeton, është një nga agjencitë më të respektuara në botë “ (Türkten, 2019).

Siç thekson Kemal Öztürk, ish-drejtori i Anadolu Agency, “Anadolu Agency, e cila shkon në strukturimin rajonal në qendra si Kajro, Tunizia, Bosnje-Hercegovinë, Erbil dhe Baku, prodhon lajme drejtpërdrejt në gjuhët që fliten atje dhe transmeton nga ato qendra rajonale, dhe është shndërruar në një partner strategjik për shoqëritë, shtetet dhe sipërmarrjet tregtare” (Sancar, 2015: 459). Një veçori tjetër që thekson Öztürk, është se theksimi i lajmeve me origjinë nga Ministria e Jashtme është një tregues se Anadolu Agency e kryen politikën e saj të diplomacisë publike paralelisht me politikën shtetërore (Sancar, 2015: 458).

Kur shqyrtojmë botimet e Anadolu Agency në gjuhët ballkanike, shohim se Anadolu Agency ofron përmbajtje në gjuhën shqipe, bashkërisht boshnjake-kroato-serbe dhe maqedonase. Përmbajtjet informative ndahen në rubrikat e mëposhtme: Turqia, Ballkani, Bota, Politika, Ekonomia, Kultura, Sporti, Infografia, Video, Fotografi dhe Analiza.

Më 1 tetor 2014, Anadolu Agency filloi transmetimin në gjuhën shqipe në zyrën e saj në Sarajevë, më 9 nëntor 2015 u zhvendos në Shkup dhe filloi transmetimin në gjuhën maqedonase dhe shqipe. Me praninë e saj në Tiranë dhe Prishtinë, transmetimi shqip i Anadolu Agency publikoi 68.503 lajme, përfshirë 37.029 fotografi dhe 17.483 video, nga 1 tetori 2014 deri më 1 tetor 2018 (*Servisi i AA-Së Në Gjuhën Shqipe Shënon Përvjetorin e Katërt Të Funksionimit*, 2018). Transmetimi boshnjako-kroato-serb i Anadolu Agency u hap më 11 mars 2012 dhe ekipet e Anadolu Agency ishin në terren për të ndjekur të gjitha ngjarjet e rëndësishme si në Bosnje dhe Hercegovinë, ashtu edhe në Mal të Zi, Kroaci, Slloveni dhe Serbi (*Servisi i AA-Së Në BHS Shënon 7-Vjetorin e Themelimit*, 2019).

Gjuha transmetuese	Rubrikat	Përmbajtja
Shqip https://www.aa.com.tr/sq	Turqia, Ballkani, Bota Politika, Ekonomia, Kultura, Sporti, infografik, Video Fotografi Analiza	Përmbajtjet e prodhuara nga Anadolu Agency në këto rubrika përfshijnë zhvillimet më të fundit në politikë, ekonomi dhe art në Turqi. Gjithashtu, në rubrikën Ballkan publikohen zhvillimet e fundit në Ballkan dhe aktivitetet e qëndrimet politike të Republikës së Turqisë në atë rajon.
Boshnjakisht-Kroatisht-Serbisht https://www.aa.com.tr/ba	Turqia, Ballkani, Bota Politika, Ekonomia, Kultura, Sporti, infografik, Video Fotografi Analiza	Përmbajtjet e prodhuara nga Anadolu Agency në këto rubrika përfshijnë zhvillimet më të fundit në politikë, ekonomi dhe art në Turqi. Gjithashtu, në rubrikën Ballkan publikohen zhvillimet e fundit në Ballkan dhe aktivitetet e qëndrimet politike të Republikës së Turqisë në atë rajon.
Maqedonisht https://www.aa.com.tr/mk	Turqia, Ballkani, Bota Politika, Ekonomia, Kultura, Sporti, infografik, Video Fotografi Analiza	Përmbajtjet e prodhuara nga Anadolu Agency në këto rubrika përfshijnë zhvillimet më të fundit në politikë, ekonomi dhe art në Turqi. Gjithashtu, në rubrikën Ballkan publikohen zhvillimet e fundit në Ballkan dhe aktivitetet e qëndrimet politike të Republikës së Turqisë në atë rajon.

Tabela 1. Përmbajtja e transmetimit të Anadolu Agency në gjuhët ballkanike (Rizanaj, 2019: 551-552)

Sipas të dhënave të nxjerra nga hulumtimi, Anadolu Agency (AA) i përgatit përmbajtjet e saj në gjuhët ballkanike bazuar në një politikë të caktuar dhe për të shpalosur marrëdhëniet e Turqisë me rajonin. Siç dihet, Turqia ka marrëdhënie historike afatgjatë me Ballkanin Perëndimor dhe mund të karakterizohet si tendencë drejt përforsimit me përmbajtje transmetuese ndërkombëtare mbi lidhjet e kësaj të shkuareje. E kaluara e përbashkët

është elementi kyç i përdorur nga Anadolu Agency (AA) për të rivendosur marrëdhëniet mes Turqisë dhe vendeve të Ballkanit Perëndimor.

Përmbajtjet e Anadolu Agency (AA) fokusohen kryesisht në politikën e jashtme të Turqisë ndaj Ballkanit Perëndimor, marrëdhëniet e saj me vendet e Ballkanit Perëndimor, si dhe investimet e ndryshme në këtë fushë. Edhe pse Turqia nuk është pjesëmarrëse në Bashkimin Evropian dhe integrimin e rajonit në NATO, Anadolu Agency (AA) përcjell lajmet për këto zhvillime, duke theksuar se mbështet iniciativat për integrimin evropian të Turqisë dhe anëtarësimin në NATO. Për sa i përket përmbajtjes së rolit të Turqisë në Ballkan, mund ta ndajmë atë në katër kategori: marrëdhëniet me vendet, çështja FETO, ndihma humanitare dhe investimet në arsim.

Turqia është mik dhe vëlla i rajonit

AA prodhon përmbajtje për të zbuluar narrativën se “Turqia është mik dhe vëlla i rajonit”. Anadolu Agency (AA) flet për marrëdhëniet e Turqisë me rajonin, aktivitetet që ajo kryen në fusha të ndryshme në rajon dhe i prezanton në mënyrë pozitive. Përmbajtja përfshin qëndrimet e Turqisë ndaj Ballkanit Perëndimor në përgjithësi dhe politikatat e marrëdhënies që i ka zhvilluar me vendet në veçanti.

Narrativa e zhvilluar nga Anadolu Agency (AA) në shërbimin e saj shqip nxjerr në pah qëndrimet që mbulojnë rajonin, rolin dhe marrëdhëniet e tij në Shqipëri, Kosovë dhe Maqedoninë Veriore. Anadolu Agency (AA) fokusohet në përmbajtjen duke vënë theksin në marrëdhëniet me shqiptarët në përgjithësi dhe Shqipërinë në veçanti. Në përmbajtje përfshihet narrativa se Turqia do të vazhdojë të qëndrojë pranë vëllezërve shqiptarë dhe se do të ketë gjithmonë përpjekje për të ndërtuar një të ardhme dhe prosperitet të përbashkët. Gjithashtu, theksohet se presidenti Recep Tayyip Erdoğan ka ndikim në zhvillimin e marrëdhënies miqësore mes Turqisë dhe Shqipërisë. Po ashtu, në përmbajtje përfshihet edhe rrëfimi se Shqipëria dhe Turqia janë partnerë të besueshëm të NATO-s dhe se po punojnë fort për të arritur objektivat e anëtarësimit në Bashkimin Evropian (BE).

Një tjetër çështje në të cilën fokusohet Anadolu Agency (AA) është çështja FETO. Në përmbajtjet e përgatitura nga AA theksohet gjithmonë rreziku që paraqet organizata FETO dhe dëmet që ajo mund t’iu shkaktojë vendeve të Ballkanit Perëndimor, pasi organizata FETO është efektive në vendet e Ballkanit Perëndimor (sidomos në Shqipëri).

Një tjetër narrativë e krijuar nga AA në përmbajtjen e publikuar në përmbajtjen shqiptare është se Turqia investon në arsimin e vendeve të Ballkanit Perëndimor. Duke qenë pjesë strategjike e politikës së jashtme të Turqisë, Anadolu Agency (AA) përfshin edhe lajmet për ndihmën humanitare turke për vendet e Ballkanit Perëndimor. Theksohet gjithashtu se feja islame dhe institucionet fetare në Ballkanin Perëndimor duhet të shoqërohen me Turqinë dhe institucionet fetare turke.

Narrativi	Nën-narrativi	diskutuar	Numri përmbajtjes
Turqia është mik dhe vëlla i rajonit	<ul style="list-style-type: none"> • Turqia do të vazhdojë të qëndrojë në krah të vëllezërve shqiptarë • Turqia do të qëndrojë gjithmonë pranë komunitetit turk në Kosovë • Shoqëria turke është themeli i palëkundur i urës ndërmjet Kosovës dhe Turqisë • Shqipëria është vendi ynë mik dhe vëlla • Turqia e sheh Shqipërinë si një vend me rëndësi strategjike për sigurimin e paqes dhe stabilitetit të qëndrueshëm në Ballkan. • Shqipëria dhe Turqia janë partnerë të besueshëm në NATO • Erdogan është pjesë e miqësisë tradicionale mes Shqipërisë dhe Turqisë • Mali i Zi dhe Turqia kanë marrëdhënie të shkëlqyera dypalëshe të shoqëruara me bashkëpunim të fortë parlamentar. • FETÖ paraqet një kërcënim për të gjitha vendet në të cilat operon • Si familje në shkollat e Fondacioni Maarif në Shqipëri • TIKa investon në zonat në nevojë për ndihmë • Turqia ofron ndihmë humanitare nëpërmjet Gjysmëhënës së Kuqe Turke 	Turqi, Kosova, Shqipëria, Maqedonia V	32 1 Intervistë, 33 Lajme

Tabela 2. Anadolu Agency (AA) shqip: Narrativi për Turqinë si mik dhe vëlla i rajonit

Përmbajtja e shërbimit boshnjako-kroato-serb të Anadolu Agency (AA) përfshin përgjithësisht aktivitetet e Turqisë për këto vende. Publikohen lajme për arsimin, ndihmën humanitare dhe qëndrimet dhe përpjekjet politike në rajon. Shërbimi, i cili përqendrohet në Bosnje dhe Hercegovinë, përfshin gjithashtu përmbajtje në lidhje me Serbinë dhe u jep më pak hapësirë lajmeve të Kroacisë. Publikohen lajme që zbulojnë qëndrimet politike të Turqisë dhe politikat që ajo ka zhvilluar. Theksohet se presidenti i Turqisë është mik shumë i mirë i Serbisë, se ka respekt të madh për Serbinë dhe se Turqia është një nga fuqitë më të rëndësishme në botë për Serbinë. Gjithashtu, ka lajme që theksojnë se takimet trepalëshe mes Bosnje-Hercegovinës, Serbisë dhe Turqisë; Bosnje-Hercegovinës, Kroacisë dhe Turqisë janë një format i mirë për zgjidhjen e problemeve të hapura dhe zhvillimin e bashkëpunimit të ndërsjellë.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
Turqia është vend mik dhe vëlla i rajonit	<ul style="list-style-type: none"> Turqia mbështet sistemin arsimor në Kantonin e Sarajevës Mali i Zi dhe Turqia kanë marrëdhënie të shkëlqyera dypalëshe Turqia ofron ndihmë humanitare për Gjysmëhënën e Kuqe TIKA investon në zonat në nevojë për ndihmë Turqi- BSA: Takimet trepalëshe janë një format i mirë për zgjidhjen e çështjeve të hapura Serbia: Turqia është një nga fuqitë më të rëndësishme në botë Turqia e sheh Shqipërinë si një vend të rëndësishëm për paqen dhe stabilitetin e përhershëm në Ballkan. FETO përbën një kërcënim në të gjitha vendet ku vepron 	Turqia, Kosova, Shqipëria, Bosnja, Sërbia	20 20 Lajme

Tabela 3. Anadolu Agency (AA) boshnjake-kroato-serbe: Turqia është mik dhe vëlla i rajonit

Meqenëse lajmet në shqip dhe maqedonisht përgatiten nga selia e Anadolu Agency (AA) në Shkup, përmbajtja në këto dy gjuhë është e ngjashme. Anadolu Agency (AA) në gjuhën maqedonase ka në fokus marrëdhëniet e Turqisë me Maqedoninë, ndihmat e ofruara për këtë vend dhe rrezikun që paraqet organizata FETO.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
Türkiye bölgenin dostu ve kardeşidir.	<ul style="list-style-type: none"> Turqia do të vazhdojë të qëndrojë në krah të vëllezërve shqiptarë Shqipëria është vendi ynë mik dhe vëlla Turqia e sheh Shqipërinë si një vend me rëndësi strategjike për sigurimin e paqes dhe stabilitetit të qëndrueshëm në Ballkan. Shqipëria dhe Turqia janë partnerë të besueshëm në NATO Turqia është një vend që promovon zhvillimin e vendeve mike dhe vëllazërore. Një Turqi e fortë është garancia e sigurisë, paqes dhe prosperitetit në Ballkan. Republika e Maqedonisë së Veriut është një vend që siguron Ballkanin dhe Evropën Turqia është një partner i fortë ekonomik i Maqedonisë së Veriut Turqia ofron ndihmë humanitare nëpërmjet Gjysmëhënën e Kuqe Turke (etj.) TIKA zakonisht investon në fusha që kanë nevojë për ndihmë FETÖ paraqet një kërcënim për të gjitha vendet në të cilat operon 	Turqia, Kosova, Shqipëria Maqedonia	19 19 lajme

Tabela 4. Anadolu Agency (AA) në gjuhën maqedone: Turqia është mik dhe vëlla i rajonit

Integrimi evropian është i rëndësishëm për stabilitetin e rajonit

Anadolu Agency (AA) ndjek me vëmendje zhvillimet e tjera teksa fokusohet më shumë në marrëdhëniet e drejtpërdrejta të Turqisë me vendet e Ballkanit Perëndimor. Edhe pse Turqia nuk merr pjesë drejtpërdrejt në procesin e integrimit evropian të Ballkanit Perëndimor, ajo e mbështet këtë iniciativë. Në shërbimin e saj shqip, Anadolu Agency (AA) fokusohet në rëndësinë e integrimit të rajonit në BE dhe përmbajtjen e vendeve që mbështesin këtë nismë.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
Nuk ka alternativë përveç integrimit në Bashkimin Evropian.	<ul style="list-style-type: none"> Anëtarësimi i plotë në BE është një proces që nuk ka alternativë. Hungaria, B. mbështet aderimin evropian të Ballkanit Gjermania ofron mbështetje financiare për ta afruar Kosovën me BE-në Gjermania: Duhet të pajtoheni me njëri-tjetrin Maqedonia Veriore: bashkëpunimi i shkëlqyer me Gjermaninë vazhdon Maqedonia e Veriut është e gatshme të fillojë negociatat e anëtarësimit me BE-në Rruga e përbashkët me BE-në në vitet e ardhshme është "rruga për të ndërtuar një ekonomi të re për rajonin, rruga për të ndërtuar të gjithë rrjetin e lidhjeve në rajon". Është interes strategjik i Ballkanit Perëndimor për BE-në. E ardhmja e Bosnjë-Hercegovinës është Evropa 	BE, Kosova, Shqipëria, Maqedonia Bosnja	14 14 Lajme

Tabela 5. Anadolu Agency (AA) Shqip: Narrativi për integrimin në Bashkimin Evropian

Anadolu Agency (AA) Shërbimi boshnjako-kroato-serb përpiqet të ofrojë mbështetjen e shteteve dhe rëndësinë e integritimit evropian të rajonit.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
Nuk ka alternativë përveç integritimit në Bashkimin Evropian.	<ul style="list-style-type: none"> Zgjerimi i BE-së në Ballkanin Perëndimor është një çështje kyçe Slllovakia mbështet anëtarësimin e Serbisë në Evropë Anëtarësimi i plotë në Bashkimin Evropian është një proces që nuk ka alternativë. Anëtarësimi i Serbisë në BE është një prioritet i rëndësishëm i politikës së jashtme Serbia mbështet anëtarësimin e vendeve fqinje në BE Hungaria mbështet anëtarësimin evropian të B. Ballkanit Turqia: Nuk mund të gjejmë zgjidhje për problemet e ndërtimit të një muri në kufijtë tanë. BeH i përket Evropës edhe gjeografikisht edhe si qytetërim Qytetarët e Ballkanit Perëndimor janë pjesë e Evropës 	BE, Gjermania Maqedonia Bosnja Hungaria Greqia	9 9 lajme

Tabela 6. Anadolu Agency (AA) boshnjako-kroato-serbe: narrativi për integritimin në Bashkimin Evropian

Shërbimi maqedonas i Anadolu Agency (AA) fokusohet më shumë në integritimin e Maqedonisë së Veriut në BE. Interesi strategjik i Bullgarisë është që Maqedonia e Veriut të jetë pjesë e BE-së.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
Nuk ka alternative përveç integrimit në Bashkimin Evropian.	<ul style="list-style-type: none"> Procesi i negociatave me BE-në kërkon shumë reforma dhe shumë ndryshime Interesi strategjik i Bullgarisë është që Maqedonia e Veriut të jetë pjesë e BE-së E ardhmja e Bosnjë-Hercegovinës është Evropa Gjermania: Duhet të pajtoheni me njëri-tjetrin Vetoja e Republikës së Bullgarisë është një gabim gjeostrategjik i papërgjegjshëm Hungaria mbështet integrimin evropian të B. Ballkanit Greqia: Ne vazhdojmë të mbështesim BeH dhe vendet e rajonit në rrugën e anëtarësimit në BE 	SHBA, NATO Shqipëria Maqedonia Mali i zi	7 7 lajme

Tabela 7. Anadolu Agency (AA) Maqedonisht: Narrativi për integrimin në Bashkimin Evropian

Rajoni është i rëndësishëm për SHBA-në dhe NATO-n

Anadolu Agency (AA) zbulon rolin dhe politikat e SHBA-së dhe NATO-s ndaj Ballkanit Perëndimor në përmbajtjen e saj të publikuar në gjuhët ballkanike. Theksohet gjithashtu rëndësia e kësaj fushe për SHBA-në dhe NATO-n. Ai thekson gjithashtu përpjekjet e SHBA-së për të zgjidhur problemet në Ballkanin Perëndimor dhe përpjekjet e NATO-s për të rivendosur paqen për njerëzit e rajonit.

SHBA-të janë aktori më i rëndësishëm politik në Ballkanin Perëndimor dhe përpjekjet e tyre politike përfshihen në përmbajtjet e Anadolu Agency (AA). Marrëveshja përfundimtare (në mes Kosovës dhe Serbisë) që do të kontribuojë për paqen dhe stabilitetin në rajon dhe më gjerë mund të arrihet vetëm me qëndrimin e palëkundur të SHBA-së se duhet të ketë pjesëmarrje dhe njohje reciproke. Partneriteti strategjik me NATO-n dhe SHBA-në është shumë i rëndësishëm për Ballkanin.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
SHBA dhe hyrja në NATO	<ul style="list-style-type: none"> • Stabiliteti dhe siguria e Ballkanit Perëndimor është e rëndësishme për NATO-n • Anëtarësimi i Maqedonisë së Veriut dhe Malit të Zi në NATO është një përshpejtim i mirë në rajon. • N. Maqedoni-NATO: Kontributi në stabilitetin rajonal për të ndihmuar Ballkanin të bëhet një vend më i begatë • Partneriteti me NATO-n dhe SHBA-në është shumë i rëndësishëm për Ballkanin • Maqedonia: Partneriteti strategjik me SHBA-në, një nga shtyllat më të rëndësishme të diplomacisë sonë • Kosovë-Serbi: Marrëveshja përfundimtare që do të kontribuojë për paqen dhe stabilitetin në rajon mund të arrihet vetëm me pjesëmarrjen e SHBA-së dhe njohjen reciproke. • Marrëdhëniet SHBA-Shqipëri do të bëhen më të forta në të ardhmen 		

Tabela 8. Narrativi e Anadolu Agency (AA) shqip mbi SHBA dhe NATO

Anadolu Agency (AA) jep përmbajtje mbi politikat e SHBA-së në rajon në shërbimin e saj boshnjako-serbo-kroate. Shtetet e Bashkuara mbeten të përkushtuara për avancimin e bashkëpunimit ekonomik, stabilitetit rajonal dhe vlerave demokratike, dhe janë të vendosura të mbështesin synimin e Serbisë për integrimin evropian. AA thekson rolin kyç të SHBA-së në ruajtjen e paqes dhe stabilitetit në Bosnje dhe Hercegovinë, duke demonstruar gjithashtu ndihmën e saj në zbatimin e proceseve të rëndësishme reformash. Anadolu Agency (AA) (BHS) prezanton marrëdhëniet e NATO-s me vendet përkatëse.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
SHBA dhe hyrja në NATO	<ul style="list-style-type: none"> Mali i Zi mbetet i përkushtuar ndaj anëtarësimit në NATO Shtetet e Bashkuara mbeten të përkushtuara për stabilitetin rajonal dhe mbështetjen e Serbisë në rrugën e saj drejt BE-së SHBA-të kanë një rol kyç në ruajtjen e paqes dhe stabilitetit në Bosnje dhe Hercegovinë. NATO e vlerëson Serbinë si partnere Të qenit anëtar i NATO-s i kontribuon stabilitetit dhe sigurisë më të madhe të anëtarit. Rusia ka përpjekje për të ndaluar Bosnjën dhe Hercegovinën në aleancën e NATO-s. Bosnja dhe Hercegovina dhe NATO kanë një partneritet të fortë 	SHBA, NATO Maqedonia Mali i zi Bosnja Sërbia	8 8 Lajme

Tabela 50. Narrativa e Anadolu Agency (AA) në gjuhën boshnjake-kroate-serbe, mbi SHBA dhe NATO

Shërbimi maqedonisht i Anadolu Agency (AA) zhvillon narrativin në përmbajtje me qëllim që të zbulojë avantazhet e të qenit anëtar i NATO-s i Maqedonisë së Veriut. Maqedonia e Veriut ka zënë vendin e saj në NATO si një vend që qëndron për paqen, sigurinë dhe stabilitetin në Ballkan dhe angazhimi është të investojmë në stabilitetin e rajonit tonë dhe të kontribuojmë në stabilitetin rajonal.

Narativi	Nën-narrativi	Diskutuar	Numri i përmbajtjeve
SHBA dhe hyrja në NATO	<ul style="list-style-type: none"> Stabiliteti dhe siguria e Ballkanit Perëndimor është e rëndësishme për NATO-n Anëtarësimi i Maqedonisë së Veriut dhe Malit të Zi në NATO është një përshpejtim i mirë në rajon. NATO: Ushtria jonë do të vazhdojë të kontribuojë për sigurinë, paqen dhe stabilitetin global Ndërtimi i aftësive të avancuara të reagimit ndaj krizave me mbështetjen e NATO-s Partneriteti strategjik me NATO-n dhe SHBA-në është shumë i rëndësishëm për Ballkanin SHBA vazhdon mbështetjen e saj për stabilitetin rajonal dhe rrugën e Serbisë në BE 	SHBA, NATO Maqedonia Mali i zi Bosnja Sërbia	6 6 lajme

Tabela 51. Narrativa e Anadolu Agency (AA) maqedonisht për SHBA-në dhe NATO-n

Përfundim

Transmetuesit ndërkombëtarë kanë luajtur gjithmonë një rol të rëndësishëm në komunikimin e diplomacisë publike të vendeve të ndryshme. Transmetuesit ndërkombëtarë mund të pranohen si metodat e para ku ata mund të komunikojnë me popujt e tyre të huaj dhe diasporën e tyre. Vendet (veçanërisht vendet perëndimore) i kanë përdorur transmetuesit ndërkombëtarë duke transmetuar në gjuhë dhe rajone të ndryshme të botës për të pasqyruar imazhin dhe politikën e vendeve të tyre. Transmetimi ndërkombëtar, i cili u zbatua si metodë e politikës së jashtme përpara se të përdorej koncepti i diplomacisë publike, fillimisht u lidh me konceptin e propagandës. Gjithashtu është përdorur për shërbime të ndryshme në periudha të ndryshme.

Transmetimet rajonale dhe të orientuara drejt gjuhëve specifike janë gjithashtu të rëndësishme për transmetimet ndërkombëtare. Ballkani gjithmonë zë një vend të rëndësishëm në politikën e jashtme të vendeve me predispozita vendimmarrëse në politikat globale. Duke qenë aktive në rajon, transmetuesit ndërkombëtarë i kanë shërbyer komunitetit ballkanik që në vitet kur filluan transmetimet e para në nivel botëror. Në vitet 1920 të transmetimeve të para të transmetuesve ndërkombëtarë, disa transmetues ndërkombëtarë filluan të transmetonin në rajonin e Ballkanit që në vitet e para të krijimit të tyre (Rizanaj, 2021).

Në transmetimet e tyre për Ballkanin, përgjithësisht përfshihen çështje të tilla si vlerat demokratike, paqja dhe stabiliteti, pajtimi etnik, sundimi i ligjit, integrimi evropian, qëndrueshmëria e vendeve rajon. Për shkak se mediat lokale të rajonit kryesisht kontrollohen nga politikanë (pushtet për shkak të zhxillimeve të ndryshme) dhe grupe interesi, nuk mund të jepen lajme të besueshme. Prandaj, transmetuesit ndërkombëtar perceptohet si një burim i besueshëm i informacionit (Rizanaj, 2022b).

Anadolu Agency (AA) shërben si urë lidhëse mes Turqisë dhe vendeve të Ballkanit Perëndimor me botimet e saj në gjuhët ballkanike. Duke luajtur një rol shumë të rëndësishëm në përcjelljen e mesazhit të Turqisë në Ballkan, Anadolu Agency (AA) fokusohet në të kaluarën kulturore dhe historike të qyteteve të rajonit. Anadolu Agency ofron botime në gjuhën shqipe, bashkërisht boshnjake-kroato-serbe dhe maqedonase. Përmbajtja e lajmit prezantohet në rubrikat e mëposhtme: Turqia, Ballkani, Bota, Politika, Ekonomia, Kultura dhe Sporti.

Sipas narrativave strategjike të Anadolu Agency (AA), Turqia është shtet mik edhe vëlla i rajonit. Për shkak të marrëdhënieve shekullore midis popujve të Ballkanit Perëndimor dhe popullit turk, ky rrëfim përbën bazën e lajmeve të publikuara. Publikimet e Anadolu Agency (AA) mund të cilësohen si tendenca drejt përforcimit të tyre me përmbajtjen e fokusuar në lidhjet e së shkuarës. Sipas narrativit të Anadolu Agency (AA), politikat e Turqisë në Ballkan mund të klasifikohen në katër kategori: marrëdhëniet e saj me vendet e Ballkanit Perëndimor, çështja FETO, aktivitetet e ndihmës humanitare dhe investimet në arsim. Shqipëria është vendi ynë mik dhe vëlla dhe Turqia e sheh Shqipërinë si një vend me rëndësi strategjike për sigurimin e paqes dhe stabilitetit të përhershëm në Ballkan. Gjithmonë theksohet rreziku që paraqet organizata FETO dhe dëmi që mund t'iu shkaktojë vendeve

të Ballkanit Perëndimor. Duke qenë se kjo organizatë synon shtetin në çdo vend ku vepron, nënvizohet se përbën një kërcënim për Shqipërinë, Maqedoninë Veriore dhe Kosovën. Anadolu Agency (AA) i kushton një vend të veçantë narrativit se Turqia i ndihmon popujt e Ballkanit Perëndimor përmes organizatave humanitare, bazuar në strategjinë e politikës së jashtme turke me në qendër njeriun. Ndhimat humanitare të shoqatave turke si Gjysmëhëna e Kuqe Turke dhe ndihma e projekte të ndryshme të TIKA-s janë gjithmonë të përfshira në përmbajtjet e publikuara. Një tjetër çështje që Anadolu Agency fokusohet në përmbajtjet e publikuara, janë investimet në arsim. Shkollat dhe universitetet e Fondacionit Maarif në Shqipëri dhe Maqedoni dhe Universiteti Ndërkombëtar Ballkanik paraqiten si model arsimor dhe pasqyrim i nivelit arsimor turk. Përveç kësaj, edhe pse Turqia nuk është pjesë e procesit të integritit të Ballkanit Perëndimor në BE, ajo në njëfarë mënyre e mbështet këtë proces në mënyra të ndryshme. Megjithatë, duke qenë se është një nga anëtarët më të rëndësishëm të NATO-s, ajo fokusohet më shumë në politikën e NATO-s ndaj rajonit dhe vlerëson marrëdhëniet e saj nën ombrellën e NATO-s.

Literatura

- Bostancı, M. (2012). *Kamu Diplomasisinde Medyanın Rölü ve Önemi*. Anahtal Kitaplar.
- Browne, D. R. (1982). *International Radio Broadcasting: The Limits of the Limitless Medium*. Praeger.
- Cull, N. J. (2009). Public Diplomacy before Gullion: The Evolution of a Phrase. In N. Snow & P. M. Taylor (Eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (pp. 19–23). Routledge.
- Cull, N. J. (2010). Public diplomacy: Seven lessons for its future from its past. *Place Branding and Public Diplomacy*, 6(1), 11–17. <https://doi.org/10.1057/pb.2010.4>
- Cull, N. J. (2012). *The Decline and Fall of the United States Information Agency - American Public Diplomacy, 1989–2001* (1st ed.). Palgrave Macmillan US. <https://doi.org/10.1057/9781137105363>
- Ertekin, B. A. (2012). Uluslararası Sistemde Görsel-İşitsel Medyanın Kamu Diplomasisi ve Kamuoyu Yaratmadaki Önemi: TRT'nin Türkçe Dışında Yayın Yapan Kanalları Üzerine bir İnceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(42), 323–354.

- Erzen, M. Ü. (2012). *Kamu Diplomasisi*. Derin Yayınları.
- Gonesh, A., & Melissen, J. (2005). *Public Diplomacy: Improving Practice*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Kılıç, E. A. (2015). Bir Kamu Diplomasisi Aracı olarak TRT Kurumu. In M. Şahin & B. S. Çevik (Eds.), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi* (pp. 365–390). Nobel Yayın.
- Leonard, M. (2002). *Public Diplomacy*. The Foreign Policy Centre.
- Melissen, J. (2005). The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice. In J. Melissen (Ed.), *The New Public Diplomacy - Soft Power in International Relations* (pp. 3–27). Palgrave MacMillan.
- Mowlana, H. (1996). *Global Communication in Transition: The End of Diversity*. SAGE Publications.
- Nye, J. S. (2008). Public Diplomacy and Soft Power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 94–109. <https://doi.org/10.1177/0002716207311699>
- Öymen, O. (2003). *Silahsız Savaş: Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi* (4th ed.). Remzi Kitabevi.
- Price, M. E. (2003). Public Diplomacy and the Transformation of International Broadcasting. *Cardozo Arts and Entertainment Law Journal*, 21(1), 51–85. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4533.003.0012>
- Price, M. E., Haas, S., & Margolin, D. (2008). New Technologies and International Broadcasting: Reflections on Adaptations and Transformations. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 150–172. <https://doi.org/10.1177/0002716207312033>
- Rizanaj, F. (2019). Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Aracı Olan TRT ve Anadolu Ajans'ının (AA) Yayın Politikalarının İncelenmesi: Balkanlara Yönelik Yayınlar Örneğinde Çözümleme. In B. Yuvalı & T. Eğri (Eds.), *5th International Students Social Sciences Congress Proceedings - II* (pp. 537–554). İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM).
- Rizanaj, F. (2020). Kamu Diplomasisi Bağlamında Kosova -Türkiye İlişkilerinde Türkiye Mezunlarının Rolü. In O. Akgül (Ed.), *5. ULUSLARARASI ÖĞRENCİLİK SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI BEŞİNCİ KİTAP* (pp. 193–205). Harf Yayınları/Uluslararası Öğrenci Dernekleri Federasyonu (UDEF).
- Rizanaj, F. (2021). Kamu Diplomasisi Bağlamında Uluslararası Yayıncılık: TRT, BBC, Deutsche Welle, Al Jazeera (AJ) ve Amerika'nın Sesi (VOA) Batı Balkanlara Yönelik İçeriklerin Çözümlemesi. In U. Altuntaş (Ed.), *6th International Student Science Congress, Volume 1* (pp. 217–240). İstanbul Bilimler Akademisi Vakfı.

- Rizanaj, F. (2022a). Uluslararası Yayıncılığın Savunuculuk Rolü: Almanya'nın AB Başkanlığı Sırasında Batı Balkanlar'ın Avrupa Entegrasyonuna İlişkin Deutsche Welle (DW) İçeriklerinin Anlatımı. In M. Uğuş (Ed.), *7th INTERNATIONAL STUDENT SYMPOSIUM* (pp. 17–26). ULUSLARARASI ÖĞRENCİ DERNEKLERİ FEDERASYONU (UDEF).
- Rizanaj, F. (2022b). *Balkan Dillerinde Yayın Yapan Uluslararası Yayın Kuruluşlarının Kamu Diplomasisi Bağlamında Yayın Politikalarının İncelenmesi* [PhD]. Anadolu Üniversitesi.
- Sancar, G. A. (2015). Kamu Diplomasisinde Medyanın Önemi: Anadolu Ajansı Örneği. In M. Şahin & B. S. Çevik (Eds.), *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi* (pp. 439–464). Nobel Yayın.
- Servisi i AA-së në BHS shënon 7-vjetorin e themelimit.* (2019). <https://www.aa.com.tr/sq/balkani/servisi-i-aa-së-në-bhs-shënon-7-vjetorin-e-themelimit-/1414763>
- Servisi i AA-së në gjuhën shqipe shënon përvjetorin e katërt të funksionimit.* (2018). <https://www.aa.com.tr/sq/gunun-basliklari/servisi-i-aa-s%C3%AB-n%C3%AB-gjuh%C3%ABn-shqipe-sh%C3%ABnon-p%C3%ABrvjetorin-e-kat%C3%ABrt-t%C3%AB-funksionimit/1269459?amp=1>
- Sevin, E. (2015). Pathways of connection: An analytical approach to the impacts of public diplomacy. *Public Relations Review*, 41(4), 562–568. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2015.07.003>
- Szondi, G. (2008). Public Diplomacy and Nation Branding: Conceptual Similarities and Differences. In *Discussion Papers in Diplomacy: Vol. No. 112*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Türkten, F. (2019). “AA 99 yıl önce başladığı yolculuğunu sonsuza dek sürdürecek.” Aa.Com.Tr. <https://www.aa.com.tr/tr/kurumsal-haberler/aa-99-yil-once-basladiği-yolculugunu-sonsuza-dek-surdurecek/1444000>
- Zaharna, R. S. (2009). Mapping out a Spectrum of Public Diplomacy Initiatives. In N. Snow & P. M. Taylor (Eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy* (pp. 86–100).
- Zaharna, R. S. (2013). *Culture Posts: Public Diplomacy in the Ancient World*. USC Center on Public Diplomacy. <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/culture-posts-public-diplomacy-ancient-world>
- Zöllner, O. (2006). A Quest for Dialogue in International Broadcasting: Germany's Public Diplomacy Targeting Arab Audiences. *Global Media and Communication*, 2(2), 160–182. <https://doi.org/10.1177/1742766506061817>

Reevaluating Uses and Gratifications Theory in the Context Of Social Media: from Traditional Audiences to Act

Flora Hajdarmataj¹

Abstract: Due to the development of social media tools, the uses and gratifications theory has gained different importance and has begun being reshaped. When looking at studies in the field, the uses and gratifications theory has been developed for many years to understand the needs and gratifications related to the use of traditional mass media. Based on recent studies, the uses and gratifications theory is suitable for new media studies, especially in comparisons and definitions, and studies in this direction have increased. These studies aim to explain how individuals use social media and determine what satisfaction active users get from social media platforms and what is required in this direction. While traditional studies have emphasized the masses and the passive nature of audiences and readers, new media studies show new media users form a more conscious and active audience. While spending time on social media, users can simultaneously watch videos, share, write comments, click on a like button, and actively use all other features of social media tools. Based on the uses and gratifications theory, this study will evaluate academic studies regarding social media and focus on the concept of the active user. In this context; the study aims to reconsider the relevant literature review on uses and gratifications theory in the context of recent applications in social media. Therefore, the study's main goal is to reanalyze the uses and gratifications theory, which emerged when traditional media was the determining factor, with regard to new media, in which social media has become determinant.

Keywords: social media, uses and gratifications theory, active user, gratification

¹ Anadolu University, flora.hajdarmataj@gmail.com

Giriş

Ruggiero (2000) yeni iletişim teknolojilerinin medya ekolojisini köklü bir şekilde dönüştürmesiyle birlikte kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının iyice önem kazandığını belirtir. Ruggiero, yeni iletişim teknolojilerinin, özellikle de internetin etkileşim (interactivity) ve kullanıcı türevli içerik üretme gibi özelliklerinin kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı tarafından benimsenen aktif kullanıcı paradigması içerisinde en iyi şekilde açıklanabileceğini vurgular. Hatta pek çok araştırmacı, internetle birlikte klasik izlerkitle kavrayışımızı yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini vurgulamaktadır (Livingstone 2004; Ruggiero 2000, 21). Chen'in (2011, s. 759) belirttiği gibi, kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı, belirli bir iletişim aracının ihtiyaç ve güdüleri ne şekilde doyduğunu anlamak bağlamında insanların psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarına odaklandığı için sosyal medya çalışmalarında son derece uygun bir yaklaşım olmaktadır. Son yıllarda gündelik hayatın içinde olan sosyal medya araçları yaşamın her alanında kullanılan iletişim kanalları olarak dikkat çekmektedir. Bundan dolayı, sosyal medyayı anlamak ve araştırmak için geleneksel kitlesel iletişim teorilerinden faydalanarak başta dijital platformlar, bloglar, çeşitli sosyal ağlar olmak üzere sosyal medya bağlamında kullanımlar ve doyumlar daha çok yararlanılmaya başlayan kuramlar arasındadır (Sheldon, 2015). Bu çalışma, kullanımlar ve doyumlar kuramından hareketle, sosyal medya konusunda yapılan akademik çalışmaları değerlendirecek ve "aktif kullanıcı" kavramı üzerinde duracaktır. Bu çerçevede, bu çalışma kullanımlar ve doyumlar kuramının ilgili literatür taramasını sosyal medyadaki son uygulamalar bağlamında yeniden ele almayı hedeflemektedir. Dolayısıyla çalışmanın temel hedefi geleneksel medyanın belirleyici olduğu bir dönemde ortaya çıkan kullanımlar ve doyumlar kuramını, sosyal medyanın belirleyici olmaya başladığı yeni medya düzeni içerisinde yeniden çözümlenektir.

Kullanımlar ve Doyumlar Teorisi

Kullanımlar ve doyumlar teorisi, medyanın izleyiciler ve kullanıcılar için kullanım değerleriyle ilgilenen bir medya teorisidir (Fuchs, 2016, s. 20-21). Krccmar ve Strizhakova'a göre, bireylerin medyayı neden kullandığı ya da belli başlı medya içeriklerini hangi motivasyonlarla seçtikleri gibi soruların cevabını arayan kullanımlar ve doyumlar kuramı, aslında medyayı nasıl kullandığımızı ve nihayetinde medyadan nasıl etkilendiğimizi anlamamıza yardımcı olmaktadır (Krcmar & Strizhakova, 2009, s. 53). Kullanımlar ve doyumlar

kuramı olarak adlandırılan yeni düşünce yapısının sonucunda medya insanlara bir şey yapmaz; bunun yerine, insanlar medya ile bir şeyler yapmaktadır. İzleyici üyeleri, etkileri sınırlama veya bunlara izin verme konusunda güçlü araçlardır. Alternatif olarak, medya etkisi ancak insanların izin verdiği ölçüde büyük olabilir (Baran, 2019, s. 321). Bu kuram özellikle aktif izleyici katılımını vurgulayan bir araştırma perspektifi sunar (Lipschultz, 2018, s. 245). Bu yüzden kullanımlar ve doymalar kuramı medya izleyicisini merkeze alan bir yaklaşımdır. Yirmi birinci yüzyılda, kullanıcının aktif olduğunu, kendi ihtiyaçlarını ve doymalarını karşılamak için sosyal medya araçlarını kullandıklarını varsaymaktadır. Günümüzde, kullanımlar ve doymalar açısından sosyal medya araçları hakkında (Twitter, Facebook, Youtube vb.) önemli araştırmaların arttığını göstermektedir.

Kullanımlar ve doymalar kuramı (U&G; Katz, Blumler ve Gurevitch, 1973), insanların belirli bir medyayı neden kullandığını anlamak için bir dizi çalışmada kullanılmıştır. Sheldon'e (2015) göre, kullanımlar ve doymalar diğer medya teorilerinden (örneğin, yetiştirme teorisinden) farklı olarak medyanın içeriğine odaklanmanın aksine kullanıcının, ihtiyaçlarının bir veya daha fazlasını karşılayabilecek medya seçimindeki aktif rolünü vurgulanmaktadır. Mesela gülmek istediğimizde komedi programları izleyebiliriz, haber almak istediğimizde bir haber kanalı izleyebiliriz. Bu kurama göre, insanlar kendilerinin farkındadır ve medyayı neden kullandıklarını açıklayabilirler (Sheldon, 2015, s. 21). Fiske (2011), izleyicinin kitle iletişim araçlarında tatmin etmeye çalıştığı karmaşık bir dizi ihtiyacı olduğu inancını temel almaktadır. Bu iletişim modeli, en az gönderici kadar aktif bir izleyici kitlesi olduğunu varsaymaktadır. Kullanımlar ve doymalar yaklaşımı çalışmaları kapsamında, bireylerin medya kullanımı sonucunda elde edebilecekleri doymalara ilişkin sınıflandırmalar ortaya konmuştur. Kullanımlar ve doymalar yaklaşımı, genelde psikolojik ve sosyal çevre, iletişim ihtiyaçları ve güdeleri, medya, medyaya yönelik tutum ve beklentiler, medyaya yönelik davranış çıktıları ve sonuçları gibi temel öğelere verdiği önem ile dikkat çeken (Rubin, 2009, s. 166), "işlevler" ve "kullanımlar" gibi ön plana çıkan kavramları aracılığıyla bireysel ihtiyaçların tatminine göndermede bulunan bir yaklaşımdır (Chaney, 1972, s. 24).

Laughey'e göre, bu yaklaşımda desteklenen argüman, izler kitlenin medyayı kullandığı yönündedir ve korkulan etkilere değil, gereksinimlerin doymuna odaklanmaktadır (Laughey, 2010, s. 58-59). Elihu Katz'ın 1959 yılında koyduğu kullanımlar ve doymalar kuramı, temelde alıcının, gereksinimlerini doyurma ve medya seçimi arasındaki bağı açıklamaya çalışmaktadır (Özer,

2016, s. 136). Böylece, izler kitle üyelerinin kendileri için en doyurucu olan kitle iletişimi içerikli yayını şöyle ya da böyle etkin biçimde aradıkları varsayımına dayanan bir iletişim modeli olduğunu söyleyebiliriz (Mutlu, 2012, s. 202).

Geleneksel etki araştırmalarının iletişim araçlarının insanlara ne yaptığı şeklinde formüle edilen temel sorusu yerine insanların iletişim araçlarıyla ne yaptığı sorusunu koyan ve böylelikle araştırma sorularını araç ya da mesajdan izler kitleye kaydıran işlevli bir iletişim araçları kuramı olduğunu için, Katz'ın, iletişim alanının ancak "İnsanlar medya ile ne yapıyor?" sorusuna yönelerek anlaşılabilirliği öne sürülmüştür (Severin ve Tankard, 1994, s. 474; Mutlu, 2012, s. 202). Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının altında yatan temel amaç; gereksinimleri gidermek ve doyum sağlamak amacıyla kitle iletişim araçları içeriğine odaklanması gerektiğidir (McQuail & Windahl, 1997, s. 153-154).

Kullanımlar ve Doyumlar Araştırmaların Dönemsel Serüveni

Etki geleneğinde, çok sayıda araştırmanın yapıldığı ve birçok kuram ve yaklaşımın geliştirildiği üç dönem yaşanmıştır. 1. dönemde medyanın güçlü; 2. dönemde sınırlı etkileri olduğu kabul edilmiştir. 3. dönemde ise güçlü etkilere dönüş yaşanırken sınırlı etkiler yaklaşımı tümüyle reddedilmemiştir (Özer, 2007; 2016). Etki araştırmaları 1920'li yıllarda özellikle sinema araştırmalarında ortaya konurken 1940'lı yıllarda kullanımlar ve doyumlar araştırmaları iletişim alanına yerleşmeye başlamıştır (Jensen & Rosengren, 2005, s. 56). Kuramda, temel olarak, medya ortamlarında gerçekleştirilen izleme, okuma, dinleme gibi farklı pratiklerin izler kitlenin farklı ihtiyaçlarını doyuma ulaştırdığı fikrinin savunulduğu söylenilebilir (Ateşgöz, 2021, s. 152). Bu anlamda, medya içeriklerinin bir doyum kaynağı olarak kabul edildiği kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı kapsamında, izler kitlenin farklı ihtiyaçlarını farklı medya araçları vasıtasıyla doyuma ulaştırabileceği fikrini irdeleyen çeşitli araştırmaların (Waples, Berelson ve Bradshaw, 1940; Berelson, 1949) kitle iletişim araştırmalarının ilk dönemleri itibari ile gerçekleştirilmeye başladığına dikkat çekilmektedir (Katz, Blumler, & Gurevitch, 1974, s. 514).

Medya kullanımının potansiyel izleyicilerin algıları, ihtiyaçları, arzuları veya güdülerinden etkilendiği fikri neredeyse medya araştırmasının kendisi kadar eskidir (McQuail D. , 2010). Özer'e göre (2016, s. 141-142), kullanımlar

ve doyumlar yaklaşımına yönelik ilk çalışma, henüz güçlü etkiler döneminin geçerli olduğu kabul edilen senelerde, *Cantrill and Allport* tarafından 1935 yılında yapılmıştır. Daha sonra, kullanımlar ve doyumlar kuramının kökenleri *Uygulamalı Toplumsal Araştırmalar Bürosunun* 1940'larda yapılan çalışmalarına dayandırılmıştır. Lazarsfeld ve arkadaşlarının 1940'lı yılların başında yaptığı çalışmalar, özellikle radyo dinleme güdüleri ile ilgili olanlar, alanda yeni açılımlara neden olmuş ve kuramın ilk örnekleri verilmeye başlamıştır. Örnekler arasında *Cantrill and Allport* (1935) radyo üzerinde; *Waples, Berelson ve Bradshaw* (1940) okuma üzerinde; Herzog (1940, 1944) bilgi yarışması programları ve radyo gündüz dizilerinden alınan doyumlar üzerinde; *Suchman* (1942) ciddi müzik dinleme motivasyonları üzerinde; *Wolfe ve Fiske* (1949) çocukların çizgi romana olan ilgileri üzerinde; *Berelson* (1949), gazete-gazete okumanın işlevleri üzerinde ve *Lazarsfeld ve Stanton* (1942, 1944, 1949) farklı medya türleri üzerinde izleyicilerin güdülerini ve seçim modellerini keşfetmeye çalışmıştır (Ruggiero, 2000, s. 4). Daha sonra, kullanımlar ve doyumlar, sosyal-psikolojik bir modelde yürütülen ve izleyiciye dayalı bir araştırmanın sonucu olmuştur (McQuail, 1994).

Lazarsfeld *The People's Choice* (Halkın Tercih) (1944) adlı, Bernard Berelson ve Hazel Gaudert ile yazdığı kitapta, ilk kez seçmenin oyunun yalnızca rastlantıya bağlı kişisel bir tercih ya da medyanın yönettiği seçim kampanyalarının ürünü olmadığını, üç değişkene bağlı değerlendirilebileceğini gösterir: sınıf, coğrafi aidiyet ve din (Maigret, 2014, s. 99-100). Aslında Lazarsfeld'in bu yaklaşımı doğrultusunda 1940'ta gerçekleştirilen araştırma ile toplumdaki insanların birbirinden farklı kişilik özelliklerinin ayırdına varılması bireyi öne çıkarma sürecindeki ilk somut adımlardan biri olarak değerlendirilebilir (Sınav, 2019, s. 78). Ardından, Katz ve Lazarsfeld tarafından 1948 yılında gerçekleştirilen "kişisel etki" araştırması ise bireylerin kişilik farklılıklarını, buna bağlı olarak bireyler arası iletişim süreçlerine ilişkin bulguları çok daha belirgin biçimde ortaya koymuştur (Maigret, 2011, s. 105; Güngör, 2016, s. 125). Ancak; kullanımlar ve doyumlar kuramı, kavramsal anlamda açık ve net biçimde ilk olarak *Elihu Katz* tarafından 1959 yılında hazırlanan "*Mass Communications Research and the Study of Popular Culture: An Editorial Note on a Possible Future for This Journal*" isimli makalede ortaya konulmuştur.

Defflour ve Dennis (2002, s. 99) benzer bir yaklaşımla 1950'lerden itibaren araç merkezli araştırmalardan izleyici merkezli araştırmalara geçildiğini ve böylece izleyicilerin kitle iletişim araçlarıyla ne yaptığı ya da ne yapmak istediği gibi düşüncelerin ön plana çıktığını ifade etmektedirler. 1960'ların

ortalarında ise, Amerikan, İngiliz ve Kuzey Avrupa iletişimcileri kullanımlar ve doyumlar kuramının kısa bir zamanda yayılmasını sağlamışlardır. Katz da, iletişim araçlarının halka ne yaptığından çok, halkın bu araçlarla ne yaptığına dikkat edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Aynı zamanda Blumler ve Katz bireyler medyayı kullanarak bazı doyumlar elde etme beklentisinde oldukları için kurama “*Kullanımlar ve Doyumlar*” adını vermişlerdir. Bu bağlamda kullanımlar iletişim araçlarını kullanma nedenlerini ifade ederken doyumlar ise bireylerin iletişim araçlarını belli gereksinimleri gidermek için kullanmalarını ve doyum aramalarını ifade etmektedir. Rosengren ve Windahl da kuramı geliştirip, ayrıntılandırarak katkıda bulunmuşlardır (Akçay, 2011, s. 157-158).

Kullanımlar ve doyumlar araştırmasının bir sonraki aşaması, yaklaşımın kesin köklerine ilişkin iletişim uzmanları arasındaki anlaşmazlığa rağmen 1950’lerde ve 1960’larda farklı haz tüketimi kalıplarının öncüleri olduğu varsayılan çok sayıda sosyal ve psikolojik değişkeni tanımlamayı ve işlevselleştirmeyi içeriyordu (Wimmer & Dominick, 2013, s. 347). Schramm, Lyle ve Parker (1961), çocukların televizyonla ne yaptıklarını incelediler. Buldukları sonuçlara göre, çocuklar genellikle büyüklerin seyrettiği programları seyrederek ve seyrettiklerinin çoğu fantezi ve eğlence programlarıdır (Tekinalp & Uzun, 2009, s. 117). Ayrıca, çocukların televizyon kullanımının zihinsel yeteneklerinden ve ebeveynleri ve ekranlarıyla olan ilişkilerinden etkilendiği sonucuna varmışlardır. Kitle iletişim araçları kullanımı, Katz ve Foulkes (1962) tarafından bir kaçış olarak kavramsallaştırılmıştır. Daha önceki araştırmacıların aksine, Klapper (1963), kullanımı sadece etiketlemekten ziyade sonuçlarını analiz etmenin önemini vurguladı. 1964’te Mendelsohn, radyo dinlemenin birkaç genelleştirilmiş işlevini şu şekilde özetlemişti: arkadaşlık, günü parantez içine alma, ruh hâlini değiştirme, yalnızlık ve can sıkıntısına karşı koyma, faydalı haberler ve bilgiler sağlama, sosyal etkileşimi kolaylaştırma ve hayattan zevk almayı artırma. Gerson (1966), ergenlerin medyayı nasıl kullandıklarının önemli bir yordayıcısı olarak ırk değişkenini tanıttı. Greenberg ve Dominick’in (1969) araştırması, gençlerin öğrenmek için televizyonu nasıl kullandıklarını ırk ve sosyal sınıfın belirlediği sonucuna varmıştır. Bu dönemde kitle iletişim araçlarının klasik etkiler modelinden işlevselci bir yaklaşıma geçişi gösteren birçok çalışma yapılmıştır (Ruggiero, 2000, s. 6). Klapper’in (1963) belirttiği gibi, kullanımlar ve doyumlar çalışmaları daha işlevsel olacak şekilde evrildi ve izleyici üyesini “birçok eski çalışmanın onu indirgediği pasif, neredeyse hareketsiz bir rolde bırakmaktan ziyade dinamik içindeki haklı konumuna geri getirdi” (Klapper J. T., 1963, s. 527). Belirgin bir şekilde, Geiger

ve Newhagen (1993), Klapper'a iletişim alanında "bilişsel devrimi" başlatma konusunda itibar etti.

Yirmi yıl sonra (1960'larda ve 1970'lerde) yeniden keşfedildiğinde ve detaylandırıldığında, yaklaşımın temel varsayımları bu şekilde özetlenebilir:

(a) *medya ve içerik seçimleri rasyoneldir ve belirli hedeflere ve tatminlere yöneliktir (böylece seyirci aktiftir ve seyirci oluşumu rasyonel olarak açıklanabilir).*

(b) *izleyici üyeleri, kişisel (bireysel) ve sosyal (ortak) koşullarda ortaya çıkan medyayla ilgili ihtiyaçların bilincindedir ve bunları motivasyon açısından dile getirebilir.*

(c) *genel olarak konuşursak, kişisel fayda, izleyici oluşumunun estetik veya kültürel faktörlerden daha önemli bir belirleyicisidir.*

(d) *izleyici oluşumu için ilgili faktörlerin tümü veya çoğu (güdüler, algılanan veya elde edilen memnuniyetler, medya seçimleri, arka plan değişkenleri) ilke olarak ölçülebilir (McQuail D. , 1997, s. 71).*

Kullanımlar ve doyumlar çalışmalarında "modern" dönemin ortaya çıkışıyla önemli hâle gelen birinci adım, etki araştırmalarının gölgesinden kaçış olarak değerlendirilmektedir. 1970'lerden önce, kullanımlar ve doyumlar araştırmaları, elde edilen sonuçlar veya doyumlardan ziyade aranan doyumlara odaklandı (Rayburn, 1996). 1970'ler boyunca, kullanımlar ve doyumlar araştırmacıları izleyici motivasyonlarını dikkatle incelediler ve insanların sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarını tatmin etmek için medyadan yaptıkları kullanımların ek tipolojilerini geliştirdiler (Ruggiero, 2000, s. 6). Bu yüzden 1970'lerin başında, perspektif içinde oldukça fazla sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan düzinelerce rapor edilmişti ve birçok medya içeriğinden elde edilen çok çeşitli ihtiyaçlara ve tatminlere hitap ediyordu. Çocukların ve diğerlerinin televizyondan nasıl etkilendiklerine yapılan güçlü vurgu devam etti. Bu zamandan itibaren, çeşitli bilim adamları ve araştırmacılar, perspektifin çeşitli versiyonlarını önerdiler (Siebert, Peterson, & Schramm, 1963, s. 1). Sonuç olarak, ek kanıtlar sunan daha fazla çalışma ile yeni bir tanımlayıcı ifade kullanılmaya başlandı. Bir zamanlar "bakış açısı" olan şeye "kullanımlar ve doyumlar araştırma geleneği" adı verildi. 1970'lerin ortalarında hem ABD'de hem de diğer ülkelerde, medya içeriğine maruz kalmaktan elde edilen doyumlarla ilişkin, yalnızca gelişmekte olan perspektife ayrılmış kısmı bir kitap olacak kadar araştırma yayınlanmıştı.

McCail, Blumler ve Brown (1972), Britanya'daki radyo ve TV programları üzerine bir araştırmayı takiben, medya-kışı etkileşimlerine dair (medya tatmini kavramının ikili kökenini yansıtan bir terim) aşığıdaki memnuniyetler şemasını önerdiler;

1. *Yönlendirme: Rutin veya problemlerden kaçış; duygusal salıverme,*
2. *Kışisel ilişkiler: Arkadaşlık; sosyal fayda,*
3. *Kışisel kimlik: Kendine referans; gerçeklik keşfi, değer pekiştirme,*
4. *Gözetim; bilgi arama biçimleri* (McQuail D. , 1997, s. 72).

Böylece daha önceki araştırmacıların (Greenberg, 1974; Lometti ve diğeri, 1977) aranan haz ile alınan haz arasındaki ilişkiyi inceleme çağrısına yanıt veriyorlardı. Blumler (1979), medya memnuniyetinin üç ana kaynağını tanımladı: normatif etkiler, sosyal olarak dağıtılmış yaşam değişiklikleri ve sosyal durumlara verilen öznel tepkiler. Blumler (1979), bilişsel motivasyonun bilgi kazanımını kolaylaştırdığını ve eğlence programlarında sosyal tasvirlerin doğruluğuna ilişkin izleyici algısını oyalama veya kaçış motivasyonunun kolaylaştırdığını öne sürdü (Ruggiero, 2000, s. 7). Jay Blumler ve Elihu Katz “*The Uses of Mass Communication: Current Perspectives on Gratifications Research*” başlıklı bir cilt düzenledi. 10 kitap, yükselen gelenek içinde çalışan yirmi üç sosyal bilimci ve diğeri akademisyenler tarafından hazırlanan 15 makale ve araştırma raporunu bir araya getirdi. Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımına dayalı 120’den fazla araştırma raporundan alıntı yapıldı. Bu ciltte Katz, Blumler ve Gurevitch, bir denemede kullanımlar ve doyumlar “modeli” olarak adlandırdıkları şeyi ortaya koydular, varsayımları ve tahminleri belirten sistematik önermeler anlamında hiçbir biçimsel teorinin henüz geliştirilmediğini belirttiler. Araştırma okulunun daha uzun vadeli bir amacı, izleyici motivasyonlarıyla ilgili birçok özel bulguyu içine yerleştirecek bazı genel teorik çerçevelere ulaşmaktı. Örneğin, von Feilitzen (1976), (İsveçli) çocukların medyayı kullanmalarının temel nedenlerini aşığıdaki ana başlıklar çerçevesinde özetlemiştir:

- Eğlence ve duygusal tatminler
- Bilgi ve bilişsel ihtiyaçlar
- Sosyal ihtiyaçlar—Kimlik, başkalarıyla konuşmak,
- Sosyal olmayan ihtiyaçlar, özellikle “kaçış”, yalnız olma ve ruh hâli yönetimi (ayrıca bk. Katz & Foulkes, 1962; Zillman & Bryant, 1985),

- *Kullanıcı için belirli içsel tatminleri barındıran tüketim tarzı ve ortamın kendisiyle (örneğin kitap, radyo vb.) ilgili ihtiyaçlar (ayrıca bk. Brown, 1976) (McQuail D. , 1997, s. 71-72).*

Bu dönemde yarışma programlarını izleyenlerin işçi sınıfına ait olduklarını ve kendini takdir etme ihtiyacını gidermek için televizyon karşısına geçtiklerini belirtmişlerdir. İzleyicilerin çoğu yarışma programlarını dört ana tatmin için kullandı: *kendini değerlendirme, sosyal etkileşim, heyecan ve eğitim*. Aynı zamanda komşuları arasında çok fazla arkadaşı olan kişiler de izledikleri televizyon sayesinde arkadaş gruplarında sohbet konusunda sıkıntı çekmediklerini böylece toplumsal etkileşim ihtiyaçlarını giderdiklerini ifade etmişlerdir. Fakat girişken olmayan işçi sınıfı kökenli insanların, monoton olan hayatlarına heyecan katmak için televizyonu kullandıkları, okulu erken bırakan insanların da eğitim amaçlı televizyon izledikleri araştırmanın sonucunda ek olarak ifade edilmiştir (Fiske, 2011, s. 144).

1980'li yıllar ise, bir taraftan modele yöneltile eleştirilere cevap verme dönemi ve diğer taraftan da modeli yeni olgularla yenileme dönemi olarak tanımlanmaktadır (Ruggiero, 2000, s. 7-8). Ayrıca, bu dönemde televizyon izleyicileri üzerine yapılan çalışmaların çoğaldığı ve doyum araştırmalarında alternatifler üretilmeye başlandığı belirtilmiştir (Özmen, 2020, s. 22). McLeod ve Becker (1981), ilgili araştırmalarda, bireylerin bir kontrol grubuna göre halkla ilişkiler dergilerinin daha fazla kullanıldığı bir test hakkında önceden bildirimde bulduklarını bulmuşlardır. Ayrıca, yanıt olarak, McLeod, Bybee ve Durall (1982), istenen tatminlerin ve alınan tatminlerin gelecekteki herhangi bir kullanımlar ve doyumlar araştırmasında bağımsız olarak ele alınmayı hak eden iki farklı kavramsal varlık olduğu sonucuna vararak izleyici memnuniyetini teorik olarak açıklığa kavuşturmuşlardır. Bir diğer ilgili teorik gelişme, kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının öngördüğü gibi, farklı bilişsel veya duygusal durumların medyanın çeşitli nedenlerle kullanımını kolaylaştırdığının kabul edilmesiydi. Bryant ve Zillmann (1984, s. 19-20) yapmış oldukları çalışmada izler kitlenin belli tatminler elde edebilmek için belli medya içeriklerini seçtiği sonucunu bulgulamışlardır. Bryant ve Zillmann, stresli bireylerin daha sakin programlar izlediğini ve sıkılan katılımcıların daha heyecan verici programları tercih ettiğini keşfetmişlerdir (Ruggiero, 2000, s. 7). Öte yandan, Elliott ve Rosenberg (1987, s. 687) ise çalışmalarında medya içeriklerinin bilinçli olarak yapılan tercihleri temsil etmediğini, daha çok alışkanlıklarla açıklanabileceğini ortaya koymuşlardır.

Rubin (1983), doyum araştırmacılarının eleştirmenlere karşı geçerli bir yanıt üretmeye başladığını kaydetmiştir. Meslektaşlarının (a) alışmaların değiştirilmiş tekrarlarını veya uzantılarını yürütmek, (b) metodolojiyi geliştirmek, (c) ayrı araştırmaların bulgularını karşılaştırmalı olarak analiz etmek ve (d) kitle iletişim araçlarının kullanımını bütünleşik bir iletişim ve sosyal fenomen olarak ele almak. Örnekler, Eastman'ın (1979) televizyon izleme işlevleri ve yaşam tarzı nitelikleri arasındaki çok değişkenli etkileşimlere ilişkin analizini, Ostman ve Jeffers'in (1980) televizyon izleme motivasyonları ile yaşam tarzı özellikleri potansiyeli ve izleme motivasyonlarını tahmin etmek için televizyon tutumları arasındaki ilişkileri incelemesini, Bantz'ın (1982) genel ortam ve belirli program izleme motivasyonları arasındaki farkları ve araştırma bulgularının karşılaştırılabilirliğini araştırması, Rubin'in (1981) kullanımlar ve doyumlar araştırmasında motivasyon leği geçerliliğini ve araştırma sonuçlarının karşılaştırılabilirliğini görüntüleme konusundaki değerlendirmesi, ve Palmgreen ve Rayburn'n (1985) alternatif doyum modellerinin ampirik karşılaştırması. 1990'lı yıllardan itibaren *Kullanımlar ve Doyumlar* kuramının artık yeni teknolojilerin bireyler üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak için kullanıldığı belirtilmektedir. Yeni iletişim teknolojilerinin gelişimiyle birlikte Kullanımlar ve Doyumlar kuramı yeniden canlanma eğilimine girmiştir (Ruggiero, 2000, s. 13).

Metodoloji

Video izleme, mesajlaşma, beğerme, dosya ve fotoğraf paylaşma vb. imkni veren sosyal medya araçları gündelik hayatımızın ayrılmaz "uzantısı"na dönüşmüştür. Bu alışma, bu uygulamaların etkisini veya içeriklerini araştırmak yerine kullanıcıların bu sosyal medya araçlarını hangi doyumları karşılamak için kullandıklarıyla ilgilenmektedir. Bu bağlamda, kitle iletişim etki araştırmaları içinde yer alan kullanımlar ve doyumlar kuramını açıklayıcı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, kullanımlar ve doyumlar kuramının ortaya çıkışı, dönemselsel olarak yapılan çalışmalar ve teknolojik gelişmeler kapsamında yaşadığı değişim süreci ortaya konulacaktır. Bunun yanı sıra, kullanımlar ve doyumlar kuramını sosyal medya bağlamında yeniden karşılaştırarak değerlendirecektir.

Kitle iletişim ortamındaki önemli değişiklikler, yeni içerik, yeni kanallar ve yeni teknolojiler üzerine araştırmalara yol açmıştır. Kitle iletişim araştırmalarındaki önemli bir eğilim, geleneksel önlemlerin bu yeni ortama

uyarlanmasıdır. Medya güvenilirliği ve kullanımlar ve doyumlar üzerine yapılan çalışmalar bu uyarılmanın en dikkate değer örneklerini göstermiştir (Rubin, Rubin, Graham, Perse, & Seibold, 2009, s. 95). Ayrıca, kullanımlar ve doyumlar kuramı üzerine yapılan yeni çalışmaların incelenmesi sonucunda, kuram çerçevesinde yeni kavramların tanımı netleştirilmeye çalışılmaktadır.

Kullanıcı (Yeni Medya) uygulamaları

Dijitalleşme insanların gündelik yaşam pratiklerinde önemli değişikliklere neden olmuştur. İnternetin gelişimi ve akıllı telefon teknolojisiyle birlikte, standart medya uygulamaları gelişmiş ve yenilenmiştir. Kullanımlar ve doyumlar, 1990'lı yıllardan başlayarak internet ve internet dolayımı ile iletişimin gündelik yaşamlarımıza girmesiyle birlikte, yeni teknolojilerin izleyiciler üzerindeki etkisini keşfetmek için kullanılmaya başlanmıştır. Medyanın, kültürel süreçlerle ilişkisi ve yeni medya kavramına geçişte eleştirel İngiliz Kültürel Çalışmaları etkili olmuştur. İnternet, sunucu-istemci mimarisi, e-posta ve diğer birçok dijital medya teknolojileri, ev, okul ve iş yerleri gibi sıradan mekânlara ulaşmıştır (Lievrouw, 2009, s. 312; Sınav, 2019). Bu süreç, kullanımlar ve doyumlar araştırmaları açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. İnternetin geleneksel iletişim araçlarından farklı olarak etkileşime olanak vermesi nedeniyle izleyicinin aktifliğini temel kavram olarak alan kullanımlar ve doyumlar da yapılan araştırmalarda etkili kavramsal temellerden biri olarak kullanılmaya başlamıştır. 2000'li yılların başlarında farklı medya türlerinin farklı kullanım motivasyonları üzerine yoğunlaşan araştırmacılar, sosyal, psikolojik ve kitle iletişim araçlarıyla aracılanmış teknolojinin kullanım ve etkilerini aramayı yeni iletişim teknolojileriyle birlikte sürdürmüştür.

Aktif kullanıcının Keşfi

Gündelik yaşamda herhangi bir gerginlik yaşanmaması için gereksinimlerin doyuma ulaştırılması gerekmektedir. Kullanımlar ve doyumlar kuramı, iletişim araçlarının kullanılmasını gereksinim doyumu ve gerilim süreci olarak görmekte ve izleyiciyi aktif, akılcı, etkiye karşı direnen ve isteklerine göre seçim yapan bireyler olarak kabul etmektedir (Erzurum, 2022, s. 112).

Kullanımlar ve doyumlar kuramı, izleyicinin aktif olduğunu, medya kullanımının amaç yönelimli olduğunu, medya tüketiminin birtakım ihtiyaçları karşılayabildiğini, insanların neden medya kullandıkları konusunda yeterli

farkındalığa sahip olduklarını ve doyumların kökeninin medya içeriğinde ve maruz kalınan sosyal bağlamda yer aldığını varsaymaktadır (Kaye & Johnson, 2002, s. 55). Ayrıca, medyanın tüketiciler tarafından gereksinimlerini onarmak üzere özgürce kullanılan bir alet takımı olduğunu öne sürmektedir. Medya teknolojileri, tüketicilerin gereksinimlerini görece yapay yollarla dahi karşılayabilir. Örneğin, elbiselerimizi katlarken radyoda çalmakta olan müzik ile eğlenebiliriz. Bu örnekte, radyo dinlemek gereksinimlerimizi gidererek can sıkıntımızı azaltmamıza yardımcı olabilir. Yine patlak veren kimi şiddet gereksinimlerimizi karşılamak için şiddet içeren video oyunları oynayabiliriz. Video oyunları gerçek yaşamda bir insanı yumruklamamızı önleyen bir boşaltım valfı işlevini görüyor olabilir (Laughey, 2010, s. 59).

Yeni medyanın sunduğu en önemli özelliklerden biri, kullanıcının yeni medya teknolojilerinde pasif değil, aksine aktif bir rol oynamasıdır. *Aktif izler kitle* veya *aktif izleyici* kavramı, kullanımlar ve doyumlar kuramının en önemli kavramlarından biridir. Bu kavrama göre bireyler/izleyiciler kendi gereksinimleri doğrultusunda kitle iletişim araçlarını tercih etmektedirler (Yaman, 2020, s. 52.). Aktif izleyici, öncelikle bariz ve devamlı olarak motive edilmiş bir seçim derecesine ve bilinçli bir yansımayla medya tecrübesine sahip olan, medyadan çıkarılan yararları hayattaki başka amaçlarda kullanan izleyiciyi ifade etmektedir (McQuail, 1994, s. 246). Aktif izleyici kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının temelidir. Daha önceki kitle iletişim etki modellerinde izleyici aktif olmamasına rağmen kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı izleyicileri medya kullanımında aktif olarak varsayar (Rubin, 1993'ten aktaran Brubaker, 2005, s. 14). Aktif izleyici kavramı izleyici hakkındaki görüşlerin gözden geçirilmesi ile ortaya çıkmıştır (McQuail, 2005, s. 547). Aktiflik izleyiciler arasında sürekli değildir ve aynı derecede aktif izleyici fikri gerçek değildir. Aktiflik kavramı, çok seçici ve rasyonel olarak yapılan eleştiriye davet edilen bir eğilimle izleyicinin bir fotoğrafına yol açar. Aktif kullanıcılar ihtiyaçlarını en iyi karşılayan medya içeriklerini araştırırlar (Windahl 1981'den aktaran Brubaker, 2005. s. 14). İzleyici aktifliği, medya ile izleyicinin seçiciliği, faydacılığı, amaçlılığı ve ilgisini kapsar (Rubin, 2002, s. 534).

Kullanımlar ve doyumlar kuramı izleyici aktifliği bağlamında dört temel kavram çevresinde kurulmuştur. Bunlar; seçicilik, yararcılık, niyet ve etkiye kapalılık olarak sıralanmaktadır. Kullanımlar ve doyumlar kuramı, gereksinimlerin doyumunu, iletişim araçlarının kullanım örüntülerini, iletişim araçlarından beklentilerin neler olduğunu ve bu beklentileri üreten gereksinimleri toplumsal ve psikolojik kökenleriyle çözümlenmeyi amaçlamaktadır.

Yaklaşım bunu daha önceki iletişim kuramlarına oranla çok daha olumlu şekilde psikolojik kökenleriyle çözümlmeyi amaçlamaktadır (Mutlu, 2004). Kullanımlar ve doyumlar kuramının temellendiği varsayımlar şu şekilde sıralanmaktadır:

- *İzleyici aktiftir.* Medyanın ilettiği her şeyin basit alıcısı değildir. Program içeriğini seçer ve kullanır.
- *İzleyiciler kendi gereksinimlerine en iyi doyumunu sağlayacak medyayı ve programları özgürce seçerler.* Medya yapımcısı, program kullanım biçimlerinin farkında olmayabilir ve farklı izleyiciler, programı farklı gereksinimleri gidermek için kullanabilirler.
- *Medya, doyum için tek kanal değildir.* Taksi ile gitmek, spor yapmak, dans etmek medyanın kullanıldığını gibi konağına kullanılmaktadır.
- *İzleyiciler kendi çıkarlarının ve ödüllерinin farkındadırlar ya da farkında olmaları sağlanabilir.*
- Medyanın kültürel önemi konusunda değer yargıları göz ardı edilmemelidir (Erzurum, 2022).

Kullanımlar ve doyumlar, medya etkilerini açıklarken bireysel tercihlere vurgu yapan alıcı merkezli bir kuramdır. Alıcı etkiliği kuramın en önemli ve merkezi kavramıdır ve kullanımlar ve doyumlar kuramını geleneksel araştırmadan ayıran en önemli noktadır (Özel, 2017, s. 47). Kullanımlar ve doyumlar kuramı, izleyicinin aktif rolüne, kişisel seçimine ve medya etkileri üzerinde izleyicilerin yaptıkları yorumlara vurgu yapmaktadır. Kişilik ve sosyal bağlam, aktif rolü, seçimi ve yorumu etkilemektedir (Windahl, 1981, s. 176). Kullanıcı aktivitesini oluşturan alanlar; yarar, amaç, seçicilik ve etkiye kapalı olmak şeklinde sayılabilmektedir.

Kullanımlar ve Doyumlar Bağlamında Sosyal Medya Alanında Yapılan Çalışmalar

Kullanımlar ve doyumların hem geleneksel hem de yeni medya (internet ve sosyal medya) hakkında birçok araştırmayı teşvik eden buluşsal bir teori olduğundan bahsetmek mümkündür (Sheldon, 2015, s. 21). Geleneksel medyanın kitlesel olma özelliği bulunurken yeni medyada ise, ağırlıklı olarak bireyselleştirilmiş ancak bunun yanında çok kullanıcı ve çok merkezli bir medya ortamının bulunduğu göze çarpmaktadır (Sucu, 2014, s. 33). Son on

beş yılda, sosyal medyalardan Facebook (Krause, North ve Heritage, 2014; Sheldon, 2008; Smock, Ellison, Lampe, & Wohn 2011), Twitter (Chen, 2011; Johnson & Yang, 2009), YouTube (Hanson & Haridakis, 2008), Pinterest (Mull & Lee, 2014), Yelp (Hicks ve diğerleri, 2012) ve blogların (Kaye, 2005; 2010) kullanımına yönelik kullanımları ve doyumları inceleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Mc Quail (2010) kullanımlar ve doyumlar yaklaşımının yeni medya çalışmalarına özellikle karşılaştırma ve tanımlama anlamında oldukça uygun olduğunu ve bu doğrultudaki çalışmaların giderek artan bir seyir izlediğini belirtmektedir.

Bu çalışmalar, bireylerin sosyal medyayı nasıl kullandıklarını açıklamak için yeni doyumların eklenmesiyle sonuçlanmaktadır (Sheldon, 2015, s. 21). Örneğin sanal topluluk, internet aracılığıyla tanışılan insanlarla iletişimi açıklamak için eklenen “yeni” bir doyumdur (Song, LaRose, Eastin ve Lin, 2004). Bundan dolayı, sosyal medyanın bazı doyumların önemini değiştirdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, çoğu insan bilgi almak veya eğlence ihtiyaçlarını karşılamak için televizyon izlerken, diğerleri ilişkilerini sürdürmek için sosyal ağ sitelerini kullanmaktadır (Sheldon, 2008). Bazı sosyal ağ siteleri (örneğin, LinkedIn) profesyonel ilerleme ihtiyaçlarını karşılarken diğerleri bireylerin anlamlı bilgi paylaşımına izin verir (Smock ve diğerleri, 2011). Krause, North ve Heritage (2014), Facebook’ta müzik dinleme uygulamalarını kullanma motivasyonlarını inceleyip alışılmış oyalanma tatmini olarak adlandırdıkları yeni bir tatmin bulmuşlardır. Bu neden, diğer Facebook özelliklerini kullanma nedenleri arasında yaygın olarak görülmemektedir. Mull ve Lee (2014), Pinterest’ten elde edilen kullanıcı memnuniyetlerini incelemiştir. Doğrulayıcı bir faktör analizi, görüntü paylaşımli sosyal ağdan elde edilen kullanımların ve doyumların beş boyutu olduğunu ortaya çıkarmıştır: moda, yaratıcı projeler, eğlence, sanal keşif ve organizasyon.

Araştırmalar, sosyal medya kullanımının arkasındaki kalıpların ve güdülerin kısmen demografik ve kişilik değişkenlerinin bir işlevi olduğunu gösteriyor. Ancak, sosyal ve kişisel özelliklerin (genel olarak) Facebook kullanımımızı nasıl etkilediğini incelemek yeterli değildir çünkü farklı insan türleri farklı özellikler kullanabilir (Smock, Ellison, Lampe ve Wohn, 2011). Smock ve ark. “Facebook, farklı ihtiyaçları karşılamak için farklı şekillerde kullanılan araçlardan oluşan bir koleksiyon olarak daha kullanışlı bir şekilde tasavvur edilir” (s. 2323) demişlerdir. Çalışmalarında, yalnızca üç motivasyon (rahatlatıcı eğlence, anlamlı bilgi paylaşımı ve sosyal etkileşim) genel kullanımı öngörürken diğer altı motivasyon belirli özelliklerin kullanımını öngörmüştür.

Johnson ve Yang'ın (2009) araştırması kapsamında, 242 Twitter kullanıcı-sına anket uygulanmıştır. Yazarlar, Twitter kullanımından beklenen kullanım sonucunun sosyal ve bilgi amaçlı olduğunu görmüşlerdir. Daha sonra, Johnson ve Yang (2009), bunun sebebinin Twitter'ın hangi içerik akışının tüketileceğini kolayca özelleştirme kapasitesi olduğunu öne sürerek, kullanıcıların öncelikle Twitter'i bilgilendirici yönleri için kullanmaya motive olduklarını bulmuşlardır. Twitter kullanıcıları, belirli kullanıcıları ve haber kuruluşlarını takip edebilmekte ve böylece diğer internet haber sitelerinin getirdiği bilgi yükünden kurtulabilmektedir (Sheldon, 2015).

Sosyal medya kullanım motivasyonlarını, Youtube kullanıcıları özelinde ele alan Haridakis ve Hanson (2009), üniversite öğrencilerinin Youtube'daki videoları görüntüleme ve paylaşma motivasyonlarına yönelik bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışma kapsamında video izleme ve paylaşma nedenlerine yönelik olarak eğlence, bilgi arama, kişiler arası bağlantı, kaçış, birlikte video izleme ve sosyal etkileşim başlıkları motivasyon boyutları olarak ortaya çıkmıştır (Sınav, 2019, s. 110). Bu konu hakkında alanyazın taramasında (Tablo 1'de), kullanımlar ve doyumlar kuramını sosyal medya bağlamında Türkiye'de inceleyen birçok çalışmaya rastlanmıştır.

Tablo. 1

Tez Konusu	Yazar ve Üniversite	Yöntem	Çalışmanın Amacı	Sonuçlar
Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımlar Çerçevesinde İnternet Dizi İzleyicileri Üzerine Bir İnceleme: Netflix, Puhutv, Blutv Örneği	Nurdan Akbaba- Atatürk Üniversitesi, 2021	Bu kapsamda çalışmanın evrenini Netflix, BluTV, Puhu TV izleyicileri, örneklemini ise Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencileri oluşturmaktadır. Kota örnekleme modeli çerçevesinde toplam 2172 öğrenci içerisinden bu grubu temsil eden 300 kişiye anket tekniği uygulanmıştır. Motivasyonları tespit etmek amacı ile nicel yöntem olarak kabul edilen İlişkisel Tarama Modeli kullanılmıştır. Anket formu örnek çalışmalar öncülüğünde Kullanımlar ve Doyumlar motivasyon ölçeği baz alınarak oluşturulmuş ve veriler toplanmıştır.	Çalışma; dijital platformları kullanan izleyicilerin beklentileri ve tercihlerindeki değişim üzerine odaklanmaktadır. Çalışmanın uygulama kısmı ise Türkiye'deki dijital platformlar arasında öne çıkan Netflix, BluTV, PuhuTV kullanıcılarının motivasyonel yönelimlerine odaklanmaktadır.	Elde edilen verilerde; içerik, sosyalleşme ve etkileşim, kolay erişim, eğlence ve rahatlama gibi 4 temel motivasyon tespit edilmiştir. Katılımcıların cinsiyetlerine göre; Kullanımlar ve Doyumlar Motivasyon Ölçeği ve alt boyutları ifadelerine katılım düzeylerinde anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmüştür. Bu bulgu Netflix, BluTV ve Puhu TV platform içeriklerinin cinsiyete göre şekillenmediğini ortaya koymuştur. Diğer yandan kullanıcıların benzer şekilde doyuma ulaştıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Tez Konusu	Yazar ve Üniversite	Yöntem	Çalışmanın Amacı	Sonuçlar
Twitch Platformu Kullanım Motivasyonu: Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Araştırma	Akdeniz Üniversitesi - Mehmet Arif Anık- (Yüksek Lisans Tezi- 2020)	Çalışmanın yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilen bulguların betimsel analizi ve sonuç kısmı bulunmaktadır. Çalışmanın örnekleme ölçütü örneklem yöntemi ile 18-25 yaş arasında bulunan ve Twitch.tv kullanım süreleri haftalık 30 saatten fazla olan kullanıcılar tarafından oluşturulmuştur. Araştırmanın örnekleme ise kısıtlı zaman ve maliyet sebebiyle, amaçlı örneklem yöntemleri arasında ölçüt örnekleme yöntemi ile seçilen 10 kişi ile sınırlandırılmıştır.	Çalışmada, genç kuşak internet kullanıcıları üzerinden Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımı perspektifinde canlı yayın içerik paylaşım platformu olan Twitch.tv'ye yönelik kullanım motivasyonları incelenmektedir.	Çalışma sonucunda, sözü edilen yoğun kullanım oranına sahip kullanıcıların Twitch kullanım alışkanlıkları ve motivasyonları ortaya konulmuştur

Tez Konusu	Yazar ve Üniversite	Yöntem	Çalışmanın Amacı	Sonuçlar
High School Students' Social Media Usage: An Application On User Behaviors, Preferences And Reasons Based On The Uses And Gratifications Theory	Burak Acar-Sakarya University 2019	Bu çalışma Eskişehir'deki lise öğrencilerinin sosyal medya kullanım motivasyonlarını Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı çerçevesinde belirlemeyi amaçlamaktadır. Anket ile yapılan araştırmada, 445 kullanıcıya hazırlanan ölçek soruları soruldu.	Çalışmada, nicel veri toplama tekniklerinden biri olan anket uygulanmış olup elde edilen veriler Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) programı ile yorumlanmıştır. Faktör analizi ile 5 farklı kullanım ve memnuniyet saptanmıştır. Bunlar: Eğlenme ve Rahatlama Motivasyonu, Sosyal Etkileşim Motivasyonu, Gözlem ve Rehberlik Motivasyonu, Karar Verme-Bilgi Motivasyonu ve Kişisel Sunum Motivasyonu olarak sıralanabilir.	Burada bireyin çevresinin sosyal medya kullanımında etkili olduğu söylenebilir. Gelecekte sosyal medya kullanım motivasyonlarını inceleyecek olan araştırmacılar, bireylerin özelliklerini dikkate alarak analiz yapmalı ve nedenlerini belirlemeye çalışmalıdır. Öte yandan sadece sosyal medya kullanıcılarını kapsayan bu çalışmada, bireylerin sosyal medyaya güven düzeylerinin orta düzeyde olduğu belirlenmiştir.

Tez Konusu	Yazar ve Üniversite	Yöntem	Çalışmanın Amacı	Sonuçlar
Bireylerin Sosyal Medya Kullanım Davranışlarının Motivasyonlarının Kullanımlar ve Doymalar Yaklaşımı Bağlamında İncelenmesi: Eskişehir’de Bir Uygulama	N. Gizem Koçak -Anadolu Üniversitesi-Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Anabilim Dalı—2012	Eskişehir ili evreninde, bireylerin genel olarak sosyal medya kullanım örüntülerini incelemek ve sosyal medya kullanımı konusunda hangi motivasyonlara sahip olduklarını "kullanımlar ve doymalar yaklaşımı " çerçevesine ortaya koymak, bu araştırmanın genel amacını oluşturmaktadır.	Genel tarama modelinde desenlenen araştırmada, nitel ve nicel veri toplama tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırma örneklemi olarak belirlenen 401 kişiden elde edilen verilerin analizinde, betimsel ve kestirimsel istatistik yöntemlerinden yararlanılmıştır.	Araştırma sonucunda, en sık kullanılan sosyal medya platformunun sosyal ağ siteleri; sosyal medyayı genel olarak en sık kullanan yaş grubunun ise,15-24 olduğu belirlenmiştir. Bireyleri sosyal medya kullanımı konusunda en fazla motive eden unsurların ise, haberdar olma ve eğlenmeye yönelik unsurlar olduğu; ayrıca bireylerin sosyal medyada öncelikle tüketime, daha sonra katılım ve üretime yönelik davranışlar sergiledikleri ortaya konmuştur.

Tez Konusu	Yazar ve Üniversite	Yöntem	Çalışmanın Amacı	Sonuçlar
65 Yaş ve Üzeri Bireylerin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıklarının Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında İncelenmesi: Eskişehir İli Örneği	Ahmet Sınava Anadolu Üniversitesi-Doktora Tezi, 2019	Eskişehir il merkezinde yaşayan 65 yaş ve üzeri bireylerin sosyal medya kullanımını konusunda hangi amaç/motivasyonlara sahip olduklarını belirlemek, sosyal medya kullanım davranışlarını saptamak ve bu davranışlar neticesinde elde edilen doyum türlerini ortaya koymak, bu çalışmanın genel amacını oluşturmaktadır.	Karma bir yöntemle desenlenmiş bu araştırma kapsamında belirlenen amaçlara ulaşmak için nicel ve nitel veri toplama tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmanın nicel bölümünü, Eskişehir merkezinde yaşayan 65+ yaş grubuna dâhil bireyler arasından tabakalı örnekleme yöntemiyle belirlenen 387 kişi ile gerçekleştirilen anket uygulaması oluşturmuştur. Nitel bölüm ise 65+ yaş grubuna dâhil 30 kişiyle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerden elde edilen bulgulara dayanmaktadır.	Katılımcıların teknolojik cihaz kullanımı konusunda yaşadıkları en önemli sorunun bilgi eksikliğinden kaynaklı korku olduğu tespit edilmiştir. 65 yaş ve üzeri bireylerin sosyal medya uygulamalarını, sosyal etkileşim/iletişim kurmak, enformasyon/bilgi edinmek, zaman geçirme/oyalanma, gözetim ve eğlenceye yönelik motivasyonlar ile kullandıkları saptanmıştır. Araştırma sonucunda 65 yaş ve üzeri bireylerin yeni iletişim teknolojileriyle ilişkilene biçiminin öncelikli olarak akıllı telefon üzerinden gerçekleştiği belirlenmiştir.

Tez Konusu	Yazar ve Üniversite	Yöntem	Çalışmanın Amacı	Sonuçlar
Kullanımlar ve Doyumlar Bağlamında Influencerların Z Kuşağı Sosyal Medya Kullanıcılarına Etkileri	On dokuz Mayıs Üniversitesi- Deniz Yaman 2020	Bu tezin amacı, teknoloji ile iç içe yetişmiş olan Z Kuşağı sosyal medya kullanıcıları bireylerin, görece yeni bir kavram olarak kabul edilen Influencerlardan hangi gereksinimlerine yönelik tatmin elde ettiklerini, Elihu Katz tarafından 1959 yılında alanyazına kazandırılan Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı bağlamında incelemektir.	Araştırma kapsamında gerekli verilerin toplanmasında anket yöntemi kullanılmış, örneklem seçiminde ise Kolayda Örneklem ve Karşıtopu Örneklem yöntemlerinden faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında toplam 614 kişiden veri toplanmış, gerekli ön koşulları taşıyan 513 kişinin verdiği yanıtlar değerlendirilmeye alınmıştır.	Ölçekte yer alan en yüksek katılım düzeyi ortalamasına sahip bir diğer önemli ifade ise Influencerların Z Kuşağı bireylerinin başarılı olma arzularına ilişkin ifadeleridir.
Kullanımlar ve Doyumlar Ölçeğinde Survivor 2018 Allstar Programının izleyici Temelli Araştırması	Maltepe Üniversitesi Esma Karadağ-2018	Bu çalışmada kullanımlar ve doyumlar kuramı dikkate alınarak Maltepe Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi'nde öğrenim görmekte olan lisans öğrencilerinin Survivor programını tercih etmelerindeki etken araştırılmıştır	Nicel veri toplama tekniklerinden olan anket yöntemi, vakıf üniversiteleri evreninde Maltepe Üniversitesi örnekleme ve devlet üniversiteleri evreninde Atatürk Üniversitesi örneklemini temsil eden 231 kişi üzerinde uygulanmıştır. 231 kişiden elde edilen veriler, SPSS programına girilerek çeşitli betimsel istatistikler yapılmıştır	21. yüzyıl tamamen iletişim çağı olarak tanımlanmaktadır. Özellikle de iletişim alanında yapılan birçok araştırma bireylerin bilgi edinme ihtiyaçlarının yanında eğlenme, zaman geçirme, dünyadan ve gündemden haberdar olma gibi ihtiyaçlarını kitle iletişim araçlarını kullanarak doyumla ulaştırdığını belirtmektedir.

Kosova'da Sosyal Medya Alanında Çalışmalar

Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımına göre medya kullanımının arkasında bireyin sosyal ve psikolojik motivasyonlarının yattığı, bireyin kitle iletişim araçlarını kendi temel ihtiyaç ve isteklerine göre aktif bir şekilde seçerek kullandığı ve bu kullanım sonucu belirli doyumlar elde ettiği söylenebilir. Son on yılda, bu konu hakkında yapılan alanyazın taramasında, sosyal medyayı oluşturan çeşitli uygulamaların ve platformların ele alınarak kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı bağlamında Türkiye'de ve dünyada araştırmaların arttığı görülmektedir. Ancak, Kosova'da farklı bir durum olduğu söylenebilir. Sosyal medya kullanımına yönelik özellikle kullanımlar ve doyumlar kuramı ile ilgili benzer çalışmalara rastlanmamaktadır.

Sosyal medya araçları, bütün dünyada olduğu gibi, Kosova'da da oldukça yaygın kullanılmaktadır. Ocak 2021 Datareportal raporunda, Kosova'da toplam aktif kullanıcısı sayısına bakıldığında, 1,10 milyon (%56,9) aktif sosyal medya kullanıcısı bulunmaktadır (Kemp, 2021). Bu çalışma, Kosova'da sosyal medya araçlarının kullanımı ile öğrencilerin kullanımları ve doyumları arasındaki ilişkiyi inceleyen ilk çalışma olacaktır. Kosova'da bu konu özelinde akademik çalışmalara rastlanmamaktadır. Yalnızca, geleneksel ve yeni medyanın karşılaştırılarak, sosyal medyanın izleyici üzerindeki etkileri çerçevesinde yapılan (Zeneli, 2020) çalışmalar mevcuttur. Yeni kurulan bir devlet olması, internet kullanımının gittikçe artış göstermesi, Avrupa'da genç nüfusa sahip sayılı ülkeler arasında bulunması ve en önemlisi tarihsel, kültürel, siyasi unsurlarla birlikte coğrafi olarak bulunduğu konum açısından Kosova, çalışma bağlamında oldukça işlevsel bir örnek olacaktır.

Dünyanın en genç devletlerinden biri olan Kosova Cumhuriyeti, Balkanların Arnavut nüfus bakımından en yoğun olan ikinci ülkesidir. Nüfusunun yüzde 92'si Arnavut olan Kosova, bu oran sebebiyle Balkanlar'da "ikinci Arnavut ülkesi" olarak anılmaktadır. Kosova'da yaşayan diğer etnik unsurlar; yüzde 5,3 ile Sırlar, yüzde 1,6 ile Boşnaklar, yüzde 1,5 ile Türkler ve diğer etnik unsurlardır. Kosova'nın dinî nüfus dağılımı ise yüzde 96 Müslüman, yüzde 2,2 Katolik ve yüzde 1,5 Ortodoks'tur (Rizanaj H, 2020).

Ocak 2021 Datareportal raporunda, Kosova'nın nüfusunun 1,93 milyon olduğu açıklanmıştır. Bunlardan 1,76 (%91,0) milyonunun internet kullanıcısı olduğu ve internet kullanıcılarının sayısının 2020 ile 2021 arasında 156 bin (+%9,7) arttığı görülmüştür (Eurostat 2021). Genel anlamda, 1,10 (%56,9) milyon nüfus aktif sosyal medya kullanıcısıdır. 1,78 milyon nüfusun %48,5'inin kadın,

%51,5'in erkek olduğu belirtilmektedir. Yaş ortalaması ise 30.5'tir. Datareportal 2021 raporu, Kosova'da 910 bin (58.9) Facebook kullanıcısının %38,5'unun kadın, % 61,5'inin ise erkek olduğunu göstermektedir. 750 bin (%48,6) Instagram kullanıcısının %41,9'u kadın, %58,1'i erkektir, Facebook Messenger 760 bin (% 49,2), LinkedIn 72 bin (%5.2), Twitter ise 63,2 bin (% 4.1) kullanıcıya sahiptir (Kemp, 2021). Diğer bir sosyal medya ajansı, Kosova'da 13-17 yaş arası çocukların verilerini en çok kullandıkları üç platformdaki etkinliklerine göre analiz etmiştir. Verilere göre Snapchat Kosova'da çocukların en çok kullandığı sosyal medya platformu olup onu sırasıyla 40.000 kullanıcı ile Instagram ve 37.000 kullanıcı ile Facebook takip etmektedir (Hallakate, 2019).

Plenković ve Mustić'e (2019) göre internet veya sosyal medya daha çok genç bireyler tarafından kullanılmaktadır. Özellikle etnik çatışmalar, teknolojik ve ekonomik devrimlerin neden olduğu toplumsal değişimler, bu medyanın her yaştan, eğitim düzeyinden ve sosyal konumdan insanlar tarafından kullanılmasının temelini oluşturmaktadır Kosova, Batı Balkanlardaki diğer ülkelere kıyasla daha genç bir nüfusa sahiptir (Rrustemi vd., 2021, s. 202). Dolayısıyla, sosyal medya kullanımı açısından Kosova bu bölgedeki diğer ülkelere göre daha aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Dolayısıyla, bu alanda (kullanımlar ve doyumlar kuramı çerçevesinde) daha önceden bir araştırmanın yapılmamış olması, Kosova'da yeni çalışmaların yapılmasını önemli hâle getirmektedir. Özellikle sosyal medya çalışmalarında temel bir kaynak oluşturmak, gelecekte kullanımlar ve doyumlar açısından önemli bilgiler vermiş olacaktır.

Sonuç

Kullanımlar ve Doyumlar (U&G) yaklaşımı, geleneksel medya çalışmalarından yeni medyaya, özellikle çeşitli sosyal medya araçlarında uygulanan birçok çalışmanın teorik zeminini oluşturmaktadır. Kullanımlar ve doyumlar kuramına uzun yıllar boyunca radyo, televizyon, gazete, dergi gibi geleneksel medya kullanımına ilişkin güdüleri anlamak amacıyla başvurulmuştur. Zaman içerisinde bu yaklaşım yeni iletişim teknolojilerine ilişkin çalışmalara yönelik uygulanmaya başlamıştır ve özellikle internet ve yeni medya ile ilgili çalışmalara son derece iyi bir şekilde oturmaktadır (Kaye B. K., 2007, s. 129). Böylelikle, kullanımlar ve doyumlar kuramının aktifliğe vurgu yaptığını ve yeni medyaya yönelik çalışmalar için son derece anlamlı ve elverişli bir bakış açısı sunduğunu söyleyebiliriz.

Boş zamanın hızlı geçmesi, insanların sosyal yaşam anlayışlarını ve deneyimlerini değiştirmektedir. Yaşamın her alanına giren kitle iletişim araçları, insan hayatına kaçılmayacak bir biçimde karışmaktadır. Birey kitle iletişim araçlarını aktif olarak kullanarak kendi sosyal gerçekliğini de kendisi oluşturmaktadır. Böylece bireylerin sosyal dünyaya bağlanmaları ve yaşamla iç içe olmaları bütünleşmelerinde, bireysel gereksinimlerin giderilmesi için ilişkilerin kurulmasında, bu yolla da aile ve toplum büyük birleşmelerinde yeni değerler yaratmış olmaktadır (Lull, 1980, s. 197). Her şey, bireyin en temel gereksinimlerinden başlamaktadır. Bu gereksinimlerin giderilmesi için öncelikle bunun bir sorun olarak algılanması ve sorunun çözümü için neler yapılabileceğinin düşünülmesi gerekmektedir. Sorunların algılanması ve olası çözümler, kitle iletişim araçları ve diğer davranış biçimlerini kullanmak üzere dürtülere yol açmaktadır. Sonuç, başlangıçta var olan gereksinimlerin doyurulması ya da doyurulmasıdır (McQuail & Windahl, 2005, s. 155-164). Klasik etki araştırmalarından ayrılan kullanımlar ve doyumlar kuramı, kitle iletişimi alanında öne çıkan kuramsal çerçevelerden biri hâline gelmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi kurama göre içerik; algılanan sonuçların çözümüne yardım edecek şekilde izleyici tarafından çekilmekte, kullanılmakta ve bu içeriğe gereksinim duyulmaktadır (McQuail & Windahl, 2005, s. 155-164).

İnternet dolayimli medya kullanıcıları geleneksel medya tüketicisinden çok daha aktif bir hedef kitle olarak tanımlanmaktadır. Yeni medya ortamının bireyi, medya ile ilişkilerinde aktiftir. Bilginin kendisine gelmesini beklemeden kendisi bilgi için arayışa çıkmaktadır. Gereksinim duyduğu bilgiyi alıp doyum sağlayana kadar da aktif arayışını sürdürmektedir. Bu yeni aktif izleyiciye bilgi dayatmak mümkün görünmemektedir (Özer, 2016, s. 125). Dijital iletişim ortamında, medya izleyicisi konumundaki kişiler aynı zamanda o medyanın aktif katılımcısı olarak rol oynamaktadırlar. Öte yandan günümüzün bilgisayar aracılı iletişim ortamında kitlesel düzeyde iletişim kurabilmek için radyo, televizyon, gazete gibi bugün artık, geleneksel medya olarak adlandırılan kitle iletişim araçlarının aracılığı da şart değildir. Yeni medya teknolojileri, kullanıcılara kendi medya seçimlerine yönlendirildikleri daha fazla özellik sunarak kullanıcılarının beklentilerini ve medya kullanımı sonucunda elde edecekleri doyumları artmaktadır. Web, insanların bilgi edinme ve bilgi paylaşma yöntemlerini ve var olan medya davranışlarını değiştiren yeni bir teknoloji olmuştur (Kaye, 1998, s. 27). Medyanın dolaylı olarak doyuma ulaştırdığı gereksinimler yeni medya olanaklarıyla çok daha etkin biçimde karşılanmaktadır.

Kaynakça

- Ateşgöz, K. (2021). Medyanın Dijitaleşmesi Sürecinde Web 2.0 Kullanıcılarının Haber Tüketim Tercihleri Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı Çerçevesinde Bir Alan Araştırması (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi.
- Balcı, A. (2015). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Baran, S. J. (2019). *Introduction to mass communication: media literacy and culture* (10. Baskı). McGraw-Hill Education.
- Chaney, D. (1972). *Processes of mass communication*. Macmillan.
- Chen, G. (2011). Tweet this: A uses and gratifications perspective on how active twitter use gratifies a need to connect with others. *Computers in Human Behavior*, 27(2), 755- 762. doi: 10.1016/j.chb.2010.10.023.
- DeFleur, M. L. (2010). *Mass Communication Theories: Explaining Origins, Processes, and Effects*. Routledge.
- Defleur, M. L. & Dennis, E. (2002). *Understanding Mass Communication: A Liberal Arts Perspective*. Houghton Mifflin College Div.
- Erzurum, F. (2022). Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı (Uses and Gratification Theory). Ö. Özer içinde, *Anaakım Medya Kuramları* (s. 109-128). Siyasal Kitabevi.
- Fiske, J. (2011). *Introduction to Communication Studies* (3. Baskı). Routledge.
- Fuchs, C. (2016). *Regarding Marxs in the Information Age: a media and communications perspective on capital* (Cilt 1). Routledge.
- Güngör, N. (2016). *İletişim: Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Siyasal Kitabevi.
- Hallakate. (2019). <https://hallakate.com/>: <https://hallakate.com/en/snapchat-is-the-most-used-platform-by-kids-in-kosovo/> adresinden alındı
- İnce, M., & Bozyiğit, S. (2018). Tüketicilerin Instagram reklamlarına karşı tutumlarının satın alma davranışları üzerindeki etkisi: Y ve Z kuşağı üzerine bir araştırma. *Beykoz Akademi Dergisi*, 6(2), 39-56.
- Jensen, K. B. & Rosengren, K. E. (2005). İzleyicinin Peşindeki Beş Gelenek, (Ş. Yavuz, düz.) *Medya ve İzleyici Bitmeyen Tartışma* içinde (s. 55-84). Vadi Yayınları.
- Katz, E., Blumler, J. G., & Gurevitch, M. (1973). Uses and gratifications research. *The Public Opinion Quarterly*, (37), 509-623. doi:10.1086/268109
- Katz, E., Blumler, J. G., & Gurevitch, M. (1974). Uses and gratifications research. *The Public Opinion Quarterly*, (37), 509-623. doi:10.1086/268109

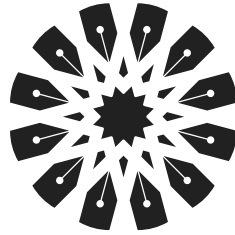
- Katz, E., Gurevitch, M., & Haas, H. (1973). On the use of the mass media for important things. *American Sociological Review*, 30(2), 164-181.
- Kaye, B. K. (2007). Blog use motivations: An explanatory study (M. Tremayne, düz.). içinde. Routledge.
- Kaye, B., & Johnson, T. (2002). Online and in the know: Uses and gratifications of the web for political information. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 46(1), 54-71.
- Kemp, S. (2021). *Digital 2021: Kosovo*. Datareportal. <https://datareportal.com/reports/digital-2021-kosovo> adresinden alındı
- Klapper, J. T. (1963). Mass communication research: An old road resurveyed. *Public Opinion Quarterly*, (27). 515-527.
- Koçak, A. (2001). Televizyon İzleyici Davranışları- Televizyon İzleyicilerinin Tercihleri ve Doyumları Üzerine Teorik ve Uygulamalı Bir Çalışma (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi SBE.
- Krcmar, M., & Strizhakova, Y. (2009). Uses and gratifications as media choice. T. Hartmann (Dü.) içinde, *Media choice: A theoretical and empirical overview* (s. 53-69). Taylor and Francis Group. Routledge.
- Laughey, D. (2010). *Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar*. Kalkedon.
- Liebes, T., & Katz, E. (1986). Patterns of Involvement in Television Fiction: A Comparative Analysis. . *European Journal of Communication*, 1(2), 151-171. doi:<https://doi.org/10.1177/0267323186001002004>
- Lievrouw, L. A. (2009). New Media, Mediation and Communications Study, Information. *Communications and Society*, 12(3), 303-325.
- Lipschultz, J. H. (2018). *Social Media Communications: Concepts, Pratices, Data, Law and Ethics* (2 Baskı.). Routledge.
- Lull, J. (1980). The Social Uses of Television. *Human Communications Research*, 6(3), 197-209.
- Maigret, E. (2014). *Medya ve İletişim Sosyolojisi* (4. Baskı). İletişim Yayınları.
- McQuail, D. (1997). *Audience analysis*. Sage Publications.
- McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass Communication Theory* (6. Baskı). Sage Publications Ltd.
- McQuail, D. & Windahl, S. (1997). Kitle İletişim Modelleri. (B. J. McQuail D, & J. Brown). *The Television Audience: A Revised Reperspective, Sociology of Mass Communications* içinde (K. Yumlu, çev.), s. 135-165. Penguin.
- McQuail, D., & Windahl, S. (2005). *İletişim Modelleri*. İmge Kitapevi.

- McQuail, D., Blumler, J. G., & Brown, J. R. (1972). The television audience: Revised perspective. D. McQuail içinde, *Sociology of masscommunications* (s. 135–165). Penguin.
- Mekolli, E., Bruqi, S., Lahi, H., Kryeziu, A., Rexhepi, N., Uka, A., . . . Cakolli, A. (2020). *Statistikat e arsimit në Kosovë 2019/20*. Agjencia e Statistikave të Kosovës (ASK) - Ministrinë e Arsimit dhe Shkencës (MASH) .
- Morgan, D. L. (2007). Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(1), 48-76. doi:10.1177/2345678906292462
- Özer, Ö. (2007). *Medyada Şiddet Toplum*. T.C Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1725 İletişim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 66.
- Özer, Ö. (2016). *Doyumun Öyküsü: Twitter Örneğinde Kullanımlar ve Doyumlar Çerçevesinde Yapılan Araştırmalar*. Literatürk.
- Özer, Ö. (2017). Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı Çerçevesinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F Öğrencilerin Twitter Kullanımı Üzerine Bir Analiz. *Intermedia International eJournal*, 4(6), 40-58.
- Özer, Ö. (2021). Giriş: Anaakım İletişim Araştırmaları ve Eleştirel Medya Kuramaları. Ö. Özer (Düz.) *Eleştirel Medya Kuramları* içinde (ss. 9-25). Siyasal Kitapevi.
- Özmen, İ. (2020). Dijital Platformların Kullanımlar ve Doyumlar Bağlamında Alınlanması: Netflix ve BluTV Örneği [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi].
- Page, R., & William, K. (2011). Marketing to the Generations. *Journal of Behavioral Studies in Business*, (3), 1-7.
- Palmgreen, P., & Rayburn, J. D. (1979). Uses and gratifications and exposure to public television. *Communication Research*, 6, 155-180.
- Pennacchia, R. (2017). *Pastor Fears 'Beauty And The Beast' Is Slippery Slope To Co-Ed Naked Lady Bison Orgies*. Wonkette: <https://www.wonkette.com/pastor-fears-beauty-and-the-beast-is-slippery-slope-to-co-ed-naked-lady-bison-orgies> adresinden alındı
- Plenković, M., & Mustić, D. (2019, 52 (3-4), 164-172.). Relationship between users age and visual patterns in digital media. *Informatologia*, 52(3-4), 167-172.
- Rizanaj H, F. (2020). *Yeni Medyada Gözetim ve Mahremiyetin Dönüşümü*. Gece Kitaplığı. [https://www.amazon.com/Yeni-Medyada-G%C3%B6zetim-Mahremiyetin-D%C3%B6n%C3%BCs%C3%BCm%C3%BCm%C3%BCm%C3%BCm/dp/6257904374](https://www.amazon.com/Yeni-Medyada-G%C3%B6zetim-Mahremiyetin-D%C3%B6n%C3%BCs%C3%BCm%C3%BCm%C3%BCm%C3%BCm%C3%BCm/dp/6257904374) adresinden alındı.
- Rrustemi, V., Hasani, E., Jusufi, G., & Mladenović, D. (2021). Social media in use: a uses and gratifications approach. *Journal of Contemporary Management Issues*, 26(1), 201-217.
- Rubin, R. B., Rubin, A. M., Graham, E. E., Perse, E. M., & Seibold, D. R. (2009). *Communication Research Measures II: A Sourcebook*. Taylor & Francis Routledge.

- Ruggiero, T. E. (2000). Uses and Gratifications Theory in the 21st Century. *Mass Communication and Society*, 3(1), 3-37.
- Serper, Ö., Aytaç, M., & Bayram, N. (2013). *Örnekleme*. Ezgi Kitapevi.
- Sheldon, P. (2008). The relationship between unwillingness to communicate and students' Facebook use. *Journal of Media Psychology*, 20, 67-75. doi:10.1027/1864-1105.20.2.6.
- Sheldon, P. (2015). *Social media: principles and applications*. Lexington Books.
- Siebert, F. S., Peterson, T. B., & Schramm, W. L. (1963). *Four theories of the press: the authoritarian, libertarian, social responsibility and soviet communist concepts of what the press should be and do*. University of Illinois Press.
- Sınav, A. (2019). 65 Yaş ve Üzeri Bireylerin Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıklarının Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Bağlamında İncelenmesi: Eskişehir İli Örneği [Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi].
- Sucu, İ. (2014). Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımı açısından sosyal medya sanal dünya oyunu olarak second life örneği [Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi].
- Swanson, D. L. (1979). Political communication research and the uses and gratifications model a critique. *Communication Research*, 6(1), 37-53.
- Taylan, A. (2015). Nitel ve Nicel Araştırmalarda Evren ve Örneklem Seçimi ve Sorunlar. B. Yıldırım (Dü.) içinde, *İletişim Araştırmalarında Yöntemler:Uygulama ve Örneklerle* (s. 47-83). Litera-Türk.
- Tekinalp, Ş., & Uzun, R. (2006). *İletişim Araştırmaları ve Kuramları*. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Tekinalp, Ş., & Uzun, R. (2009). *İletişim araştırmaları ve kuramları*. Beta Yayınları.
- Uzun, G. (2013). Yeni İletişim Teknolojilerinde Sosyalleşme ve Yanlızlık- Elazığ ili örneği [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi].
- Wimmer, R. D. & Dominick, J. R. (2013). *Mass media research: An introduction*. Wadsworth.
- Yaman, D. (2020). Kullanımlar ve Doyumlar Bağlamında Influencer'ların Z Kuşağı Sosyal Medya Kullanıcılarına Etkileri [Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi].
- Yenikçi, N. T. (2016). Sosyal Medya Kullanım Motivasyonları: Facebook ve Twitter Kullanıcıları Üzerine Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi].
- Yücel, H. & Bourse, M. (2017). *Kültürel Çalışmaları Anlamak*. İletişim Yayıncılık.
- Zeneli, A. (2020). Fragmentation of the Media Audience in Kosovo in the Era of the Internet. *Journal of Media Research*, 13(1), 61-72. doi:10.24193/jmr.36.4

**SOCIOLOGY, LAW
AND ECONOMICS**

The Historical Development of the Bosniak Identity from a Sociological Perspective

Necmettin Yılmaz¹

Abstract: Three ethnic groups live in Bosnia and Herzegovina. Ethnic identity is the mainstay of these groups, and these identities have been shaped largely by their religious preferences within the historical process. The influence on the formation of these identities from what had happened at historical turning points should not be ignored. Factors such as the effects from the exclusion experienced by the Bogomils who had the dominant position regarding land ownership during the Ottoman period as well as the Austro-Hungarian administration's emphasis on the Bosnian identity in order to govern Bosnia more easily were also effective in the construction of the Bosniaks' identity. The concept of identity can also be used as a way out in times of social crisis and has an important place in the tradition of symbolic interactionism as led by Mead. According to this tradition, identity is seen as a social product of humans, their environment, and their relationships. Therefore, identity is a sociologically constructed phenomenon rather than a natural concept. As no essential truth of identity exists, almost all identities are a product of construction arising from the relations between individuals and groups. All the changes that Bosnians experienced have paved the way for differentiations that are effective in constructing an identity. The aim of this article is to interpret the historical process of Bosnians since the Middle Ages and the differentiations experienced in this process using a sociological understanding that views identity as a construction process arising from the reflections of human relations.

Keywords: Bosniak identity, identity construction, ethnic identity

1 Istanbul University, nyilmaz34@hotmail.com

Giriş

Bu makalenin amacı, Boşnak kimliği gelişiminin tarihi dönemeçlerini ortaya koymak ve bu dönemleri kimliği inşa eden bir olgu olarak benimseyen sosyolojik bir bakış açısına göre değerlendirmektir. Boşnak tarihi; Bogomil inancının kabulü, Osmanlı fethiyle birlikte kitleler hâlinde İslamlaşma, Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altında Boşnaklar, azınlık hâline gelinen Yugoslavlar dönemi ve Dayton Anlaşması sonrasında bağımsız hâle gelinen Bosna-Hersek dönemi şeklinde bölümlere ayrılarak incelenecektir. Makale Boşnak tarihini, konuyla ilgili yapılan çalışmaların çoğu gibi tarihsel bir bakış açısıyla değil de farklılıkların/özdeşliklerin vurgulanması yoluyla kimlik inşasına yapılan göndermeler açısından inceleme özelliği taşımaktadır.

Kavramsal ve Tarihsel Çerçeve

Kavramsal Çerçeve

Kimlik kavramının doğal bir kavram olmaktan çok sosyolojik olarak oluşturulmuş ve kurulmuş bir karakteri vardır. Etnik kimlik de dâhil olmak üzere kimliğin özsel bir gerçekliği yoktur. Neredeyse tüm kimlikler, kişiler ve gruplar arasındaki ilişkilerden doğan bir inşa ürünüdür. Bundan dolayı sosyolojik gelenekte kimlik kuramı, sembolik etkileşimcilikle irtibatlandırılır. (Kurt, 2011, 138) Mead'e göre benlik, sosyal süreçte insanların diğerleriyle kurduğu ilişkiler sonucu ortaya çıkan bir olgudur. (Mead, 1972, 135) Mead'in bakış açısı, aktörlerin nesnelere ve sosyal eylemlere verdikleri anlamın sonuçları şeklinde eylemi ve etkileşimi açıklama çabası ile nitelendirilen sosyolojik bir yaklaşım olan "sembolik etkileşimcilik" terimi ile tanımlanmıştır. (Furseth ve Repstad, 2011, 91) Buna göre kimlik de aslında insanların sosyal olayları ve kurdukları ilişkileri açıklama durumunu ifade eder.

M. Ali Kirman tarafından hazırlanan Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü'nde kimlik şu şekilde ifade edilmiştir:

"Bir insanın kişiliğini ya da bir grubun niteliğini belirleyen ve onların diğerlerinden ayrılmasını sağlayan karakteristik özellikler. Kimlik tartışmaları, biri psiko-dinamik diğeri sosyolojik olmak üzere iki farklı çizgide sürdürülür. Psiko-dinamik çizgide Erik H.Erikson, ikinci çizgide ise George H. Mead'ın görüşleri ön plana çıkar. Ancak her iki çizgi de kimliğin doğuştan getirildiğini öne süren özcü anlayışları reddetme noktasında birleştikleri gibi, birey ile

toplum arasında bir bağ kurarlar ve kimliğin oluşumunda toplumsal kültüre atıf yaparlar. Dolayısıyla kimliğin oluşumu, kültürle, toplumsallaşma süreciyle ve bu süreçte kültürel değerlerin ve buna eşlik eden duygu ve etkileşim biçimlerinin içselleştirilmesiyle gerçekleşir. Bir diğer ifadeyle bireyler, belli bir geleneğin taşıyıcıları olmakla kendileri olurlar ve bir kimlik kazanırlar.” (Kirman, 2004, 129-130)

Marshall da kimliğin tanımını verirken, ‘kimliğin yaşam boyunca değişmeyen sabit bir öz taşımadığına ve kurgusallığına’ (Marshall, 1999, 405) dikkat çekmiştir.

Kimliğin doğuştan gelen bir olgu değil de aksine sonradan oluşturulmuş bir karaktere sahip olduğunu Bosna-Hersek özelinde görebiliriz. 7. Yüzyılda Bosna bölgesine göç eden Slav boyları o tarihte henüz farklılaşmış değillerdi. Fakat 10. Yüzyıla gelindiğinde genel olarak Katolik inancını seçenler Hırvat olmuş, Ortodoks inancını seçenler ise Sırp olmuşlardı. Uzun yıllar bu farklılaşma süreci devam etti. Savaşlar ve rekabetle de bu kimlik algıları kuvvetlendi. Bu iki grubun dışında kalan bazı topluluklar ise Bogomil inancını tercih etmişti. Fakat bu tercih henüz kendilerini diğerlerinden büyük ölçüde farklılaştıracak boyutta değildi. 15. Yüzyılda bu grubun Müslüman olmaya başlamasıyla farklılaşma arttı ve kimlik inşası ileri bir boyuta varmış oldu.

Sosyo-kültürel yapının temel öğeleri olarak bilinen zihniyet, aile, hukuk, ahlak, iktisat, din, edebi ve estetik durum gibi değer ve kurumlar, sosyal çevreyi de içerisine alarak bireysel ve toplumsal kimliklerin şekillenmesinde önemli ölçüde etkilidirler. (Kurt, 2011, 139) Hem toplumun hem de kültürün temel yapıtaşlarından biri olan din; her zaman ve her tarihsel durumda, içinde bulunduğu daha geniş kültürün belirli sosyal normları, değerleri, sembolleri ve kurumlarıyla girift bir ilişki içerisinde. (Zuckerman, 2006, 130) Kimlikle din arasındaki bu ilişkiyi Coşkun şu şekilde ifade etmiştir:

“...Bireysel veya toplumsal olarak kendini bir şeyle özdeşleştirerek tanımak suretiyle kimliğini ortaya koymaya çalışan insan ve toplum, bu özdeşim süreçleri çerçevesinde birçok hâllerde dinî ve kutsal değerlere sarılmakta ve kimliğini onun aracılığıyla ifade etmeye çalışmaktadır... Öte yandan dinlerle kimlik kategorileri arasında yakın bir ilişki görülmektedir. Mesela Budizm’de aile kimliği, Şintoizm’de cemaat kimliği, Hıristiyanlıkta şahsi kimlik arasında bir bağ olduğu ifade edilmektedir. İslam’da ise sosyal kimlik ön plana çıkmaktadır.” (Coşkun, 2003, 7-9)

Dolayısıyla bir sosyal grubun herhangi bir olgu etrafında bir araya gelmesinde ve benzer davranış sergilemesinde dinî kimlik önemlidir. Mescit,

havra ya da sinagog gibi tüm mabet ve tapınaklar, geçmişten günümüze bir inanç ve kültürün kimlik yansıtıcıları olarak algılanmıştır. Hatta bazen bir köprü bile kimliğin ögesi olarak görülebilir. Örneğin Bosna-Hersek'in Mostar şehrinde bulunan Neretva Nehri üzerindeki Osmanlı yapımı tarihî Mostar Köprüsü, savaş sırasında Hırvat topçular tarafından bombalanarak yıkılmıştır. Çünkü Mostar Köprüsü şehrin Müslüman kimliğinin bir yansıması olarak görülmüştür.

Berger: "Sosyal düzen hakkındaki teorilerde her sosyal düzenin temelini linguistik zeminin teşkil ettiğini hatırlatmakta fayda vardır, çünkü objektif realite dünyasının sosyal yapısıyla ne kastedildiğini lisan netleştirmektedir." (Berger, 2004, 244) der. Bugün Bosna-Hersek'te kullanılan üç dilin asıl önemi, kimliğe yapılan vurgudan kaynaklanmaktadır. Daha 30 sene öncesinde Yugoslavca veya Sırpça-Hırvatça olarak anılan dil bugün üçe bölünmüştür. Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça arasındaki farklılığın ne olduğuna dair fikir vermesi açısından şu anekdotu zikretmek yerinde olacaktır. 1991 yılında Saraybosna'nın Illica kasabasında Sırp Demokratik Partisi tarafından anlaşmazlıkları çözmek ve olası çatışmaları önlemek için bir konferans düzenlenir. Sırpların, Hırvatların ve Boşnakların katıldığı bu konferansta Hırvatça ve Boşnakça için tercüman istenince sorun çıkar. Çünkü o güne kadar böyle bir ihtiyaç yoktur, herkes aynı dili konuşmakta ve birbirini anlamaktadır. Fakat 1995 tarihli Dayton Anlaşması, İngilizce'nin yanısıra Hırvatça, Sırpça ve Boşnakça kaleme alınır ve üç dil için de tercüman bulunur. Yani dört sene öncesine kadar birbirlerinin dilini anlayan insanlar birdenbire tercümanla anlaşacak duruma gelmişlerdir. (Greenberg, 2004, 135-136) Burada mesele tabii ki anlaşılmamak değil, dil üzerinden etnik kimliğe yapılan vurgudur. Özellikle de Boşnakça'nın ayrı bir dil olarak ifade edilmesinin sebebi, Müslüman Slavlar tarafından kullanılan bu dilin bol miktarda Arapça ve Türkçe kelime içermesidir. Aralarında diyalekt ve söz varlığı açısından farklar bulunsa da neredeyse aynı olan dil; Müslüman konuştuğunda Boşnakça, Ortodoks konuştuğunda Sırpça, Katolik konuştuğunda ise Hırvatça olur. Bu durum Bosna-Hersek'te Berger'in bahsettiği linguistik zemini oluşturan gerçekliktir.

Tarihsel Çerçeve

Milattan sonra 1. Yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetine giren Bosna, öncesinde Hint-Avrupa kökenli olan İlirya kabilelerinin egemenliği altında bulunuyordu. Tarihi süreç içerisinde Bosna'nın jeopolitik ve

kültürel kaderi, Roma İmparatorluğu'nun bölünmesiyle belirlenmiştir. Roma imparatoru Theodosius'un 395'te ölümü sonrasında imparatorluk oğulları arasında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Theodosius'un Doğu ve Batı imparatorluğunun sınırı, günümüzde Bosna-Hersek ile Sırbistan arasında da sınır olan Drina Nehri olarak belirlenmiştir. Bosna, böylelikle sadece iki farklı siyasi bölge arasında değil, aynı zamanda yavaşça şekillenmeye başlayan iki farklı medeniyet (Katolik Roma ve Ortodoks Yunan) arasında da sınır bölgesi olmuştur. Böylece Bosna; bu iki medeniyetin siyasi, dinî, kültürel etkisine ve çekişmelerine sahne olmuştur. Drina Nehri; orta çağın erken döneminden itibaren Roma ile Bizans, daha sonra Sırbistan ile Macar-Hırvat krallığı arasında sınır vazifesi görmüştür ve günümüzde ise Bosna ile Sırbistan arasında sınır vazifesi görmeyi sürdürmektedir. (Hodziç, 2007, 53-55) Bosna, tarih boyunca Avrupa kıtasındaki büyük politik ve ideolojik uzlaşmazlıkların ve ayrılıkların arasında kalmıştır. Roma ve Bizans arasında, doğu ve batı Hıristiyanlıkları arasında, Katolik Avusturya-Macaristan ve Müslüman Osmanlı arasında bir sınır olmuştur. Bosna-Hersek'le birlikte bütün güney Slavlarının üzerinde Katolik Avusturyalıların, Ortodoksların ve Müslüman Osmanlıların etkisi olmuştur. Dolayısıyla yüzyılların getirdiği bu etkiler bugün Bosna-Hersek'te yaşayan toplulukların kimlik algılarını şekillendirmiştir.

Bosna-Hersek, 1878 yılında yapılan Berlin Kongresi'nde Osmanlılardan alınarak Avusturya-Macaristan'a bağlanmıştır. 1918 yılında Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın hakimiyetine geçen bölge, sonrasında Sosyalist Yugoslavya yönetimi altında bugünkü sınırlarını ve varlığını sürdürmüştür. Bosna coğrafi konumu ve devletin askerî ve siyasi stratejisinden dolayı Osmanlılar döneminde bir sınır vilayeti olarak örgütlendirilmiştir. (Zhelyazkova, 1999, 695) Bu sebeple Bosna, Osmanlı dönemi boyunca özel önem atfedilen bir yer olmuştur. (Akgündüz, 2003, 129) Bosna soyluları Macarların ve Katoliklerin geleneksel düşmanları olduğu için, Osmanlılar Bosna sınırını bir atlama taşı olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Bosna soyluları Macaristan'a karşı yapılan seferlerde Osmanlıların yanında yer almışlardır. Bu durum 1683 Viyana Kuşatmasıyla birlikte Osmanlı'nın Batı'daki ilerleyişi durunca değişmiştir. Artık Bosna sınırları ilerlemenin değil Batı'ya karşı savunmanın yeridir. (Darby, 1968, 65)

Osmanlı döneminde Bosna ve Hersek iki ayrı sancak iken; Bosna beylerbeylik olduktan sonra, Hersek Sancağı ona bağlanmıştır. Bosna, 1463'te Fatih Sultan Mehmet'in fethinden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nca resmen ilhak edildiği 1908'e kadar 445 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Popovic'e göre, Yugoslavya bölgesinde Müslüman toplulukların bulunması

Osmanlıların bu bölgelerde yaptığı fetihlere dayanır. Osmanlılar bu bölgeleri fethettiklerinde buralarda idari ve askerî yapılanmalar oluşturmuşlardır. Anadolu'dan, Balkanlardan ve Güneydoğu Avrupa'dan Türkler gelerek bu bölgelere yerleşmişlerdir. Bunun yanında diğer bir husus da bölgedeki yerli halkın Müslümanlaşmasıdır. Bu konuda iki zıt görüş vardır: Birincisi, yerli halkın bir bölümünün atalarına ihanet ederek Müslüman olduğu iddiası; diğeri ise Bosnalı Bogomillerin Müslüman olarak Katolik ve Ortodoks zulmünden kurtuldukları iddiasıdır. 1683 Viyana yenilgisinden sonra göç süreci tersine dönmüştür. Kaybedilen Osmanlı topraklarından Bosna-Hersek ve Sancak gibi Osmanlı bölgelerine göç edilirken; 1878'den itibaren Bosna-Hersek'ten, Sancak gibi Osmanlı'nın elinde kalan bölgelere göçler olmuştur. (Popovic, 1995, 185-187)

Tarihi Süreçte Boşnak Kimliğinin Oluşumu

Bosna Bogomilleri ve İlk Farklılaşma

Bogomilizm, heretik bir dinî hareket olarak sayılır. Orta çağdaki önemli dinî hareketlerden biri olan Bogomilizm; çoğu inancın aksine doğuda değil, 10. Yüzyılda Bulgaristan'da ortaya çıkmış, isim almış ve şekillenmiştir. (Lavrın, 1929, 280) Bogomilizm daha sonraki yüzyıllarda Bulgaristan dışına çıkarak Bizans, Anadolu, İtalya, Sırbistan, Bosna, Almanya, Fransa ve Belçika gibi ülkelere de yayılmıştır. Bogomilizm; 10. Yüzyılda Bulgaristan'da ortaya çıkışından, son Bogomil ailesinin Müslüman oluşuna kadar oldukça uzun sayılabilecek bir zaman diliminde Bosna'da varlığını sürdürmüştür. Muhalifleri tarafından Bogomil diye adlandırılmalarına karşın, kendilerini Hristiyanlar veya gerçek Hristiyanlar olarak nitelendirmişlerdir. (Hodziç, 2007, 53-55)

Sırbistan'da yayılması üzerine Nemanya tarafından mensupları sert şekilde cezalandırılmış, kalanlar sürülmüştür. Bunun üzerine Bogomiller, en yakın ve güvenli yer olan Bosna'ya kaçmışlardır. (Okic, 1973, 210) Bosna'daki Bogomil hareketi diğer tüm yerlerdekinden farklıdır. Çünkü burada yerel yöneticilerden destek görmüşler ve bağımsız bir Bosna Kilisesi oluşturmayı başarmışlardır. Putperest Slavlar; bir yandan Katolikler diğer yandan Ortodokslar tarafından Hristiyanlaştırılmaya çalışıldıysa da bunda pek başarılı olunamamıştır. Buna sebep olarak sosyal ve ekonomik problemler, Roma ve Bizans arasındaki siyasi çekişmeler, eski pagan inançların etkisini sürdürmesi, Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin çekişmeleri gibi etkenler sayılmıştır.

Buna benzer sebeplerden dolayı bölgedeki Slavların Hıristiyanlaşması uzun zaman almış ve heretik akımlar bölgede rahat hareket etme ve yayılma imkânı bulmuştur. Piskoposluğun bulunduğu bu bölgedeki kiliseler hiçbir zaman bağımsız olmamış; Katolik Kilisesi Hırvatistan'a, Ortodoks Kilisesi ise Sırbistan'a bağlı kalmıştır. Bu durum bölgedeki halkın Hıristiyanlığı kabul etme düzeyinin düşük olduğunu gösterir. Bu durum da Bogomilizm'in bölgede yayılmasına imkân sağlamıştır. (Hodziç, 2007, 36)

Bogomilizm'in Bosna'da yayılma imkânı bulmasında coğrafi etkenlerin de rol oynadığı ileri sürülmüştür. Bosna dağlık yapısıyla kapalı bir bölge olmasından dolayı Bogomiller için kısmen korunaklı bir yer olmuştur. Fakat yine de Ortodoks ve Katolik kiliselerinin baskılarına maruz kalmaktan kurtulamamışlardır. (Fazlıoğlu, 1999, 31) Bu bölgede Hıristiyanlığın Bogomilizm'in gölgesinde kalması ve etkisiz olması üzerine Papa III. Innocent, Macar Kralı Emerik'e mektup göndererek Bosna Bogomilleri ve onların koruyucusu olan hükümdarları Ban Kulin'in cezalandırılmasını istemiştir. Bunun üzerine Ban Kulin kurtulmak için "kendilerini gerçek Hıristiyan olarak kabul ettiklerini ve bu yüzden de heretik olarak değil de Hıristiyan olarak kabul edilmeleleri gerektiğini" Emerik'e söylemiştir. Bosna halkı ve hükümdarları Ban Kulin; papanın temsilcisiyle anlaşıp Bogomilizm'den vazgeçerek Katolikliği kabul etmişlerdir. Bu anlaşmayı kabul etmeleri kendilerini muhtemel haçlı seferlerinden kurtarmak için yapılan siyasi bir hamledir. Yani Bogomiller sadece görünüşte Katolikliği kabul etmişlerdir. (Hodziç, 2007, 65-66) Bogomillerin; Papa ve Macar krallarının baskılarının arttığı 15. Yüzyılda, Türklerle iş birliği yaptıkları görülmektedir. Bu dönemde Bogomillerin, Türklere Katoliklerden daha fazla sempati besledikleri ifade edilmiştir. (Okic, 1973, 210)

Papalığın mücadelelerine rağmen Bogomilizm Bosna'da ortadan kaldırılamamıştır. Aksine Bogomilizm Bosna'da o kadar güçlenmiştir ki Bosna Bogomillerinin piskoposu, aynı zamanda bütün Avrupa'daki Bogomillerin lideri olarak kabul edilmiş ve diğer piskoposların kendisine danışmak için geldikleri biri olmuştur. Bosna hükümdarları Bogomillere verdikleri destek yüzünden zaman zaman baskı altına alınmış olsalar da Katolik Hıristiyanlığı benimsemiş gözükerek bu baskıdan kurtulmayı başarmışlardır. Bosna hükümdarları görünürde Hıristiyanlığı kabul ederken Bogomilleri gizlice desteklemeye devam etmişlerdir. (Hodziç, 2007, 67-68) Bu durum, Bogomillere verilen bu desteğin aslında dinî sebeplerden değil siyasi sebeplerden olabileceğini düşündürmektedir. Yani Bogomillere destek verdiklerinde bağımsız bir Bosna'yı hedeflerlerken, baskı geldiğinde ise yönetimi kaybetmemek

kaygısında oldukları iddia edilebilir. Bu durumda Bogomil inancının aslında sadece halk nezdinde samimiyetle kabul gördüğü söylenebilir. Bu durumun Osmanlılar bölgeye geldiğinde halkın kitleler hâlinde Müslüman olmasını etkilediği iddia edilmiştir. (Fazlıoğlu, 1999, 31) Çünkü kuzeyden baskı yapan Macarlar Bogomilleri zorla Katolik yapmaya çalışırken, güneyden gelen Osmanlılar vicdan hürriyeti sağlamışlar ve Bogomillere adil davranmışlardır. Uzunçarşılı'ya göre, Bosna halkının kitleler hâlinde Müslüman oluşunda halkın Bogomil olmasının birinci dereceden etkisi vardır. İsa'yı Allah'ın kulu ve elçisi olarak tanıyan İslam dini Bogomillere yumuşak ve uygun gelmişti. Katolik kilisesinin Bogomilleri kendilerine bağlamak için yaptıkları baskılara karşın, Osmanlı Devleti'nin tebaasının dinî işlerine karışmaması Bogomilleri etkilemiştir. (Uzunçarşılı, 1988, 194)

Orta Çağ boyunca Bogomilleri Hıristiyanlaştırmak için Katolikler gibi Ortodokslar da çaba sarf etmişlerdir. Bu amaçla konsüller toplanmış, lanet içeren bildiriler yayınlanmış, engizisyon mahkemeleri kurulmuş ve Bogomiller ile destekçileri çeşitli işkencelere maruz kalmışlardır. Kimi zaman ise Bogomiller köle olarak satılmıştır. Bosna Bogomilleri çeşitli hükümdarlar tarafından yapılan bu zulümler sonrasında Osmanlılarla karşılaşınca doğal olarak, kendilerine özgürlük ve güvenlik garantisi veren Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır. (Hodziç, 2007, 69) Çetin ve Çağ'a göre, fetih sonrasında Osmanlı tasavvufunun Boşnakların ruh dünyasında derin tesirleri olduğu söylenebilir. Bogomilizm'deki mistik ritüellerin tasavvufla olan benzeşmeleri bu tesirlerin gerekçesini ortaya koyar niteliktedir. Balkanlara tasavvufi bir İslam anlayışıyla giren ve Bosna'da zaviyeler kuran dervişlerin etrafında yerel halk toplanmış ve onlara teveccüh göstermiştir. Bu durum da halkın kitleler hâlinde Müslüman olmasına sebep olmuştur. Öte yandan uzun yüzyıllar boyunca kiliseyi arkalarına alan feodal beylerin keyfî uygulamalarına maruz kalan Bosna Bogomilleri, Osmanlı'nın feodal beyleri dışlayıp yerel halka öncelik veren toprak nizamını uygulamasıyla birlikte ekonomik olarak da rahatlamıştır. (Çetin ve Çağ, 2011, 31) Buna benzer hem dinî hem de ekonomik sebeplerden dolayı Bosna'nın Osmanlı hakimiyetine geçişinde Bogomillğin oynadığı rol büyüktür.

Bosna'nın 1386'da başlayan fetih süreci 1463'te tamamlanmış, sonrasında Bogomillerin çoğu İslam dinini tercih etmiş, tercih etmeyenler de yüzyıllar boyu süren baskıdan kurtulup huzur içerisinde yaşamaya devam etmiş ve sonradan kendi isteğiyle İslam'ı seçmiştir. Hatta bölgedeki Hıristiyan halktan ve papazlardan bile İslam'ı seçenler olmuştur. Bosna'nın fethinden

sonra da Bogomillerin varlığı devam etmiş ve 19. Yüzyıla kadar sürmüştür. (Hodziç, 2007, 70-71) Osmanlı resmî sicillerinde ise 17. Yüzyılın başlarına kadar Bogomillerin izlerine rastlanmaktadır. (Okiç, 1992, 238) Müslüman olup devlet idaresinin altına giren Bogomil soyluları, Bosna beylerine dönüşmüşlerdir. Dillerini korurlarken, Türk elbise ve geleneklerinin çoğunu taklit etmişlerdir. (Darby, 1968, 64) Balkan tarihçilerinin bir kısmına göre, Osmanlı fethinden sonra yerel halkın hızlı ve kalabalık bir şekilde din değiştirmiş olması bir muamma olarak görülmektedir. Bogomil inancı ve Bosna Kilisesi tezi bu yüzden oldukça cazip bir konudur. Bogomilizm Bosna tarihinde mitsel bir konum işgal eder ve aynı zamanda Müslümanların tarihiyle ilgili akademik tartışmalarda önemli bir yere sahiptir. (Bringa, 1995, 15)

Bosna'da Bogomil inancının, hem menşei olan Bulgaristan'dan hem de yayıldığı diğer ülkelerden farklı etkilere yol açtığı anlaşılmaktadır. Bogomil inancı öncelikle sapkınlık olarak nitelenmiştir. İnananları dışlanmış fakat sonrasında Papa'yla yapılan anlaşma sonucunda görünürde Katolik olmuşlardır. Bu Bogomiller için bir şemsiye etkisi yaratmış ve eski inançlarını korumayı sürdürmüşlerdir. Osmanlılar bölgeye geldikten sonra da İslam dinini seçmeye başlamışlardır. Bu durum aslında gerek Katolik gerekse Ortodoks diğer Hıristiyan topluluklarla olan farklılaşmanın devamını sağlamıştır. Orta Çağ boyunca Bogomil inancına sahip olanlar uzun süren mücadeleler neticesinde; dışlanan, sapkın bir grup olarak farklılıklarını korumuşlardır. Bogomil inancına mensubiyeti, Boşnakların tarihinde bildiğimiz kadarıyla, ilk farklılaşma olarak niteleyebiliriz. Bu inanç farklılığı; Boşnakları, komşuları Hırvat ve Sırp'lardan farklılaştıran temel unsur olmuştur denilebilir.

Boşnak Kimliğinde Bir Dönüm Noktası: Osmanlılar

Bosna'nın 1463'te Fatih Sultan Mehmet tarafından ele geçirilmesi sonrasında Osmanlılar Bosna'da birçok düzenleme yaptılar. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin klasik tımar sistemi Bosna'da özgün bir hâl almıştır. Köylü kitlelerle arazi sahibi feodal beyler arasında uzlaşmayı da içeren bir istimalet (kullanım) politikası uygulanmıştır. Bu uygulama sayesinde köylüler eskiye göre daha iyi duruma gelirken, eski nüfuzlarını tımar sistemi içinde de devam ettirebilen Müslüman bir soylu sınıf oluşmuştur. Bu sınıfın ayrıcalıklı olmasını sağlayan şey, topraklarını veraset yoluyla intikal ettirebilmeleridir. Toprakların veraset yoluyla çocuklara bırakılması, Bosna'da bir soylu sınıfın oluşmasının sebebi olarak gösterilmektedir. Bu uygulamaya klasik tımar sisteminde rastlanmaz. (Fazlıoğlu, 1999, 34; Jelavic, 2009, 47)

Rumeli'nin diğ er yerlerinde oldu ğ u gibi Bosna'da da İslamlaş ma baş langıçta şehirlerde ve askerî sınıf içinde başlamış ve yavaş yavaş yayılmıştır. 1489'da Bosna'da 25.000 Hıristiyan aileye karş ılık 4.500 Müslüman aile vardı. Türkçe konuşamayan Müslüman topluluklar dışında, Balkanlar'daki Müslümanların büyük çoğ unluğ unu Anadolu'dan giden Türklerin torunları oluşturur. Osmanlılar fetihlerini güvence altına almak için, o bölgeye Anadolu'dan sürgün yolu ile özellikle göçer halkı yerleşt irirdi. Saraybosna'da Müslümanlar çoğ unlukta olup bunların da büyük kısm ı dükkân ve iş yeri sahibi esnaf ile tüccardan oluş maktaydı. (İnalçık, 2009, 141) Osmanlıların Bosna'da kurdukları bu sistem 1683 yılındaki Viyana Kuş atması'na kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra, merkezi otoritede yaşanan sorunlara güvenlik ortamının bozulması eklenince huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştır. (Fazlıoğ lu, 1999, 35)

Boş nakların Osmanlı Devleti'yle ilişkisi Müslüman olmayan gruplara göre daha karmaşıktır. Dinî kimliğ in en önemli statü belirleyici oldu ğ u Osmanlı sisteminde Müslümanlar, Müslüman olmayanlara göre daha ayrıcalıklı olmuş lar ve devlet zenginleşt iktçe onlar da zenginleş miş lerdir. Boş naklar Osmanlı idaresine karş ı kesin bir bağı lılık göstermiş ler ve onu koruyucu bir rejim olarak görmüş lerdir. Balkanlar'da iş lerin Osmanlı açısından kötüye gitmeye başlad ığı 18. Yüzyılda Boş naklar, Osmanlı idaresi tarafından bölgede yapılan reformlara direnmiş lerdir. Çünkü bu reformlar onların Bosna bölgesindeki siyasi kontrolünü ve arazi sahipliğ ini tehdit etmekteydi. Bu direniş sonraları Osmanlı karş ıtı bir hâl almış ve Boş naklar idareye karş ı kendilerini Müslüman olmayanların yanında bulmuş lardır. (Friedman, 2000, 167) Özellikle 2. Mahmud döneminde yapılan reformlar ve 1830'da Sırbistan'a özerklik verilmesi gibi geliş meler, Boş nakların büyük tepkisini çekmiş ve isyana yol açmıştır. (Sancaktar, 2012, 95) Böylece Boş naklar arasında dinden ziyade coğ rafiya, yerel güçlerine ve diğ er Bosnalılarla paylaşt ıkları dile dayalı bir yerel milliyetçilik büyümeye başladı. Boş naklar için Osmanlı yönetimi arazi sahipliğ i ve siyasi güç için hâlâ üst garantördü, bu yüzden Boş naklar kendilerini anormal bir durumda buldular. (Friedman, 2000, 167) Bunun sonucu olarak Boş nakların kimlik bilincinde önemli geliş meler yaş andı. Sırlar ve Hırvatlar ile çatış maları Müslüman kimliğ ini güçlendirirken, Osmanlıyla çatış maları Boş naklık bilincini güçlendirdi. (Sancaktar, 2012, 113)

Denebilir ki genel olarak Osmanlı dönemi, Boş nakları çıkarlarını sağlamlaşt ırmak için cesaretlendirmiş olabilir. Buna mukabil Osmanlı'nın düş üş ü ise Boş nak arazi sahiplerinin çıkarlarının idareye bağı lılıkta değ il de yerel milliyetçilikte yattığını anlamaya zorlamış olabilir. Bu yerel milliyetçilik Boş nak

toplumunun kendilerine yaptığı bir atıftır. Onlar kendilerini Osmanlı Türklerinden farklılaştırırken Turkus demek yerine Turci ya da Bosnjaci diye adlandırmışlardır. (Friedman, 2000, 168) Boşnaklara Muhammediler, Turcin (Türkler) veya Poturica (Türkleşenler) gibi adlandırmalar yapılmış olsa da onlar kendilerini Boşnak olarak tanımlamış dillerini de Boşnakça olarak görmüşlerdir. (Memiş, 2016, 15) Sancaktar'a göre ise Osmanlı Devleti, Bosna'da yaşayan Müslümanları "Bosnalı" anlamına gelen "Boşnak" diye adlandırırken, onlar kendilerini "Muslimani (Müslümanlar)" veya "Osmanlija (Osmanlı)" olarak tanımlamışlardır. (Sancaktar, 2015, 40) Bu noktada bir hikâyeyi paylaşmak yerinde olacaktır: "Bosnalı bir sipahi İstanbul'un büyük camilerinden birine gider. Cuma hutbesinde imam sürekli Araplara ve Acemlere göndermede bulunur. Bunun üzerine sipahi imama neden Boşnaklara yer vermediğini sorar. İmam, Acem teriminin Boşnakları da kapsadığını söyler. Ertesi hafta imam hutbede yine sadece Araplardan ve Acemlerden bahsedince sipahi kılıcını gösterir. Bunun üzerine imam "ve Boşnaklar da" der." (Salihagic, 1940, 20'den aktaran Banac, 1994, 133) Diyebiliriz ki Osmanlı döneminde Boşnaklar kendilerini Müslümanlıkla/Türklükle özdeşleştirmişler ama Boşnaklıklarını da unutmamışlardır.

Osmanlı döneminde toplum, dinî inanç temelli millet sistemine göre şekillenmiştir. Buna göre örneğin Balkanlar'da Türk, Rum ve Slav gibi ayrımlardan çok dinî aidiyete göre yapılan ayrımlar geçerlidir. Bir mekâna bağlılık bilirse bile bu daha çok ülkeye bağlılık şeklinde değil de köy, mahalle veya vilayete olan bağlılık şeklindeydi. Bir kişinin soyu ile olan kan bağı çok güçlüydü fakat bu da millete bağlılık olarak değil, aileye veya kabileye bağlılık şeklinde bir anlam ifade etmekteydi. Bir insanın kardeş veya yabancı olarak tanımlanmasını sağlayan en önemli ölçüt din bağıydı. Bir Müslüman için memleketi, ırkı ve dili ne olursa olsun Müslüman olan kişi kardeşti. Buna karşılık Müslüman değilse komşusu veya öz atası da olsa yabancı sayılırdı. (Lewis, 2010, 444-445) Buna göre Boşnaklar Osmanlı döneminde Müslüman oldukları için hâkim sınıftandı. Her ne kadar Anadolu olmadığını vurgulasalar da genel olarak Müslüman/Türk tanımının içerisinde yer almaktaydılar. Babuna'ya göre bu durum Boşnakların kimlik bilincinin gelişmesini erteleyen bir sebep olmuştur. Kimlik oluşumunun temel aşamalarından biri farklılaşmadır. Boşnaklar, devleti kendilerinden gördükleri için farklılaşp belirgin kimlik oluşturamamışlardır. Fakat Müslüman olmayan Balkan halkları ise yöneten devletle farklılaştıkları ve millet sistemi içerisinde ayrı oldukları için daha erken kimlik oluşumuna geçmişlerdir. Avusturya işgaliyle birlikte

farklılaşma başlamıştır. Boşnakların kimlik çabaları da aynı döneme denk gelir. (Babuna, 2004, 291-292)

Osmanlı döneminde Boşnaklar, yönetime büyük oranda katıldıkları özel bir konuma gelmiştir. Bu yüzden bazı Sırp ve Hırvat tarihçilere göre Osmanlı dönemi, Müslüman halkın imtiyazlı bir sömüren sınıf olduğu ve Hıristiyan halkın ise neredeyse büyük çoğunluğunun köylü ve ezilen kesim olduğu kararlık bir işgal dönemidir. (Eker, 2006, 73) Bu durum, Sırp ve Hırvatları Boşnaklardan farklılaştıran bir olgudur. Böylece onlar da kendi milli benliklerine ayırt edici bir unsur eklemekteydiler. Orta Çağ'da Bogomil inancına mensup oldukları için zulme uğrayan topluluk olarak farklılaşan Boşnaklar, Osmanlı döneminde yönetici sınıf olarak farklılaşmışlardır. Genel olarak baktığımızda Karic'in ifadesiyle; Osmanlıların Bosna'yı fethi sadece Boşnakların değil, bütün Bosna'nın tarihini etkilemiştir. (Karic, 1997, 478) Yarar, Boşnakların eski kültürlerini Osmanlı/İslam kültürüyle harmanlayarak özgün bir topluluk hâline geldiklerini söylemektedir. (Yarar, 2010, 122)

Avusturya-Macaristan İşgali: Ayrıcalıklı Konunun Sonu

1878 yılında Berlin Kongresi'nde alınan karar sonucunda Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i işgal etme hakkı kazandı. Kendisine sadece bölgeyi işgal etme hakkı tanınmış olmasına rağmen, uzun vadeli idari hazırlıklar yapıldı. (Jelavic, 2009, 61) Avusturya-Macaristan güçleri 1878'de Bosna'ya girdiklerinde, küskün bir Müslüman topluluk ve ümitli Hıristiyanlarla karşılaştı. Bosnalı Hıristiyan köylüler, yeni hâkimlerin Bosnalı arazi sahiplerinin ellerindeki arazileri yeniden dağıtacaklarına ve onların Bosna üzerindeki kontrol gücünü kaldıracaklarına inanıyorlardı. Boşnak Müslümanlar artık ortak dinleri vasıtasıyla yönetici sınıfın bir parçası değildiler ve bu yüzden Bosna üzerindeki siyasi kontrollerini kaybettiler. (Friedman, 2000, 169) Avusturya-Macaristan hükümeti kendilerine karşı büyük direniş göstermelerine rağmen, Boşnak ileri gelenlerinin topraklarına el koymadı ve eski imtiyazlarının çoğunu devam ettirmelerine izin verdi. (Poulton, 2000, 53) Beklenenin aksine Boşnak Müslümanları şaşkırtıcı şekilde yeni idareyle iyi geçinmeye başladılar. Müslüman toplumunun siyasi etkisi, Osmanlı dönemine kıyasla önemsizdi. Bu durum, Avusturya yönetiminin toprak düzenini değiştireceğine ve onları feodal zorunluluklardan kurtaracağına inanan Hıristiyan köylülerin cesaretini kırdı. (Friedman, 2000, 169)

Avusturya-Macaristan yönetiminin en çok tartışılan politikası, ulus sorununu ele alış biçimi oldu. Bosna-Hersek'in ele geçirilmesi aynı zamanda

hem Sırp hem de Hırvat milliyetçi liderlerinin önceliğiydi. Osmanlı idaresinde halk sadece dinî mensubiyetine göre yani Ortodoks, Katolik veya Müslüman olarak itibar görmüşken; etnik kökenin öneminin artması Slav olan ve Sırpça-Hırvatça konuşan Müslümanların milliyetinin önem kazanmasını sağladı. (Jelavic, 2009, 64)

Avusturya yönetimi, milliyetçiliğin etkisi altındaki Hıristiyan nüfusun sabırsızlığını göz önüne alarak Müslüman toplumun sükûn içinde olmasını istiyordu. Avusturya-Macaristan yönetimi, Balkan Slav sorununa bir tür "üst-Bosnalılık"ı teşvik ederek çözüm bulmayı amaçladı. Buna göre dinine bakılmaksızın tüm Bosnalılar bir Bosna sivil toplumu altında birleşecekti. Bu düşünce, Avusturya-Macaristan topraklarını tehdit eden milliyetçi ideolojilere karşı alınmış bir önlemdi. Aslında bu öneri, gittikçe sekülerleşen Boşnak Müslümanları ve Sırbistan tarafından desteklenen ayrılıkçı Hıristiyan Bosnalıları milliyetçilikten uzakta tutmak için bir tuzaktı. Avusturya yönetimi tarafından Müslümanlara dinî anlamda özgürlük sağlanarak, milliyetçiliğin sözünü etmeyen diğer grupların da bu ideolojiye yakın olması amaçlanmıştı. Böylece devlet destekli Boşnaklar, kendileriyle kültürel ve sosyoekonomik açıdan mücadele eden, yükselen Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine karşı bir denge unsuru olacaktı. Bu, o dönemin tırmanan milliyetçilik tehlikesine karşı bir önlemdi. Avusturya destekli bu Bosnalılık düşüncesi, Boşnak toplumu dışında rağbet görmedi. Gerçek şu ki Avusturya yönetimi; Boşnakları, Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerini yıkmak için kullanmaya çalışmıştı. Fakat bu, Boşnak toplumunu umulmadık şekilde muhafazakâr bir düşünme durumuna yöneltmiş olabilir. Dinî temel üzerine şekillenen Avusturya yönetimiyle birlikte; Boşnaklar, kendilerini saran Müslüman olmayan yerleşik halktan farklı olduklarını daha çok hissetmişlerdir. Boşnakların, Hıristiyan benzerleri gibi kendilerini tanımlarken dini referans almaları önemli siyasi sonuçlara yol açmıştır. (Friedman, 2000, 169)

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Boşnakları ihtilafa düşürdü. Liderlerin bir kısmı Bosna'nın özerk bir yönetim olarak Avusturya-Macaristan idaresinde devam etmesini isterken, bazıları Bosnalı Sırpların istediği gibi Bosna'nın Avusturya-Macaristan'dan bağımsızlığını savunuyordu. Sonunda Bosnalı Müslümanlar seçimlerini; Sırpların, Hırvatların ve Slovenlerin oluşturduğu Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı olarak bilinen bağımsız bir devletin kurulmasından yana yaptılar. Böylece Boşnaklar milliyetçilik olarak Sırp ve Hırvat ağırlıklı bir Bosna'nın içinde, yine gayri millî bir azınlık grup olarak tanımlanmaya bir süre daha devam ettiler. (Friedman, 2000, 170-171)

Avusturya-Macaristan hakimiyeti altındaki Bosna'da Boşnak kimliği iki tarafa çekilmeye çalışılan bir konuma geçmiştir. Bir taraftan Osmanlı döneminde Türklerden farklılaşmaya başlayan Boşnaklık vurgusu öne çıkmış, diğer taraftan bir nevi aslına rücu etmeyi içeren Sırplık/Hırvatlık çağrıları ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en göze çarpan özelliği, Sırp ve Hırvat milliyetçilerin Müslümanları ayrı bir ulus olarak görmeyip kendilerinden saymaları ve buna davet etmeleridir. Sırp ve Hırvatlar tarafından; Boşnakların yaşadığı Orta Çağ Bogomil tecrübesi ve Osmanlı dönemi atlanarak bir öz kimlik vurgusu öne çıkarılmıştır. Boşnakların buna cevabı genel olarak Boşnak kimliğinin öne çıkarılması olmuştur. Bu dönemde farklılaşmalar devam etse de Sırp ve Hırvatların Boşnakları salt inanç olarak farklı gördükleri bir dönem olmuştur. Fakat bu farklılığı ulaşmak istedikleri siyasi hedefler açısından önemsiz görmüşlerdir.

Yugoslavlar Dönemi: Etnik Kimliklerin Görünmez Kılınma Çabası

1. Dünya Savaşı 1918'de sona ererken güney Slavları da Avusturya-Macaristan'dan kopmuş ve bağımsız bir idare kurmuşlardı. Avusturya-Macaristan'dan bağımsızlığını kazanan Sırp, Hırvat, Sloven Krallığı ya da 1929'da yenilenen ismiyle Yugoslavya, ağırlıklı olarak Sırp tarafından idare ediliyordu. Bu durum bazı Hırvatların tepkisine yol açtı. Müslümanlar ise kendilerini yine kararsız bir durumda buldular. Bazıları Sırp ya da Hırvat fikirlerini savunurken, elit Müslümanların büyük çoğunluğu tüm Müslümanları temsil eden Yugoslav Müslüman Organizasyonu'na (JMO) dahil oldu. Bu partinin liderleri ağırlıklı olarak orta sınıf ve şehirliydi. Bu parti Müslümanların eğitsel, kültürel ve dinî kuruluşlarının özerkliğini ve Müslümanların haklarını bir dereceye kadar korudu. Bunda JMO'nun Sırp ağırlıklı olan devleti desteklemesinin de katkısı olsa gerektir. Ancak, devlet tarım reformu uygulamaya başlayınca Boşnakların çoğu hayal kırıklığına uğradı. Öte yandan Müslümanların Yugoslavya devletindeki temsil durumları kötüye gidiyordu. Bosna-Hersek'i tek bir milletin hâkimiyeti altına almaya çalışan Sırp ve Hırvatlar tarafından kendi taraflarını tutmaya zorlanıyorlardı. Boşnaklar tarafsızlıklarını zorlukla sürdürdüler. (Friedman, 2000, 171) Burada elit olarak nitelenen şehirli Müslümanların devletle ilişkilerinde belirleyici olan hususun "Müslümanlık" olmasına rağmen arazi sahipliği gerçeğini de göz önünde tutmak gereklidir. Çünkü Bosna'daki Müslüman varlığının tarihi boyunca bu iki husus büyük ölçüde bir arada olmuştur. Bosna tarihinde arazi sahipliği köylülere karşı önemli bir farklılık, kendi içlerinde ise önemli bir özdeşlik oluşturuyordu.

Burada arazi sahipleri çoğunlukla Müslüman'ken, köylüler ise Hristiyan'dılar. Bu farklılık ve özdeşlik vurguları, kimliğin salt inanç veya ırk temelli gelişmediğini göstermektedir.

1929'da iktidar olan Kral Alexander, Bosna'nın tarihî sınırlarını sildi ve ülkede Yugoslavizm ideolojisini dayatmaya başladı. Sırpların Bosna'nın toprak bütünlüğüne karşı bu hareketleri, Boşnakları Sırp yanlısı ve Hırvat yanlısı gruplara ayırdı. Sonunda ise İslam karşıtı uygulamalar Boşnakların ortak dinî ve kültürel değerlerin etrafında bir araya gelmesine yol açtı. Milliyetçi düşünce henüz Sırp/Ortodoks veya Hırvat/Katolik olanlar gibi Boşnak/Müslüman şeklinde kimliği tanımlama aşamasına gelmemişti. Fakat Sırp ve Hırvatların Müslümanlara kendi taraflarında yer almaları konusundaki baskıları Boşnak toplumunu millet olarak görünür kılmaya başlamıştı. (Friedman, 2000, 172)

Bosnalı Hırvat bir tarihçi, Sokullu Mehmed Paşa'nın Müslüman olmuş bir Hırvat olduğunu iddia ederken; Bosna'lı Sırp bir tarihçi ise onun Müslüman olmuş bir Sırp olduğunu iddia etmekteydi. Fakat her iki tarih okumasına göre de Sokullu Mehmed Paşa Bosnalıydı ve Müslümanlaştırılmıştı. Eski Yugoslavya'da Hırvat ve Sırp tarih anlayışına göre Boşnaklar öncelikle orijinal dinî ve milli köklerini bırakıp Müslüman olmuş bir topluluktu. (Bringa, 1995, 13-14) Bu yüzden de her iki grup da Boşnakları kendinden sayıp orijinal hâllerine döndürmek istiyordu. Avusturya-Macaristan yönetimi döneminde başlayan çekişmenin Yugoslavya döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Yine bu dönemin en göze çarpan özelliği Müslümanların artık kesin olarak azınlık durumuna düşmüş olmalarıydı. Kuşkusuz bu da kimlik algılarının şekillenmesini etkileyecekti.

Yugoslavlar döneminde Boşnaklar devlet tarafından bir ulus olarak göz ardı edilmiş ve dinî aidiyetleri üzerinden tanımlanmışlardır. (Krupalija, 2020, 159) Bu durum Osmanlı'nın son dönemlerinde dinî aidiyet çerçevesinin dışında milli bir kimlik geliştirmeye başlayan Boşnakların baskılanması ve kimlik olarak salt dinî olana hapsedilmesi demektir.

Bosna Müslüman toplumu altın çağını Tito'nun rejimi altında yaşamış olabilir. Çünkü bu dönemde hem yerel hem de uluslararası sahnede meşruiyet kazanıp önemli bir rol oynadılar. 2. Yugoslavya, altı cumhuriyetten oluşuyordu. Bunların beşi çoğunluğu oluşturan milletin ismiyle adlandırılmışken sadece Bosna-Hersek'te baskın bir çoğunluk millet olmadığı için isim coğrafiydi. Aslında bu, Komünist Parti'nin Bosna'yı Sırbistan ve Hırvatistan'ın kışkırtmalarından uzak tutmak ve sükuneti sağlamak için desteklediği bir

düzenlemeydi. Bu düzenleme 1968'de Komünist Parti'nin Boşnakları "Müslümanlar" şeklinde bir Yugoslav milleti olarak tanımlamasıyla değişti. Artık Yugoslavya'yı oluşturan milletlerden biri de "Müslüman" milleti idi. Bu düzenlemenin dikkate değer yanı şuydu. Artık Boşnaklar, Sırp ve Hırvatların mücadelesinde bir piyon olmaktan çıkmış ve hem Bosna hem de Yugoslavya içinde sosyal, ekonomik ve politik kaynaklar için verilen mücadelenin meşru bir oyuncusu olmuştu. (Friedman, 2000, 173) Fakat bu durum oldukça sorunludur. Sırp ve Hırvatlar dinî aidiyetlerine göre tanımlanmazken, Boşnaklar salt dinî aidiyetlerine göre tanımlanmışlardır. Müslüman milleti tanımıyla Bosna'daki Müslümanların komşularıyla olan farklılığının dinî inanç değil, ulus hâline gelmiş bir inanç olduğu vurgulanmaktaydı. Bu durum Sırp ve Hırvat milliyetçilerin, Müslümanları aslına rücu etmelerini bekledikleri kardeşleri olarak gören ılımlı politikalarının sonunu getirebilirdi. Bu dönemde her ne kadar Boşnaklar salt dinî bir ifadeyle tanımlanıp dinî alana hapsedilse de durum farklıydı. Boşnaklar Müslümanlıktan bağımsız olmasa da seküler bir kimlik algısına sahiplerdi.

Boşnaklar 1971'de "narod" yani "millet" statüsü kazandılar. Böylece Bosna'da Sırp ve Hırvatlar gibi eşit yönetsel haklara sahip olacaklardı. Bosna'daki Müslümanların millet olarak tanınması dinî değil seküler bir tanımlamaydı. Yugoslav Komünist Partisi, İslam'la Boşnakların kimliği arasındaki ilişkiyi minimum seviyede tutmaya çalıştı. "Müslüman" milleti seküler, dini olmayan, Yugoslav Bosna-Hersek cumhuriyetinin ögesi; dinî grup olarak "müslüman", İslam toplumu ve onun organizasyonu olan Islamska Zajednica'nın ögesi idi. Yani Sosyalist Yugoslav Bosna-Hersek, Boşnaklarla ilgili komünist ve İslami olmak üzere iki farklı bünyeye ve söyleme sahipti. Boşnakların iki farklı kimliğe sahip olduğunu söylemek daha doğru olabilir. Bununla birlikte, Boşnakların ne olduklarından ziyade ne olmadıkları konusunda hiç şüphe yoktu. Onlar Sırp veya Hırvat değillerdi. (Hamurtziadou, 2002, 146) Millet olarak Müslüman tanımının içine dinen ateist olan ama kendisini milliyet olarak Müslüman şeklinde tanımlayanların da girdiği göz önünde bulundurulmalıdır. (Krupalija, 2020, 165) Bu noktada, Boşnak toplumu için dinî ve millî yönler birleşiyordu. Bu durum Sırp ve Hırvatların çok önceden birleşmiş olan dinî ve millî yönlerinden bir parça farklılık arz eder. Çünkü artık Sırp ve Hırvatlar için potansiyel müttefik olmaktan çıkmışlar ve Bosna'nın ekonomik, politik ve sosyal kontrolünü kaybetmelerinin sebebi olarak endişe kaynağı olmuşlardır. Boşnakların dinî yönü, Tito'nun dış politika hesaplarıyla gündeme getirilmişti. Sovyet etkisinden çıkarak Bağılantısızlar Hareketi'nin

kurucusu olan Tito, diğer ülkelere iyi görünmeye çalışıyordu. Çünkü Bağıntısız ülkelerin birçoğu Müslüman çoğunluğun olduğu Ortadoğu'da bulunuyordu. Tito, Boşnakların artan statüsünü kullanarak diğer ülkelere rejiminin açık görüşlülüğünü göstermeye çalışıyordu. (Friedman, 2000, 173)

Bu dönemde Bosna'daki İslam toplumu; rejim tarafından geliştirilen aşırı derecede seküler Müslüman tanımıyla, yeni bir uyanışı yansıtan dinî bağlılığın arasında hassas bir yolda seyrediyordu. Camilere gitme oranı 1950'lerde düşükken 1960 ile 1970'lerde ve komünist sonrası dönemde özellikle şehirlerde artmıştır. İslam, Bosna'da Müslüman kimliğini anlamak için anahtar bir role sahiptir. Bu, hem dinî inançlar için (pozitif duygu) böyledir hem de kendilerini Hıristiyan nüfustan ayırt etmek için (negatif duygu) böyledir. (Hamurtziadou, 2002, 146) Yani Bosna'da Müslüman kimliğiyle bir yandan ne olduğu ifade edilirken öte yandan ne olmadığı da ifade edilmiş olur. Bu kendini ötekine göre tanımlamaktır. Şen, Boşnak kimliğinin, etki eden ya da farklılaştıran bir yapıda olmaktan ziyade, ötekileştirilen ve edilgen bir yapıda olduğunu öne sürmektedir. (Şen, 2015, 43)

Sosyalist Yugoslavya döneminde din karşıtı politikaların yürürlüğe konulması, kimliklerini dinî aidiyet üzerinden kuran Boşnakların sekülerleşmesine yol açmıştır. (Krupalija, 2020, 165) Bunun yanında Sosyalist Yugoslavya dönemindeki millî farklılıkları nihai aşamada görünmez kılma çabası aslında millî kimliklerin yeniden güçlenmesine yol açmıştır. Dinî organizasyonların özellikle Boşnaklar açısından millî hareketliliğin oluşmasında rolü büyüktür. 1980'ler komünist elitler ve dinî elitler arasında dinî ve millî kimliklerin yeniden değerlendirildiği yıllar oldu. (Hamurtziadou, 2002, 142)

Eski kimliklerin bu şekilde baskı altına alındığı bir dönemde, 1970'te, Alija İzzetbegoviç İslami Deklarasyon'u yazdı. Bu yüzden 1983'te hapse girdi. Bu, İslami bir yenilenme planıydı. İzzetbegoviç, kamusal şahsiyetlerin dokunulmazlığını reddediyor ve milletler üstü ümmet anlayışının önemi üzerinde ısrar ediyordu. Bu aynı zamanda devletin üstünlüğüne karşı bir meydan okumaydı. İzzetbegoviç, İslam'ın basitçe bir din olmadığını aynı zamanda bilgi, inanç, ahlak, politika, fikir ve çıkarlarla bağlantılı bir talep olduğunu vurguluyordu. Ona göre, İslami düzen bir din birliği, hukuk birliği ve yaşam tarzıydı. Zamanlama önemliydi çünkü Yugoslavya çöküyordu ve milletler yeni ve güçlü kimliklere ihtiyaç duyuyordu. Özellikle Müslümanlar, Sırp'lardan ve Hırvat'lardan ne kadar farklı olduklarını ve kendi kaderlerini belirleme haklarını hatırladılar. Buna tabii ki Sırp ve Hırvat milliyetçiliklerinin gücü elde etmek için artan istekleri de katkıda bulundu. Artık Müslümanlar Yugoslav

(Sırp Müslümanlar ya da Hırvat Müslümanlar) değildiler. Onlar kendilerini “Boşnaklar” olarak adlandırıyorlardı. Buradaki Boşnak tanımlamasında bölgesel haklar da vurgulanmaktaydı. (Hamurtziadou, 2002, 150) İslami Deklarasyon ve Müslüman milletinin meydana getirilmesi, Boşnaklar için olduğu kadar Yugoslavya’daki diğer milletler için de önemli sonuçlar vermiştir. Boşnaklar için bir farkındalık meydana getirirken, diğer milletler için de Boşnaklara karşı husumet artırıcı etkiye yol açmıştır.

Burada Müslüman kimliği bir kez daha farklılığı vurgulama yönüyle ön plana çıkmıştı. Boşnak kimliğinin etnikleşmesi ve Islamska Zajednica yoluyla büyüyen Boşnak milliyetçiliği, Hırvat ve Sırp milliyetçilikleriyle onlar üzerine dayatılan meydan okumalara Müslümanların bir cevabıydı. Boşnak milliyetçiliğinde dinî inanç, onların Sırp ve Hırvatlardan ayrı bir kimliğe sahip olduklarını yeniden teyit ettirmek ve siyasi mobilizasyon için kullanıldı. (Babic, 2014, 135)

Bosna’daki Müslümanların resmî olarak Osmanlı yönetiminden kopuşları 1908’de olmuştur. Osmanlı döneminde hâkim konumda bulunan, Avusturya-Macaristan döneminde büyük ölçüde Sırp ve Hırvatlarla eşit olan Müslümanlar bu tarihten itibaren azınlık konumuna düşmüşlerdir. Osmanlı döneminde hâkim konumda oldukları ve kendilerini yönetici sınıf olan Türklerle özdeşleştirdikleri için ayrı bir kimlik geliştirme konusunda Sırp ve Hırvatlara göre geç kalmışlardır. Üstelik Türklükten bağımsız bir millî kimliğe ihtiyaç duydukları ve bunu geliştirmeye çalıştıkları dönemde azınlık olmaları sebebiyle oldukça zorlanmışlar, baskılanmışlardır. Bununla birlikte farklılıklarını vurgulamaya devam etmişlerdir.

Bosna Savaşı ve Dayton Anlaşması: Ayrı Bir Millet Olarak Doğuşun Bedeli

25 Haziran 1991 tarihinde Slovenya ve Hırvatistan’ın Yugoslavya’dan bağımsızlıklarını ilan etmesi Yugoslavya’nın dağılmasında önemli bir dönüm noktası olmuş ve sırasıyla Makedonya ve Bosna-Hersek de Yugoslavya’dan kopmuşlardır. Sırpın bu toprak kayıplarını kabul edememesi Balkanları tarihe geçecek kanlı bir savaşa sürüklemiştir. Avrupa Topluluğu’nun isteği üzerine yapılan referandum sonrası Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu referandum sonrası Bosna-Hersek’te Boşnak-Sırp çatışması başlamıştır. Daha sonra Boşnaklarla Hırvatlar arasındaki ittifak çökmüş ve birbirleriyle savaşmaya başlamışlardır. Fakat savaşın sonuna doğru Boşnak ve Hırvatlar yeniden ittifak kurup Sırpın karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Özellikle 1995 yılında Sırpın etnik temizlik ve soykırım eylemleri neticesinde NATO

bölgeye müdahale etmiştir. 14 Aralık 1995'te Paris'te imzalanan "Dayton Barış Antlaşması" ile üç buçuk yıl süren Bosna Savaşı resmen sona ermiştir. On binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan bu kanlı savaştan sonra üç taraf; biri federasyon, diğeri cumhuriyet olmak üzere iki bölgeyi tek bir devlet çatısı altında yeniden birleşmiştir. (Pulat, 2015, 12-13)

Yugoslavya'nın çözülüşünün en büyük kurbanları Boşnaklar olmuştur. Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'ndeki kanıtlar ve şahitliklere göre, Boşnaklar dinleri dolayısıyla hem Sırlar hem de Hırvatlar tarafından kurban edilmiştir. Çok milletli Yugoslavya dönemindeki kırk beş yıllık yakın iş birliği düşmanlıkları sadece maskeleymişti. Bu düşmanlıkların eylemlere dönüşüp kitlesel şiddetin gösterilmeye başlandığı bir çağa girilmişti. Milliyetçilerin kontrolündeki medya tarafından II. Dünya Savaşı zulümlerinin hatıraları, Sırp ve Hırvat toplumunda eski korkuları ön plana çıkardı. Örneğin, "Türk" yakıştırmaları ansızın Boşnaklar için kullanılmaya başlandı. Hâlbuki Sırp, Hırvat ve Boşnakların ortak ataları 6. yüzyılda Yugoslavya'ya yerleşmişlerdi. (Friedman, 2000, 175) Hırvat Milliyetçilerinin iddiasına göre Boşnaklar gerçekte Hırvat; Sırp milliyetçilerinin iddiasına göre ise gerçekte Sırp idiler. Eller, bu iddiaların çelişkili yönüne şu soruyla dikkat çekmiştir: Gerçekten arada böyle bir akrabalık varsa bu onların öldürülmelerini akıl dışı kılmaz mıydı? (Eller, 1999, 247) Dağılan Yugoslavya'nın getirdiği sorunların çözümü noktasındaki başarısızlıklar, yüzyıllarca birlikte yaşadıkları ve kendilerinden saydıkları Boşnakları bir anda tarihî düşmanları olan Türklerle özdeşleştirmelerine yol açmıştı. Kısa süre öncesine kadar ısrarla kendilerinden olduğunu iddia ettikleri bir topluluğu yeniden kendilerinin tam zıttıyla tanımlamışlardı.

Milliyetçi coşkunun arttığı dönemde bir insanın bağlılığını belirlemede dinî kimlik; dil ve kültürel kimliklere ağır bastı. Sırlar ve Hırvatlar, çoğunlukla seküler olan Boşnakları "radikal" olarak nitelediler ve onların İslam'ın dünya çapında artan radikal bir kolu olduğu propagandasını yaydılar. Kendi kamuoylarını da 'Avrupa'yı dirilen Türklerden koruma' çağrısıyla domine ettiler. Düne kadar komşuları ve arkadaşları olan Boşnaklar şimdi İslam'ın Avrupa'nın kalbine yürüyen keşif kolu olmuştu. (Friedman, 2000, 176) Bosna Müslümanlarının kimliği, Sırların zihinlerinde de berraklaşıyordu. Onları sadece Bosna'nın haklı sahipleri olarak görmek yerine; Sırları öldüren Nazi işbirlikçileri olarak görüyorlar ve geçmişte Sırları yönetmiş ve bunu tekrar deneyen Türklerle özdeşleştiriyorlardı. İzzetbegoviç'in çok uluslu ve çok dinli Bosna'yı savunması bile bu zalim işgalci damgasını kaldıramadı. (Hamurtziadou, 2002, 153)

Boşnakların millî kimliğini şekillendiren önemli bir dinî organizasyon olan Islamska Zajednica, Sırplaştırma ve Hırvatlaştırma faaliyetlerine karşı Boşnakların en güçlü direniş gösterdiği kurum olmuştur. (Kruplajija, 2020, 159-160) Islamska Zajednica'nın eski lideri Mustafa Ceric, İslam'ın savaş sonrası Boşnak Milliyetçiliğinin güçlü bir ögesi olduğunu söylüyor. Ceric, Boşnakların da Sırp- ların ve Hırvatların sahip olduğu gibi bir ulus devlete sahip olmaları gerektiğini savunuyor. (Crisis Group Europe Briefing, 2013, 1) Bu, İzzetbegovic'in çizgisinden biraz farklı bir çizgidir. İzzetbegovic, bütün dünya Müslümanlarını kapsayan bir İslami uyanış çağrısı yapmıştı. Ceric'in yorumu ise daha çok Boşnakların millî uyanışıyla ilgili görünüyor. Aslında Ceric, gelinek noktada Sırp- ların ve Hırvatların yüzyıllar öncesinde yaptığı bir şeyi Boşnaklar için istemektedir: Dinî farklılıktan doğan bir millî kimlik yani Boşnak kimliği.

Günümüzde Boşnak kimliği dinî ve millî aidiyet olarak bir bütün şeklinde algılanmaya devam etse de bu birlikteliği eleştirenler de vardır. Selefiler dinî gerekçelerle geleneksel dinî birikime karşı çıkarken, sosyalist ve liberal aydınlar dinin toplumsal hayattan uzaklaştırılıp kişisel alanla sınırlandırılmasını talep etmektedirler. Yani dinî ve millî aidiyet ifade eden Boşnak kimliği, çıkış noktası farklı olan düşüncelerle tartışılmaya devam etmektedir. (Krupalija, 2020, 222)

Bosna Savaşı, Sırp- lar ve Hırvatlar gibi millî bir kimlik geliştirme sürecinde olan Boşnaklar için bir diyet olmuştur denilebilir. Boşnaklar yüzyıldan uzun süre boyunca geliştirmekte oldukları millî kimliklerinin bedelini kanla ödemişlerdir. Sosyalist Yugoslavya döneminde gittikçe sekülerleşmeye başlayan Boşnak kimliğinin savaş sonrasında yeniden dinîleşmeye başladığı öne sürülebilir. Tabii bu Boşnaklığın salt İslam'a dayalı olduğu anlamına gelmemelidir.

Sonuç

Orta Çağ'da Bosna'da Bogomilizmin yaygınlaşması Boşnaklar için bilinen ilk farklılaşma olarak kabul edilir. Bu farklılaşma din temelli olmuş ve kendilerini komşularından ayırt eden bir süreci başlatmıştır. Bosna'da Bogomil inancının kökleşmesi ve buna karşılık Hıristiyanlar tarafından baskı altına alınmalarıyla başlayan bu süreç, Osmanlıların Bosna'yı fethetmesiyle farklı bir boyuta taşınmıştır. Kitleler hâlinde Müslüman olmaya başlayan Bogomiller, zulme uğradıkları eski durumlarının aksine hâkim sınıf konumuna yükselmişlerdir. Bu dönemde Boşnaklar kendilerini Müslüman/Türk hâkim

sınıfın bir parçası olarak görmüşlerdir. Fakat bunun yanında özgünlüklerini de belirli ölçüde korumayı başarmışlardır. Müslüman/Türk hâkim sınıfla özdeşliklerini sürdürürken, yerele bağlı Bosna aidiyetini ve farklılığını da vurgulamayı ihmal etmemişlerdir. Osmanlı döneminin sonlarına kadar Müslüman milleti içerisinde farklılığı ve özdeşliğiyle ayrılıp öne çıkan bir Boşnak kimliğinden pek söz edilemez. Osmanlının son dönemlerinde yönetimle ters düşen Boşnakların kimlik arayışları belirginleşmiştir. Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altında ise Boşnaklar üstün konumlarını kaybetmişler ve diğer komşularıyla eşit hâle gelmişlerdir. Bu dönem Müslümanlıktan/Türklükten bağımsız bir Boşnak kimliği arayışının iyice açığa çıktığı bir dönemdir. Böylece millî olana vurgu arayışı başlamıştır denilebilir. Yugoslavlar döneminde Boşnaklar azınlık konumuna düşmüşlerdir. Bu, yaklaşık beş yüz sene sonra tekrar toplumsal olarak sınıf düşmek anlamına gelmektedir ve kuşkusuz kimlik algısını da etkilemiştir. Bu dönemde Sırp ve Hırvat milliyetçilerin Müslümanları ırk olarak sayma çabaları yoğunlaşmıştır. Sosyalist Yugoslavya döneminde dine karşı politikalar uygulanmış, bu sebeple İslam'ın etkisi azalınca Boşnak kimliği de seküler bir yöne doğru evrilmiştir. Sosyalist Yugoslavya döneminde Boşnaklar millet olarak Müslüman adıyla tanınmışlardır. Fakat bu tanımın içi sekülerdir. Buna rağmen Sosyalist Yugoslavya'nın zayıfladığı yıllarda hem seküler kimlik tanımı gelişmiş hem de dinî anlamda uyanış denilebilecek gelişmeler olmuştur. Yugoslavya'nın dağılması sonucunda çıkan Bosna Savaşı bir nevi Boşnakların ayrı birer millet olarak Bosna üzerinde hak talep etmelerinin diyeti olmuştur. Bosna Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler, günümüzde dinî ve millî aidiyet olarak Boşnak kimliğini pekiştirse de bu duruma gelen eleştiriler mevcuttur.

Sosyoloji literatüründe kimlik kavramı; özsel bir gerçekliği olmayan özellikle de sosyal olaylar ve insanlar arasındaki ilişkiler yoluyla inşa edilen, kurgusal bir olgu olarak kabul edilmiştir. Sembolik etkileşimciliğin kurucusu olarak bilinen Mead'e göre; benlik, sosyal süreçte insanların diğerleriyle kurdukları ilişkiye göre ortaya çıkan bir olgudur. Boşnak tarihini bu gözle incelediğimizde neredeyse her dönemde başkalarıyla farklılaşma, kendi içinde özdeşleşme üzerinden ilişkiler kurulduğunu ve buna göre tanımlamalar yapıldığını görmekteyiz. Örneğin Orta Çağ'da Bogomil inancının Bosna'da yaygınlaşması üzerinden gidersek, bu inanca sahip olanlar kendileriyle aynı ırktan gelen diğer Slav topluluklarıyla farklılaşmışlardır. Bunun sonucunda Ortodoks/Katolik Slavların, Macarların, Papalığın baskısı sonucunda zulme uğramışlar, bu da onları kendi içlerinde özdeş bir topluluk hâline getirmiştir.

Zaten dışarıdan tanımlama da ilk bu dönemde olmuştur. Osmanlı döneminde baskılar son bulmuş, hâkim konuma geçilmiştir. Bu dönemde de hem Müslüman olmayan komşularıyla hem de diğer Müslümanlarla olan farklılıkları bir şekilde vurgulanmaya devam edilmiştir. Avusturya-Macaristan döneminde Boşnak kimliğinin dinî farklılık üzerinden vurgulanması azınlık imkânlarıyla devam etmiştir. Yugoslavlar döneminde ise Boşnaklar kendilerini millî ve dinî olarak farklı görmeye meyilliyken, Sırlar ve Hırvatlar tarafından daha çok dinî açıdan farklı olarak tanımlanmışlardır. Bu dönemde Sırlar ve Hırvatlar; Boşnakların farklılıklarını vurgulamamışlar, bunun aksine kendileriyle olan özdeşlikleri üzerinden tanımlama yapmışlardır. Fakat Boşnakları kendi saflarına katamayınca bütün tarih yeniden okumaya tabi tutulmuş ve Boşnaklar; düşman ve hain Türkler olarak tanımlanmaya başlamıştır. Bu durum, Boşnakların millî bilinçlerinin artması ve Yugoslavya'nın çöküşü bir araya geldiğinde Bosna Savaşı vuku bulmuş ve Boşnak kimliği millî bir kimlik olarak ortaya çıkmıştır. Orta Çağ'dan Osmanlı döneminin sonlarına kadar Boşnaklar genel olarak ötekiler tarafından tanımlanmış, Osmanlı döneminin sonlarından itibaren içeriden millî bir Boşnak kimliği inşa etme sürecine girmişlerdir. Boşnak kimliğinin tarihî gelişimine sosyolojik açıdan baktığımızda, tarihî dönemelerde farklılık ve özdeşlikler üzerinden tanımlamalar yapıldığı, özellikle de dışsal tanımlamalara maruz kaldığı görülmektedir. Bu durumun, kimliğin sosyal süreçler sonucunda ortaya çıktığını savunan sembolik etkileşimci bakış açısıyla örtüşüğünü söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Akgündüz, M. (2003). Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 111-130.
- Babic, M. (2014). Two Faces of Islam In The Western Balkans: Between Political Ideology and Islamist Radicalization. Marko Milosevic and Kacper Rekawek (Edt.), *Perseverance of Terrorism: Focus on Leaders* içinde (s. 117, 126).
- Babuna, A. (2004). The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism. *Nationalities Papers*, 32(2), 287-321.
- Banac, I. (1994). Bosnia Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Post-Communist Statehood, 1918—1992. Mark Pinson (Ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina* içinde. Harvard University Press.

- Berger, P. (2004). Bilgi Sosyolojisinde bir Problem Olarak Kimlik. Tercüme: Mehmet Cüneyt Birkök, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-11.
- Bringa, T. (1995). *Being Muslim the Bosnian way: Identity and community in a central Bosnian village*. Princeton University Press.
- Coşkun, A. (2003). Din ve kimlik. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 5-23.
- Darby, H. C., Seton-Watson, R. W., Auty, P., & Laffan, R. G. D. (1966). *Short History of Yugoslavia (Vol. 531)*. Cambridge UP.
- Djurdjev, B. (1992). Bosna-Hersek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 297-305.
- Eker, S. (2006). Bosna'da etno-linguistik yapı ve Türk dili ve kültürü üzerine. *Milli folklor*, 18 (72), 71-84.
- Eller, J. D. (1999). *From culture to ethnicity to conflict: An anthropological perspective on international ethnic conflict*. University of Michigan Press.
- Fazlıoğlu, E. (1999). *Boşnak Kimliğinin Oluşumu*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Friedman, F. (2000). The Muslim Slavs of Bosnia and Herzegovina (with reference to the Sandžak of Novi Pazar): Islam as national identity. *Nationalities Papers*, 28(1), 165-180.
- Furseth, I. & Repstad, P. (2011). *Din sosyolojisine giriş: Klasik ve çağdaş kuramlar*. Birleşik Yayınevi.
- Greenberg, R. D. (2004). *Language and identity in the Balkans: Serbo-Croatian and its disintegration*. OUP Oxford.
- Hamourtziadou, L. (2002). The Bosniaks: From nation to threat, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 4(2). 141-156.
- Hodziç, İ. (2007). *Bogomilizm ve Bosna-Hersek Bogomillleri*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi].
- International Crisis Group. (2013). Bosnia's Dangerous Tango: Islam and Nationalism. *Europe Briefing*, (70), 14.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jelavich, B. (2006). *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*. Küre.
- Karić, E. (1997). Islam in contemporary Bosnia: A personal statement. *Islamic studies*, 36(2/3), 477-482.
- Kirman, M. A. (2011). *Din sosyolojisi terimleri sözlüğü*. Rağbet Yayınları.

- Krupalija, M. (2020). *Modern Boşnak Milli Kimliğinin Teşekkülü ve Kimlik Unsurlarının İncelenmesi (1850-2020)*. [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Kurt, A. (2012). *Din sosyolojisi*. Sentez Yayıncılık.
- Lavrin, J. (1929). The Bogomils and Bogomilism. *The Slavonic and East European Review*, 8(23), 269-283.
- Lewis, B. (2010). Modern Türkiye'nin Doğuşu (4. Baskı) (B. Babür Turna, çev.). Arkadaş Yayınevi.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, (Osman Akınhay-Derya Kömürcü, çev.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mead, G. H., & Morris, C. W. (1972). *Works of George Herbert Mead. Vol. 1: Mind, self, and society: from the standpoint of a social behaviorist*.
- Memic, M. (2016). Karadağ Boşnak (Müslüman) Tarihi. *Kastaş Yayınevi*.
- Okiç, M.T. (1973). Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı: Aleksandar Vasiljevic-Solovjev. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 4.
- Okiç, M.T. (1992). Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Hristiyanlar (Seçkin Bogomiller), *İslami Araştırmalar*, 6(4), 235-248.
- Popovic, A. (1995). *Balkanlarda İslam*. İnsan Yayınları.
- Poulton, H. (2000). The Muslim experience in the Balkan states, 1919-1991. *Nationalities papers*, 28(1), 45-66.
- Pulat, T. (2015). *Bosna-Hersek'te Devlet İnşa Süreci: 1996-2013 Dayton Antlaşması Sonrasında Bosna-Hersek*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atılım Üniversitesi.
- Sancaktar, C. (2015). Osmanlı hâkimiyeti altında Boşnak ulusunun doğuşu. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 23-44.
- Sancaktar, C. (2012). Sancak Boşnakları: Bir Ulusun Varoluş Mücadelesi. *Türkiye Günlüğü*, (110), 93-118.
- Şen, M. (2015). *Sırbistan'ın Ülkedeki Etnik Gruplara Yönelik Politikası: Sancak Bölgesindeki Boşnaklar*. [Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi].
- Uzunçarşılı, İ. H. (1951). *Osmanlı Tarihi*. 1. Cilt.
- Yarar, A. (2010). *Osmanlı'dan günümüze Sancak bölgesi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi].
- Zhelyazkova, A. (1999). *Osmanlı Mirası ve Balkan Tarihçiliğinin Oluşumu*. *Osmanlı*, 7, 690-703.
- Zuckerman, P. (2006). *Din Sosyolojisine Giriş* (İ. Çapçioğlu-H. Aydınalp, çev.). Birleşik Kitabevi.

*Sıra Dışı bir Devlet Adamı: Sava Paşa'nın Hukuk Eğitimi
ve Literatürüne Katkıları*

An Extraordinary Statesman: Sava Pashas Contributions to Legal Education and Literature

Elif Aslı Akyüz¹

Abstract: This study aims to evaluate the works the medical doctor and statesman Sava Pasha produced in the field of law as well as his extraordinary influences on the field of legal education. The first part of the study addresses Sava Pasha's biography and how he has recently become an interest embraced by Albanian researchers based on his possible Albanian roots and contrary to popular belief. Regarding this point, the study states that researches from both cultures about a figure like Şemseddin Sami, who possessed both Turkish and Albanian identities, should be handled with a method free from the features such as bias and deficiency to which at times it has been exposed. After briefly mentioning Sava Pasha's duties in these fields, many of which were administrative duties, the study goes on to discuss his activities in the scientific field, which forms the study's basis. This study examines Pasha's approach toward these institutions' establishment as one of the founders and administrators of the deep-rooted Ottoman educational institutions, as well as how their curricula and education methods were determined. Another section of this study goes on to discusses the most extraordinary contribution of Sava Pasha, who was an Orthodox Christian, to the legal literature in Turkey: An Etude on the Theory of Islamic Law. His work was originally in French and resonated in the West. The work also helped Sava Pasha be awarded the Legion d'Honneur in France. One of the last Sheikhs al-Islam of the time, Mustafa Sabri Efendi said about the work, "Unfortunately no one has looked into it." This work was translated into Turkish by the Presidency of Religious Affairs after more than 60 years had passed since it was written. In addition to this work from Sava Pasha, the current study also discusses a few known works on Islamic legal theory and judicial procedures in terms of their contents.

Keywords: Missing persons, Kosovo war, factual investigation, legislation, Kosovo-Serbia relations

¹ Istanbul University, elifasli.akyuz@gmail.com

Çok Yönlü Bir Devlet Adamı

Yakın diyebileceğimiz bir dönemde yaşamış (1832-1905), önemli devlet kademelerinde görev yapmış, bu esnada öncü ve özgün eserler üretmiş bir ismin hayatına ilişkin sahip olduğumuz bilgilerin oldukça kısıtlı ve bazılarının da çelişkili oluşu Sava Paşa'ya, onun düşünce ve çalışmalarına dair merak duygusunu canlandırmaya yeter. Fakat bu duyguyla yola çıkılıp ulaşılan birkaç detaydan sonra dahi, kendisine ve eserlerine ilişkin araştırma yapmanın sadece bir gizemi gün yüzüne çıkarmaktan öte bir gereklilik ve sorumlulukla da açıklanması gerektiği anlaşılır.

Doktor Sava Efendi'nin oğlu olarak 1832'de Yanya'da doğan Sava Paşa, yüksek eğitimine Mekteb-i Tıbbiye'de başlamıştır. Osman Nuri Ergin, doktorluk mesleğini hiç yapmadığını söylemekte (Ergin, 1977) ise de Paşa'nın, 1863'te Zaptiye Hekimliği'ne atandığı, bu görevde iki bin kuruş maaş aldığı, cezaevlerindeki tutukluların sağlığından sorumlu olduğu, 1865'te zuhur eden bir kolera salgını dolayısıyla oluşturulan komisyonda başkan yardımcısı olarak görev aldığı ve kolera salgınının önlenmesine yönelik tıp kongrelerinde bulunduğu ifade edilmektedir (Akpınar, 2016). Kurucusunun Sava Paşa olduğu belirtilen Girit'teki Vamos Kız Mektebi'nin tarihçesinde ise, başka bir yerde karşılaşmadığımız biçimde, Paşa'nın bir de inşaat mühendisi olduğu bilgisi yer almaktadır (Fotis, t.y.) . Ayrıca Paşa, La Nouvelle Reuve adlı edebiyat dergisinin editörü Juliette Adam'a Fransız romanına ilişkin derin ve özgün edebiyat teorisi tartışmalarına girdiği bir dizi mektup yazacak kadar edebiyata hâkimdir (Tsapanidou, 2016).

Yapılan çalışmalarda Paşa'nın devlet kademesinde göreve başlamış olabileceği tarih aralığına da ancak çıkarsama yoluyla ulaşıldığı görülür. Nitekim adının ilk kez 1870 tarihli bir salnamede görülmesiyle birlikte, o tarihteki rütbesinin yüksek oluşunun Paşa'nın çok daha evvel devlet kademesinde idari görevlerde bulunduğunu gösterdiği belirtilmektedir (Kenanoğlu, t.y.). 1867 yılında İsfakiye Mutasarrıflığı'na atanarak Girit'e giden Sava Paşa, İstanbul'a döndüğünde atandığı Mekteb-i Sultanî müdürlüğü görevi sona erdikten sonra yeniden Girit'in bir diğer sancağı olan Sultaniye Sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiş, Girit valiliği ile Nafia ve Hariciye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. 1890 yılında patrikhanelerin yargılama yetkilerine ilişkin bir hususta Adliye Nazırlığı ile ihtilafa düşen Paşa İstanbul'dan ayrılarak Fransa'daki Neuilly kasabasına yerleşmiş, 1905 yılında burada vefat etmiştir (Kenanoğlu, t.y.).

Rum mu Arnavut mu?

Paşa'nın Rum kökenli oluşu konusunda kaynaklar hemen hemen fikir birliği içindedir. Yanya doğumlu Ortodoks bir Hristiyan oluşu da bu bilgiyi destekler niteliktedir. Bununla birlikte, Paşa'nın hayatına ilişkin pek çok detayın, kesin bilgiler üzerinden ulaşılan birer tahminden öteye geçememesi, onun kesin olarak kabul edilen Rum kökeni hakkında da düşünmeye sevkeder. Hiç evlenmediği için, ardından gelen bir ailesi olmayışı da Sava Paşa'ya ilişkin bilgilere el yordamıyla ulaşılmaya zemin hazırlayan bir diğer etmendir.

Bilindiği üzere Yanya, hem Yunanistan hem de Arnavutluk topraklarının bir kısmını içeren ve Epir olarak bilinen tarihî bölgenin önemli şehirlerinden biri olup, Yunanistan sınırları içerisinde kalan Yanya'nın bugün dahi hatırı sayılır bir Arnavut nüfusu bulunmaktadır. Epir, Arnavut Rumlar (*Greek-Albanians, Epirots*) ya da Yunanistan'daki Arnavutlar konusu; içinde önemli tarihî gerçeklikleri barındıran, üzerine de pek çok araştırma yapılmış bir konudur ve tanınan Arnavut Rumlardan İskender Yanko Hoçi Bey'in Paşa'nın yeğeninin eşi olması, Şemseddin Sami'nin de Rodos Valiliği esnasında Paşa'nın mühürdarlığı görevinde bulunması (Gavri & Seviner, t.y.) Paşa'nın bu konuya uzak olmadığını düşündürür². Kuşkusuz bu bilgiler tek başına bizleri net bir sonuca ulaştırmaya yetmeyecektir. Esasen, Sava Paşa'nın etnik kökeni çalışmamızın konusu bakımından da belki en az öneme sahip husustur. Hâl böyleyken bu çalışma vesilesiyle böyle bir başlık açmamızın birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Paşa hakkında bilgiye ulaşabilme ihtimalimizin bulunduğu sahayı genişletme çabası olup, bundan sonra yapılacak araştırmalar bakımından Arnavut Rumlar yahut Rum veya Arnavut milliyetçiliğinin Epir bölgesi ve özelde Yanya üzerindeki tesirlerine ilişkin yapılmış çalışmalarda da

2 "Şemseddin Sami ve Ali Sami Yen'in yakınları olan, aynı zamanda 1868'de kurulan okulumuzun ilk müdürlerinden 4. Sıradaki Müdürü Sava Paşa'nın (1874-1876) torunlarından Thomas Fracheri ve eşi Durhata Fracheri okulumuzu ziyaret etmişlerdir.

Hâlen Arnavutluk Haberleşme ve Telekomünikasyon Yüksek Kurulu Başkanlığı görevini yürüten Thomas Fracheri daha önce Arnavutluk Başbakanlık Protokol dairesi ve Özel Kalem Müdürlüğü görevinde bulunuyordu. Eşi Durhata Fracheri ise hâlen Arnavutluk Başbakanlık Özel Kalem Müdürü olarak görevini sürdürmektedir. www.gsl.gsu.edu.tr/tr/event/869 Galatasaray Lisesi'nin websitesinde yer alan bu haberde geçen "torunları" ifadesinin Sava Paşa'nın muhtemel Arnavut kökenlerini mi işaret ettiği, Şemseddin Sami ile ayrıca bir kanbağı mı bulunduğu yoksa sadece bir tür hemşehrilik anlamı mı taşıdığı bilinmemektedir. Ayrıca Frasher, "Sava Pasha, scholar, activist or conspirator? An unexplored facet of the National Renaissance in the century of Abdulhamid II" adlı tebliğinde Paşa'dan "Greek-Albanian" olarak söz etmektedir.

Sava Paşa'ya ve ailesine ilişkin verilere rastlama ihtimaline dikkat çekmektir. İkincisi ise, özellikle son dönemde Sava Paşa'ya ilişkin gerek Yunan gerekse Arnavut araştırmacıların ilgisi olduğu görülmüştür (Frasheri, 2021). Bu ilgi, her ne kadar Paşa'nın tanınırlığı ve onunla ilgili daha çok bilgiye ulaşabilme konusunda bir avantaj sunsa da, bundan sonra kendisi hakkında yapılacak araştırmaların, söz gelimi, Şemseddin Sami gibi hem Türk hem de Arnavut kimliği belirgin olan bir figüre dair her iki kültürden çalışmaların zaman zaman maruz kaldığı yanlılık ve eksiklik gibi özelliklerden azâde bir yöntemle yapılması gerektiğini vurgulamaktır. Nitekim, Türkçe kaynaklarda II. Abdülhamid tarafından merkezîyetçi ve otoriter vasfı dolayısıyla özellikle Girit Valisi olması istendiği, buna karşılık ada halkının vali olmasını kesinlikle istemediği belirtilen Sava Paşa'ya (Atabaş, 2011) ilişkin; Yunanca kaynaklarda, başta Vamos Kız Mektebi'ni kurması ve diğer hizmetleri dolayısıyla bugün dahi saygı duyulduğu anlaşılan, bununla birlikte bu gayretlerinin kendisinin Girit'teki Türklerin adadan ayrılması düşüncesinden kaynaklandığı bir Rum milliyetçisi olarak tanıtan (Fotis, t.y.) verilerle karşılaşmak mümkündür.

Mekteb-i Sultanî Müdüriyeti ve Mekteb-i Hukuki Sultanî'nin Kuruluşu

Sava Paşa'nın hukuk eğitimi tarihimizdeki önemli rolü 1874 yılında Mekteb-i Sultanî'nin (bugünkü Galatasaray Lisesi) dördüncü müdürü olarak görevlendirilmesi ile başlar³. Ortaöğretim seviyesinde eğitim veren bir okulun hukuk eğitimi tarihimizde mühim bir yerinin olması da Sava Paşa'nın bu sahaya sıra dışı tesirlerinden biridir. 1868'de Osmanlılık düşüncesi temelinde Beyoğlu'nda kurulan Mekteb-i Sultanî bünyesinde ilk olarak lise müfredatı içerisinde hukuk dersleri verilmek suretiyle başlanan yolculuk, Paşa'nın müdüriyeti esnasında mühendislik mektebi ile birlikte kurulan hukuk mektebiyle devam etmiş olup, bu mektep modern hukuk eğitimi tarihimizde bir mihenk taşı kabul edilmektedir (Yörük, 2008). Avrupa'ya hukuk eğitimi almaya giden öğrencilerin fıkhi yeterince kavrayamamaları, hatta Türkçe'yi dahi iyi bilemediklerinden mahkemelerde görev yapmakta zorlanmaları

3 Paşa'nın hayatıyla ilgili çelişkili bilgiler, hangi tarih aralığında bu görevi sürdürdüğü hususunda da söz konusudur. Kimi kaynaklarda (Kırmızı, 2011), (Gencer, 2007) 1875-1878 tarihleri arasında bu görevde bulunduğunu belirtir. Galatasaray Lisesi'nin resmi websitesinde ise gün ay yıl biçiminde net bir ifadeyle paşanın görevde kaldığı aralık 27 Mayıs 1874 - 26 Ocak 1876 olarak gösterilmiştir. (<http://www.gsl.gsu.edu.tr/tr/tarihce/mudurlerimiz>)

ve zararlı fikirler edindikleri düşüncesi, ülke içinde hukuk eğitimi verilmesi ihtiyacının temelini oluşturur (Akpınar, 2016). Hukuk mektebinin Mekteb-i Sultanî bünyesinde açılma gerekçesinin ise, daha az maddî külfet getirecek olması yanında bu okulun öğrenci ve öğretmen potansiyelinden istifade etme düşüncesi olduğu belirtilmiştir (Yörük, 2008)⁴. Daha önce iki kez başarısızlıkla sonuçlanan Darülfünun kurma teşebbüsünün nedenleri arasında malî kaynak tespit ve teminindeki problemler ile yeterli öğretim kadrosu ve ortaöğretimini tamamlamış yeterli sayıda talebenin bulunmaması olduğu düşünülünce (İhsanoğlu, 1993) bu girişimin isabetini anlamak mümkündür. Nitekim bu uygulama, Paşa'nın da tabiriyle esasen müstakil bir Darülfunun düşüncesinin *fidanlığına atılan yeni bir tohumudur* (İhsanoğlu, 1993). Gerek hukuk eğitiminin nasıl olması gerektiğine ilişkin basına yansıyan yazılar gerekse Sava Paşa'nın okula ilişkin fikir ve değerlendirmelerini içeren *Mekâtib-i Âliye-i Fenniye* (Dürus Cetveli) adlı çalışmasıyla birlikte, esasen bağımsız bir hukuk mektebine giden süreç de başlamıştır (Akpınar, 2016).

Sava Paşa'nın Mekteb-i Sultanî'ye bağlı bu yüksekokulların Avrupa'daki emsalleri ile yarışacak seviyeye gelmesi için gösterdiği çabalar karşılıksız kalmayarak mecidî nişanı ile ödüllendirilir (Yörük, 2008). Fakat onun Mekteb-i Sultanî müdüriyetinin sadece kurumun rutin fiziki ve idari işleyişiyle sınırlı olmayışı, onu hukuk mektebinin önce hocası ardından öğrencisi yapacak, kırklı yaşlarında Mekteb-i Hukuk'un derslerine öğrenci olarak devam ederek (Yörük, 2008) üzerine eğildiği bu yeni sahada öncü ve özgün eserler verecektir.

Hukuk Eğitimi Yöntemleri Üzerine

Paşa, hukuk eğitiminde, hukukun teorik zeminini oluşturmadan sadece pratik hukuka yönelmeyi yetersizliğin ötesinde zararlı bulmakta, böyle bir eğitim metodunun öğrencinin hukuka yabancılaşmasına, yabancıların da fıkha ön yargıyla yaklaşmasına sebep olduğunu düşünmektedir (Gencer, 2007).

“İslam hukuku mabedinin kapısını açacak olan anahtar, hukuk nazariyatıdır. İlk önce öğrenilmesi lazım gelen hukuk nazariyatı bilinmeden, kanun metinlerinin öğretilmesi talebeyi, memba ve esbabı öğretilmeden uzun uzun kanun maddelerini ezberlemeye mahkûm etmektir. Kanun

4 İhsanoğlu, ayrıca Galatasaray Sultanisi'nin ekserisi gayrimüslim öğrencilerinin mezun olduklarında herhangi bir göreve tayin imkanı bulamamaları sebebiyle Darülfünun-u Sultanî'den mezun olduklarında önemli devlet kademelerinde görev yapabilme ihtimallerinin olmasını da hukuk mektebinin Mekteb-i Sultanî kurulmasının siyasi yönü olabileceğini belirtir (İhsanoğlu, 1993).

tatbikatını, hukuk nazariyatını bilmeyen ellere tevdi etmek, adalet kudretini makineleştirmek ve işgal ettiği mevkiden indirerek alelade bir işçinin eline tevdi etmek suretiyle, bu asil hüküm ve hâkim mesleğini cehlin konyuna atmak demektir. "(Sava Paşa & Arıkan, 1955).

Mekteb-i Hukuk-ı Sultanî'de Mecelle Hocası Rauf Efendi'nin derslerine öğrenci olarak devam eden Sava Paşa, Mecelle'nin anlaşılması ve uygulanmasının kolay olduğunu ancak ondaki hükümlerin düzenlenme sebepleri üzerinde düşünmemenin bir eksiklik olduğunu vurgulamakta, bu kanunları yapan kişilerin zihnî mekanizmasını ve çalışma prensiplerini merak etmektedir.

Dürus Cetveli'nde hukuk eğitimi için Türkçe ve Fransızca dilleri ile birlikte temel seviyede de olsa Latince, felsefe, mantık, coğrafya, tarih, matematik gibi derslerin verilmesi gerektiğini vurgulayan Sava Paşa, *Reglement*'te ise ders programını şu şekilde belirlemiştir (İhsanoğlu, 1993):

Birinci sene: Hukuka giriş, Mecelle (fıkıh), Mukayeseli Roma hukuku, Roma müesseseleri.

İkinci sene: İslam hukuku (usul-i fıkıh), Mecelle, Mukayeseli Roma hukuku, Osmanlı ticaret hâeli Roma hukuku, İdare hukuku, Amme hukuku, ekonomi politik (tedbir-i müdun).

Sava Paşa'nın Mekteb-i Sultanî müdüriyeti esnasında burada eğitim almış bir talebe olarak Abdurrahman Adil'in sözleri dikkate değerdir:

"Bu hakir, bu değerli ilim adamı eğitim kurumunun başındayken, onun kurumunda eğitim aldığı için, çok değerli bir yüksek hukuk okulunda ders almış olmakla mesuttur. Onun döneminde vermiş olduğu eğitimin en büyüğü şer'i kurumların incelenmesiydi. Bu inceleme, eğitim halkasının diğer köşesinde dinlenilmekte olan batı hukuklarıyla karşılaştırma yapmaya imkân sağlıyordu. Yapılan karşılaştırmalarda birincinin (İslâm şer'i kurumlarının) üstünlüğünde ve derinlemesine incelemelerde gerekli olan hassasiyet açıkça görülüyordu. Fitrat itibarıyla kendisine muhabbet duyduğum "Nebi" ona karşı cahillik dillerinde dolaştırılan kelimelere rağmen daha o zaman pek fazla ciddi incelemelerde bulunmuştu. Başlangıç görüşlerine dayalı bilimlerle ilerledikçe yani incelemeler neticesinde hakikate yaklaşım, yücelikleri görüldükçe tasdik etme ve kesin inanmanın artması doğaldır. İnkâr edemem ki, bugünkü gayretlerimde Sava Paşa hazretlerinin etkisi kıymetli ve güçlüdür. (...) Bu fakirin yapabileceği bir şey varsa İslam eğitimi ve insan eğitimi adına alkışlamak, kendi adıma minnettarlık sunmaktır". (Adil & Duman, 2021).

Yalnızca lisans seviyesinde değil, doktora seviyesinde de eğitim verilen Sultanî'de her bir seviyeden mezun olanların yapabilecekleri meslekler de

değişmektedir (Yörük, 2008). Mekteb-i Hukuk'u kurma teşebbüsünün altında, öncelikle adli işleri yürütecek personeli yetiştirmek gibi pratik kaygılar bulunmakta ise de bu teşebbüs münferiden Sava Paşa'nın serüveninde aksi yönde, hukukun nazariye (teorik) alt yapısına yönelme cihetinde bir seyir başlatacak olup, Sava Paşa'nın usul-ü fıkıh alanına ilgi duymasına vesile olması yönüyle de ayrıca önemlidir (Gencer, 2007). Paşa, hukukun nazariye (usul) kısmı üzerine eğildikçe, son bir asırda bu konunun atıl bırakıldığını, oysa İslam medeniyetinde bu meseleye önem verildiğini, bu sahada önemli âlimlerin yetiştirdiğini tespit eder. Mekteb-i Sultanî hocalarının da yardımıyla bu önemli âlimlerden İbrahim el-Halebî'nin Mülteka'l-Ebhûr adlı eseri ile Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gururü'l-Ahkâm adlı eseri üzerine incelemeler yapar. (Yörük, 2008).

Hukuk Literatürüne Katkıları

İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt

19. yüzyılda fıkıhın pratiğinin modern dünyaya yeterliliği sorgulanmaya başladığında bu sorgulamaya karşılık geliştirilen tutumlardan biri de Ahmet Cevdet ve Sava Paşa gibi aydınların yaptığı üzere, fıkıhın teori ve pratiğinin yeni bir metotla sunulması girişimi olmuştur (Gencer, 2007). Bu girişimin en önemli ürünlerinden biri de Sava Paşa'nın Fransızca kaleme aldığı İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt adlı eseridir. Eser, üstüne inşa edildiği düşünce alt yapısının bir tezahürü olarak; içeriği bakımından geleneksel, metodu bakımından modern bir eserdir (Gencer, 2007). Nitekim, Paşa iki ciltten oluşan bu eserinde aslında yeni bir husus ortaya koymadığını, unutulmuş veya göz ardı edilen bir sahaya yeniden dikkat çekmeyi amaçladığını, kişisel nedenlerle hak ettiği vakti ayıramadığından eksiklikleri ve kusurları olsa da bundan sonraki çalışmacıların bu sahaya olan ilgisini artırması durumunda eserin gayesine ulaşmış olacağını birkaç kez vurgular. (Sava Paşa & Arıkan, 1955).

Paşa eserine neden böyle bir isim verdiğini açıklarken dahi birbirine karıştırılan, birbirinin yerine kullanılan ancak farklı, benzer ve bağlantılı bir çok kavrama ilişkin aydınlatıcı açıklamalar yapar. Hangi hocalardan ders aldığını, hangi eserleri okuduğunu belirtme ihtiyacı hissetmesi; eserlerinin güvenilirliği konusunda fikir vermektedir. Özellikle kendisinden fıkıh usulü ve kelam dersleri aldığı hocası Kütahyalı Nuri Efendi'nin derslerinden imla ettirdiği ancak basılmamış bir çok sayfaya da eserinde yer vermesi "ders notları" basma metodunun önemini vurgulaması bakımından, hocasının eserlerini gün

yüzüne çıkarmakla birlikte bu düşüncelerin hocasına ait olduğunu vurgulaması ise ilmî etik bakımından incelenmeye değerdir. II. Cildinin ön sözünde , eserin okuyucu nezdindeki hem müspet hem de menfi yansımalarına yer vermesi, onları göz önünde bulundurduğunu ve eser aleyhine yazılmış makalelerin kendisine fayda sağladığını belirtmesi de eserin okuyucuyla interaktif bir ilişki kurularak hazırlandığını gösterir.

Usul-i fıkıh alanında bugün dahi pek çok fakültede İslam hukuku alanında araştırmacıların başvurduğu bir kaynak (Koca, 2005) olan eserin yazılma amaçları ilk olarak eserin içerik ve yöntemine sirayet etmesi bakımından önem arz etmektedir. Söz gelimi, Paşa, eserin ilk bölümünde dinler tarihine yönelir ve üç semavi dini, hukuk üretme kabiliyetleri ve yöntemleri üzerinden kıyaslayarak ele alır. Bu kıyasın, Paşa'nın eseri hazırlarken en mühim gayelerinden olan İslam Hukukunun Roma Hukukunun devamı olduğu iddialarını çürütmek bakımından tercih ettiği bir metot olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, İslam Hukukunun, Roma Hukukunun devamı olduğu yönündeki tezi reddedenlerden İngiliz hukukçu Fitzgerald 1951 yılında yazdığı ve "İslam Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası" adıyla Türkçe'ye de çevrilen makalesinde bu tezin sorumlularından biri olarak Sava Paşa'nın eserini görür (Kocabay, 2021). Diğer bir ifadeyle Fitzgerald'a göre, eser Sava Paşa'nın amacının tam tersi bir sonuç doğurmuştur. Sava Paşa Hristiyan oluşunun eserin ilmî ve tarafsız niteliğine hanel getirmemesi amacıyla eserin önsözünde birtakım açıklamalar yaparken; bir başka Batılı hukukçu, Paşa'nın İslam Hukukuna haksızlık eden, bilimsellikten uzak ve siyasi amaç güden bir eser meydana getirdiğini belirtir. Fitzgerald, özellikle Sava Paşa'nın İslam âlemindeki müftü-hâkim ilişkisini Roma'daki praetor-judex ilişkisine benzetmesini eleştirir (Kocabay, 2021).

Sava Paşa, İslam Hukukunun ortaya çıkışı ve kurumlaşmasından bahsederken İmam-ı A'zam Ebu Hanîfe hazretlerinin araştırmalarına ayrı bir önem vermekle kalmaz, eserin bütünü bakımından onun metodolojisini benimser. Mir'ât ve Mecami gibi klasik fıkıh usulü kitaplarının izlediği metottan farklı olarak, İmam-ı Azam Hazretlerinin, Mu'tezile ve diğer batıl kabul edilen düşünürleri ret ve eleştiriye kaynak olmak üzere ortaya koyduğu yapıdan ilhamla, bu metodu İslam Felsefesi ve Yunan Felsefesi arasında kıyas yaparken uygular." (Adil & Duman, 2021).

"Bizim tetkikatımıza göre ise, İmamı Azam'ı diğer müçtehitlerden tefrik eden en büyük hassa, delil intihabındaki ciddiyetidir. Muhasımları fiivaki İmamı Azam'ın halletmiş olduğu aynı bir meselenin halli için, münhasıran

delait-i şeriyeye istinat etmiş iseler de, hadiseye tetabuku noktasından bir tamamiyet gösterememişlerdir. Hâlbuki Ebu Hanife'nin, müşabih vakayide dahi tatbiki idrak-i beşerin kabul edemeyeceği bir delili irat ettiği gösterilemez. Talebelerine daima, her meseledeki şekl-i hâllin ve o şekl-i hâlden İstihraç olunacak hükmün, vicdan-ı beşerce tasvip edilmesini gerektirecek bir derecede mukni olmasını talim etmiştir. İmam Azam büyük bir filozof, mehib bir mantıkçı idi. Muhasımını ilzam etmek, talebesini irşat eylemek istediği zamanlar, daima Sokrat'ın takip ettiği usule başvurur, muhatabını bizzat kendi fikirleriyle tenakuza düşürürdü. (Sava Paşa & Arıkan, 1955).

Belirtmek gerekir ki, Sava Paşa'nın böyle bir eser yazma amacı sadece ilmî katkı sunmak değildir. Müslümanların Batıya yaklaşmasına, "Batılıların da İslamı tanınması" ve özellikle idareleri altındaki Müslümanları yönetebilmelerine kolaylık sağlamak gibi pragmatik amaçları da söz konusu olup, O dönem Fransa'nın işgal ettiği Cezayir'de Paşa Fransız yöneticilere kendi eserinden yararlanmalarını tavsiye etmektedir (Gencer, 2007). Ayrıca eserin özellikle İngilizlerin; Türklerin barbar, despot olduğu ve İslamın türevselliği iddialarını içeren kültür savaşına karşı mücadelenin bir parçası olarak Abdülhamid'in teşvikiyle hazırlandığı da ifade edilmektedir (Gencer, 2007). Cemaladdin Afganî de artık Sava Paşa'nın eseri sayesinde İslam Hukuku kavram ve terimlerini bilmeyen batılıların bilgi edinebileceğini söyler (Gencer, 2007). Nitekim özellikle Batı, daha özelde İngiliz literatüründe büyük bir eksiklik ve ön yargıyla yaklaşılan Mecelle'ye dair yapılan araştırmalarda Sava Paşa'nın eserine atıf yapılması bu amacın pratik bir sonucu olarak söylenebilir⁵.

5 "Bertram, oryantalist muhayyilenin çizdiği ezber tanımlamalara uygun olarak, günlük hayattaki sorunları çözmeye çalışan bir hakimin, aradığı çözümü Mecelle'de bulamamasının çok nadir olduğunu söyleyerek, bu toplumdaki hayatın basit olduğunu ima eder. Bununla birlikte, akit, haksız fiil, tüzel kişilik gibi teorik sorularla ilgili olarak Mecelle'nin dayandığı önceki hukuk birikiminde geniş ve elastiki prensiplerin bulunduğunu söyleyerek bir hakşinaslık göstermekten geri durmaz. Konuyla ilgili olarak okuyucuyu yine Sava Paşa'ya yönlendirerek, onun Müslüman bir hakimin şer'î hukukta bulunmayan bir akitle veya haksız fiille karşılaşması durumunda bunu Hz. Peygamber'in bu konulardaki öğretilerine başvurarak nasıl çözebileceği yönündeki görüşlerinden örnekler aktarır. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in insanların akitlerine sadık kalmaları yönündeki tavsiyesi ve İslam'da zarar vermenin de zarar görmenin de olmadığı şeklindeki tavsifini aktarır. Ayrıca güncel bazı düzenlemeler için örfün sağlayacağı kimi imkanlara temas ederek örfle ilgili Mecelle kaidelerine ve kolaylık prensibiyle ilgili hadislere atıfta bulunur. Bertram, Sava Paşa'ya atıfla İslam hukuk birikiminde var olduğunu dillendirdiği bu uyum kabiliyeti sayesinde, doğru yaklaşıldığı takdirde, modern Avrupa'nın hukuki kavram ve sistemleri içinde İslami yorumla içselleştirilemeyecek ("islamization") hiçbir şeyin bulunmadığı kanaatini paylaşır." (Erdem, 2020).

Paşa'nın eserinden o dönem yurt içinde, yurtdışındaki kadar istifade edildiği söylenemez. Cevdet Paşa'nın eserden yararlanamaması Fransızca bilmiyor oluşu ile ilişkilendirilmektedir. Eseri, Fransızca bilen Şekip Arslan ve Fransızca bilmediği için Şekip Arslan'ın tercümesi vasıtasıyla eserden haberdar olan Şeyhülislam Sabri Efendi incelemiştir. Şekip Arslan esere İslam Hukukunu batılılara, Sabri Efendi ise batı karşısında aşağılık kompleksi duyan Mısırlı modernistlere tanıttığı için saygı duymaktadır. (Gencer, 2007). Bu da eserin bir başka dikkat çeken boyutudur. Geniş kitleler tarafından ilgi görmemesine rağmen, eserle ilgilenenlerin eser hakkındaki görüşlerine bakıldığında, Sava Paşa'nın eseri yazma amacı olarak belirttiği nedenler dışında gerek Sabri Efendi, gerek Şekip Arslan, gerekse Abdurrahman Adil gibi bir çok muhatabı eserin çok boyutluluğunu vurgulayacak biçimde birbirinden farklı amaçlara hizmet edebilir nitelikte olduğunu savunmaktadır.

Diğer Eserleri⁶

Le droit musulman et son application par les autorités chrétiennes (Islamic Law and its application by Christian authorities)

1892'de basılan bu eser, Paşa'nın Paris'te bir konferansta sunduğu 16 sayfalık bir tebliğ metnidir. Sava Paşa bu tebliğinde, Hristiyan idarecilerin egemen olduğu coğrafyalarda yaşayan Müslümanların hukukuna ilişkin Hristiyan idarecilere birtakım tavsiyelerde bulunarak onları Müslüman vatandaşlarının hukuk seçimi özgürlüklerini uygulamaya teşvik eder. Doğum, evlilik, ölüm gibi kişiler hukukunu ilgilendiren meselelerde Müslümanlara İslam Hukuku hükümlerinin uygulanması, bu konulardaki hukuki uyuşmazlıkların da şeri mahkemelerde çözülmesi gerektiğini savunur. (Koca, 2021).

Le droit musulman expliqué (Islamic law explained)

Sava Paşa, 1896 tarihli bu eserini Ignaz Goldziher'in Byzantinische Zeitschrift adlı dergide İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt eserine getirdiği eleştirilere cevap vermek amacıyla yazmıştır. 161 sayfalık eserde gündeme getirdiği konu ve kavramlar arasında; maddi hukuk (*furu-i fıkıh*), hukuk teorisi (*usul-i fıkıh*), İslam'da hukuk teorisinin yeri, İslam hukukunun

6 Sava Paşa'nın tüm eserleri Fransızca olduğundan eserlerin asılları bu makalenin yazımı esnasında tarafımızca detaylı olarak incelenememiş, bu bölümde bahsedilen eserler hakkındaki bilgiler için *Christian - Muslim Relations A Bibliographical History: Volume 18. The Ottoman Empire (1800-1914)* adlı eserin Ferhat Koca tarafından Sava Paşa'ya ilişkin hazırlanan bölümünden istifade edilmiştir.

önemi, bağımsızlığı, dört ana kaynağı, İslam ceza hukuku, İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin metodolojisi ve İslam Hukukundaki rolü ile birlikte diğer mezhep imamlarından İmam Şafi ekolü ile İmam Malik'in Muvatta eseri bulunmaktadır. (Koca, 2021).

Le tribunal musulman (The Muslim court)

Bir yargılama hukuku kitabı niteliğinde olan bu eserde Sava Paşa, İslam hukukunun farklı dönemlerindeki mahkemeleri konu alır ve yargılama sistemlerini analiz eder. Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısını anlayabilmek için Hülefa-i Raşidin ve Abbasî dönemi hukuk sistemlerine kadar gitmek gerektiğini savunan Sava Paşa eserinde, geniş bir konu yelpazesine değinir. Şeri hukukun hem dünyada hem Osmanlı Devleti'ndeki uygulamasına ve Osmanlı'da ilk olarak ticaret mahkemeleri ile yüksek mahkemelerde tezahür eden hukuk reformlarına yer verir. Söz konusu reformların şeriat mahkemeleri üzerindeki fonksiyonu hakkında da yazan Paşa, bab-ı fetvâ penahi, fetvâhâne-i âli ilamat, tedkikât-ı şer'iyye, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği, İstanbul kadılığı, vilayet mahkemeleri, temyiz, İslam hukukunda mülkiyet hakları, vakıf, tımar, zeamet, has gibi kavram ve kurumları inceler.

Eserin son bölümünde ise Osmanlı'daki nizamiye mahkemeleri, Adliye nazırlığı, adli ve idari komiteler, sulh mahkemeleri, ilk ve üst derece mahkemeleri gibi yeni hukuki kurumları ve düzeni değerlendiren Paşa; gayrimüslim tebaanın hukuki konularının idaresine ilişkin açıklamalarında Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin yargılama işlevinden bahsederek, gayrimüslim din adamlarının aynı zamanda kendilerinin kişiler hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarında hakim sıfatıyla görev yaptığını ve bu durumun sadece başkent İstanbul'la sınırlı olmadığını açıklar. (Koca, 2021).

Sonuç

Yakın diyebileceğimiz bir dönemde yaşamış, önemli devlet kademelelerinde görev yapmış ve bu esnada öncü ve özgün eserler üretmiş bir isim olan Sava Paşa'nın mesleğinden ilgi alanlarına, ürettiği eserlerden hazırladığı la-yihalara kadar pek çok konuda el yordamıyla edindiğimiz bilgiler hem sınırlı hem de yer yer çelişkilidir. Bu çelişki, sadece yerel kaynaklarda değil, Sava Paşa'nın etnik ve dinî aidiyeti sebebiyle Yunan ve Arnavut araştırmacılara ait kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Yerel kaynaklarda karşımıza çıkan çelişkiler daha çok Sava Paşa'nın hayatındaki maddi vakialara ilişkinen

diğer kaynaklarda Paşa'nın özellikle zihniyeti, ona atfedilen politik görüşler hususunda birbirinin zıddı değerlendirmeler görmek mümkündür. Özellikle bu ikinci grup çelişkilere ve zararlarına dikkat çekebilmek amacıyla çalışmamızın başında Sava Paşa'nın etnik kökenine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Sava Paşa'nın hukuk eğitimi tarihimizdeki önemli rolü onun Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) müdürü olarak görevlendirilmesiyle başlar. Öncelikle ortaöğretim müfredatı içerisine dâhil edilen hukuk dersleri, zamanla Mekteb-i Sultanî bünyesinde kurulacak ayrı bir hukuk mektebinin daha sonra da müstakil bir Darülfünun'un ilk ayak sesleridir. Daha önceki iki teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanan Darülfunun kurma girişiminin bu kez ortaöğretim seviyesinde eğitim veren bir kurum bünyesinde denenmesinin, bu okulun bir takım pratik kaygıları olduğu kadar Sava Paşa'nın Ortodoks Hristiyan kimliğinden kaynaklı olarak birtakım siyasi kaygılarının sonucu olabileceği de ifade edilmektedir.

Sava Paşa'nın Mekteb-i Sultanî müdüriyetinin sadece kurumun rutin fiziki ve idari işleyişiyle sınırlı olmayışı, onu hukuk mektebinin önce hocası ardından öğrencisi yapacak, kırklı yaşlarında Mekteb-i Hukuk'un derslerine öğrenci olarak devam ederek üzerine eğildiği usul-i fıkıh alanında önemli eserler verecektir. Bu eserlerden en bilineni ise Fransızca kaleme aldığı "İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt" adlı eseridir. Fıkhın teori ve pratiğinin yeni bir metodoloji ile sunulduğu bu eser, bu yönüyle içeriği bakımından geleneksel yöntemi bakımından modern bir eserdir. Eser Batıda yankı uyandırırken, muhtemelen özellikle dilinden kaynaklı olarak bizde fazla değerlendirilmemiş ancak 60 yılı aşkın bir süre sonra Türkçe'ye kazandırılmıştır. Sava Paşa'nın Mekteb-i Hukuk'un kurulma sürecindeki gerek ilmî gerek pratik gerekse siyasi kaygılarını bu eseri incelerken de görmek mümkündür. Esere ilişkin değerlendirmelere baktığımızda ise kimileri eserin yazılma amaçlarını yansıttığını, kimileri eserin çok boyutluluğunu yansıtacak biçimde birbirine zıt görünen sonuçlar doğuracağını belirtmiş, kimileri ise Paşa'nın güttüğü ilmî gayelerin tam aksi sonuç doğurduğu yönünde eleştiriler getirmiştir. İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt dışında daha küçük hacimli ve Fransızca kaleme aldığı birkaç eseri daha olan Paşa'nın bu eserlerinin de dilimize kazandırılması kuşkusuz hukuk eğitimi tarihi ve literatürümüz açısından önemli birer eksiğin tamamlanması anlamına gelecektir.

Kaynakça

- Adil, Ç. A. & Ç. Duman, Ç. (2021). Batıda Yüce İslam Şeriatı ve Sava Paşa'nın Fıkıh Usulü, Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 14(27), 219-222.
- Akpınar, M. (2016). Bir Osmanlılık Örneği Olarak Sava Paşa (1832-1904) . Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 6(11), 147-184 .
- Atabaş, C. (2011). Sava Paşa'nın Girit Valiliği (1885-1887). İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Erdem, S. (2020). Oryantalizmden Anlamaya: İngilizce Literatürde Mecelle Algısı. Diwan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 25(2020), 1-36.
- Ergin, O. N. (1977). Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbaası.
- Fitzgerald, S. & Umar, B. (2011). İslam Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası . Journal of Istanbul University Law Faculty, 29(4), 1128-1154
- Frasheri, T. (2021). "Sava Pasha, scholar, activist or conspirator? An unexplored facet of the National Renaissance in the century of Abdulhamid II". International Congress of Albanological Studies Book of Abstracts, s. 31-32.
- Fotis, P. (t.y.) Ιστορικό του Παρθεναγωγείου του Βάμου.
<https://schoolpress.sch.gr/prasinoplanitis/archives/120> .
- Gavri P. & Seviner Z. (t.y.) Şemseddin Sami Frasheri: İki Vatan Arasında Paylaşılama-yan Bir Kültür İnsanı, *EDEB 419: Early Turkish Prose*, Şemseddin Sami Frasheri: İki Vatan Arasında Paylaşılama-yan Bir Kültür İnsanı | Petrika Gavri - Academia.edu (Çevrimiçi).
- Gencer, B. (2007). Osmanlı Kozmopolitanizmi İçin Tabiî Hukuk Teorisi: Sava Paşa, *Düşünce Platformu*, 5(13), 7 - 36.
- İhsanoğlu, E. (1993). Dârülfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârülfünûn-ı Sultânî, *Bellekten*, S. 218.
- Kenanoğlu, M. (t.y.). SAVA PAŞA. TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)
- Kırmızı, A. (1996). 19. yy. Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları, *Türkiye Günlüğü*, 42, 123 - 124.
- Koca, F. (2005). Osmanlılar Döneminde Gayr-i Müslim Bir İslam Hukukçu-su: Sava Paşa (Ö. 1901), Hayatı, Eserleri ve İslam Hukukuna Dair Görüşleri. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 [Son Asır İslâm Hukukçuları Özel Sayısı], 93 - 114.

- Koca, F. (2021). Sava Pacha. Christian - Muslim Relations A Bibliographical History (Cilt 18). The Ottoman Empire (1800-1914).
- Kocabay, S. (2021). İslam Hukukunun Roma Hukukundan Etkilendiği Tezini Eleştiren Batılı Bir Hukukçu: S.V. FITZGERALD». *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 1 - 20.
- Sava Paşa & Arıkan B. (1955). İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd (I – II C.). Yeni Matbaa.
- “Şemsettin Sami ve İlk Müdürlerimizden Sava Paşa’nın Bugünkü Yakınları Galatasaray Lisesi’ni Ziyaret Etti” başlıklı haber. www.gsl.gsu.edu.tr/tr/event/869 (Çevrimiçi).
- Tsapanidou, A. (2016), Θέματα λογοτεχνίας του 19ου αιώνα με την οπτική του Σάββα πασά: ο Σολωμός, ο Κορνάρος και γιατί ο Ζολά δεν είναι μυθιστοριογράφος | Θέματα λογοτεχνίας του 19ου αιώνα με την οπτική του Σάββα πασά: ο Σολωμός, ο Κορνάρος και γιατί ο Ζολά δεν είναι μυθιστοριογράφος | Anastasia (Natassa) Tsapanidou - Academia.edu.
- Yörük, A. A. (2008). Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900). [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].

The Infrastructure of Islamic Finance in the Balkan Region¹

Rexhail Mustafi²

Abstract: The Balkans as a region has always been a target due to its strategic position, natural resources, and potential for infrastructural connectivity between the continents of Europe and Asia. For these reasons, this region has historically witnessed clashes and unrest and been an issue at the table of great powers. Another characteristic of the Balkans is the mixed population of religious, ethnic, and cultural backgrounds. Apart from all developments, Islamic finance has recently been raised as an issue. Many reasons lie behind the need to develop Islamic finance in this region. Firstly, the region is home to a considerable Muslim Population, which means this is a religious duty for them. Secondly, this region has an entire historical background that advocates the development of Islamic finance starting with education and the revitalization of institutional experience and its lost Islamic heritage. Thirdly, the universalism of Islam as a religion reflects the same universalism on Islamic finance by allowing the system also to be used by the non-Muslim population. Some progress has been made towards developing Islamic finance in the Balkans, which has resulted in such things as banks, micro-financial institutions, presentations, fairs, teaching programs, research, and project financing. Nevertheless, the development of Islamic finance across Balkan countries has yet to gain serious momentum when considering the expectations. This research attempts to shed light on the ambiguities that have been created for Islamic finance, particularly in the Balkans. Meanwhile, the study also considers current developments in Islamic finance with the intention of instructing its further expansion.

Keywords: Balkans, Islamic finance, infrastructure, evaluation

-
- 1 The article was produced from Rexhail Mustafa's MA thesis "Development of Islamic finance in Balkan region: Opportunities and challenges"
 - 2 Sakarya University, redjailj.mustafi@ogr.sakarya.edu.tr

Research Topic

Developments in the Balkans have been closely related to historical events and changes in politics, economy, institutional governance, and general social changes. Despite all the resources and other advantages this region has, its development in recent history has been replaced by non-development. Islamic finance should be viewed as the main contributor in the search for a way out toward more sustainable development. Although the Balkans offers enormous potential for the application of Islamic finance, it also faces some obstacles as a region. Nevertheless, Islam has been preserved in this region for centuries and is the main precondition for the practice of Islamic finance. Many barriers exist against Islamic finance being implemented in this region, but the main obstacle is currently seen to be incompatibility with the law.

Research Area

The task of Islamic finance (IF) and its implementation occurs at a time when uncertainty in finance has become a part of daily life. In order to more effectively implement IF, a proper understanding is needed first, followed by adequate publicity. IF should be promoted not for commercialization but to teach people what Islamic finance is. Islamic finance possesses both an adequate timeline for forecasting as well as a success story given its resilience during crises. At this point, the Balkans can join the developmental trend by benefiting from the shared experiences of other countries, besides the fact that some trends are being late in implementation in the Balkans. Based on the current concentration of the Muslim population, this study targets four countries from the region : Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and North Macedonia. As it is stated in the Albanian Encyclopedic Dictionary, the Balkan geography additionally includes lands around the Black, Marmara, Aegean, Ionian, Mediterranean, and Adriatic seas (Albanian Academy of Sciences, 2008). The Balkans has a population of 51,197,010 people in an area of 551,501 sq. km. and a population density of 95.8 persons per sq. km. Continuing with the European parts of Slovenia, Croatia, and Serbia, along with the Romanian province of Dobruja, Montenegro, Kosovo, Albania, North Macedonia, Bulgaria, Greece, and the European section of Türkiye. These areas represent what is known as the Balkans geographically (A.A.S. , 2008).

Importance of the Research

Viewing Islamic finance as an alternative means of finance and applying Islamic finance in the Balkans has led to the changes in the financial system being evaluated in a historical context. Practically no other system has provided any long-term solutions to the needs of the population living in this geography. In less than a century after the Ottoman era, the Balkans has witnessed two changes to its economic system. This cannot be called a change of the system, as setting up and implementing a new system would take much longer. The first results of these experiments involved the Balkan Wars between 1912-1913. The later implementation of communism and socialism resulted in major religious restrictions in former Yugoslavia and the complete abolition of religion in Albania. This was a time when all kinds of Islamic religious heritage were damaged, including the field of economics. Later in the 1990s as the transition from socialism to capitalism took place, other tragedies rocked the region. The wars in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and Croatia proved once again that things have not been going well in this region. The changes mentioned here were followed by a constant migration of the Muslim population. The attempts to ethnically cleanse the Muslim population, as had happened to Albanians, Turks, and Bosnians, has proven the failure of the systems, in addition to the loss and harm these caused as well as the suffering due to the massacres. The international community has also failed to provide long-term solutions. A degree of capitalism and democracy is currently practiced in the Balkans. However, the endless transition, unfair privatization, corruption, unemployment, instability, underdevelopment, weak education system, and uncertainty regarding the future for young people in particular has been accompanied by other alternatives being considered. When considering these arguments, Islamic finance above all should be understood as an alternative means for tackling the region's unresolved problems and providing long-term solutions.

Research Methodology

The study uses a mixed-methods research design, which is seen as the appropriate method to carry out in the research. The study uses both qualitative and quantitative methods by considering the way the whole research has been conducted. The study has elaborated upon the financial markets of the countries in the scope of the research by analyzing the overall financial market. The performances of the central banks in the countries covered within the

scope of the research have been examined, followed by more detailed analyses of the countries that have made progress in the field of Islamic finance.

Albania: A Brief Introduction

Albanians descend from the ancient Illyrians and have been inhabitants of the Balkans since ancient times. Since this study is not involving history or anthropology, it will only touch on the topics most relevant to the research. One of the debates in Albanian society involves religious affiliation, which is related to the historical context. Currently, the majority of Albanians are Muslim, with Christians, Orthodox Christians, and non-religious Albanians also being present. Of course, Christianity, Orthodoxy, and even paganism are seen to feature in religious narratives, as Albanians are descended from the Illyrians, who date back to ancient times. This is possible because paganism, Christianity, Orthodoxy, Judaism and other religions feature the religious history of the entire world and in our case it refers to the Albanian community. Over time, some converted to Islam, and some continued to follow the religion of their ancestors. However, this does not give non-Muslims the right to force Muslims to join the religion of their ancestors or vice versa. Religious belief above all else involves freedom of choice, and no one can be forced to accept any religion. According to the Islamic Encyclopedia: "The Illyrians are the oldest nation in the Balkans that adhere to the Austrian Hallstatt culture, a fact that has been tried to be concealed by some Serbian writers for political reasons" (Karpas, 2021:1992). One example of this is Vasa Chubrillovic, a member of the Serbian Cultural Club in Belgrade, as well as an academician, historian, and politician. At the end of World War II, he received the title of director of Balkan studies at the Academy of Arts and Sciences (AAS) of the former Yugoslavia in Belgrade in 1970. He was the person responsible for idealizing the ethnic cleansing of the Albanian population from Kosovo and other parts of the Balkans through forced migration (A.A.S., 2008). The study states in the introduction that the Balkans has involved the rivalry of great powers, not just currently but also throughout history. The Illyrian, Macedonian, Roman, Byzantine, and Ottoman empires as well as recent forces are all a part of Balkan history. As stated in the Islamic Encyclopedia, Albanians began to take part in the administration of the Ottoman Empire during the reign of Bayezid I. (Bilge, 2023:1991) The existence and contribution of this nation to the Ottoman Empire in areas like education, administration, politics, and military service were ongoing. According to

Kaleshi, “Albanians have given the Ottoman empire 42 *Sadrzams* (grand viziers)”³ (Sancaktar, 2011). If we consider the above arguments, today's Albania represents much less both in territory and the role it should have in the Balkans.

Table 1. Albania in Figures (Source: European Commission, Demographics, 2021).

Country: Albania	98.1% Albanian	58% Muslim
Capital: Tirana	0.9 % Greeks	6.67% Christian
Population: 2,821,977	1 % Others	9.95 % Orthodox
Population growth: - 0.11		7.93% No religion

While providing data for religion, clear information is missing for more than 17% of the population. Another fact worth mentioning is the Albanian diaspora. According to the statistical institute of the Republic of Albania:

1.64 million Albanians are estimated to live outside of Albania. Among the oldest diasporas are the Arbresh of Italy, the Arvanites in Greece, and the Albanians of Egypt. During the rule of Mehmed Ali Paşa in Egypt, Albanian warriors were settled across Palestine, Syria, Lebanon, Libya, Hijaz, Yemen, and Sudan, and last names such as Arnauti and El-Albani have survived to the present. Currently, the most important diasporas involve the Albanians in Türkiye, Europe, and the USA. Through different timeframes, around 1.5 million Albanians have settled in Türkiye, mainly around the Marmara region (Albanian Institute of Statistics, 2019).

Islamic Finance in Albania

In terms of Islamic finance, Albania is in a better position compared to Kosovo and other countries in the region. Albania has been granted full membership to the Organisation of Islamic Cooperation (OIC) and all its complementary organizations such as Islamic Development Bank (IsDB); Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC); and Standing Committee for Economic and Commercial Cooperation (COMSEC). Albania was granted membership to OIC in 1992 and to IsDB on August 21, 1993. The IsDB has supported a total of 39 projects

3 Sadrazam was one of the main political positions in the Ottoman Empire. According to the Islamic Encyclopedia, “The Grand Vizier, which was a strong institution in the Ottoman state organization from the beginning, emerged as a continuation of the chief vizierate in the Turkish-Islamic states and especially in the Seljuks” (İpşirli, 2021).

in Albania, 35 of which have been completed and four of which are ongoing, all at a total worth of \$602 million (IsDB Republic of Albania, 2020). A meeting was held in Jeddah on March 12, 2012 to strengthen the cooperation between the IsDB and Albania. At this meeting, the Chairman of the IsDB group, Dr. Ahmad Mohamed Ali, along with the Economic Adviser to the Albanian Prime Minister and Deputy Minister of Labor, welcomed Mr. Nezir Haldeda, Albanian Deputy Finance Minister and Head of the IsDB to the Bank's headquarters (IsDB, 2021). As a member state, Albania is represented at regular meetings of the IsDB group by government representatives such as the Prime Minister or other government bodies. Many meetings of the group that are held by complementary organizations such as COMSEC and SESRIC have been hosted in Türkiye, where Albania is represented as a full member on regional issues. Another important development in the field of Islamic finance in Albania is that the United Bank of Albania (UBA) started its activities by making the first Islamic bank in the region in May 1993. The bank was established to engage in banking activities in adherence to Albanian law and operates under license No. 63. 03/1, which allows the execution of all banking activities based on Article 4 of Law No. 9662, the Law on Banks in the Republic of Albania dated 18.12.2006 (International Conference on Foreign Investment in Albania, 2012). Currently, UBA shareholders are as follows: Islamic Development Bank Jeddah (77.7%) Eurosig SH. (9.00%), It-hmaar Bank B.S.C. (4.63%), Dallah Albaraka Holding Co. (2.32%), and others (6.35%). UBA operates with three branches in the capital city of Tirana as well as branches in other cities. All UBA customers are allowed to withdraw cash from any ATM across Albania without paying any fee (UBA Shareholders, 2020). However, the rate-of-return analysis shows that this bank can do more to improve its performance. The 2008 financial crisis also affected UBA's performance. More development has been targeted for the post-crisis recovery period.

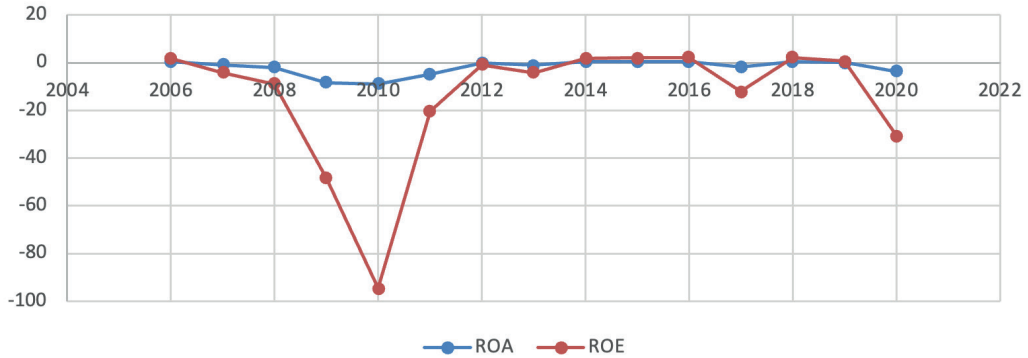

Figure 1. ROE and ROA analyses for UBA (Source: Annual Report, 2020).⁴

In addition, the analysis of the National Bank of Albania’s rate of return excluding the years 2006 and 2007 are presented in Figure 2, as a large difference is seen to have occurred between the two banks’ values that affects the overall shape of the charts.

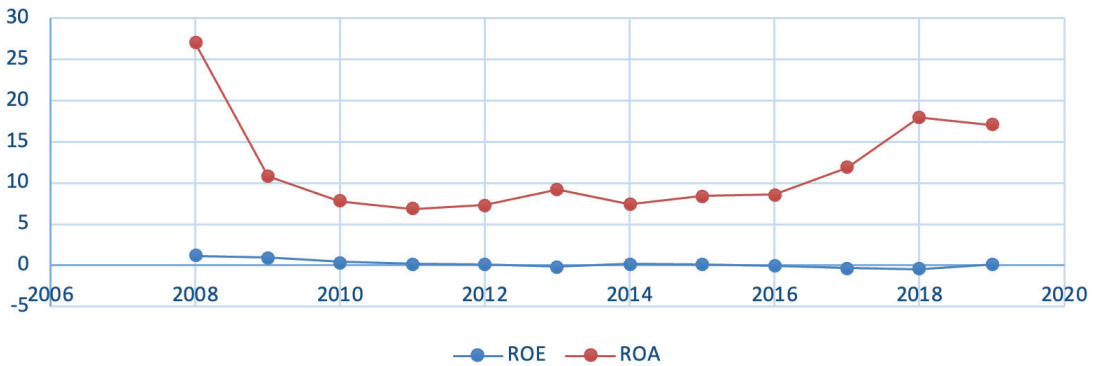

Figure 2. ROE and ROA analyses for the Central Bank of Albania.

The high rates of returns in previous years were greatly affected by the 2008 financial crisis. The post-crisis period shows performance followed by slight growth without much fluctuation.

⁴ Data for the ROE and ROA analyses have been taken from annual reports from the UBA site and adopted to a graph by the researcher.

According to the Bank of Albania, 12 banks with domestic and foreign capital currently operate in Albania (National Bank of Albania, 2021). These days, central banks play an important role in the financial world, one that can be understood simply by the fact that they are called central. All decision-making processes in the financial field of a country pass through the door of central banks. The Central Bank of Albania, also called the Bank of Albania (BA), was established in 1912 after its declaration of independence.

On October 4, 1913, the government of Ismail Qemali in the composition of two financial delegation groups signed the first consortium with Wiener Bank Verein and Commerciale Italiana for the creation of the National Bank of Albania. This bank was established on September 2, 1925 and used the Lekë as currency instead of the Golden Frang. (Historik i Shkurtër i Bankës, 2021)

Albania's Main Economic Indicators

Albania can be counted as a developing country. Despite having a positive GDP growth, a higher GDP growth should be targeted. The livestock production index represents food production capabilities and scored improvement in 2018. Agriculture, fisheries, and forestry should be further developed especially the fishing sector as Albania is a country with a considerable coastline along the Adriatic Sea. Opportunities and possibilities for gas and oil reserves in the Adriatic Sea should be given priority in industry, as well as metal, construction, and other sectors. Disputes over coastal and marine waters occur between Greece and Albania, and major players in this sector are interested in investing in these areas as a lobby. Unemployment has dropped more than 6% within five years. The exchange rate has been stable over the last few years, whereas the lending interest rate has shown a slight decrease. The worrying issue is that the aggregate debt service indicator sometimes exceeds 30% of the total GDP.

Table 2. Main Development Indicators for Albania (Source: World Bank Database, 2021a)

Name Series	2015	2016	2017	2018	2019	2020
GDP (current US \$)	11.38bln	11.86bln	13.01bln	15.14bln	15.28bln	14.79bln
GDP growth (annual %)	2.21%	3.31%	3.80%	4.07%	2.17%	-3.31%
Current account balance	-8.60%	-7.59%	-7.54%	-6.66%	-7.97%	-8.90%
Foreign direct investment	989.57mil	1.04bln	1.02bln	1.20bln	1.20bln	989.57mil
Unemployment rate	17.19 %	15.42%	13.62%	12.3%	11.47%	...
Industry aid to GDP %	21.76%	21.14%	20.35%	21.28%	20.23%	19.70%
Official exchange rate	125.96	124.14	119.1	107.98	109.85	108.65
Lending interest rate %	7.87%	6.73%	6.22%	5.93%	6.27%	6.12%
Livestock prod. index	100.24	101.41	101.39	105.58
Personal Remittances	11.33%	11.01%	10.07%	9.62%	9.63%	9.90%

Albania had a total export of 2,415,632.34 in thousands of US\$ and total imports of 5,410,943.45 in thousands of US\$ leading to a negative trade balance of -2,995,311.11 in thousands of US\$. The trade growth is -6.62% compared to a world growth of -3.91%. Albania services export is 2,557,868,730.11 in BoP, current US\$ and services import is 1,342,396,739.70 in Bop, current US\$. Albania exports of goods and services as percentage of GDP is 23.25% and imports of goods and services as percentage of GDP is 38.08% ("Albania trade statistics. WITS," 2023).

Bosnia and Herzegovina: A Brief Introduction

Bosnia and Herzegovina (BiH) is currently a country surrounded by Montenegro, Serbia, and Croatia. BiH is country with a record back to the Illyrians in distant history. Bosnia as name refers to the Illyrian ancestors, and Herzegovina (Herzeg) refers to to the Neretva River (Djurdjev, 2021:1991). BiH has had very close relations with Ottoman Empire and has now with today's Türkiye foreign policy and inherits a rich cultural representation from the Ottomans.

The spread of Islam in Bosna and Herzegovina is still a debatable issue. Before World War I, many scholars stated that the pressure of the Bogomil heretic church had been the main determinant for accepting Islam. (Djurdjev 2021:1991).

The acceptance of Islam as a more convenient system and way of life in the Balkans can be taken as an argument for the spread of Islam, as even

non-Muslims in the Ottoman Empire chose to live under this rule without converting. At the same time, the rules before the Ottoman Empire had brought a high taxation system, as mentioned with regard to the Bogomil rule. For this reason, Islam as a religion provided ease regarding taxation and other dimensions of life apart from its spiritual dimension. BiH recently became an independent country after a bloody war with Serbia, which ended with the Dayton Agreement in 1995. Many still see this agreement as a permanent overcoming of the situation and as having resulted in a dual-constitutional state system. The aim is to reach final clarifications regarding EU integration for all of the Western Balkans, and this has yet to happen for a long time. In an article written by Chandler (2021) on the Dayton agreement, the following statement can be found in the conclusion:

Rather than state-building, it would appear that ten years of ‘informal trusteeship’ or ‘shared sovereignty’ under the framework established by the Dayton agreement, have done little to either build the capacity of the Bosnia state or to legitimate it in the eyes of the population.

Table 3. *Bosnia and Herzegovina in Figures* (Source: WPR, 2021)

Country: BiH	48% Bosnian	50% Islam,
Capital: Sarajevo	37% Serbs	31% of Orthodox Christians
Population: 3.271.155	14% Croats and	15% Catholic
Pop. growth: 0.61%	0.6% other	7.93% No religion

Islamic Banking in Bosnia and Herzegovina

BiH is currently doing much more to develop Islamic finance compared to other countries. BiH’s banking market consists of banks with local, regional, and international capital. According to the BiH central bank, 24 commercial banks operate in the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska (Central Bank of BiH, 2021). A performance analysis of BiH’s financial market shows different developments when comparing conventional banking to the performance of Bosnia Bank International (BBI) as an Islamic bank. The central bank of this country realized a decrease in both ROA and ROE during the period over which the study makes its forecasts. The biggest decline occurred in 2008 when the global financial crisis took

place. However, this was not the case for BBI, an Islamic bank. The bank has actually achieved continuous growth. The 2008 crisis contrarily resulted in an increase in ROA during that time, growth that also continued after the crisis, unlike in the conventional system. The rate of return analysis is based on three variables: income and net income from balance sheets, total assets, and total equity. In the case of conventional banking, the main determinant of revenue is income from the interest rate. In Islamic banking, these variables are replaced by *murabaha*, *wakala*, and *musharaka*; which are the gains that come from profit-and-loss-sharing (PLS) contracts and trade contracts. The rate of return analysis shows the Islamic banks to have a clear advantage regarding performance. Despite being a single bank representing a small part of BiH's entire financial market, it has exhibited a clear performance advantage as a model, even during the crisis. Figures 3 and 4 visually present what has been mentioned earlier.

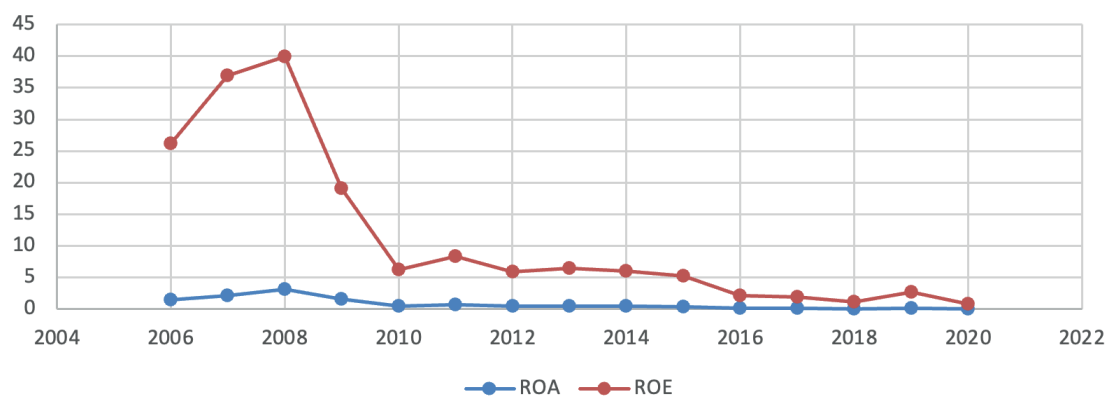

Figure 3. ROE and ROA analyses for the Central Bank of BiH (Source: Annual Reports, 2020).⁵

⁵ Data are based on annual reports from the central bank of BiH and have been adapted to graphs by the researcher.

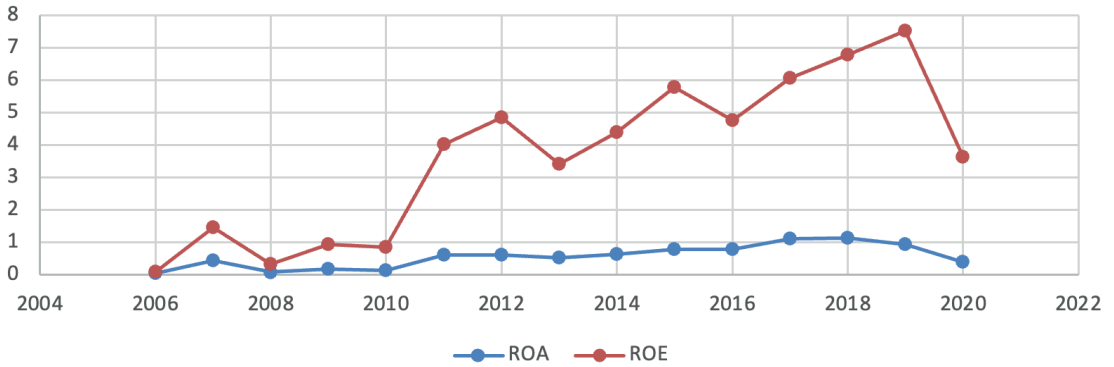

Figure 4. ROE and ROA analyses for the BBI bank (Source: Annual Reports Bosna Bank International, 2020).⁶

Another feature of BBI performance is the number of branches and ATMs. This growth resulted in BBI having 36 branches in Bosnia and Herzegovina and owning 59 of the 148 ATMs in BiH (Bosnia Bank International, 2020). The growth of Islamic banks also means the growth of the real economy, because the growth is based on the PLS contract. Growth in conventional banking does not represent growth in the real economy, because the main determinant of profit is earnings from the interest rate.

BBI is the first bank both in BiH and Southeast Europe to operate on Islamic finance principles. It began operations on October 19, 2000 in its Sarajevo headquarters. The founders of BBI Bank are the Islamic Development Bank (IsDB) with 45.46% of the shares, Dubai Islamic Bank with 27.27% of the shares, and Abu Dhabi Islamic Bank also with 27.27% of the shares. (BBI, 2020)

The performance of BBI deposits, however, have not increased all the time. Some years show a drop in the trend of deposits, whereas loans have shown continuous growth.

⁶ Data are based on annual reports from BBI and have been adapted to graphs by the researcher.

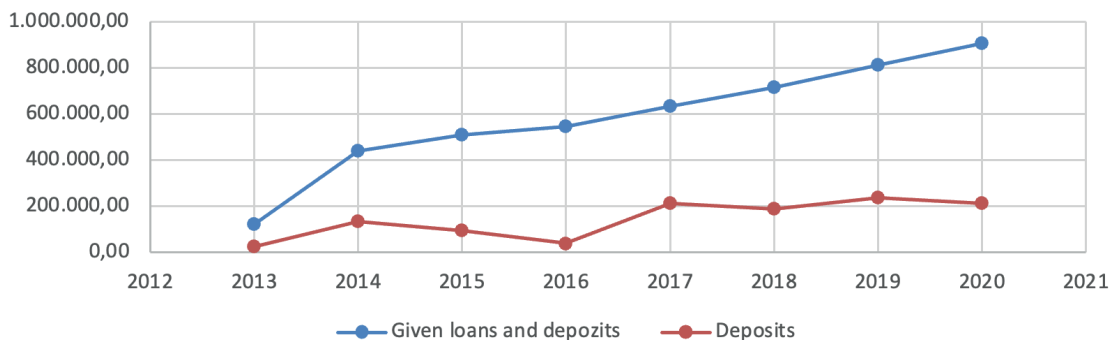

Figure 5. The trends regarding loans and deposits in local and other currencies (in millions of Bosnian Mark Source: Annual Reports Bosna Bank International, 2020).⁷

Activities in Islamic banking also occur with regard to education and the halal industry, culminating in a master’s program for Islamic finance education and an annual halal fair in the capital city of BiH Sarajevo. This fair focuses on the food industry and promotes the halal industry.

Main Economic Indicators of BiH

Development indicators also show BiH to be experiencing mild GDP growth. Its foreign trade deficit is another issue that needs improvement. More needs to be done to develop production capabilities in order to lower the trade deficit and gain greater domestic power. As an indicator, foreign direct investments (FDIs) have grown over the years, with fluctuations. The best performance years were 2017 and 2018.

⁷ Data are based on annual BBI reports and have been adapted to graphs by the researcher.

Table 4. *Development Indicators for Bosnia and Herzegovina*
(Source: DataBank, 2021b)

Name Series	2015	2016	2017	2018	2019	2020
GDP (current US \$)	16.21bln	16.91bln	18.08bln	20.18bln	20.20bln	19.78bln
GDP growth (annual %)	3.08%	3.14%	3.17%	3.74%	2.83%	-4.32%
Current account balance	-5.09%	-7.75%	-4.84%	-3.35%	-3.08%	-3.20%
FDI millions	383.08	313.19	509.42	594.80	390.21	...
Unemployment rate	27.69 %	25.41%	20.53%	18.4%	15.69%	15.86%
Industry aid to GDP %	22.62%	23.24%	24.00%	24.52%	23.96%	23.87%
Official exchange rate	1.76	1.76	1.73	1.65	1.74	1.71
Lending interest rate %	5.78%	5.23%	4.37%	3.79%	3.28%	3.07%
Livestock prod. index	110.62	100.09	93.62	90.5
Personal Remittances	11.11%	10.91%	11.15%	11.21%	11.19%	9.15%

Bosnia and Herzegovina had a total export of 6,152,512.54 in thousands of US\$ and total imports of 9,867,513.97 in thousands of US\$ leading to a negative trade balance of -3,715,001.43 in thousands of US\$. Bosnia and Herzegovina services export is 1,309,564,423.13 in BoP, current US\$ and services import is 517,143,589.57 in Bop, current US\$. Bosnia and Herzegovina exports of goods and services as percentage of GDP is 34.32% and imports of goods and services as percentage of GDP is 48.94% (“Bosnia and Hersegovina Trade Statistics.” WITS)

Kosovo: A Brief Introduction

Kosovo is a landlocked country with more than a 90% Albanian population and 90% Muslim population (Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2019). All the neighborhoods in this country have the same population. The population of the Republic of Albania is also predominantly Albanian. North Macedonia is home to about a million Albanians. Parts of Montenegro are also populated by this Albanians. Serbia as well has an Albanian population across the borders of Kosovo. Islam among Albanians in the Balkan countries is estimated to be the religion for 80-90% of the population. According to some narrations, the religion of Islam among the Albanian population predates the Ottoman Empire. The spread of Islam in the Balkans was primarily through trade with Muslim merchants and with the scholars who invited them to this religion. In the Ottoman period, Islam gained much more power, as it came in the form of state,

administrative, and military services, in addition to the scholars and merchants (Asipi, 2014, p. 9-10). Mosques exist in the Balkans that predate the existence of the Ottoman Empire. While the construction of mosques and other religious places in Albanian lands emerged at the beginning of the 15th century, construction became widespread in all Balkan countries after the Ottoman rule took its final form in the 16th-17th centuries. As an example of the greatness of Islamic works and architecture in Balkan countries, projects are found that had been prepared by the great architect Sinan (1498-1589), who was born in Qesarat (Tepelen) and was the head architect in the Ottoman Empire (A.A.S., 2008). The study mention these facts here because after the Ottoman Empire, a process called Balkanization took place in the Balkans. This process was carried out to create countries that had the same population for easier governance, with the divide and conquer method being used for simplicity and national states being established in this way. Nationalism is a false ideology in this form and was also misapplied in the Balkans. If a strong national state should have been created in the Balkans, it would have been Albania, which was never created. The independence of Albania and its proclamation as a national state in 1912 lacked a lot of territory as parts of Kosovo, Macedonia, Serbia, and Montenegro were abandoned and so far have been excluded from the administration. If one were to go back much further in history, the presence of Albanians in Greece and Italy has somehow disappeared. With the help of Russia and some Western countries, the power to become the main player in the Balkans was instead given to Serbia, with Albanians being separated into five countries. During communism, Albanians under the rule of Enver Hoxha (present-day Albania) were not allowed to communicate with Albanians from the former Yugoslavia (i.e., Kosovo, Macedonia, Serbia, and Montenegro) under the rule of Josip Broz Tito. Worse still, until 2000 when this form of government began to disintegrate, there were cases of restraint followed by prosecution and arrestments even in the former Yugoslavia, starting in the 1980s until its total collapse. Serbia is a country that has recently caused wars, massacres, rapes, and ethnic cleansing encouraged by local leadership that has yet to be tried for their war crimes. The Hague tribunal aimed at resolving this issue has been a complete failure of the international justice system, somehow letting Serbia go unpunished for the war crimes and genocides committed in Kosovo and BiH. Kosovo gained its independence from Serbia after the intervention of United States-led NATO forces in the 1998-1999 war. The war ended with the Rambouillet Agreement. After Kosovo's declaration of independence on February 17, 2008, the Republic of Türkiye was among the first countries to recognize it.

As the youngest country in Europe, Kosovo is still struggling for its institutional capacity- and state-building. After the war, Kosovo’s main struggles were with getting the world to recognize its independence and gaining membership in international organizations. This country has a path to tread ahead of it, as well as many challenges to building the state. Still, the advantage this country has is its young population.

Table 5. *Demographics for Kosovo* (Source: Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2019)

<i>Country:</i> Kosovo	92.9% Albanians	90% Muslim
<i>Capital:</i> Pristina	1.5% Serbians	6% Orthodox
<i>Population:</i> 1, 782,11	1,1Turks	3% Catholic
<i>Population growth:</i> 0.86	1.6 Bosnians	1% Others

Islamic Finance (IF) in Kosovo

Kosovo being a country with a 90% Muslim population and having been in need of financing as it created a breakthrough opportunity for Islamic finance in the post-war period still lacks extraordinary development in IF. Despite the legal regulations approved in 2012, no Islamic bank has yet to operate there. Zeqiri (2020), the CEO of the Islamic microfinance institution START, gave information about the establishment and activities of this institution as follows:

This microfinance institution was founded in 2002 and is among the first Islamic financial institutions in the Balkans. From that time until May 2020, the value of funds for project finance has reached 29,510,940 Euro, of which 20,009,170 is through qard al-hassen [collateral- and interest-free loan] and 9,501,770 is through murabaha [cost-plus pricing]. All projects have been realized with a 96%-98% repayment rate. Even though no marketing has been conducted, the demand for Islamic financial products is twice the capacity offered currently. During the time of operation, despite the lack of support on the academic side, compatibility of products with Sharia compliance has not faced any issue. Because of the charitable approach this microfinanceing uses, extra funding are needed to increase the capacities of trained staff. We have managed to make some investments in fintech [financial technology] for internal databases.

Kosovo’s financial market started consolidating in 1999 with the acceptance of foreign capital after the war. According to the Albanian Encyclopedic Dictionary, the Serbian administration has intervened in previous financial developments. After 1945, the Central Bank of Kosovo functioned as a part

of the former Yugoslavia banking system. With the decision of the Kosovo Parliament (known as the autonomy of Kosovo at that time) in 1962, the *Ban-ka Ekonomike* was established. The purpose of this bank was to contribute to the socioeconomic development of Kosovo. The banking system was then destroyed in 1989 and replaced by the banking system of the Republic of Serbia (A.A.S., 2008). Therefore, one of the disputes between Kosovo and Serbia in the post-war period has involved financial aspects and records, as has been the case with pension funds. In terms of financing, this country can be said to have implemented rather than established its financial institutions. The necessities of the time and political struggles for state-building have pushed Kosovo to perform such behaviors. As a future goal, Kosovo should aim for domestic development and a degree of internal financial independence with their policies, alongside the warm welcome of foreign capital.

The central bank of Kosovo plays an important role in the decision-making process of its finance sector, with supervision, control, licensing, law regulations, and monitoring being some of its functions. This is why the study conducts a return rate analysis for the central bank of Kosovo beginning in 2006, with the analysis showing negative developments in the performance of Kosovo’s central bank.

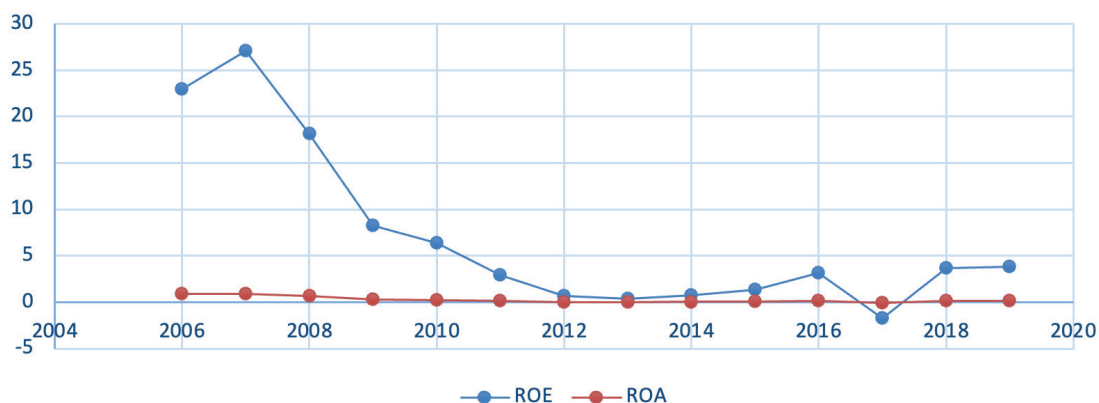

Figure 6. ROE and ROA analyses for the Central Bank of Kosovo (Source: CBK Annual Report Banka Qendrore e Republikës Së Kosovës, 2020).⁸

The financial market of Kosovo includes banks, insurance companies, and microfinance institutions and has been established with local, regional,

⁸ Data for the ROE and ROA analyses are based on the annual reports from the Central Bank of Kosovo and have been adapt to graphs by the researcher.

and international capital. Here are some data on the number of financial institutions in Kosovo through the years:

Table 6. *Number of Financial Institutions in Kosovo* (Source: CBK Financial Stability Report, 2020)

Type of institution	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Commercial banks	8	8	9	10	10	10	10	10	10	10
Insurance companies	12	13	13	13	14	15	15	15	14	13
Pension funds	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
MI and banks	17	20	17	17	18	18	16	18	22	20
Financial auxiliaries	28	34	38	39	42	44	48	52	51	51

One of the main determinants of financial development currently is the use of technology and its application in financial transactions. The latest technology trends have increased finance capabilities and made things much easier for day-to-day transactions. In any case, proper application and usage are as important as the possibilities technology offers. ATMs, POS terminals, Credit cards, EFTPOS, and SWIFT codes are some of the latest technologies that have been developed and used in finance. The usage of ATMs and their various functions is less than that for POS and EFTPOS terminals. POS terminals are becoming more and more popular as they are easier to install at different points of sale and are a less costly technology than ATMs. Electronic money is replacing ATMs with POS terminals and other technologies.

Kosovo's Main Economic Indicators

Kosovo shows negative expansion regarding current accounts. Given that Kosovo is somewhere between being a less-developed country and a developing country, GDP growth should be geared toward higher value. Industry that contributes to GDP through positive values can provide further incentives for development. The mining industry and energy resources can be a solid path for Kosovo's development. The mining area known as Trepça in the city of Mitrovica is estimated to have billions of dollars' worth of metal and other mineral reserves. However, all of Kosovo except for the part of this city where this wealth is located was liberated during the war in 1999. Since then, 20 years of conflict between Kosovo and Serbia have occurred over this place. Kosovo has every right to this place without the need for any form of territorial exchange. Also of interest is that the forces of a country famous for

its colonial spirit are found in the composition of the NATO forces in this city. Kosovo suffers a high unemployment rate, and the lending interest rate, though lowered, at the same time still represents a burden for businesses. The exchange rate is stable, and Kosovo must be noted for having not developed its own currency but for adopting the Euro from the start, and the exchange is presented in comparison to USD. A positive development has occurred in administrative reform regarding the opening of new enterprises. The peculiarity of this country is its dependence on remittances from the population working abroad. Part of the imperative of culture and circumstances has been a dependence on remittances. Immigration, which is indispensable for survival, has also turned into an indicator of development for this country.

Table 7. *Main Development Indicators for Kosovo* (Source: World Bank Database, 2021)

Name Series	2015	2016	2017	2018	2019	2020
GDP (current US \$)	6.44bln	6.71bln	7.24bln	7.94bln	7.95bln	7.61bln
GDP growth (annual %)	4.09%	4.07%	4.22%	3.81%	4.94%	-6.88%
Current account balance	-8.49%	-7.89%	-5.21%	-7.56%	-5.62%	-7.24%
FDI millions	343,35	243,78	286,83	318,54	285,08	343,35
Unemployment rate	32.93%	27.47%	30.34%	29.42%	26%	26.17%
Industry aid to GDP %	23.78%	23.79%	25.56%	26.34%	26.38%	25.81%
Official exchange rate	0.90	0.90	0.88	0.84	0.89	0.87
Lending interest rate %	8.32%	7.44%	6.83%	6.64%
Personal remittances	15.07%	14.67%	15.34%	15.55%	15.70%	18.86%

Kosovo needs to focus on exports in order to strengthen economic growth. Exports of goods in April 2021 amounted to 61.1 million Euros, while imports were 384.5 million Euros, which means an increase of 86.9% for exports and 98.2% for imports compared to the same period in 2020 (Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2021).

North Macedonia: A Brief Introduction

Today's Macedonia was first established as the Former Yugoslav Republic of Macedonia (FYROM) by UN Security Council Resolution 817 following its peaceful secession from former Yugoslavia on April 7, 1993 (Ker-Lindsay, 2019). It recently changed its name to North Macedonia over Greece's issue regarding its name after protracted disagreements with the Republic of Macedonia. This

was done with the promise of achieving Euro-Atlantic Integration. The name Macedonia, the competition over its name, and who and what are a part of it are all part of the history of this country. Ancient Macedonia and the figure of Alexander the Great are the main reasons surrounding the discussions on this state. This study will not focus on the journey of the Macedonian state because it is an ocean of work and distracts from the research focus. Instead, the study will ask only one question that has no answer. Given the Slavic identity of today's Macedonians in North Macedonia, have they inherited the glory of ancient Macedonia and of Alexander the Great?

In the ambiguity of the name change to North Macedonia, one must understand that the long debate over the name is perhaps not what it seems. It was not about who is right and who is wrong, or who won the war over the name issue. Rather, before reaching a final stance in this regard, one should ask what is the backstage of this competition. The regions past has already previously been mentioned as being very complicated. Here North Macedonia will be said to be a hybrid country with many domestic issues that will follow until it reaches its final form. Aiming at Euro-Atlantic Integration, North Macedonia should revise what it considers establishing a state appropriate to what a modern country means. At the same time, reconciling it with the Republic of Türkiye and its historical context means more pressure from both sides to prohibit fundamental human rights violations. During and after the rule of the former Yugoslavia, the role of the Muslim population, mostly the Albanian and Turkish populations, was weakened, neglected, and systematically repressed. The most recent time of conflict over more rights for Albanians resulted in the Ohrid Framework Agreement of 2001. However, this agreement was politically devalued and failed to prevent internal issues; some interventions were needed that brought the well-known Prespa Agreement of 2018 to the agenda. North Macedonia will not gain a clear perspective until it treats all people living in this country as equal citizens. This is not based on ethnicity percentages, as that proved the political devaluation of the Ohrid Agreement. One example would be the dispute over the official use of Albanian languages at all state levels. Albanians should not be seen as a minority but as the defining element of this country. A compromise should be reached that can provide equal rights to all citizens, even if this results in the sacrifice of at least one mandate; this would be less costly for any political party in the Macedonian bloc as opposed to political suicide, which would be costlier for the whole country.

According to Ker-Lindsay (2019), the three major events that are intended to be key points for the normalization of the Balkans are the Dayton Agreement (1995), Kosovo's declaration of independence (2008), and the Prespa Agreement (2018).

Table 8. North Macedonia in Figures (Source: World Population Review, 2021)⁹

Country: N. Macedonia	64.17% Macedonians	65% Orthodox Christianity
Capital: Skopje	25.17% Albanians	0.4% Other Christian denominations
Population: 2.083.223	3, 5% Turks	33% Muslim
Pop. Growth: 0.00%	2.66% Roma	

This country also has great potential for developing IF. One of the issues that need to be treated before going into IF development is the games that have been played regarding demographic representation that resulted in minimizing the role of the Muslim population there. This can be done by looking at the 1904 demographic data of Macedonia based on the research done by Yüsküp (2007).

Table 9. Macedonia's Demographics from 1904 (Source: Yüsküp, 2007)

Nationality	Quantity
Turk and Albanian	1,508,507
Bulgarian and Macedonian	896,494
Greek	307,000
Serbian	100,717
Ulahlar	99,000
Total	2,911,721

The first comparison that can be made involves the change in the total population numbers, which resulted in almost 33% of the population being lost. All this happened over a century. The second issue involves the change in the nationality structure, as Turks and Albanians can be seen to have been the majority in 1904. At the same time, practically 100% of both nationalities mentioned belonging to the religion of Islam. When dealing with accuracy in representing statistics, the demographics of this country as currently

⁹ The data provided here must be noted to be based on censuses from 2002.

represented should be looked at with some hesitation. The latest census was done in 2021 and again is subject to ambiguity, at least in terms of the methodology of representation, because a considerable number of the population (132,269 residents) are seen to have refused the census. (Population: Demographic situation, languages and religions. Eurydice - European Commission, 2022) Even though data from the existing national dataset formed the basis for proceeding with the final representations of these residents, how this was done is unclear, and hence the overall representation has likely been affected. Actually, the latest registration showed an increase in population, but according to official data, the population has 185,834 fewer residents. (Population: Demographic situation, languages and religions. Eurydice - European Commission, 2022) How is that so? Based on the census done in 2002, the total population was 2,083,223, while the most recent census in 2021 showed the total population to be 1,836,713. However, when one adds 260,606 nonresidents, a population size of 2,097,606 is arrived at through which the increase of 14,096 residents is shown. At the same time, diaspora statistics (258,932 residents, of whom 24.55% declared themselves as Macedonians, 66.42% as Albanians, 4.78% as Turks, and the remainder as others) were excluded in the final result by targeting specific structures of the population in terms of ethnicity and religion. Adding this number, the final result goes up to 2,356,251 residents (Population: Demographic situation, languages and religions. Eurydice - European Commission, 2022). This last census was followed up by criticisms and reactions while political and nonpolitical entities presented the final results and afterward. Another thing worth mentioning here is that the increased population in this country has been subjected to the Muslim population and Roma population, thus the remedies for child support that have gone through revision either were stopped or channeled to the targeted population.

In North Macedonia, Muslims make up the prime demographic factor, and everything will start from this point. The demand for Islamic finance should be understood as a fundamental right granted to every Muslim. Islamic finance is a religious right, and religious rights are a fundamental right for everyone everywhere. Demanding Islamic financial and legal regulations based on this is the same demand as demanding freedom to practice religion. The fact that Muslims and people from other religious communities have lived together for centuries in this country, where mosques and churches are found in practically every city, means that Islamic finance can also exist alongside conventional finance, and customers will have the choice about which one to use.

Financial Market and Developmental Indicators of North Macedonia

Currently, 14 commercial banks operate in the North Macedonian financial market (National Bank of the Republic of N. Macedonia [NBNM], 2021). Banks' capital is a mix of domestic and foreign capital. A performance analysis on NBNM shows instability in the ROA ratio ROE close to zero or sometimes even negative.

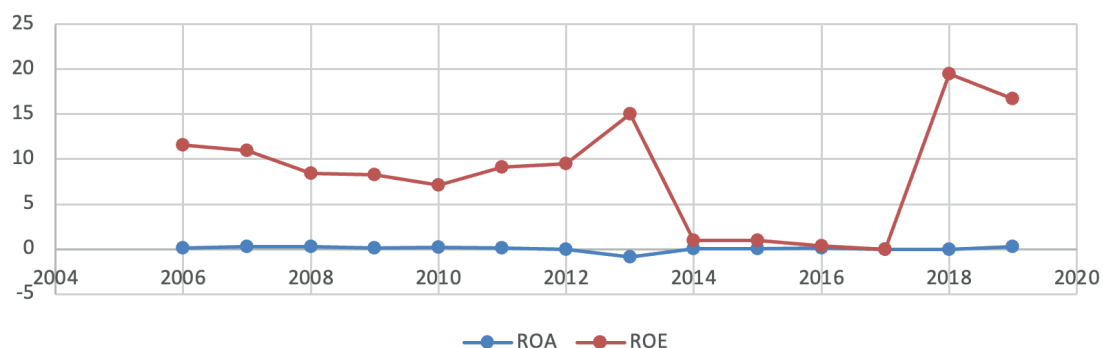

Figure 7. ROE and ROA analyses for the National Bank of North Macedonia (Source: NBNM Annual Reports, 2020).¹⁰

According to NBNM (2020), the growth in payments with cards using Internet POS machines amounted to 153% in the last quarter of 2020, which was more than twice as high as the annual growth during the same quarter in 2019 (71%). Regarding citizens' use of payment cards at POS terminals, the last quarter of 2020 registered an annual growth of 22%, which indicates a steady and unchanged growth of payments with payment cards at POS terminals, compared to the annual growth registered in the last quarter of 2019. In the last quarter of 2020, the number of electronic credit transfers initiated by citizens had increased by a significant 39.5% over the year, which is three times more compared to the annual growth in the same quarter in 2019 (11.8%).

The development indicators for North Macedonia are not much different from the other countries looked at here. A slight GDP growth with a trade deficit always foreshadowing dependence on remittances is also characteristic for this country. A positive development is found regarding the field of FDI.

¹⁰ Data for the NBNM performance analysis are based on annual reports and adapted to graphs by the researcher.

Table 10. *Development Indicators for N. Macedonia* (Source: World Development Indicators DataBank, 2021c)

Name Series	2015	2016	2017	2018	2019	2020
GDP (current USD)	10.07bln	10.68bln	11.31bln	12.67bln	12.54bln	12.26bln
GDP growth (annual %)	3.85%	2.84%	1.08%	2.88%	3.17%	-4.53%
Current account balance	-1.91%	-2.90%	-0.85%	-0.13%	-3.33%	-3.45%
Foreign direct investment	989.57min	1.04bln	1.02bln	1.20bln	1.20bln	...
Unemployment rate	26.07 %	23.72%	22.38%	20.74%	17.26%	17.2
Industry aid to GDP %	21.76%	21.14%	20.35%	21.28%	20.23%	19.70%
Official exchange rate	55.53	55.73	54.65	52.107	54.94	54.14
Lending interest rate %	7.45%	7.01%	6.60%	6.10%	5.60%	5.19%
Livestock prod. index	96.59	102.04	102.21	101.64

North Macedonia had a total export of 6,633,215.70 in thousands of US\$ and total imports of 8,709,069.35 in thousands of US\$ leading to a negative trade balance of -2,075,853.64 in thousands of US\$. North Macedonia services export is 1,654,849,556.61 in BoP, current US\$ and services import is 1,167,854,111.46 in Bop, current US\$. North Macedonia exports of goods and services as percentage of GDP is 58.14% and imports of goods and services as percentage of GDP is 70.92% (“North Macedonia Trade Statistics. WITS,” 2023).

Conclusion

The development of Islamic finance (IF) has been covered by some researchers with an emphasis on the Balkans or a particular country from that region. In addition to scientists, IF has also been researched by governmental and non-governmental agencies and organizations, resulting in reports or policy recommendations. However, the study has touched upon a few issues that need to be addressed in the case of the Balkans regarding some specifics as well as some general terms concerning the perception of IF.

Academic research on IF is not as developed as elsewhere in the world, and a large gap exists in the literature and research that emphasize the Balkans. Most of the studies date back to 2010, or to be more precise, much improvement has occurred over the last 3-5 years. At the same time, most of

the work has been done in foreign rather than local languages. This is disadvantageous given the need to introduce IF to the community living there. In addition, applications, evaluations, and updates should be followed in line with the developments in the Islamic finance sector worldwide.

Most of the studies are still in the introduction phase, which reflects the lack of maturity in the situation. Every development has its initial phases. However, in the Balkans, this phase should have been passed, with further developments having moved forward. Improvement still has not resulted in establishing an academic curriculum for universities in the region. Until now, only one joint program is found to offer a master's degree in IF.

The region's history is quite complex, and these complications have unfortunately adversely affected the region's overall development, with IF's mention in the Balkans prior to the 1990s being a bad idea.

Perceptions toward IF are sometimes wrong, and overcoming them will take time and effort. These misconceptions include presenting IF as dogmatic and limited to Muslims only, as only useful for easy access to finance and philanthropy, and IF being affiliated with money laundering and terrorism.

Difficulties in implementing IF are due to inappropriate regulations and difficulties in obtaining the legislative changes required to create a better environment for IF institutes and the lack of local expertise on implementing IF in general. Islamic finance is not an easy task, as it requires expertise in different fields, which leads to undertaking a multidisciplinary style of work.

Additionally, this article recommends strengthening the role of Islamic microfinance institutions with regard to poverty reduction and promoting profitable projects for low-income individuals and families. As Özdemir (2019) stated, Islamic microfinance aims to reduce poverty by ensuring that people are financed according to Islamic principles. Establishing country-based training centers and then integrating them into regional collaborations will be important for the networking and intellectual development of IF. Another recommendation is to encourage regional cooperation by establishing research centers in the capitals of the countries researched in this study. All Islamic financial institutions, whether financial or educational, should be integrated within a single regional office, with Pristina currently being the most suitable location. Establishing close cooperation with other national institutions such as the Participation Banks Association of Türkiye (PBAT), the Islamic Research and Training Institute (IRTI) section of the Islamic

Development Bank Group (IDB), the Islamic Financial Services Board (IFSB), and the Accounting and Auditing Organisation for Islamic Institutions (AA-OIFI) while simultaneously carrying out research projects with other education centers in the world, such as in the Republic of Türkiye, Malaysia, England, Qatar, and other countries, will enrich the academic experience that has been identified as a deficiency in the Balkan countries.

Literature

- Albania trade statistics. WITS. Retrieved February 17, 2023, from <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/ALB>
- Albania. (2021). Population 2020 (Demographics, Maps, Graphs). <https://worldpopulationreview.com/countries/albania-population>
- Albania. (2021). Trade Summary | WITS Data. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ALB/Year/LTST/Summary>
- Asipi, J. (2014). 1000 Thënie nga Jakup Asipi. Kumanovë, Sh.E. Vllaznia Kumanovë.
- Bank of Albania. (2021). Annual Report. from https://www.bankofalbania.org/Publications/Periodic/Annual_Report/
- Berisha, Ilir T, Ismajl Sahiti, M. Ç.-. (2020). Kosovo International Trade Statistics March 2020. Kosovo Agency for Statistics. <https://ask.rksgov.net/media/5383/international-trade-statistics-march-2020.pdf>
- Bosna Bank International (2020). Shareholders | Bosna Bank International. Retrieved October 24, 2020 from <https://www.bbi.ba/bs/o-nama>
- Bosna Bank International. (2021). Annual Reports. from <https://www.bbi.ba/en/godisnji-izvjestaji>
- Bosnia and Herzegovina Trade Statistics. WITS. Retrieved February 17, 2023, from <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/BIH>
- Bosnia and Herzegovina. (2021). Trade Summary | WITS Data. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BIH/Year/LTST/Summary>
- Bosnia and Herzegovina. (2021). Trade Summary | WITS Data. <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/BIH/Year/LTST/Summary>
- Branislav Djurdjev. "BOSNA-HERSEK". TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bosna-hersek> (09.12.2021). Bosnia and Herzegovina. (2021).
- CBK. (2020) Financial Stability Report. Number 16. https://bqk-kos.org/wpcontent/uploads/2020/08/CBK_FSR_16.pdf

- Central Bank of BiH (2021). Banks in BH. Retrieved February 25, 2021, from <https://cbbh.ba/Content/Read/7?lang=en>
- Central Bank of BiH. (2021). Annual Reports. Retrieved April 4, 2021, from <https://www.cbbh.ba/content/archive/36?lang=en>
- Central Bank of Kosovo. (2021). Seritë Kohore | Banka Qendrore e Republikës së Kosovës. Retrieved March 18, 2021, from <https://bqk-kos.org/statistikat/serite-kohore/>
- Chandler, D. (2006). State-Building in Bosnia: The Limits of “Informal Trusteeship.” *International Journal of Peace Studies*, Volume 11, Number 1, Spring/Summer 2006. <https://www.jstor.org/stable/41852936>
- Doe, J. (2021). Population: Demographic situation, languages and religions. Eurydice - European Commission. Retrieved October 7, 2021, from https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/populationdemographic-situation-languages-and-religions_en.
- Doe, J. (2021). Population: Demographic situation, languages and religions. Eurydice - European Commission. Retrieved October 7, 2021, from https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/republic-north-macedonia/population-demographic-situation-languages-and-religions_en
- Doe, J. (2022, March 31). Population: Demographic situation, languages and religions. Eurydice - European Commission. Retrieved April 21, 2022, from https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/republic-north-macedonia/population-demographic-situation-languages-and-religions_en
- Economic Development Indicators Bosnia and Herzegovina (2021) <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=BIH#>
- Economic Development Indicators North Macedonia, (2021). North Macedonia <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=MKD>
- INSTAT Albania. (2019). Diaspora e Shqiperise ne Shifra. <http://www.instat.gov.al/media/6547/diaspora-2019.pdf>
- International Conference on Foreign Investment in Albania. (2012).
- İpşirli, M. «SADRAZAM», TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrazam> (09.12.2021)
- Islamic Development Bank. (2021). Albanian Deputy Finance Minister Discusses Promotion of Cooperation with IDB Group. <https://www.isdb.org/news/albaniandeputy-finance-minister-discusses-promotion-of-cooperation-with-idb-group>
- Kemal Karpat, “BALKANLAR”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/balkanlar> (19.12.2021).

- Ker-Lindsay, J. (2019). Renaming Macedonia: A Job Well Done. *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 13, 194–203. <https://www.jstor.org/stable/48573779>
- Kosovo Agency of Statistics (2019). Vlerësimi i Popullsisë. Retrieved from: <https://ask.rksgov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/vleresimi-i-popullsize2019>
- Mustafa L. Bilge, :Arnavutluk”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/arnavutluk> (17.02.2023).
- National Bank of North Macedonia. (2021). Citizens enjoy the benefits of mobile applications and e-commerce. (2021). Retrieved April 4, 2021, from <https://www.nbrm.mk/ns-newsarticle-soopstenie-31032021-1-en.nspk>
- North Macedonia Trade Statistics. WITS. Retrieved February 17, 2023, from <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/MKD>
- Özdemir, M. (2019). İslami Mikrofinans Teori, Uygulama, ve Model Önerileri (1. Baskı). Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık A.Ş. www.albarakakultur.com
- Popa Y., Bërxolli A., Bullo J., Lafe E., Omari L., Pifti, K., & Sulstarova, E. (2008) *Akademia e Shkencave e Shqipërisë- Fjalor Enciklopedik Shqiptar Kristalina-KH*.
- Sancaktar, C., (2011). Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası The Ottoman Rule and its Political Legacy in the Balkans. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi Cilt 2(2)*, 27–47. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/6952>
- United Bank of Aalbania. (2021). Annual Report. Retrieved from <https://www.uba.com.al/en/downloads/annual-report.html>
- World Bank (2021) World Development Indicators Albania |<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=ALB#> Worldbank (2021)
- World Population Review Bosnia and Herzegovina (2020) (Demographics, Maps, Graphs). <https://worldpopulationreview.com/countries/bosnia-and-herzegovinapopulation>
- Yüsküp, D. (2007). Sakarya’da yaşayan Makedonyagöçmenlerinde gelenek ve inançların incelenmesi. Yök Ulusal Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tez-Detay.jsp?id=WU5yUuxOiMTp1SC90Yy_kgfQ&no=ALGqHAAuWzkzD2ZS1b1E0g
- Zeqiri V. (2020). Webinar - Islamic Microfinance in the Balkan Region. <https://www.iiibf.com/webinar/>

Dimensioni juridik i çështjes së personave të zhdukur në luftë dhe ndikimi në raportet midis Kosovës dhe Serbisë

The Legal Dimension of the Issue of Persons Missing in War and Its Impact on the Relations Between Kosovo and Serbia

Ditar Kabashi¹

Abstract: The issue of persons forcibly disappeared in the Kosovo War of 1998-1999 is a sensitive issue in public opinion and has constantly challenged the state of Kosovo. The key points of this paper involve the effort to clarify the fate of missing persons, investigations into the facts and necessary data regarding these persons, institutional responsibility, procedural developments, the truth of the situation, and the bureaucratic and political obstacles, as well as recommendations for the measures to be taken for the status and fate of missing persons. An uncompromising element for uncovering the truth about missing persons is objective research that presupposes the prohibition of any identity discrimination of missing persons or their family members based on race, ethnicity, gender, faith, political or social views, connection with any community, economic or social status, disability, or any other status. This paper's focus on review has been particularly oriented by following the normative and analytical methods always with regard to the international and local legal basis of regulating the case of missing persons; the study aims to highlight its possible effects in the direction of normalizing Kosovo-Serbia relations, which has vital importance for lasting peace in the Balkan Peninsula.

Keywords: Missing persons, Kosovo war, factual investigation, legislation, Kosovo-Serbia relations

¹ Gazi University, ditarkabashi@gmail.com

Hyrje

Zhdukja e dhunshme e personave është një fenomen i hasur gjithandej ku zhvillohen luftime dhe akte terroriste. Kjo ndodh si rrjedhojë e mungesës së sigurisë së plotë të popullatës civile dhe problemeve me të cilat përballet autoriteti shtetëror për të garantuar të drejtën për jetën dhe liritë e qytetarëve në rrethana të jashtëzakonshme, siç është lufta.

Duke marrë parasysh luftën e fundit në Kosovë (1998-1999), njëra ndër çështjet më të ndjeshme dhe më dëmtuese ka qenë dukuria e zhdukjes së civilëve. Kjo problematikë serioze ka ruajtur karakterin sfidues për shtetin e Kosovës edhe pas shpalljes së Pavarësisë më 17 shkurt 2008. Natyrisht, kapacitetet jo gjithaq të gjera të shtetit të ri kosovar dhe vështirësitë e hasura për bashkëpunim me shtetin serb në zbardhjen e fatit të të zhdukurve kanë bërë që kjo çështje të jetë ende në një stad rezultati të padëshirueshëm.

Ky punim do të përqendrohet fillimisht në bazamentin e përgjithshëm juridik në aspektin e së drejtës ndërkombëtare dhe më pas do të trajtojë posaçërisht rastin e Kosovës lidhur me tematikën. Gjithashtu, punimi do të analizojë ndikimin e çështjes së të pagjeturve në marrëdhëniet e ardhshme ndërmjet Republikës së Kosovës dhe Republikës së Serbisë.

Nocioni i personave të zhdukur në të drejtën ndërkombëtare dhe vendore

Problemi i personave të zhdukur dhunshëm, pa vullnetin e tyre, ka zënë vend në disa akte ndërkombëtare.

Përkitazi me këtë çështje, ndër aktet e para me karakter ndërkombëtar që na vjen ndërmend është Deklarata mbi Mbrojtjen e të Gjithë Personave nga Zhdukja e Detyruar, e cila është miratuar me Rezolutën nr. 47/133 të Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së, më 18 dhjetor të vitit 1992. Në kontekst të përgjithshëm, kjo Deklaratë parashikon mbrojtjen e të gjithë personave të përfshirë në hetimin e personave të zhdukur. Krahas kësaj, Deklarata sanksionon ndalimin e përfitimit të faljes a amnistisë për personat përgjegjës në kryerjen e zhdukjes së detyruar.

Në pjesën hyrëse të kësaj Deklarate vihet theksi në “shqetësimin e thellë” ndaj dukurisë së zhdukjes së detyruar të personave në shumë shtete, përfshirë çështjen e arrestimit, ndalimit ose rrëmbimit të personave kundër

vullnetit të tyre ose privimit ndryshe nga liria e tyre nga zyrtarë të caktuar, niveleve të ndryshme të qeverisë ose nga grupe të organizuara a individë privatë që veprojnë në emër të tyre. Në këtë drejtim, nënvizohet mbështetja e drejtpërdrejtë apo e tërthortë, me pëlqimin ose pranimin e Qeverisë, pasuar nga refuzimi për të zbuluar fatin ose vendndodhjen e personave në fjalë ose refuzimin për të njohur privimin e lirisë së tyre, gjë që i privon personat e tillë nga mbrojtja e ligjit. Gjithashtu, neni i parë i kësaj Deklarate afirmon se çdo veprim i zhdukjes së detyruar forcërisht përbën shkelje të dinjitetit njerëzor (Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, General Assembly resolution, 47/133, 18 December 1992).

Një dokument tjetër me karakter ndërkombëtar që prek temën e personave të zhdukur, është edhe Statuti i Romës për Gjykatën Ndërkombëtare Penale, i cili është miratuar në Romë, më datë 17 korrik 1998. Sipas këtij statuti, zhdukja e detyruar e personave është një lloj krimi kundër njerëzimit (neni 7/1 (i)). Këtëjmi, zhdukja e detyruar përkufizohet si *“arrestimi, paraburgimi ose marrja me dhunë e personave nga shteti ose me autorizimin, përkrahjen ose pranimin e shtetit apo organizatës politike, përcjellë nga refuzimi për të bërë të ditur një privim të tillë lirie ose për të dhënë informata rreth fatit ose vendndodhjes së atyre personave, me qëllim të largimit të tyre nga mbrojtja ligjore për një periudhë të zgjatur kohore”* (neni 7/2 (i)).

Krahas akteve të sipërpërmendura, çështjen e personave të zhdukur e aktualizon edhe Konventa Ndërkombëtare për Mbrojtjen e të Gjithë Personave nga Zhdukja me Forcë/e Detyruar, e miratuar nga ana e Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së, më 20 dhjetor 2006. Me anë të kësaj konvente, vihen disa detyrime për shtetet. Kështu, Shtetet Palë obligohen të ofrojnë ndihmë juridike të ndërsjellë maksimalisht në secilën procedurë penale, që lidhet me një krim të zhdukjes forcërisht. Po kështu shtetet duhet të zhvillojnë bashkëpunim për t'i ndihmuar viktimat e zhdukjeve me forcë, si dhe në kërkimin, lokalizimin dhe lirin e personave të zhdukur dhe, në rast vdekjeje, në zhvarrimin, identifikimin e personave të zhdukur dhe rikthimin e trupave të tyre (nenet 14-15).

Sipas Ligjit Nr. 04/L-054 “Për Statusin dhe të Drejtat e Dëshmorëve, Invalidëve, Veteranëve, Pjesëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, Viktimave Civile dhe Familjeve të tyre”, person civil i zhdukur konsiderohet personi, vendndodhja e të cilit është e panjohur për familjarët e tij/saj dhe që në bazë të informacionit të besueshëm, është zhdukur në periudhën mes 1 janarit 1998 dhe 31 dhjetorit 2000, si pasojë e luftës në Kosovë në vitet 1998-1999 (neni 3/1.14).

Kuadri ligjor vendor

Në Kosovë ekziston një rregullativë e veçantë ligjore për personat e zhdukur e të pagjetur. Ndër aktet bazike në këtë drejtim është Ligji për Persona të Zhdukur (Nr. 04/L-023), i cili është miratuar posaçërisht për të normëzuar veprimtarinë e gjetjes së personave të zhdukur. Qëllimi parësor i këtij ligji është garantimi i të drejtave të familjarëve të personave të zhdukur dhe obligimi i institucioneve përgjegjëse të Republikës së Kosovës përkitazi me personat e zhdukur gjatë luftës në vitet 1998-1999.

Fillimisht duhet theksuar se Ligji e përkufizon personin e zhdukur si person, vendndodhja e të cilit është e panjohur për familjarët dhe kërkuesit e tij/saj dhe i cili, në bazë të informacionit të besueshëm, është zhdukur në periudhën mes 1 janarit 1998 dhe 31 dhjetorit 2000, si pasojë e luftës në Kosovë në vitet 1998-1999 (neni 2/1.1).

Ligji i lartpërmendur sanksionon çdo lloj diskriminimi për personat e zhdukur dhe familjarët e tyre bazuar në racën, ngjyrën, gjininë, gjuhën, fenë, mendimet politike ose të tjera, prejardhjen kombëtare a shoqërore, lidhjen me ndonjë komunitet, pronën, gjendjen ekonomike, sociale, orientimin seksual, lindjen, aftësinë e kufizuar ose ndonjë statusi tjetër personal (neni 3).

Ndër rregullimet e këtij ligji është edhe themelimi i një Komisioni Qeveritar për Persona të Zhdukur, i cili do të ketë tiparin e organit qeveritar që funksionon në kuadër të Zyrës së Kryeministrit. Ky komision ka për detyrë udhëheqjen, mbikëqyrjen, bashkërendimin dhe koordinimin e aktiviteteve me institucionet vendore, si bashkëpunimin me institucionet dhe organizatat ndërkombëtare dhe aktorët e tjerë, lidhur me zbardhjen e fatit të personave të zhdukur si rezultat i luftës (neni 8).

Pas nxjerrjes së Ligjit për Personat e Zhdukur, Qeveria ka miratuar Rregulloren për Punën e Komisionit Qeveritar për Personat e Pagjetur (Nr. 15/2012). Kjo rregullore përvijon përgjegjësitë dhe funksionimin e Komisionit Qeveritar për Personat e Pagjetur dhe bën organizimin e detyrave të Njësisë Administrative të Komisionit.

Veprimtaria institucionale e Kosovës për zbardhjen e fatit të të zhdukurve

Orvatjet për kërkimin e personave të zhdukur në luftë kanë ekzistuar qysh nga paslufta, në periudhën e para pavarësisë së Kosovës. Në vitin 2002, UNMIK-u, si autoritet administrues i Kosovës, kishte themeluar Zyrën për Personat e Pagjetur dhe Mjekësinë Ligjore. Kjo zyrë kishte detyrën dhe kompetencat për gjetjen e lokacionit të personave të pagjetur dhe identifikimin e mbetjeve të tyre mortore. Natyrisht, një gjë e tillë e bënte të nevojshëm specializimin përkatës profesional, ku përfshiheshin autopsitë, zhvarrosjet, etj.. Sipas zbulimeve nga terreni, Zyra gëzonte kompetencën të kthente mbetjet mortore të personave të zhdukur në familjet e tyre. Me t'u shpallur Pavarësia në vitin 2008, kjo Zyrë kaloi në kuadër të EULEX-it.

Ligji për Mjekësinë Ligjore (Nr. 05/L-060) parashikon që Instituti për Mjekësinë Ligjore, si organ qendror i administratës shtetërore në vartësi të Ministrisë të Drejtësisë, është përgjegjës për kërkimin, gjetjen, zhvarrimin, përcaktimin e fatit, identifikimin dhe dorëzimin e mbetjeve mortore të personave të pagjetur që ndërlidhen me luftën në Kosovë si dhe mbajtjen e kontaktit me familjet e personave të pagjetur dhe bashkëpunimin me organizatat dhe institucionet vendore dhe ndërkombëtare, që janë të përfshira në procesin e zbardhjes së fatit të personave të pagjetur (neni 15). Megjithatë, duket e udhës të theksohet se Ligji për Personat e Zhdukur (04/L-023) përcakton se Komisioni Qeveritar për Personat e Zhdukur është organ qeveritar i cili udhëheq, mbikëqyr, bashkërendon dhe koordinon aktivitetet me institucionet vendore, bashkëpunon me institucionet dhe organizatat ndërkombëtare dhe aktorët tjerë në lidhje me zbardhjen e fatit të personave të zhdukur si rezultat i luftës të viteve 1998-1999, pavarësisht përkatësisë etnike, religjionit apo statusit ushtarak apo civil (neni 8/1). Sikundër bie në sy, legjislacioni ngarkon me kompetencë të ngjashme dy organe të ndryshme, në këtë rast Institutin për Mjekësi Ligjore dhe Komisionin Qeveritar për Persona të Zhdukur, dhe kjo paraqet një konflikt kompetence që duhet zgjidhur.

Në anën tjetër, Kuvendi i Republikës së Kosovës ka themeluar Komisionin për të Drejtat e Njeriut, Barazi Gjinore, për Persona të Pagjetur dhe Peticione, i cili është komision funksional. Sipas Rregullores së Kuvendit fushëveprimi i këtij komisioni, *inter alia*, shtrihet edhe në shqyrtimin e të gjitha çështjeve që lidhen me zbardhjen e fatit të të zhdukurve, përfshirë hetimin

e fakteve dhe të të dhënave lidhur me personat e zhdukur dhe rekomandimet e Kuvendit për masat që duhen ndërmarrë për statusin dhe për fatin e personave të zhdukur. Këtu hyjnë edhe kontaktet me organizatat ndërkombëtare për të drejtat e njeriut, me qëllim të ushtrimit të trysnisë për zbardhjen e fakteve që u përkasin personave të zhdukur.

Me iniciimin e Presidentit të Republikës së Kosovës, në vitin 2018, është formuar një Ekipi Përgatitor për themelimin e “Komisionit të së Vërtetës dhe Pajtimit në Kosovë”. Qëllimi i këtij komisioni do të ishte dokumentimi dhe vendosja e fakteve për shkeljet e të drejtave të njeriut që kanë ndodhur gjatë së kaluarës së afërt, rikthimi i dinjitetit të viktimave të të gjitha komuniteteve dhe kontributi në transformimin shoqëror për të parandaluar përsëritjen e shkeljeve dhe abuzimeve të pësura (Deklaratë e Ekivit Përgatitor për Themelimin e Komisionit për të Vërtetën dhe Pajtimin. Ekipi përgatitor për themelimin e Komisionit për të Vërtetën dhe Pajtimin).

Të dhënat e mësipërme flasin për përpjekjet dhe aktivitetet kryesore të institucioneve shtetërore në Kosovë. Megjithatë, i pamohueshëm mbetet fakti se deri në ditët e sotme, këto nuk kanë prodhuar rezultate të kënaqshme konkrete.

Gjendja faktike me gjetjet e viktimave

Kur kanë kaluar mbi dy dekada që nga përfundimi i luftës në Kosovë, ende ekziston amulli sa i takon gjetjes dhe identifikimit të një numri të konsiderueshëm të personave të zhdukur. Kërkimet në terren kanë rezultuar në gjetjen e më shumë se 6000 rasteve të mbetjeve mortore në Kosovë dhe rreth 900 syresh në Serbi. Që nga viti 2002, më shumë se 2500 raste të personave të zhdukur janë zgjidhur nëpërmjet aplikimit të testit të ADN-së. Përafërsisht 2000 raste janë identifikuar me metodën tradicionale të identifikimit vizual. Sot, mbi 1600 persona konsiderohen ende të zhdukur (Missing Persons from the Kosovo Conflict and its Aftermath: A Stocktaking, 2017: 38).

Zbardhja e fatit të personave të zhdukur në luftë implikon detyrim të domosdoshëm për shtetin e Kosovës, ndërkaq ngarkon me përgjegjësi juridiko-penale shtetin e Serbisë.

Bazuar në një studim mbi personat e zhdukur në luftë, në mars të vitit 1999, me qëllim të pengimit të hetimit të Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë, autoritetet politike të Republikës së Serbisë kishin

urdhëruar forcat e rendit të zhduknin çdo dëshmi për krime lufte të kryera nga forcat serbe gjatë luftës në Kosovë. Trupat ishin zhgroposur dhe ishin bartur për në Serbi, me qëllim fshehjen e vrasjeve masive të shqiptarëve të Kosovës. Përkundër kësaj, në vitin 2001 kishte pasur përpjekje për gjetjen e të zhdukurve. Për rrjedhojë, në lokacionet Batajnicë, Petrovo Sello dhe pranë Liqenit Peruqac ishin zbuluar tri varreza masive, ku gjendeshin trupat e rreth 900 shqiptarëve të Kosovës (Kostiç, 2019: 20).

Po kështu, gjatë muajit qershor të vitit 2014, në varrezën masive “gurëthyesi” në Rudnicë të komunës së Rashkës, janë gjetur eshtrat e së paku 50 civilëve shqiptarë të vrarë gjatë luftës në Kosovë (Rashkë, vazhdojnë gërmimet “në varrezën masive me shqiptarë”, 2017).

Sipas një artikulli të mediumit “Koha” në Kosovë, që nga paslufta, domethënë për intervalin njëzetvjeçar, janë zbuluar vetëm katër varreza masive në territorin e Serbisë, në të cilat kanë qenë të fshehur trupat e shqiptarëve të vrarë në Kosovë gjatë periudhës prej 24 marsit e deri në fund të muajit maj të vitit 1999 (Fshehja e varrezave masive nga Serbia për dy dekada u zbulua vetëm 4, 2020).

Megjithëkëtë, këto mbesin ndër aktivitetet e pakta efektive në këtë drejtim. Faktorët dhe fajtorët për ngecje mund të jenë të ndryshëm.

EULEX-i ka radhitur disa arsye për mosgjetjen e më tepër se 1640 personave të zhdukur në Kosovë. Ky Mision pohon se nuk disponon me informacione të sakta dhe kredibile për lokacionet e varrezave (qofshin ato varreza masive apo varreza klandestine më të vogla), në zona të ndryshme. Kjo gjë e ngatërron lokalizimin e mbetjeve mortore. Bazuar në të dhënat zyrtare të EULEX-it, qëkur ka filluar mandati i tyre e deri në vitin 2020, janë kryer 656 operacione në terren për të lokalizuar personat e pagjetur, përfshirë 166 zhvarrime dhe janë identifikuar mbetjet mortore të 456 individëve, përfshirë 316 persona të pagjetur (Deri në 20 persona të pagjetur do të mund të identifikoheshin me anë të ADN-së, sikur familjarët e të gjithë personave të pagjetur t`i jepnin mostrat e gjakut”, thotë një ekspert mjeko-ligjor i Misionit të BE-së për Sundimin e Ligjit, 2020).

Pengesat institucionale ndaj gjetjeve të reja

Neni 17 i Deklaratës për Mbrojtjen e të Gjithë Personave nga Zhdukja e Detyruar përcakton se zhdukja e detyruar do të konsiderohet shkelje e

vazhdueshme përderisa autorët vazhdojnë të fshehin fatin dhe vendndodhjen e të pagjeturve dhe këto fakte mbeten të paqarta. Megjithëkëtë janë bërë publike edhe deklaratat e ish-Ministrit të Jashtëm serb, Ivica Dačić (tani kryetar i Kuvendit), i cili i cilësonte “budallallëqe” veprimet e serbëve për të treguar vendndodhjen e varrezave masive në të cilën gjenden shqiptarët e zhdukur (Daçiç nervozohet me serbët që tregojnë varrezat masive të shqiptarëve në Serbi: Flisni budallallëqe, 2020).

Ndërlidhur me këtë, politikani nga Vojvodina, Nenad Čanak, në një emision televiziv në vitin 2020, kishte deklaruar se pas rënies së regjimit të Millosheviqit, ish-Ministri i Brendshëm i Serbisë, Dušan Mihajlović, i paskësh dëftuar atij se në Serbi gjendeshin 16 varreza masive por që, atëherë, Zoran Đinđić, i kishte thënë se kjo punë duhet hetuar por pa bërë bujë, ngaqë “*do të vështirësohej investimi në një shtet ku, sa herë që të mihej toka, do të nxirrej një kafkë njeriu*” (Dëshmia tronditëse e Nenad Čanak: Na u tha të mos flasim për 16 varreza masive të shqiptarëve në Serbi, 2020).

Zbardhja e fatit të viktimave të zhdukura me forcë është një problematikë që shpesh është shndërruar në peng të vullnetit politik. Hulumtimi, gjurmimi, gjetja, zhvarrosja, dorëzimi dhe varrimi me ceremoni të dinjitetshme i viktimave, përpos që do të jetë ngushëllim për familjarët e tyre, do të tregojë funksionimin e shtetit të së drejtës. Në këtë aspekt, Serbia është shtet që ka hipotekë të madhe të përgjegjësisë (Kabashi, 2020: 24). Niveli i demokracisë, reformimi integrues dhe zbatimi i së drejtës përmes degëve të pushtetit do të mund të matet me angazhimin e shtetit në zgjidhjen e këtij problemi.

Ndikimi në marrëdhëniet Kosovë - Serbi

Marrëdhëniet midis Kosovës dhe Serbisë asnjëherë nuk kanë arritur të normalizohen në nivelin siç do të duhej të ishin mes dy shteteve fqinje. Kjo si rezultat i insistimit të Serbisë që jo vetëm të mos e njohë Kosovën si shtet të pavarur e sovran, por edhe si rrjedhojë e pengesave të llojllojshme diplomatike e ekonomike të Serbisë kundrejt shtetit kosovar. Megjithëkëtë, bashkësia ndërkombëtare ka iniciuar procese të ndryshme me synimin e zgjidhjes së problemit. Njëri ndër proceset integruese që nuk përkon ekskluzivisht me Kosovën dhe Serbinë, por me mbarë Ballkanin perëndimor, është edhe nisma e njohur si *Procesi i Berlinit*. Së këndejmi, në Samitin V të Ballkanit Perëndimor të zhvilluar më 2018 në Londër, në kuadër të Procesit

të Berlinit, është firmosur një deklaratë e përbashkët e kryeministrave të Kosovës, Shqipërisë, Maqedonisë, Bosnjë-Hercegovinës, Malit të Zi dhe Serbisë. Përqendrimi i kësaj deklarate ishte kryesisht çështja e personave të zhdukur. Deklarata afirmonte zotimin për hetime të paanshme dhe efektive për rastet e personave të zhdukur në përputhje me standardet ndërkombëtare të drejtave të njeriut dhe të zgjidheshin sa më shumë raste të personave të zhdukur gjatë pesë viteve të ardhshme. Gjithashtu, sipas Deklaratës, do të kishte angazhim nga të gjitha institucionet vendore përgjegjëse ose të përfshira në gjetjen dhe/ose identifikimin e personave të zhdukur për të kërkuar varrezat; për sigurimin e burimeve përkatëse njerëzore dhe buxhetore për të përmbushur mandatin e tyre; për angazhimin e familjeve të të zhdukurve në procesin e kërkimit dhe gjetjes së të zhdukurve; sigurimin e publikimit të informacioneve të besueshme dhe të sakta mbi procesin e gjetjes dhe identifikimit të personave të zhdukur, etj.. Njëkohësisht, me Deklaratë është paraparë të avancohen institucionet mjeko-ligjore; t'u mundësohet familjeve ushtrimi i të drejtave të tyre; të adresohen nevojat e familjeve të personave të zhdukur dhe të shmanget politizimi i kësaj çështjeje (Joint Declaration on Regional Cooperation and Good Neighbourly Relations in the Framework of the Berlin Process, 2018).

Përkundër këtyre zotimeve të lartëpendura, realiteti dëfton se shteti serb po ndjek një rrugë injoruese ndaj krimeve të luftës në Kosovë. Drejtësia serbe nuk i ka gjykuar zyrtarët përgjegjës që kanë luajtur rol aktiv në zhdukjen e kosovarëve a fshehjen e informatave lidhur me personat e zhdukur. Padyshim që qasja e tillë pengon normalizimin e marrëdhënieve midis Kosovës dhe Serbisë. Në këtë mënyrë ndikohen pashmangshëm edhe Bisedimet e Brukselit ose cilado qoftë platforma e diskutimit.

Ndërkaq, evident është fakti se Bashkimi Evropian (BE) nuk ushtron tryzni të mjaftueshme për gjetjen e rrugëdaljeve për personat e zhdukur. Si rezultat i këtij qëndrimi evropian, Serbia nuk ndihet nën presion dhe aq më pak nuk zihet ngushtë në tryzën e bisedimeve.

Detyrë e shtetit është mbrojtja e të drejtave dhe lirive të qytetarëve të vet. Në këtë kontekst, Republika e Kosovës duhet të angazhohet me gjithë kapacitetet shtetërore që disponon, si ato: logjistike, diplomatike, ekonomike, për të zgjidhur sa më parë nyjën e problemit të personave të zhdukur në luftë. Krahas kësaj, Kosova duhet të kërkojë dëmshpërblim nga Serbia për dëmet dhe vuajtjet që kjo e fundit i ka shkaktuar. Në instancë të fundit,

ofrimi i informatave të plota relevante nga ana e shtetit serb përkitazi me personat e zhdukur e të pagjetur do të ishte një indikacion i përmbushjes së standardeve ndërkombëtare (Çështja e Personave të Pagjetur në Kontekstin e 'Finale të Madhe' Eventuale Ndërmjet Kosovës dhe Serbisë, 2019: 15).

Çështja e personave të zhdukur duhet ta ruajë freskinë e aktualitetit. Pafundësisht, as Kosova nuk mund të tregohet amorge në këto kërkesa, e as Serbia të jetë ikacake nga përgjegjësia. Është i kuptueshëm tipari i ndërlikuar i çështjes. Megjithatë, kjo çështje kërkon zgjidhje dhe përfshirje aktive të organeve të drejtësisë. Me një fjalë, kjo duhet të konsiderohet ndër prioritetet e shtetit, pavarësisht partive politike që udhëheqin qeverinë dhe pavarësisht mandatit të Misionit të EULEX-it.

Rekomandime

- Institucionet përkatëse të Republikës së Kosovës dhe Republikës së Serbisë duhet t'i përafrojnë qëndrimet dhe t'i bashkërendojnë veprimtaritë për hetimin dhe zbardhjen e fatit të personave të zhdukur në luftën 1998-1999. Kjo nënkupton që duhen krijuar mekanizma efektivë për të realizuar këtë qëllim;
- Duhet krijuar kushte të favorshme logjistike dhe materiale për gjetjen e personave të zhdukur;
- Duhet krijuar grupe të përbashkëta punuese, përfshirë edhe përfaqësues të faktorit ndërkombëtar, të përbërë nga ekspertë të fushës;
- Serbia duhet të heqë dorë nga politika penguese dhe zvarritëse e zbardhjes së fatit të personave të zhdukur. Në rast se duhet rritur trysnia politike, këtë duhet ta bëjë bashkësia ndërkombëtare. Fundja, personat civilë të zhdukur nuk janë zhdukur jashtë territorit të Kosovës. Përkundrazi, gjurmët e tyre janë humbur gjatë luftës, të cilën e ka iniciuar regjimi serb i kohës;
- Serbia duhet të ndjekë një politikë më transparente lidhur me gjetjen e personave të zhdukur;
- Institucionet përgjegjëse të Republikës së Kosovës dhe Republikës së Serbisë duhet t'i vënë vetes detyrë që të zgjerojnë orvatjet me

tërë kapacitetet shtetërore për të garantuar të drejtat e familjeve të të zhdukurve, për të nxjerrë në pah të vërtetën, për të vënë në vend drejtësinë (përfshirë dëmshpërblimet);

- Shteti kosovar dhe ai serb duhet ta përkrahin materialisht veprimtarinë e shoqatave të familjeve të të zhdukurve, në mënyrë që të zhvillohet më tej veprimtaria e tyre;
- Shoqëria civile duhet të jetë sa më pranë shoqatave të familjeve të të zhdukurve, duke mos kursyer aktivitetet dhe projektet nxitëse për gjetjen e personave të zhdukur.

Përfundim

Çështja e personave të zhdukur forcërisht gjatë luftës 1998-1999 në Kosovë vazhdon të jetë sfiduese për shtetin e Kosovës. Për më tepër, kjo problematikë lë të hapur një plagë shoqërore.

Fatkeqësisht, çështja e personave të zhdukur e të pagjetur jo vetëm se nuk është zgjidhur, por nuk ka arritur të marrë tiparin e një mjeti efektiv në bisedimet e deritanishme midis Kosovës e Serbisë, meqë Kosova nuk ka ngulmuar sa duhet në këtë drejtim. Përtej frazave klishe dhe të përhapura në media, çështja e personave të zhdukur duhet të trajtohet me hapa konkretë, si në aspektin profesional, ashtu edhe në atë diplomatik.

Sikundër u theksua përmbledhtazi në pjesën “Rekomandime” të trajtesës së mësipërme, lypset patjetër një bashkëpunim midis Kosovës, Serbisë dhe faktorit ndërkombëtar. Fundja, kjo çështje e ndjeshme nuk mund të zgjidhet njëanshëm. Në këtë segment mund të luajë rol edhe shoqëria civile, ekspertët përkatës të fushës dhe çdokush që ka prirjen të ofrojë ndihmë logjistike, profesionale, informative, etj.. Domethënë, zgjidhja e çështjes së personave të zhdukur e të pagjetur imponon koordinim dhe bashkëpunim multilateral midis të gjithë faktorëve ndikues.

Tashmë është e qartë se nuk mund të ketë normalizim të qëndrueshëm të raporteve Kosovë-Serbi pa zbardhjen e fatit të të pagjeturve. Kjo çështje i tejkalon aspektet teknike dhe paraqet një problem qenësor. Është e pamagjinueshme mbyllja e çështjes së të zhdukurve dhe të hapet një kapitull i ri pozitiv politik e fqinjësor me Serbinë. Kësisoj, Serbia fillimisht duhet

të zhvillojë secilin veprim të nevojshëm për gjetjen e të zhdukurve, me pas të bëjë kërkimfaljen zyrtare dhe më tej t'i paguajë dëmshpërblim Kosovës. Këto akte janë *sine qua non* për normalizim të raporteve dhe nuk kanë të bëjnë me pritshmëri megalomane të Kosovës. Gjatë luftës 1998-1999, Kosova ka qenë objekt agresioni nga makineria ushtarake e policore e Serbisë. Gjatë kësaj lufte nuk janë kursyer nga vrasja e zhdukja as civilët. Andaj, detyrë e Serbisë është që t'i vërë në vendin ku i takojnë obligimet që ia ngarkon e drejta ndërkombëtare.

Për çështjen e personave të zhdukur duhet marrë për bazë vetëm drejtësia. Duhet realizuar çfarëdo detyrimi ligjor. Në këtë trajtesë u panë në pika të shkurtra edhe detyrimet që i jep legjislacioni kosovar institucioneve kosovare. Me një fjalë, si Kosova, ashtu edhe Serbia, kanë detyrime që duhet t'i marrin përsipër në mënyrë aktive. Padyshim, përgjegjësia juridiko-penale rëndon mbi shtetin serb.

BURIMET E KONSULTUARA

Akte juridike:

"Declaration on the Protection of all Persons from Enforced Disappearance". General Assembly resolution, 47/133, 18 December 1992.

"Rome Statute of the International Criminal Court". United Nations, 17 July 1998.

"The International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance". United Nations, 20 December 2006.

Ligji për Personat e Zhdukur (04/L-023).

Ligji për Mjekësinë Ligjore (Nr. 05/L-060).

Ligji për Statusin dhe të Drejtat e Dëshmorëve, Invalidëve, Veteranëve, Pjesëtarëve të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, Viktimave Civile dhe Familjeve të tyre (Nr. 04/L-054).

Rregullorja për Punën e Komisionit Qeveritar për Personat e Pagjetur (Nr. 15/2012).

Raporte, analiza dhe burime informative:

Kabashi, Ditar. *"Personat e pagjetur si etalon për shtetin e së drejtës"*. Revista SHENJA, Viti IX, Nr. 115, Nëntor 2020, ff. 21-24.

Kostiç, Milica. *"Kohë e Re" për të Pagjeturit nga Kosova"*. Balkan Perspectives, Nr. 12 – 10-2019, f. 20.

- “Çështja e Personave të Pagjetur në Kontekstin e ‘Finales së Madhe’ Eventuale Ndërmjet Kosovës dhe Serbisë”*. Instituti Kërkimor për Çështje Evropiane dhe të Zhvillimit (RIDEA), Shtator 2019.
- “Daçiq nervozohet me serbët që tregojnë varrezat masive të shqiptarëve në Serbi: Flisni budallallëqe”*. <https://www.balkanweb.com/dacic-nervozohet-me-serbet-qe-tregojne-varrezat-masive-te-shqiptareve-ne-serbi-flisni-budallalleqe/> (qasur më 27.6.2022).
- “Deklaratë e Ekipit Përgatitor për Themelimin e Komisionit për të Vërtetën dhe Pajtimin”*. Ekipi përgatitor për themelimin e Komisionit për të Vërtetën dhe Pajtimin.
- “Deri në 20 persona të pagjetur do të mund të identifikoheshin me anë të ADN-së, sikur familjarët e të gjithë personave të pagjetur t`i jepnin mostrat e gjakut”, thotë një ekspert mjeko-ligjor i Misionit të BE-së për Sundimin e Ligjit”*. <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=1,10,1241> (qasur më 28.6.2022).
- “Dëshmia tronditëse e Nenad Çanak: Na u tha të mos flasim për 16 varreza masive të shqiptarëve në Serbi”*. <https://telegrafi.com/deshmia-tronditese-e-nenad-canak-na-u-tha-te-mos-flasim-per-16-varreza-masive/> (qasur më 25.6.2022).
- “Fshehja e varrezave masive nga Serbia, për dy dekada u zbuluan vetëm 4”*. <https://www.koha.net/arberi/240952/fshehja-e-varrezave-masive-nga-serbia-per-dy-dekada-u-zbuluan-vetem-4/> (qasur më 02.6.2022).
- “Missing Persons from the Kosovo Conflict and its Aftermath: A Stocktaking, 2017”*. International Commission on Missing Persons, Pristina, 2017.
- “Rashkë, vazhdojnë gërmimet “në varrezën masive me shqiptarë”*. <https://www.aa.com.tr/sq/balkan/rashk%C3%AB-vazhdojn%C3%AB-g%C3%ABmimet-n%C3%AB-varrez%C3%ABn-masive-me-shqiptar%C3%AB-/800747> (qasur më 02.6.2022).
- “Joint Declaration on Regional Cooperation and Good Neighbourly Relations in the Framework of the Berlin Process”*. Western Balkan Summit, London 2018. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/724294/180710_WBS_Joint_Declarations.pdf (qasur më 03.7.2022).

Presidential Veto Power in the Light of Comparative Constitutional Law with Particular Emphasis on the Republic of North Macedonia

Emir Kurtishi¹

Abstract: Presidential veto represents an important constitutional mechanism these days. As such, it is ipso jure related to the President of a state being allowed to return a draft law that has been approved in parliamentary procedure for reconsideration. Therefore, taking into account the importance and legal consequences a presidential veto produces in respective countries, this paper first aims to study the different models foreseen regarding the right of veto in the constitutions of various countries in the world as well as its uses and transformations and has come to the conclusion that few countries are found these days to have foreseen in their legal acts the right of absolute veto or pocket veto. The study also takes a special look at the constitutional terms within which a president is forced to sign the decree for promulgating the law following the results of the use of an unsuccessful presidential veto. This paper also analyzes the right of presidential veto belonging to the President of the Republic of North Macedonia (RNM) with special emphasis on its use so far by the presidents of RNM using the analytical and comparative legal methods. The study's aim is to detect legal deficiencies and loopholes that have resulted from the use and implementation of the presidential veto so far.

Keywords: president of a republic, assembly, constitution, law, presidential veto

¹ South East European University, emirkurtishi@yahoo.com

Hyrje

Ashtu siç pohon shumica e autorëve botëror, sot përgjithësisht prano-
het se vetoja presidenciale luan një rol të rëndësishëm në ushtrimin e kom-
petencave nga ana e presidentëve të shteteve si dhe në procesin legjislativ,
megjithëse ajo ka pasur periudhat e veta të evoluimit dhe transformimit të
saj. Si e tillë, kjo bën pjesë në fushën e studimit të së drejtës kushtetuese dhe
është e paraparë në të gjitha kushtetutat e botës si mekanizëm i rëndësis-
hëm kushtetues që i përket presidentit të shtetit, që një projekt-ligj i cili është
miratuar në procedurë parlamentare ta rikthejë të njëjtën në rishqyrtim.
Duke pasur parasysh rëndësinë, rolin si dhe fuqinë juridike që mund të pro-
dhojë përdorimi i këtij mekanizmi juridik, përmes këtij punimi jemi mundu-
ar që ta hapim diapazonin e këtij hulumtimi duke treguar interes të veçantë
studimi edhe jashtë kufijve shtetëror, përkatësisht studimin e kemi shtrirë
edhe në disa kushtetuta rajonale, evropiane por edhe botërore, mbi mode-
let e ndryshme të parashikimit dhe përdorimit të së drejtës së vetos, që me
pak fjalë që në fillim të këtij punimi mund të konstatojmë se sot të rralla janë
shtetet që në aktet e tyre juridike e kanë paraparë të drejtën e vetos abso-
lute apo veton e xhepit (*pocket veto*). Evidente është se interes të veçantë
në këtë punim kemi treguar edhe ndaj afateve kushtetuese brenda së cilës
presidentët janë të detyruar ta nënshkruajnë dekretin për shpalljen e ligjit,
pas rezultimit të pasuksesshëm të përdorimit të vetos për të parën herë, që
në esencë është e domosdoshme të parashikohet një afat i tillë siç kanë vep-
ruar shumica e shteteve, për shkak të rasteve praktike juridike që janë pa-
raqitur ndërkohë në shtetin e Republikës së Maqedonisë së Veriut, si pasojë
e zbrazëtirave juridike që përmban dispozita kushtetuese mbi nënshkrimin
e dekretit për shpalljen e ligjit në Kushtetutën e Republikës së Maqedonisë
së Veriut. Siç u bë e qartë tashmë, pra, në këtë punim me theks të veçantë
do të analizohet e drejta e vetos presidenciale e Kryetarit të Republikës së
Maqedonisë së Veriut, përdorimi i deritanishëm i saj nga ana e kryetarëve të
saj, të cilën përmes literaturës së ndryshme juridike vendore por edhe asaj
të huaj, analizave dhe metodave juridike normative, statistikore, juridike kra-
hasuese, mëtohet detektimi i mangësive dhe zbrazëtirave juridike që kanë
ardhur si pasojë e përdorimit dhe zbatimit të deritanishëm të saj.

Kuptimi dhe rëndësia e vetos presidenciale

Ashtu siç pohon shumica e autorëve botëror, sot përgjithësisht pranohet se vetoja presidenciale luan një rol të rëndësishëm në procesin legjislativ, megjithëse ajo ka pasur periudhat e veta të evoluimit të saj. Për shembull, siç thekson Spitzer: “e drejta vetos ka evoluar me kalimin e kohës si eksperiment, rrethanë si dhe precedent kumulativ i kombinuar për t’i dhënë kësaj të drejte formën e saj aktuale, veçanërisht sa i përket shpesh-tësisë dhe kushteve të tjera të përdorimit” (McCarty, p. 2). Kësisoj, fjala “veto” siç do të shohim edhe në vijim të këtij punimi, rrjedh nga fjala latine, që do të thotë: “Unë ndaloj” (Veto, History, 2017) apo kompetenca ose e drejta e një dege të qeverisë për të anuluar apo shtyrë vendimet, dekretimet, etj., të një dege tjetër, përkatësisht e drejta e një presidenti, guvernatori ose shefi tjetër ekzekutiv për të refuzuar projekt-ligjet e miratuara nga legjislativi (Dictionary: veto). Vetoja presidenciale është një mekanizëm kushtetues që i mundëson një kreu të zgjedhur të shtetit të refuzojë miratimin e një projekt-ligji që është miratuar nga legjislativi, por ende i pa miratuar përfundimisht. Efekti i vetos presidenciale është të ndalojë që një projekt-ligj të bëhet ligj, përveç rastit kur vetoja anashkalohet sipas procedurës së përcaktuar me kushtetutë, e cila zakonisht përfshin një vendim të një shumice absolute në legjislativ. Historikisht, e drejta e vetos synohej kryesisht si një instrument pasiv për të mbrojtur ndarjen kushtetuese të pushteteve dhe të drejtat e qytetarëve si pjesë e një sistemi kontrolli dhe balansi. Ai e ruan këtë funksion në shumë raste, por gjithashtu është shfaqur si një instrument i negociatave të politikave ndër-institucionale në demokracitë e karakterizuara nga udhëheqja presidenciale. E drejta e vetos vendos fuqi dhe përgjegjësi të mëdha në duart e një personi. Kompetencat e mëdha të vetos presidenciale mund të çekuilibrojnë marrëdhëniet e punës mes degëve të pushtetit ekzekutiv dhe atij legjislativ, duke rezultuar në një kombinim të autokracisë dhe bllokimit. (Bulmer, 2017, p. 3). E drejta e vetos për nga natyra është një instrument thelbësisht reaktiv. Ai nuk i mundëson një presidenti të iniciojë ndryshime, por më tepër për të mbrojtur status quo-në duke parandaluar ndryshime. Në parim, kjo i lejon presidentit të mbrojë kushtetutën, të ruajë ekuilibrin dhe ndarjen e pushteteve, të parandalojë miratimin e një ligji të nxituar ose të hartuar keq dhe të pengojë ligjin që u shërbën interesave të veçanta dhe jo të mirës së përgjithshme. Megjithatë, e drejta e vetos nuk është vetëm reaktive, por ajo mund ta rritë edhe fuqinë negociuese politike të presidentit në lidhje me ligjin; një

president i aftë dhe popullor mund ta përdorë të drejtën e vetos në mënyrë proaktive, si një mjet potencialisht të fuqishëm për të udhëhequr me politikë e shtetit dhe përcaktimin e agjendës. Andaj, duke pasur parasysh se vetoja presidenciale mund të luajë rol jetik në marrëdhëniet ekzekutiv-legjislativ, ata që janë të përfshirë në hartimin e një kushtetute, duhet të marrin në konsideratë nëse presidenti duhet të ketë të drejtën e vetos dhe nëse po, mbi çfarë arsyeje dhe në çfarë rrethanash mund të përdoret ajo. E rëndësishme është gjithashtu të merret parasysh se vetoja presidenciale përshtatet në logjikën e brendshme kushtetuese të propozuar dhe lidhet me kontrollin dhe baraspeshimin e përgjithshëm të pushteteve në një sistem demokratik. (Bulmer, 2017, p. 4). Pavarësisht se vetoja presidenciale ka evoluar dhe transformuar përgjatë viteve, ajo edhe sot e kësaj dite mbetet si një instrument që debatohet dhe ngelet i paqartë. Politikanët, duke iu përgjigjur ideologjive dhe sfidave të tyre politike, kanë marrë qëndrime të ndryshme rreth kësaj çështjeje përgjatë historisë sonë: Tomas Xhefersoni mendonte se e drejta e vetos ishte një mburojë kundër cenimit të Kongresit ndaj ekzekutivit. Për Xhefersonin, do ta kishte shtyrë Kongresin në një projekt-ligj edhe nëse ai do të ishte padyshim jokushtetues. Ndërkaq, Aleksandër Hamilltoni kishte qëndrim të kundërt; një projekt-ligj kundërkushtetues për çdo arsye duhet t'i nënshtrohej një vetoje (McGowan, 1986, p. 804) Medisoni, të drejtën e vetos e shihte si një armë të aftë për të mbajtur secilën degë të pushtetit në vendin e tyre, gjë që edhe Hamilltoni e mbështeste duke argumentuar se vetoja i shërben qëllimit të dobishëm të parandalimit të ligjeve të pamatura mirë. Së këndejmi, presidenti mund ta përdorte të drejtën e vetos për të bllokuar ndonjë nga ligjet e miratuara me shpejtësi në vapën e fraksionizmit dhe me këtë populli do të mbrohej nga abuzimi dhe se presidenti rrallëherë do të rrezikonte ta ndalonte ndonjë ligj nëse nuk mbështetej nga vullneti i popullit dhe kjo është e vërtetë. Nëse marrim parasysh se vetoja mund të anashkalohet nga Kongresi nëse presidenti vendos veto ndaj një akti, këtu ekzistonte frika e Hamilltonit se ky rrezik politik do të pakësonte në mënyrë të papranueshme përdorimin e vetos. (McGowan, 1986, p. 797). Për profesorin Çarles Bllak, duke analizuar përdorimin e deritanishëm të së drejtës së vetos, ka konstatuar se fuqia e saj është krijuar vetëm për të parandaluar akte qartësisht kundërkushtetuese dhe për të mbrojtur ekzekutivin nga cenimi i legjislativit (McGowan, 1986, p. 804).

Vështrime juridike mbi veton presidenciale nën dritën e së drejtës kushtetuese të krahasuar

Vetoja presidenciale është një mekanizëm kushtetues që i mundëson kryetarit të zgjedhur të shtetit të drejtën e refuzimit të tij që mos ta dekretojë një ligj parlamentar (ligj i propozuar) i cili është miratuar nga parlamenti dhe kështoj ai nuk mund të bëhet ligj, me përjashtim të rasteve të parapara me kushtetutë ku vetoja nuk mund të përdoret nëse pas atij akti qëndron një shumicë e kualifikuar (Bulmer, p. 3). Të drejtën e vetos së fuqishme presidenciale e gjejmë në demokracitë presidenciale të vjetra të cilat bazohen në modelin klasik të shekullit 19 të ndarjes së pushtetit. Demokracitë gjysmë-presidenciale zakonisht kanë të drejta të dobëta të vetos presidenciale, bazuar në kushtetutat e tyre (veçanërisht në Amerikën Latine). Në demokracitë e shumta presidenciale dhe semi-presidenciale, presidentët gëzojnë të paktën njëfarë fuqie të vetos diskrecionale, gjë që u mundëson atyre të ndalojnë ose pengojnë një ligj të caktuar (Bulmer, p. 5).

Vetoja absolute presidenciale

Të rralla janë rastet kur kushtetutat i japin presidentit të drejtën absolute të vetos që nuk mund të anulohet nga legjislativi. Në esencë, kjo do të thotë se asnjë ligj nuk mund të hyjë në fuqi pa miratimin e presidentit edhe nëse një shumicë e madhe e ligjvënësve janë për. E tillë për shembull është Kushtetuta e Kilit e vitit 1833 (Bulmer, p. 13).

Vetoja e fuqishme e kualifikuar presidenciale

Vetoja e cila mund të anashkalohej nga një vendim i mëvonshëm i legjislativit njihet si veto e kualifikuar. Këtë veto e parashikojnë thuajse të gjitha kushtetutat që i lejojnë legjislativit përmes një shumice të kualifikuar të votave ta anashkalojë këtë veto. Kjo shumicë ndryshon nga vendi në vend. Një shumicë prej dy të tretave të votave e parashohin, për shembull: Argjentina, Kili, Kosta Rika, El Salvador, Gana, Meksika, Filipinet, Nigeria, Zambia, megjithëse në disa raste kërkohen edhe shumicë prej tre të pestat për shembull: Polonia. (Bulmer, p. 14).

Vetoja e dobët e kualifikuar presidenciale

Disa kushtetuta lejojnë që presidentët e shtetit të vendosin veto ndaj një ligji duke e kthyer atë në rishqyrtim, ndërkohë që, nëse legjislativi e miraton përsëri për së dyti herë, zakonisht përmes një shumice absolute të votave nga numri i përgjithshëm i deputetëve, vetoja e tillë anashkalohet. Të tilla janë vetot në sistemet parlamentare dhe në sistemet gjysmë-presidenciale në të cilat kryeministri është figura kryesore politike. Për shembull, e tillë është Kushtetuta e Çekisë (neni 50) i lejon presidentit ta rikthejë projekt-ligjin në rishqyrtim në procedurë parlamentare, por, nëse projekt-ligji i kthyer miratohet me shumicë absolute të votave, ai do të hyjë në fuqi pavarësisht kundërshtimeve të presidentit. Në mënyrë të ngjashme është edhe në Bullgari (neni 101), kërkohet miratimi i shumicës absolute të deputetëve të parlamentit për ta rrëzuar veton presidenciale. Veto të tilla presidenciale të dobëta kemi edhe në: Kushtetutën e Brazilit (neni 66); Kolumbisë (neni 167) dhe Perusë (neni 180), ku vetoja presidenciale rrëzohet nga një shumicë absolute në të dyja dhomat e parlamentit. Mirëpo ka raste, kur, nëse deputetët e parlamentit janë të vendosur dhe të bashkuar rreth një propozim-ligji, vetoja e ushtruar nga ana e presidentit të shtetit ngelet simbolik. Ajo i lejon presidentit t'i shprehë kundërshtimet dhe vërejtjet e tij ndaj një propozim-ligji dhe ta rikthejë për rishqyrtim në procedurë parlamentare, pa pasur përfundimisht autoritetin për ta parandaluar miratimin e tij. E kundërta ndodh, nëse shumica parlamentare është e pasigurt dhe e përçarë rreth një propozim-ligji, atëherë vetoja e tillë e dobët mund të shndërrohet në veto të fortë apo absolute presidenciale (Bulmer, pp. 14-15) dhe të (keq) përdoret me qëllim paralizimin e procesit ligjvënës në situata të caktuara. Konventat kushtetuese dhe principet e së drejtës kushtetuese të krahasuar e bëjnë të pamundur një rezultat të tillë negativ (Прешова, 2014, стр. 11). Kompetencat e shumta të vetos mund të rezultojnë në një sistem të bllokuar politik, me ç'rast e pamundësojnë sjelljen e vendimeve të nevojshme dhe në mënyrë shtesë ndikon në humbjen e koherencës së politikave, përgjegjësisë dhe qeverisjes së mirë (Bulmer, p. 5).

Vetoja e xhepit (*Pocket veto*)

Në të drejtën kushtetuese të krahasuar kemi edhe aso shtetesh të cilat kanë të drejtën e vetos së xhepit (*pocket veto*) (Të tillë janë për shembull: Barbadosi, Finlanda, India dhe SHBA-të), për të cilin ka pasur dilema

se këtë të drejtë e posedon edhe Kryetari i Republikës së Maqedonisë së Veriut (Димитар, 2018; Прешова, 2018, стр. 19) edhe pse ajo është një raritet në të drejtën kushtetuese të krahasuar. Si fenomen për herë të parë është inkorporuar në Kushtetutën e shtetit të Nju-Jorkut në vitin 1777, kurse dhjetë vjet më vonë është inkorporuar edhe në Kushtetutën e SHBA-së me kërkesë të Aleksandar Hamilltonit dhe Xhejms Medisonit. Nën ndikimin e tyre, vetoja e xhepit futet edhe në kushtetutën federative së bashku me veton suspnzive, si veto paralele, me ç'rast vetoja suspnzive është veto e rregullt, kurse ajo e xhepit është përjashtim (Шкарик, 2018). Parashtrohet pyetja se përse ndodh kjo kështu? Për shkak se, Kongresi në SHBA punon në seanca të caktuara, përkatësisht në sesione. Nën kushte të tilla, përderisa afati prej 10 ditësh me të cilin Kryetari i SHBA-së duhet të deklarohet nëse do ta shfrytëzojë të drejtën e vetos, skadon pas përfundimit dhe mbylljes së seancës së Kongresit, atëherë kur presidenti faktikisht nuk ka kujt t'ia rikthejë ligjin e votuar ndaj të cilit e ka shfrytëzuar të drejtën e vetos dhe ajo ngelet në "xhepin" e tij. Madje, vetoja e xhepit mund të realizohet vetëm nëse presidenti paraprakisht nuk e ka shfrytëzuar të drejtën e vetos. Për dallim nga kjo, Kuvendi i RMV-së sipas dispozitës së nenit 66 të Kushtetutës së RMV-së punon në seanca të përhershme (Прешова, 2018, стр. 19). Rasti kur presidenti nuk kthen ndonjë propozim-ligj në afatin prej dhjetë ditësh nga dita e sjelljes së tij (duke mos e konsideruar ditën e diel), propozim-ligji do të bëhet ligj sikur të ishte i nënshkruar, vetëm nëse Kongresi me prolongimin e punës së tij nuk e pengon kthimin e tij; në atë rast propozim-ligji nuk do të bëhet ligj. Pra, vetoja e xhepit, në esencë është veto absolute, për shkak se nën ndikimin e tij ligji i harruar pushon së ekzistuari, nuk prodhon pasoja juridike, por nuk vendoset në harresë të përhershme. Në seancën e ardhshme, Kongresi e zbaton përsëri tërë procedurën nga iniciativa, përmes shqyrtimit në bord, tre lexime në dhoma dhe në fund miratimi. Ajo e ngadalëson veprimtarinë ligjvënëse, por në të njëjtën kohë e disiplinon punën e Kongresit, e përforcon më tepër që ta planifikojë veprimtarinë e saj ligjvënëse (Шкарик, 2018).

Afatet kushtetuese për nënshkrimin e Dekretit për shpalljen e ligjit

Në të gjitha kushtetutat evropiane në të cilat është parashikuar e drejta e vetos, përsëri shumicës paraprake të rishqyrtimit dhe miratimit të ligjit në parlament pas shfrytëzimit të së drejtës së vetos njëherë, presidenti për

së dyti herë është i detyruar ta nënshkruajë Dekretin për shpalljen e ligjit, me ç'rast janë parashikuar afate (Прешова, 2014, стр. 11) më të shkurtra dhe më të gjata, duke filluar nga tri ditë deri në një muaj. Në këtë aspekt, si për shembull: në Mal të Zi ky afat është tri ditë sipas dispozitës kushtetuese të nenit 94; në Hungari ky afat është pesë ditë sipas dispozitës kushtetuese të nenit 6; në Kosovë ky afat është tetë ditë sipas dispozitave kushtetuese të nenit 80; në Lituani (neni 71), Letoni (neni 69) dhe SHBA (neni 1, pjesa 7) ky afat është dhjetë ditë; në Rusi ky afat është katërmbëdhjetë ditë sipas dispozitës kushtetuese të nenit 107; në Serbi (neni 113), Bullgari (neni 88), Ukrainë (neni 94), Republikën Çeke (neni 50) dhe Francë (neni 10) ky afat është pesëmbëdhjetë ditë; në Shqipëri (neni 84) dhe Rumani (neni 77) ky afat është njëzetë ditë; në Itali (neni 73) dhe Greqi (neni 42) ky afat është një muaj (Sela et al., 2021, fq. 164).

Vetoja presidenciale në sistemin kushtetues të Republikës së Maqedonisë së Veriut

Nga këndvështrimi i pozitës së kryetarit, Republika e Maqedonisë së Veriut është shtet presidencial-parlamentar ose parlamentar-presidencial. Apo me fjalë të tjera, është shtet gjysmë-presidencial ose gjysmë-parlamentar. Domethënë, bëhet fjalë për model të kombinuar, të përbërë nga elemente të sistemit presidencial dhe parlamentar. Modeli i kombinuar mund të rritet në model parlamentar nëse Kryetari i Republikës zgjidhet nga shumica parlamentare dhe reduktohen funksionet e tij ekzekutive në favor të Qeverisë së RMV-së dhe e kundërta, modeli i kombinuar mund të rritet në sistem presidencial, nëse faktikisht rriten funksionet ekzekutive të kryetarit në dëm të Qeverisë së RMV-së. Pozita faktike e Kryetarit të Republikës në rendin kushtetues të RMV-së varet dhe nga personaliteti i kryetarit, dhe jo vetëm nga dispozitat kushtetuese. Nëse personi është i aftë dhe karizmatik, Kryetari i Republikës mund që sistemin e kombinuar ta transformojë në sistem presidencial. Dhe e kundërta, nëse personi është i paaftë dhe i dobët, sistemi i kombinuar mund të transformohet në sistem parlamentar me kryetar të dobët. Dy modelet e para mund ta dobësojnë demokracinë, mirëpo mund të jenë edhe modele efikase në realizimin e efektivitetit të pushtetit ekzekutiv. E treta, modeli mund ta stimulojë zhvillimin e demokracisë, por mund të jetë edhe pengesë për funksionim efikas të pushtetit ekzekutiv. Transformimi i modelit të kombinuar në sistem presidencial është zgjidhje më e sigurt nëse kryetari është

personalitet i fortë dhe nëse politikisht i përket shumicës parlamentare. Kjo ka qenë me rastin e kryetarit të parë të RMV-së, Kiro Gligorov, i cili sistemin parlamentar e shndërroi në sistem presidencial (Шкарик, 2004, стр. 626, 627, 628). Në këtë pjesë, e drejta kushtetuese nuk mundet gjithaq të ndihmojë përveçse ta konstatojë atë fakt dhe të tregojë se ekziston një faktor i tillë. Por, kur bëhet fjalë për baza dhe korniza juridike me të cilat rregullohet autorizimi dhe funksionimi i institucioneve qendrore shtetërore dhe marrëdhëniet e tyre të ndërsjella, e drejta kushtetuese e krahasuar njeh rregulla dhe principe të cilat përderisa nuk respektohen, mund të dërgojnë deri te prishja e balansit institucional në sistemin politik, me çka negativisht do të pasqyrohej në proceset e mëtejshme (Прешова, 2014, стр. 9). Ky disbalans që u krijua dhe e përvetësoi mbi supet e veta ish Kryetari i Republikës, Gjorge Ivanov konsiston në këtë drejtim (ish Kryetari i Republikës, Gjorge Ivanov vendosi veto ndaj Ligjeve për ratifikimin e Marrëveshjes së Prespës dhe Ligjit për përdorimin e gjuhëve edhe përskaaj të miratimit nga Kuvendi i RMV-së për së dyti herë). Autorizimi kushtetues që rrjedh nga dispozita e nenit 75, paragrafi 3 që i jep të drejtë kushtetuese Kryetarit të Republikës që mos ta nënshkruajë dekretin për shpalljen e ligjit dhe të njëjtën ta kthejë në rishqyrtim është plotësisht e drejtë e tij që ia njeh Kushtetuta. Megjithatë, kur ligji votohet dhe miratohet përsëri nga ana e Kuvendit me shumicën e paraparë, këtu më përfundon e drejta e Kryetarit të Republikës, ai nuk ka të drejtë dhe as nuk e autorizon kushtetuta që këtë ligj ta bllokoi përsëri. Përkundrazi, normë imperative për të është nënshkrimi i Dekretit për shpalljen e ligjit, pavarësisht nëse ai pajtohet me atë ose jo. Por, realisht ku konsiston problemi? Për dallim nga disa kushtetuta rajonale, evropiane por edhe botërore siç i pamë dhe do t'i shohim në mënyrë të detajuar edhe në vijim të këtij punimi, Kushtetuta e RMV-së pikërisht neni 75 nuk ka paraparë afat për dekretimin e ligjeve nga ana e Kryetarit të Republikës, zbrazëti kushtetuese-juridike të cilën e ka ditur ish Kryetari Ivanov dhe e ka vënë në funksion të shërbimit të tij dhe meqenëse kushtetutvënësi nuk e ka paraparë këtë situatë juridike, e ndoshta as që ka mundur ta parashohë, prandaj ne do të shërbehemi me të drejtën kushtetuese të krahasuar, sidomos me kushtatutat që Maqedonia e Veriut e ka ndarë fatin e përbashkët nën tutelën e Ish Republikës Socialiste Federative të Jugosllavisë, sepse kështu siç është, kushtetutvënësi maqedonas ka lënë hapësirë që një e drejtë e tillë e kryetarit të interpretohet në mënyra të ndryshme, që shpeshherë të aludohet edhe në posedim të vetos absolute nga ana e Kryetarit të Republikës, gjë që nëse shfrytëzohet ky precedent nga kryetarët e tjerë të Republikës, do ta pamundësonte totalisht punën e Kuvendit që të sjellë ligje në të ardhmen (Прешова,

2014, стр. 11). Për shkak të këtyre mangësive juridike në kushtetutën tonë, ligjvënësi që në vitin 2019 vendosi që të sjellë Ligj për Kuvendin e RMV-së, në mënyrë që t'i plotësojë këto zbrazëtira kushtetuese (Прешова, 2014, стр. 12), edhe atë duke e integruar në dispozitën e nenit 38 të Ligjit, që Kryetari i Kuvendit, ligjin në ditën e njëjtë të sjelljes së tij, e dërgon deri te Kryetari i Republikës për nënshkrim të Dekretit për shpalljen e ligjit. Afati që është paraparë në këtë nen ligjor është shtatë ditë nga dita e dorëzimit të ligjit për shkak të nënshkrimit të Dekretit për shpalljen e ligjit, me ç'rast Kryetari i Republikës ka të drejtë të mos e nënshkruajë dekretin. Nëse kryetari vendos që mos e nënshkruajë dekretin për shpalljen e ligjit, Kuvendi duhet përsëri ta rishqyrtojë ligjin në përputhje me Rregulloren e saj në afat prej 30 ditësh nga dita e sjelljes së ligjit (Закон за Собранието на Република Македонија). Ky afat ligjor është nxjerrë nga interpretimi teleologjik (Прешова, 2014, стр. 12) i dispozitave kushtetuese, me ç'rast neni 75 i Kushtetutës së RMV-së interpretohet përmes nenit 52, paragrafi 2 i Kushtetutës i cili e rregullon detyrimin e shpalljes së ligjeve pas miratimit të tyre: *“Ligjet dhe dispozitat e tjera publikohen në “Gazetën Zyrtare të Republikës së Maqedonisë së Veriut”, më së voni në afat prej shtatë ditësh nga dita e miratimit të tyre”* (Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë së Veriut, neni 52, paragrafi 2), që sipas interpretimit të tillë tregon se ky është afati brenda të cilit duhet të deklarohet Kryetari i Republikës nëse do ta nënshkruajë dekretin ose jo. Nëse kryetari nuk deklarohet në afatin e përcaktuar, do të konsiderohet se ai nuk pajtohet me nënshkrimin e dekretit për shpalljen e ligjit, me çka hapet rruga për publikimin e tyre në Gazetën Zyrtare (Прешова, 2014, стр. 12). Pra, esenca e nenit 75, siç thotë edhe profesori i së drejtës kushtetuese, Denis Preshova, konsiston në atë që Kryetari i Republikës të ketë veto suspensive dhe jo ajo të shndërrohet në veto absolute (Каква ќе биде судбината на Законот за јазици? Анализа на правните опции, 2018) apo në veto të xhepit (Шкарик, 2018) ose në sanksion ligjvënës me të cilin ai në mënyrë të ndaluar do të hynte në kompetencat ligjvënëse të Kuvendit. Përderisa veprimi kundërkushtetues i Kryetarit të Republikës pranohet si lëshim i praktikës juridiko-kushtetuese, atëherë nuk do të ekzistonte asnjëfarë ndalese e kryetarit që të arrijë deri te vetoja absolute edhe në të ardhmen dhe ta uzurpojë plotësisht kompetencën ligjvënëse të Kuvendit (Каква ќе биде судбината на Законот за јазици? Анализа на правните опции, 2018).

Profesoresha, Mirjana Najčevska vlerëson se Kryetari i Republikës ka bërë veprime kundërkushtetuese dhe organi ligjvënës si organ më i lartë përfaqësues i shtetit ka automatikisht të drejtë ta vazhdojë procedurën në

përputhje me atë që është paraparë në kushtetutë, d.m.th., supozohet se ekziston nënshkrimi i kryetarit, për shkak se ekziston një detyrim i tillë në kushtetutë dhe dalja e ligjit automatikisht në Gazetën Zyrtare nuk është aspak kundërkushtetuese (Законот за јазиците објавен во Службен весник, уставно или не?, 2019). Ky është rasti i vetëm që Kryetari i Republikës refuzonte t'i nënshkruante dekretet për shpalljen e ligjit, edhe përskaaj që Ligji për përdorimin e gjuhës u votua dy herë në Kuvend dhe se kjo e komplikoi më tepër situatën dhe krijoi probleme në opinion si dhe dilema të mëdha rreth mendimit të vetos presidenciale të Kryetarit të Republikës, rreth procedurës se si duhet të veprojë Parlamenti pas rishqyrtimit të dytë të zgjidhjes ligjore.

Probleme të tilla ka pasur edhe në vendet e rajonit dhe atyre të BE-së. Shembulli më i freskët është me presidentin bullgar i cili pati tërhequr frenin e dorës ndaj shumë ligjeve në Bullgari. Së këndejmi, shefi i shtetit bullgar, Rumen Radev njihet si kryetari i cili e përdor shpesh të drejtën e vetos presidenciale në Bullgari; ai vinte prej partisë së ndryshme politike në kohën e kryeministrit Borisov të cilit i vendosi veto Ligjit për luftimin e korrupsionit, me arsyetimin se ligji në fjalë jo vetëm që nuk jepte zgjidhje adekuate normative, por vendoste pengesa për luftën kundër korrupsionit, megjithatë Parlamenti përsëri e hodhi poshtë veton e Presidentit Radev, e miratoi ligjin dhe në këtë presidenti reagoi se lufta për korrupsionin të zhvillohet më së miri përmes medimeve. Situatë të ngjashme kishte edhe në Serbi, në kohën kur Presidenti Tadiq nuk e nënshkroi Ligjin për Qeverinë me arsyetimin se ishte kundërkushtetues. Tadiqi, si kolegu Radev e shfrytëzoi këtë instrument tri herë. Nikoliqi, gjithashtu për herë të parë vendosi veto për Ligjin për shitjen e vilave shtetërore, por më interesantja dhe që shërben si shembull shkollor se si vetoja suspensive shndërrohet në veto absolute është se ky ligj, pasi u rikthye në parlament, nuk u miratua për herë të dytë me arsyen e thjeshtë se qeveria u tërhoq nga miratimi i tij. Pra, edhe në kushtetutat dhe ligjet e këtyre vendeve siç do të shohim përmes analizës juridike në vijim, përskaaj të përfshirjes së të drejtës së vetos, përsëri parlamenti e ka fjalën e fundit për vendim (Претседателското veto на закони во регионот, 2018).

Në kushtetutën e Serbisë, kryetari i saj është i detyruar të lëshojë dekret për shpalljen e ligjeve ose ta kthejë ligjin për rishqyrtim me arsyetim me shkrim në Kuvend, në një afat më së shumti prej 15 ditësh nga miratimi i ligjit, përkatësisht jo më vonë se shtatë ditë, nëse ligji është miratuar me procedurë të përshpejtuar. Nëse Kuvendi vendos ta votojë sërish ligjin

i cili është kthyer për rishqyrtim nga Kryetari i Republikës, ligji i tillë do të miratohet me shumicë votash nga numri i përgjithshëm i deputetëve. Kryetari i Republikës është i detyruar ta shpallë ligjin e ri të miratuar. Nëse Kryetari i Republikës nuk lëshon dekret për shpalljen e ligjit brenda afatit të përcaktuar me kushtetutë, dekretin e lëshon Kryetari i Kuvendit (Sela et al., 2021, fq. 168).

Sipas Kushtetutës së Kroacisë, Kryetari i Republikës i dekreton ligjet në afat prej tetë ditësh nga dita e votimit në Kuvendin e Kroacisë. Nëse Kryetari i Republikës vlerëson se ligji i votuar nuk është në përputhje me Kushtetutën, mund të inicojë procedurë për vlerësimin e kushtetutshmërisë së ligjit përpara Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Kroacisë (Ustav Republike Hrvatske, članak 89), ndërkaq zgjidhje më të mirë ka Mali i Zi i cili sipas Kushtetutës së tij, Kryetari i Republikës është i detyruar ta dekretojë ligjin në afat prej shtatë ditësh nga dita e miratimit të ligjit, përkatësisht në afat prej tre ditësh nëse ligji është miratuar në procedurë të përsheptuar ose nëse ligji kthehet në Kuvend në rishqyrtim të sërishëm. Kryetari i Malit të Zi është i detyruar që ta dekretojë ligjin e miratuar sërish (Ustav Crne Gore, član 94).

Sipas Kushtetutës së Republikës së Kosovës, ligjet e miratuara nga Kuvendi i nënshkruan kryetari i tij dhe i shpall Kryetari i Republikës me nënshkrimin e tij/saj në afat tetë ditor nga pranimi. Nëse Kryetari i Republikës e kthen ndonjë ligj në Kuvend, ai/ajo duhet t'i theksojë arsyet e kthimit. Kryetari i Republikës mund ta shfrytëzojë këtë të drejtë kthimi vetëm një herë për një ligj. Kuvendi vendos ta miratojë ligjin e kthyer nga Kryetari i Republikës me shumicë votash nga të gjithë deputetët e tij dhe ky ligj do të konsiderohet i shpallur. Nëse Kryetari i Republikës nuk merr asnjë vendim për shpallje ose për kthim të ligjit në afat tetë ditor nga pranimi, ligji i tillë do të konsiderohet si i shpallur edhe pa nënshkrimin e tij/saj dhe do të shpallet në Gazetën Zyrtare (Sela et al., 2021, fq. 168).

Sipas Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, kryetari i saj ka të drejtë ta kthejë ligjin në procedurë rishqyrtimi vetëm një herë. Dekreti i kryetarit për rishqyrtimin e ligjit e humb efektin e vet kur shumica e të gjithë anëtarëve të Kuvendit votojnë kundër. Ligji konsiderohet i shpallur nëse Kryetari i Republikës nuk i ka përdorur të drejtat e parapara në paragrafin (1) të nenit 84 ose në paragrafin (1) të nenit 85 (Sela et al., 2021, fq. 168).

Nga kjo mund të konstatojmë se, të gjitha kushtetutat në botë parashohin afate për dekretimin e ligjeve dhe së këndejmi, variantin që ia propozonte

një grup i ri i juristëve ish Kryetarit Gjorge Ivanov se vetoja e tij suspenzive mund të evulojë në veto të xhepit (Шкарик, 2018), atëherë definitivisht Maqedonia e Veriut do të ishte kushtetuta e parë në botë dhe e vetme, me zgjidhje të këtillë origjinale që nuk parasheh afat për dekretimin e ligjeve dhe me këtë do t'i mundësonte Kryetarit të Republikës të drejtën e vetos absolute më të fuqishme se ajo e SHBA-së. Ligjet definitivisht do të futeshin në sirtarin e tij dhe të njëjtat do t'i mbante deri në pakufi. Kjo e drejtë në të kaluarën i ka takuar vetëm monarkut që ta hedhë në tërësi ligjin pa asnjë kufizim ose me veto të lirë (*liberium veto*). Pa pëlqimin e tij, ligji i sjellë nuk ka mundur të bëhet ligj. Atë monarku e ka bërë hapur, pa qenë i detyruar që ta fusë ligjin në xhep ose t'ia rikthejë sjellësit. Kjo ka qenë kështu, për shkak se ai atëherë ka qenë bartës i sovranitetit dhe vullneti i tij ka qenë ligj, ashtu siç Ulpijani i ka thënë një princpsit romak: “Atë që princepsi e dëshiron, e ka fuqinë e ligjit” (Шкарик, 2018).

Vetoja presidenciale në praktikën kushtetuese të Republikës së Maqedonisë së Veriut

Përdorimi i vetos nga ana e kryetarit, përderisa ajo është e paraparë me Kushtetutë dhe është e lejuar, është njëra ndër indikatorët për të ashtuquajturin aktivizëm presidencial, shpesh nocion i përdorur në literaturë për të cilin edhe nuk ekziston definicion universal, por shpesh përdoret në kontekst të presidencializmit amerikan. Marfi dhe Shlesingeri me këtë nocion e shënojnë përdorimin e padëshirueshëm të gjerë të autorizimeve presidenciale. Grinshtajn sërish këtë nocion e sjell në kontekst të përkushtimit të punës së kryetarit gjatë kohës së mandatit të tij. Në raport me sistemin presidencial dhe parlamentar, ky nocion më së shpeshti përdoret për përshkrimin e “përdorimit intensiv të autorizimeve diskrecionale të presidentëve”. Megjithatë, e drejta e vetos nuk është dhënë me qëllim që të shfrytëzohet lehtë dhe në mënyrë kapricioze, por duhet të praktikohet me vëmendje dhe në mënyrë deliberative (Амбраков, 2019, стр. 722, 723).

Kryetari i RMV-së i shpall me dekret ligjet që i sjell Kuvendi i RMV-së. Ai ka të drejtë që mos ta nënshkruajë dekretin për shpalljen e ligjit, nëse ligji është miratuar me shumicë të thjeshtë ose absolute të votave në Kuvendin e RMV-së. Në atë rast, Kuvendi është i detyruar që ta shqyrtojë sërish ligjin dhe ta miratojë me shumicë të votave nga numri i përgjithshëm i deputetëve – shumicë absolute (Шкарик, 2004, стр. 631).

Kryetari parë i Republikës, Kiro Gligorov (1991 – 1999) – në perudhën prej vitit 1995 deri në vitin 1998, e ka shfrytëzuar disa herë të drejtën e vetos suspensive (Шкарик, 2004, стр. 631), përkatësisht në mandatin e tij të parë nuk e ka përdorë aspak të drejtën e vetos, ndërkaq gjatë mandatit të dytë e ka përdorur katër herë (dy herë në vitin 1997, dhe nga një herë në vitin 1998 dhe në vitin 1999). Vetoja e tij e parë e përdorur ka qenë vetoja kundër Ligjit për lidhje, ratifikim dhe ekzekutim të marrëveshjeve ndërkombëtare të vitit 1997 dhe një herë në kundërshtim me Kushtetutën siç vëren edhe profesori i së drejtës kushtetuese, Svetomir Shkariq ka qenë shfrytëzimi i vetos në vitin 1997 kur: *“refuzoi ta nënshkruante dekretin për shpalljen e Ligjit për procedurë penale i cili sillet me shumicë prej dy të tretave të votave nga numri i përgjithshëm i deputetëve, ligj ndaj të cilit nuk është paraparë vetoja suspensive”* (Амбраков, 2019, стр. 725, 726 и Шкарик, 2018). Vetoja e tij më karakteristike siç thotë profesori Shkariq, ishte vetoja kundër Ligjit për amnesti të vitit 1998, i bindur se me atë akt Kuvendi ka ndërhyrë ashpër në sferën e pushtetit gjyqësor. Përpara se të vendosej për atë masë, ai zhvilloi konsultime më të gjera me bartës të funksioneve të larta gjyqësore dhe profesorë nga e drejta penale dhe kushtetuese (Шкарик, 2004, стр. 631) dhe vetoja e tij e fundit ka qenë ndaj Ligjit për ratifikimin e marrëveshjes bilaterale mes Maqedonisë dhe Greqisë për ndërtimin dhe menaxhimin e naftësjellësit të vitit 1999 (Амбраков, 2019, стр. 726).

Kryetari i dytë i Republikës, Boris Trajkovski (1999 – 2004) – gjatë kohës së mandatit të tij, veton për herë të parë e ka shfrytëzuar gjashtë herë (një herë në vitin 2001 dhe pesë herë në vitin 2003). Në vitin 2001, për herë të dytë siç vëren profesori Svetomir Shkariq, Kushtetuta e RMV-së në pikëpamje të miratimit të ligjeve ka qenë e shkelur atëherë kur Kryetari Boris Trajkovski *“refuzoi ta nënshkruante dekretin për shpalljen e Ligjit për privilegjet e deputetëve, pas votimit të sërishëm nga Kuvendit”*. Me këtë akt kundërkushtetues, ai tregoi se nuk manifestonte disiplinë të fortë partiake kundrejt partisë nga radhët e së cilës vinte në këtë funksion dhe se ishte imun nga presionet partiake. Në vitin 2003, ai e shfrytëzoi pesë herë të drejtën e vetos ndaj ligjeve në mesin e të cilëve ishin: ndryshimet dhe plotësimet e Ligjit për Këshillin Gjyqësor Republikan; dy herë ndaj ligjeve për ndryshim të Ligjit për veprimtari radiodifuze si dhe ndaj Ligjit për ndryshim dhe plotësim të Ligjit për shtetësi (Амбраков, 2019, стр. 727).

Kryetari i tretë i Republikës, Branko Crvenkovski (2004-2009) – është rekorder në shfrytëzimin e së drejtës së vetos krahasuar me dy kryetarët e

mëparshëm, shkak u se në mandatin e tij të vetëm e ka shfrytëzuar këtë të drejtë madje dhjetë herë (një herë në vitin 2005, dy herë në vitin 2006, shtatë herë në 2008). Duhet theksuar se sa ishte në pushtet partia e tij politike LSDM, ai nuk e shfrytëzoi këtë të drejtë, mirëpo e shfrytëzoi në periudhën e VMRO-DPMNE-së. Qysh në vitin 2008, Kryetari Crvenkovski paralajmëroi se do t'i vendoste veto disa ligjeve (Ligjit për marrëdhënie të punës; Ligjit për eksproprijim; Ligjit për lobim; Ligjit për energjetikë; Ligjit për avokaturë; Ligjit për punë të jashtme; Ligjit për përdorimin e gjuhës që e flasin më së paku 20% të qytetarëve të Republikës së Maqedonisë dhe njësive të qeverisjes lokale), të cilët nga ana e shumicës parlamentare kanë qenë menjëherë në votim të sërishëm, pa i dhënë hapësirë kryetarit që t'i arsyetojë përse nuk i nënshkruan dekretet për dekretim të tyre. Arsyeja kryesore për vendosjen e vetos mbi këto ligje ka qenë sjellja e tyre në procedurë urgjente, pra ka qenë në papajtueshmëri me procedurën se si janë sjellur. Më pas, për shkak që të tejkalohet vetoja presidenciale, rrjedh situata në kundërshtim me Kushtetutën dhe Rregulloren, të votohet tri herë për miratimin e ligjeve të njëjta, ose situata kur në votimin e dytë kanë qenë të vendosura ligje të cilat kryetari nuk pati vendosur veto. Më vonë, të gjitha këto ligje, Kryetari Crvenkovski i nënshkroi dekretet për shpalljen e tyre, kurse në to ka qëndruar data e miratimit të dytë të tyre. Gjithsesi, kohabitimi mes Kryetarit Crvenkovski dhe pushtetit të VMRO-DPMNE-së i detyroi armiqtë e hidhëruar politikë në dialog, pajtueshmëri, tolerancë dhe kompromis, në kuptim të vetos suspensive të kryetarit, ashtu që u arrit marrëveshje mes spikerit të Kuvendit dhe kryetarit, me të cilin, *de fakto* u krijua konventa kushtetuese sipas së cilës: *“dekretet për shpallje të nënshkruhen në afat prej shtatë ditësh, me ç’rast Kryetari i Kuvendit është i detyruar që ligjet e sjellura t’ia dorëzojë Kryetarit të Republikës në të njëjtën ditë kur votohen në Kuvend”* (Амбраков, 2019, стр. 727, 728, 729).

Kryetari i katërt i Republikës, Gjorge Ivanov (2009-2019) – njihet si kryetari i cili gjatë mandatit të tij nuk e shfrytëzoi asnjëherë të drejtën e vetos suspensive ndaj ligjeve të miratuara nga ana e Kuvendit në periudhën prej vitit 2009 – 2016. Mandati i tij vlerësohet të ketë pasur elemente të sjelljes së pushtetit unik, aktivizëm apresidencial. Sjellja unifikuuese e Kryetarit të Republikës mund të arsyetohet me disiplinën e rreptë partiake, si rezultat i dhënies së mbështetjes në zgjedhjet presidenciale. Siç vëren edhe profesori Svetomir Shkariq, me ndryshimin e shumicës parlamentare në vitin 2017, ai bëri një kthim të madh e cila nuk kishte bazë kushtetuese, duke i shndërruar

vetot suspensive në veto të xhepit, me efekt absolut. Ajo ndodhi me Ligjin për përdorimin e gjuhës në vitin 2018 dhe Ligjin për ratifikimin e Marrëveshjes për dallimin e emrit mes Republikës së Maqedonisë dhe Republikës së Greqisë, i nënshkruar më 17.06.2018 (Амбраков, 2019, стр. 729 dhe Kurtishi, 2022). Edhe sipas profesoreshës Siljanovska – Davkova, e drejta e vetos suspensive sipas diksionit të nenit 75 të Kushtetutës së RMV-së nuk mund “*të bëhet as e xhepit, as absolute*”. Në mënyrë shtesë, me hyrjen në fuqi të Marrëveshjes së Prespës, kryetari Ivanov refuzoi t’i nënshkruante dekretet për shpalljen e ligjeve për shkak të faktit se ato përmbanin emrin e ri – Republika e Maqedonisë së Veriut (Амбраков, 2019, стр. 729 dhe Kurtishi, 2022).

Një grup autorësh, të cilët e përmbanin këtë veprim të Kryetarit Ivanov, konsideronin se shkeljen e parë të Kushtetutës, e kishte bërë Kiro Gligorov në vitin 1997, kur refuzoi ta nënshkruante dekretin për shpalljen e Ligjit për procedurë penale, i cili miratohet me dy të tretat e votave nga numri i përgjithshëm i deputetëve, për të cilin ligj nuk parashihet vetoja suspensive dhe shkelja e dytë e Kushtetutës, lidhur me Boris Trajkovskin i cili në vitin 2001 refuzoi ta nënshkruante dekretin për shpalljen e Ligjit për privilegjet e deputetëve, pas miratimit të sërishëm të tij në Kuvend, ku ishte krijuar precedenti kushtetues, që Kryetarit Ivanov i mundësohej të thirrej gjatë sjelljes së vendimeve të tij. Por, interesante është të theksohet se veprimet kundërkushtetuese të Gligorovit dhe Trajkovskit kanë ndodhur kur partitë e tyre politike ishin në pushtet, ndërsa Ivanovi e bëri atë në kushte kohabitimi me çka në mënyrë shtesë i nxiti tensionet mes Qeverisë dhe Kryetarit të Republikës (Амбраков, 2019, стр. 730).

Kryetari i pestë i Republikës, Stevo Pendarovski (2019) – deri më tani gjatë tre viteve të mandatit të tij të parë, të drejtën e vetos suspensive e ka shfrytëzuar vetëm një herë edhe atë ndaj Ligjit mbi legalizimin e ndërtesave të paligjshme me arsyetimin: “*Unë nuk do të jem i kënaqur, natyrisht, nuk e shkruajta atë vetëm për të llogaritur që unë vura veton e një ligji. Pas konsultave të gjata me ekspertë të shquar juridik nga vendi ynë, më sugjeruan që kjo praktikisht nuk është e qëndrueshme në disa pozicione. Ajo që supozoj se publiku e di, në debatin e ri në Parlament, nëse ka një debat plenar atje, deputetët mund të debatojnë ose të bëjnë ndryshime vetëm në ato që kam shkruar në shpjegim. Këto janë tri baza ligjore, nuk mund të ketë ndonjë dispozitë ose pjesë të ligjit*”. Megjithatë, ai shtoi se, nëse një ligj i tillë do miratohej përsëri me shumicë absolute të votave, pozicioni i tij do të ishte absolutisht i qartë: “*Unë nuk kam ndërmend të mos e respektoj*

Kushtetutën, të luaj një president i cili ka një të ashtuquajtur veto xhepi, për të mos komentuar. Nëse ai ligj miratohet për herë të dytë nga shumica e kërkuar, natyrisht do ta nënshkruaj atë të njëjtën ditë, megjithëse kam një seri vërejtjesh” (Nëse Parlamenti ri-miratton ligjin mbi legalizimin e ndërtesave të paligjshme, Pendarovski do ta nënshkruajë atë, 2021).

Pra, nga kjo mund të konkludojmë se e drejta e vetos suspensive shfrytëzohet vetëm ndaj ligjeve që sjell Kuvendi edhe atë me shumicë të thjeshtë dhe absolute të votave. Ai nuk ka të drejtë të ushtrojë veto ndaj ligjeve që sillen me shumicë prej dy të tretave të votave. Nëse ndaj ligjit që është ushtruar veto, miratohet sërish në Kuvendin e RMV-së, në atë rast Kryetari i Republikës është i detyruar që ta nënshkruajë dekretin për shpalljen e ligjit (Шкарик, 2004, стр. 632).

Përfundim

Përmes këtij punimi u vërtetuan dhe u konstatuan disa fakte të rëndësishme juridike rreth shfrytëzimit të vetos presidenciale nga ana e presidentëve në mbarë botën e sidomos me vështrim juridik të veçantë në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Kësisoj, sa i përket kompetencës së Kryetarit të Republikës i paraparë në dispozitën e nenit 75, paragrafi 3 i Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë së Veriut, i jep të drejtë kushtetuese që mos ta nënshkruajë dekretin për shpalljen e ligjit dhe të njëjtën mbi bazën e arsytimeve të përdorura ta kthejë në rishqyrtim. Pikërisht dispozita e nenit 75 të Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë së Veriut përmban normë imperative që e detyron Kryetarin e Republikës që ligji i votuar dhe i miratuar për së dyti herë nga ana e Kuvendit me shumicën e paraparë të votave, duhet të nënshkruhet dhe të dekretohet nga ana e Kryetarit të Republikës pa hamendje dhe këtu përfundon e drejta e tij për shfrytëzimin dhe ushtrimin e vetos, me përjashtim të asaj që për ligjet që sillen me shumicë prej dy të tretave të votave nga ana e Kuvendit të RMV-së, Kryetari i Republikës nuk ka të drejtë ta shfrytëzojë të drejtën e vetos. Siç e pamë, e drejta e vetos që nga pavarësia e RMV-së e deri më tani, është përdorur shumë pak nga ana e kryetarëve të republikës, për arsye të cilat i kemi theksuar në punim, por siç e pamë edhe atëherë kur disa kishin vendosur ta shfrytëzonin atë kishin krijuar precedente të gabuara kushtetuese në praktikën juridike të RMV-së, me ç'rast të njëjtit e kishin shkelur Kushtetutën e RMV-së me vendosjen e vetos ndaj ligjeve që sjelljen me shumicë prej dy të tretave të votave siç ka vepruar Kryetari Gligorov dhe

me refuzimin e nënshkrimit të dekretit për shpalljen e ligjit me rastin e Kryetarit Trajkovski dhe Ivanov. Në këtë punim u vërtetua edhe një tezë tjetër se kryetarët e zgjedhur në mënyrë të drejtpërdrejtë nga populli janë më aktiv dhe kur kohabitojnë, se sa kur partitë e tyre janë në pushtet gjë që dërgon në unifikimin e pushtetit ekzekutiv. Njëherit përmes këtij punimi jemi munduar që të sjellim edhe shembuj nga praktika e së drejtës kushtetuese të krahasur mbi parashikimin dhe përdorimin e së drejtës së vetos, me ç'rast në këto kushtetuta janë paraparë afate edhe ndaj ligjeve që miratohen sërish nga ana e parlamentit për hyrjen e tyre në fuqi, gjë që Kushtetuta e RMV-së nuk e ka paraparë, por që në mënyrë të tërthortë aludon se me miratimin e sërishëm, Kryetari i Republikës nuk ka më të drejtë ta shfytëzojë të drejtën e vetos. Zbrazëtirë juridike siç e pamë u plotësua me sjelljen e Ligjit për Kuvendin e RMV-së, megjithatë rekomandohet që në të ardhmen kjo dispozitë të rishikohet edhe njëherë dhe të gjendjet një zgjidhje origjinale, duke pasur parasysh rregullimin juridik të kushtetutave të rajonit, e sidomos atë të Serbisë dhe të Malit të Zi, por pse jo edhe atë të Republikës së Kosovës.

Siç vëren edhe profesori Shkariq, vetoja duhet të ushtrohet me kujdes, sepse nga praktika e deritanishme, siç e pamë, ka shkaktuar ndarje të thellë në shoqëri dhe ndonjëherë ato janë bërë shkas për bllokimin e ligjeve të sjellura nga ana e Kuvendit, duke e transformuar veton suspensive të Kryetarit të Republikës në absolute gjë që më tepër ka kontribuar në krijimin e kaoseve juridike dhe pasojave të paparashikuara për stabilitetin e rendit juridiko-kushtetutes së RMV-së, sesa në parandalimin e së keqes.

Literatura e shfrytëzuar

- Bulmer, E. (2017). Presidential Veto Powers. *International IDEA Constitution-Building Primer 14*.
- Kurtishi, E. (2022). The Constitutional Court in North Macedonia/The Probable Decision on the Law on the Use of Languages and the Law on the Ratification of Prespa Agreement. *Rule of Law, Governance and Society in the Western Balkans-Contribution to the Future of Europe*.
- Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë së Veriut*. (n.d.). Retrieved from Kuvendi i Republikës së Maqedonisë së Veriut.
- McCarty, N. (n.d.). Presidential Vetoes in the Early Republic: Changing Constitutional Norms or Electoral Reform?

McGowan, C. (1986). The President's Veto Poëer: An Important Instrument of Conflict in Our Constitutional System.

Parlamenti miraton Ligjin për Legalizimin e Ndërtesave të Paligjshme serie vonesash, reagojnë shoqatat eko. (n.d.). Retrieved from Слободен Печат: <https://www.slobodenpecat.mk/sq/sobranieto-po-niza-odlozhuvana-go-usvoi-zakonot-za-legalizaczija-na-divogradbi-reagiraat-eko-zdruzhenijata/>

Ustav Crne Gore. (n.d.). Retrieved from <https://api.skupstina.me/media/files/1605826428-ustav-crne-gore.pdf>

Ustav Republike Hrvatske. (n.d.). Retrieved from <https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske>

VETO. (n.d.). Retrieved from Dictionary: : <https://www.dictionary.com/browse/veto>

VETO, History. (2017, November 17). Retrieved from <https://www.history.com/topics/us-government/veto>

Ylber Sela, J. Z. (2021). Gjuha shqipe para dhe pas miratimit të ligjit të përdorimit të gjuhëve të vitit 2019. Shkup: Agjencia e Zbatimit të Gjuhës së RMV-së.

Амбраков, Н. (2019). Фактори кои влијаат врз употребата на Претседателското ветото - Случајот на Македонија. *6th International Scientific Conference: Social Changes in the Global World.*

Апасиев, Д. (2018, март 14). *Шверцувањето на двојазичноста и „цeбното veto,, на Претседателот.* Retrieved from Republica: <https://republica.edu.mk/mk/blog/2018-03-14-08-47-51>

Закон за Собранието на Република Македонија. (n.d.). Retrieved from Собрание на Република Македонија.

Законот за јазиците објавен во Службен весник, уставно или не? (2019, јануари 15). Retrieved from Радио Слободна Европа: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/29711038.html>

Каква ќе биде судбината на Законот за јазици? Анализа на правните опции. (2018, март 20). Retrieved from 360 степени: <https://360stepeni.mk/kakva-ke-bide-sudbinata-na-zakonot-za-j/>

Претседателското veto на закони во регионот. (2018, 01 31). Retrieved from YouTube: <https://www.youtube.com/èatch?v=5b7uNaUazeg>

Прешова, Д. (2014). Голиот, слепиот и неукиот: Правото на суспензивно veto на претседателот и институционалниот баланс во политичкиот систем на Република Македонија. *Политичка мисла.*

Прешова, Д. (2018). Кога „експертите“ ќе стивнат: Кризата на конституционализмот во Република Македонија. *Политичка мисла*.

Шкарик, С. (2004). *Споредбено и македонско уставно право*. Скопје: Матица.

Шкарик, С. (2018, Јули 04). *Апел до Иванов да се откаже од неуставното цдебно вето*. Retrieved from Respublica: <https://respublica.edu.mk/mk/blog/2018-07-04-10-54-18>

2ND INTERNATIONAL BALKAN STUDIES CONGRESS PROCEEDINGS

As the Balkan region continues to navigate complex historical legacies and contemporary global dynamics, the Balkan Studies Congress remains committed to fostering a vibrant academic network that bridges diverse perspectives. By bringing together researchers, scholars, and students from various disciplines, the congress not only contributes to a deeper understanding of the region's socio-political, economic, and cultural transformations but also paves the way for future collaborations that will shape the academic and intellectual landscape of the Balkans and beyond.

The Balkan Studies Congress is an international academic platform designed to encourage interdisciplinary research in the social sciences, enhance academic exchange, and contribute to high-quality scholarly output. By fostering intellectual collaboration, the congress aims to establish a common language and methodology for overcoming challenges in knowledge production, particularly in states and societies still recovering from the effects of the post-1990 wars in the Western Balkans.

This volume comprises meticulously reviewed papers presented at the Second Balkan Studies Congress, held in Tirana from September 16–18, 2022. The congress reaffirmed the viability and significant impact of this academic framework, facilitating rigorous scholarly dialogue and fostering interdisciplinary collaboration within a remarkably short period.

We extend our deepest gratitude to the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, International Balkan University, İLEM Organization, University of New York in Tirana, and Istanbul Medeniyet University for their invaluable support in making this congress a success.

We hope that this book serves as an inspiring resource for researchers interested in Balkan studies and contributes to the advancement of academic dialogue in the region.

iDEFE

9 786084 944119